

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

43

תשפ"ו | 2025

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

מחברים מוזמנים לשלוח אלינו מאמרים פרי עטם, שלא התפרסמו בעבר (אף לא בחלקם) בעברית או בשפה אחרת, ושאינם מועמדים לפרסום במקומות אחרים, ובכלל זה במרשתת. נקבל לקריאת הערכה מאמרים שאורכם 10,000 מילים לכל היותר. אפשר לשלוח מאמרים במשך כל השנה. המאמרים שיאושרו יפורסמו בכרך הראשון שיראה אור לאחר מועד אישורם או בזה שיפורסם אחריו.

יש לעיין בהנחיות להגשת מאמרים באתר כתב העת: www.bgu.ac.il/iyunim בטרם הגשת המאמר ולצרף אליו את המסמכים הנדרשים. לא תאושר קבלת המאמר בלעדיהם.

כתובת להגשת מאמרים: iyunim@bgu.ac.il

כתובת המערכת: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, מיקוד 8499000
טלפון: 08-6596940

עיונים

כתב עת רב-תחומי לחקר ישראל

כרך 43

תשפ"ו – 2025

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עורכים:	אבי בראלי, עופר שיף ואורן קלמן
מערכת:	אבנר בן-עמוס, אוניברסיטת תל אביב; אבי בראלי, מכון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; דני גוטוויין, אוניברסיטת חיפה; אמיר גולדשטיין, המכללה האקדמית תל חי; מנחם הופנונג, האוניברסיטה העברית בירושלים; נסים ליאון, אוניברסיטת בר-אילן; אורנה מילר, מכון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; סבטלנה נטקוביץ, אוניברסיטת חיפה; מוסטפא עבאסי, המכללה האקדמית תל חי; קובי פלד, מכון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; אורן קלמן, מכון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; קימי קפלן, אוניברסיטת בר-אילן; שלום רצבי, אוניברסיטת תל אביב; עופר שיף, מכון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
מייסד ועורך ראשון:	פנחס גינוסר

עריכת לשון:	רוית דלויה, טל נוח
הגהות:	הדס בלום
תרגום תקצירים:	דוד סימר

ISSN 0792-7169
דאנאקוד 1246-10070

תשפ"ו © 2025
כל הזכויות שמורות
למכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עימוד סדר: ספי עיצוב גרפי, באר שבע
נדפס בדיגיפרינט זהב בע"מ, אור יהודה

תוכן המאמרים באחריות המחברים

תוכן העניינים

	פוליטיקה	
	עודד כהן	המדיניות הישראלית כלפי הדרוזים בגולן, יוני 1967-פברואר 1969
9		
38	רנן קול-הלל	פרשת אלטלנה מבעד לעיניו של הלל קוק
	מן הארכיון	
	בצלאל רכב	המסמך שנמסר ללורד בלפור ערב החלטת הקבינט הבריטי על הצהרת התמיכה בהקמת בית לאומי
69		
	תרבות	
	אפרת ברט	שירי עיר ושירי כפר בסרטי תעמולה ציוניים בתקופת היישוב
85		
	קובי כהן-הטב	הפנתאון הנעלם: הניסיון להקים אתר קבורה לגדולי הרוח של האומה בעשור הראשון למדינה
106		
134	גליה לימור-שגיב	לאומיות וזהות בתערוכת העשור, 1958
	חברה	
	סלוא עלינאת עאבד ולילא עבד רבו	נשים דתיות, יהודיות ומוסלמיות, בשיח בין-דתי בישראל: הצטלבויות של אמונה, מגדר וקונפליקט
165		
	ענת שטרן	בין צבא, חברה ומשפט: הטיפול בבעיותיהם האישיות של חיילי המילואים במלחמת יום הכיפורים
197		
	השכלה וחינוך	
	אסף שמים	אדם ומכונה בצלם אלוהים: חיים זליג סלונימסקי כמבשר החדשנות הטכנולוגית בהשכלה היהודית
225		
	עמיר איזנמן	שוויון בטרם פורענות? זלמן ארן והמאבק על הרפורמה בחינוך, 1963-1969
251		
277	רשימת קיצורים	
279	רשימת המשתתפים	
i	תקצירים באנגלית	

פוליטיקה

המדיניות הישראלית כלפי הדרוזים בגולן, יוני 1967 - פברואר 1969

עודד כהן

תקציר

מאמר זה עוסק במדיניות של ישראל כלפי תושבי הכפרים הדרוזיים ברמת הגולן בין יוני 1967 לפברואר 1969 – פרק זמן שראשיתו בכיבוש הגולן במלחמת ששת הימים וסיומו בפטירתו של ראש הממשלה לוי אשכול. במאמר נטען כי המדיניות כלפי האוכלוסייה הדרוזית שנותנה בגולן לאחר המלחמה עוצבה והתפתחה על רקע המדיניות שנקטה כלפי הדרוזים בגליל ובכרמל, שיסודה בתפיסה של ישראל הרואה בדרוזים מיעוט מועדף. לצד זאת בגישה של ישראל כלפי תושבי הגולן הדרוזים שולבו עקרונות ודרכי פעולה מתוך מדיניותה כלפי תושבי השטחים האחרים שנכבשו במלחמה וכלפי המיעוט הערבי שבתחום הקו הירוק. בה בעת עמדת ישראל כלפי הדרוזים בגולן גובשה כפועל יוצא של המדיניות שהוחלה על שטח הגולן.

למן הימים הראשונים לאחיזה של ישראל ב'רמה הסורית' ננקטו צעדים שתכליתם הייתה לבסס את השליטה באזור, בד בבד עם שמירה על סדרי החיים התקינים בכפרי הדרוזים. בחלוף חודשים אחדים, על רקע ההקשחה ההדרגתית בכוונת ישראל להמשיך בהחזקת השטח בגולן, החלו מוסדות השלטון והממשל הצבאי לפעול לשילובם הכלכלי והמוסדי של תושבי הגולן הדרוזים במדינת ישראל. ברם שילובם היה חלקי ומוגבל מכיוון שהם היו זה מקרוב אזרחי סוריה, וכן בשל מעמדם בישראל – תושבים נטולי אזרחות. לתושבים הדרוזים ניתנו אפוא זכויות חלקיות מטעם מדינת ישראל והיו להם חובות מעטות כלפיה. בה בעת חתרו השלטונות הישראליים להידוק הקשרים בין הדרוזים בגולן ובין בני עדתם שבתחום הקו הירוק, לשם טיפוח תודעתם העדתית-דתית וטשטוש זהותם הסורית והערבית.

מילות מפתח: דרוזים, המדיניות הישראלית כלפי הדרוזים, המדיניות הישראלית בשטחים הכבושים, מלחמת ששת הימים, הממשל הצבאי, רמת הגולן

* מאמר זה מבוסס על עבודת הדוקטור שלי, 'המדיניות הישראלית כלפי האוכלוסייה הדרוזית ברמת הגולן, 1967-1982', אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2023. ברצוני להודות למנחה העבודה פרופ' אייל זיסר על הנחייתו המקצועית.

מבוא

כבר בימי המאבק להקמת מדינת ישראל, וביתר שאת בשני העשורים הראשונים לעצמאותה, ראשי המדינה ומוסדותיה נקטו מדיניות ייחודית כלפי המגזר הדרוזי. מדיניות זו נבעה מתפיסת 'ברית המיעוטים' במדיניות המזרח־תיכונית של הסוכנות היהודית, שדגלה בפיתוח קשרים עם מיעוטים אתניים ודתיים והישענות עליהם.¹ השלטונות הישראליים העדיפו אפוא את הדרוזים על מיעוטים אחרים במדינה, פעלו להרחבת הקווים המפרידים בין הדרוזים למוסלמים ונקטו צעדים שמטרתם לקרב את הדרוזים למדינה ולטפח בקרבם תודעה עדתית דרוזית וזהות דרוזית־ישראלית. כך, בשנת 1956 הוחל חוק שירות ביטחון, שמשמעו גיוס חובה לצה"ל, על בני העדה הדרוזית, וב־1957 זכתה העדה להכרה של ממשלת ישראל שהיא עדה דתית עצמאית.² בפן ההצהרתי, מדינאים ואישי ציבור ישראלים – במגזר היהודי והדרוזי כאחד – הרבו להדגיש את 'ברית הדמים' ואת שותפות הגורל בין היהודים לדרוזים, שראשיתן לטענתם בקשר המקראי בין משה לחתנו יתרו – הנביא שועיב לפי המסורת הדרוזית.³ עם זאת ישראל כשלה במימוש עקרון השוויון המלא בזכויות ובחובות כלפי אזרחיה הדרוזים.⁴

בעבור שלטונות ישראל, שניסו לשלוט בתהליכים החברתיים והפוליטיים הפנימיים בעדה הדרוזית באמצעות הובלת הנהגתה הרוחנית בכיוון הרצוי למדינה, שאלת הנאמנות למדינה לא הייתה רק יסוד להבחנה בין הדרוזים לשאר אזרחי ישראל הערבים אלא גם שימשה אמת מידה להבחנה בין פלגים בעדה הדרוזית. לפיכך ננקטה כלפי ראשי העדה ונכבדיה מדיניות של שכר ועונש: טובות הנאה אישיות וזכויות יתר הוענקו למנהיגים שתמכו במדינה – אלו זכו לכינוי 'הכוחות החיוביים' בפי נציגי השלטון, ואילו מי שהוגדרו 'הכוחות השליליים' לא זכו בהטבות שכאלה ונדחקו לשוליים.⁵

פרק חדש בתולדות היחסים בין מדינת ישראל לעדה הדרוזית נפתח ב־10 ביוני 1967, יומה האחרון של מלחמת ששת הימים, עת כבשה ישראל מידי סוריה 1,250 קמ"ר משטח רמת הגולן. בעקבות הכיבוש נותקו ממולדתם סוריה תושבי ארבעת כפרי הדרוזים שבצפון הגולן – מג'דל שמס, בוקעתא'א, מסעדה ועין קיניה – והוכפפו לשלטון ישראל. בנסיבות

1 שמעון אביבי, **טס נחושת: המדיניות הישראלית כלפי העדה הדרוזית 1948-1967**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2007, עמ' 24, 367.

2 אביבי, שם, עמ' 87-95, 114-115, 166-177, 367-368, 370-371; Kais Firro, 'Reshaping Druze Particularism in Israel', *Journal of Palestine Studies*, 30, 3 (Spring 2001), pp. 40-53; Lina M. Kassem, 'The Construction of Druze Ethnicity: Druze in Israel between State Policy and Palestinian Arab Nationalism', PhD dissertation, University of Cincinnati, Cincinnati 2005.

3 ראו דוגמאות להתבטאויות ברוח זו אצל: שוקי אמרני, **הדרוזים: בין עדה לאום ומדינה**, קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2010, עמ' 74-75, 78.

4 אביבי, **טס נחושת**, עמ' 373-375.

5 Firro, 'Reshaping Druze Particularism in Israel', pp. 45-46.

אלו, ולנוכח המורכבות המובנית בזהותם ובנאמנותם של הדרוזים, נדרשו התושבים שנותרו בגולן ליישב את המתח בין זיקתם למסגרת המדינתית הסורית ובין שותפותם, ולו החלקית, של בני עדתם עם מדינת ישראל. למציאות סבוכה זו נוספה מחויבותם כלפי יתר הקהילה הדרוזית בסוריה מתוקף עקרון הנאמנות העדתית, המאפיין את החברה הדרוזית.

ההנהגה הישראלית, מצדה, נדרשה לגבש מדיניות בכל הנוגע לרמת הגולן ושאר השטחים שנכבשו במלחמה - הגדה המערבית (לרבות מזרח ירושלים), רצועת עזה וחצי האי סיני. הדרג המדיני ניצב אפוא לפני הכרעה: האם להוסיף ולהחזיק בשטח הגולן או להשיבו לסוריה בהסדר מדיני? מלבד הכרעה זו, וכפועל יוצא ממנה, הצמרת המדינית-ביטחונית נדרשה להתמודד עם צורכי השעה: הסדרת השליטה הצבאית בגולן; גיבוש מדיניות כלפי האוכלוסייה שנותרה בשטח שנכבש; התוויית קווים מנחים לפעולה לנוכח שרידי הכפרים הסוריים באזור; בחינת האפשרות להתיישבות יהודית בגולן.

במאמר זה אעסוק במדיניות ישראל כלפי האוכלוסייה הדרוזית ברמת הגולן בפרק הזמן שראשיתו בכיבוש הגולן ביוני 1967 וסיומו בפטירתו של ראש הממשלה לוי אשכול בפברואר 1969. באותה העת גובשה המדיניות כלפי המגזר הדרוזי בגולן ועוצבה מערכת היחסים בין השלטון הישראלי לתושבי ארבעת כפרי הדרוזים. יודגש כי בשנים שלאחר מכן אמנם האזור ידע טלטלות ותמורות על רקע מלחמת יום הכיפורים (1973), הסכם הפרדת הכוחות בין ישראל לסוריה (1974) והסכם השלום בין ישראל למצרים (1979), אולם אלו לא גרעו מעקרונות היסוד של המדיניות שהתעצבה בעשרים החודשים הראשונים לשליטת ישראל בגולן. כך גם בימי ממשלות הליכוד בראשות מנחם בגין חלו שינויים מסוימים במדיניות כלפי האוכלוסייה הדרוזית בגולן, למשל התיקון לחוק האזרחות (1980) והחלת החוק הישראלי על רמת הגולן (1981) - אך אלו היו בעיקרם הצהרתיים והעניקו תוקף רשמי למדיניות שהתגבשה כבר בימי ממשלת אשכול.

אדון בהיבטים העיקריים של מדיניות ישראל כלפי האוכלוסייה הדרוזית ברמת הגולן ואבחן אילו עקרונות ותפיסות עמדו ביסודה והשפיעו על גיבושה. מפאת קוצר היריעה לא אעסוק בעמדותיהם של התושבים הדרוזים בגולן, סוגיה הראויה לדיון נפרד. בחירה זו נסמכת על ההבנה כי בפרק הזמן הנבחן מוסדות המדינה הם שגיבשו את המדיניות כלפי הדרוזים, במנותק מהם, ואילו בשנים שלאחר מכן הייתה לדרכי הפעולה של התושבים הדרוזים השפעה מסוימת על עיצוב המדיניות בעניינם.

אטען כי המדיניות הישראלית כלפי האוכלוסייה הדרוזית שנותרה בגולן לאחר מלחמת ששת הימים התאפיינה בשילוב מבוקר של ארבעת הכפרים על תושביהם במערכות החיים של מדינת ישראל, בד בבד עם אימוץ בררני של עקרונות המדיניות שנקטה כלפי המיעוט הדרוזי בתחום הקו הירוק. מגמה זו שהתחדדה ככל שהתחזרר כי ישראל עתידה להחזיק בגולן לפרק זמן בלתי מוגבל, עוצבה על בסיס תפיסה הרואה בדרוזים מיעוט מועדף ודוגלת בטיפול ברית המיעוטים בין היהודים לדרוזים. לצד זאת גישתה של ישראל כלפי תושבי הגולן הדרוזים שילבה עקרונות ודפוסי פעולה שאפיינו את מדיניותה כלפי תושבי השטחים האחרים שנכבשו ביוני 1967, וכן את זו שנקטה כלפי המיעוט הערבי שבתחום הקו הירוק.

תרומתו של המחקר טמונה בהפניית הזרקור למדיניותה של ישראל כלפי הדרוזים בגולן בשלב המכונן של היחסים בין הצדדים – נושא שטרם זכה למחקר היסטורי מקיף. אף שסוגיית האוכלוסייה הדרוזית בגולן כבר נידונה בשדות מחקר אחרים, החוקרים בתחומים אלו השתמשו בתאוריות, בשיטות ובכלי מחקר האופייניים לתחומיהם, כפי שיפורט להלן.⁶ לעומת זאת כאן אברר את הסוגיה בכלים הייחודיים לחקר ההיסטוריה, ובראשם שימוש במקורות ראשוניים. מניתוח הנתונים שיעלו ממקורות אלו אוכל אפוא להציע תובנות חדשות בשאלה רבת חשיבות זו לחברה הישראלית.

אפשר לזהות כמה מגמות ושלבים במחקר על כפרי הדרוזים בגולן. חוקרים אחדים כתבו על הנושא בשנים הסמוכות לעימות בין שלטונות ישראל לתושבי הרמה הדרוזים, עימות שהגיע לשיאו לאחר החלת החוק הישראלי על הגולן. המחקר הבולט שנכתב בשנים אלה הוא עבודתו של אהרן זבידה, שהיה קצין מטה בממשל הצבאי ומפקח משרד החינוך בגולן. במחקרו עסק זבידה בעימות בין הדרוזים בגולן לשלטון הישראלי בשנים 1978-1982, בהיותו דוגמה ליחסים בין מיעוט לרוב.⁷ גישה ביקורתית יותר הוצעה במחקרו של אורי דיוויס, הדן במדיניות ישראל בגולן בשנים 1967-1981, ובו הדגיש המחבר את הניגוד בין שגשוג היישובים הסוריים בגולן עד מלחמת ששת הימים ובין ההרס שזרעה ישראל באזור בזמן מלחמה ולאחריה. דיוויס ייחס לישראל נקיטת מדיניות אפרטהייד בגולן והציג את תכניות ההתיישבות והפיתוח בגולן שגיבשו מוסדות המדינה כעדות לאפליה מובנית של אוכלוסיית המיעוטים בגולן.⁸

גל עכשווי יותר במחקר, שראשיתו בשנות התשעים של המאה ה-20, התמקד במאפיינים הנאו-קולוניאליים של המדיניות של ישראל בגולן וראה בה כלי לשליטה חברתית ופוליטית באוכלוסייה הדרוזית.⁹ טענות בדבר הימשכות הכיבוש בגולן עלו גם בספרות המחקר מהעשור השני של המאה ה-21. כך למשל ישנם מחקרים שהציגו את שליטת ישראל ברמת הגולן כביטוי של מדיניות הקולוניאליזם ההתיישבותי שהנהיגה המדינה בנגב, בגליל,

6 ראו גם: עאמר איברהים, 'גבול, מרחב וגבריות: חוויותיהם הדוריות של גברים סורים תושבי רמת הגולן', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2017; Scott R. Kennedy, 'The Druze of the Golan: A Case of Non-Violent Resistance', *Journal of Palestine Studies*, 13, 2 (Winter 1984), pp. 48-64; Fadwa Kirrish, 'Definition of Ethnic Boundaries: The Case of the Druze of the Golan', *The Cambridge Journal of Anthropology*, 11, 1 (1986-1987), pp. 70-78.

7 אהרן זבידה, 'הדרוזים ברמת הגולן: מיעוט עדתי במשבר בתקופה שבין ממשל צבאי וממשל אזרחי', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1984.

8 Uri Davis, *The Golan Heights under Israeli Occupation 1967-1981*, University of Durham, Durham, UK 1983.

9 Tayseer Mara'i and Usama R. Halabi, 'Life under Occupation in the Golan Heights', *Journal of Palestine Studies*, 22, 1 (Autumn 1992), pp. 78-93; Bashar Tarabieh, 'Education, Control and Resistance in the Golan Heights', *Middle East Report*, 25, 3-4 (1995), pp. 43-47.

בגדה המערבית וברצועת עזה. לפי גישה זו ישראל נקטה בגולן מדיניות של טיהור אתני, שראשיתו בעקירת מרבית האוכלוסייה הסורית ובהריסת המרחב הבנוי באזור, והמשכו בכיבוש תודעתי באמצעות מחיקת עקבות לעברו של המרחב ולזהויותיה הקולקטיביות של הקהילה המקומית.¹⁰ בכמה ממחקרים אלו, וגם במחקרים שניתחו את המדיניות מנקודת המבט של הידרו-פוליטיקה, דהיינו בחינת היחסים בין הצדדים לפי השימוש במקורות המים, נטען כי ישראל פועלת בגולן לפי היגיון קולוניאלי, המתגלם בהפקעת קרקעות ומקורות מים ובהקמת התנחלויות יהודיות.¹¹

חוקרים אחרים התמקדו בהתיישבות היהודית בגולן, אך נטו להתעלם מהמדיניות כלפי האוכלוסייה הדרוזית. כך עשה למשל ההיסטוריון יגאל קיפניס, העוסק בגאוגרפיה ההיסטורית-יישובית של הגולן ובהיסטוריה המדינית שלו. קיפניס דן בהרחבה במפעל ההתיישבות הישראלית בגולן בשנים 1967-1992 ואפיין את ההתיישבות הסורית באזור בתשעים השנים שקדמו לכיבוש הישראלי;¹² ואורי הייטנר ניתח את עמדותיהן של תנועות ההתיישבות ושל מפלגות תנועת העבודה בשאלת הגולן בשנים 1967-1969.¹³ נוסף על המחקרים שהוזכרו לעיל, היסטוריונים של המזרח התיכון עסקו באחיזתה של ישראל בגולן בבחינת סוגיה בסכסוך בין ישראל לסוריה.¹⁴ מחקרים ופרסומים אחרים

10 Michael Mason and Muna Dajani, 'A Political Ontology of Land: Rooting Syrian Identity in the Occupied Golan Heights', *Antipode*, 51 (2019), pp. 187-206; Neve Gordon and Moriel Ram, 'Ethnic Cleansing and the Formation of Settler Colonial Geographies', *Political Geography*, 53 (July 2016), pp. 20-29; Moriel Ram, 'Colonial Conquests and the Politics of Normalization: The Case of the Golan Heights and Northern Cyprus', *Political Geography*, 47 (July 2015), pp. 21-32

11 Muna Dajani and Michael Mason, 'Counter-Infrastructure as Resistance in the Hydrosocial Territory of the Occupied Golan Heights', in: Filippo Menga and Erik Swyngedouw (eds.), *Water, Technology and the Nation-State*, Routledge, London and New York 2018, pp. 131-146; Mason and Dajani, 'A Political Ontology of Land'; Josepha Ivanka Wessels, 'Down to the River: Identity, Citizenship, Security, Borders and Water in the Occupied Golan Heights', *Middle East Critique*, 24, 3 (2015), pp. 269-287; Idem, 'Challenging Hydro-Hegemony: Hydro-Politics and Local Resistance in the Golan Heights and the Palestinian Territories', *International Journal of Environmental Studies*, 72, 4 (2015), pp. 601-623

12 יגאל קיפניס, *ההר שהיה כמפלצת: הגולן בין סוריה וישראל*, מאגנס, ירושלים 2009.

13 אורי הייטנר, *אל נאחר רגע נכסף: תנועת העבודה וההתיישבות בגולן 1967-1969*, מנדלי מוכר ספרים ברשת, הרצליה 2023.

14 אייל זיסר, 'בין ישראל לסוריה: מלחמת ששת הימים ולאחריה', *עיונים בתקומת ישראל*, 8 (1998), עמ' 252-205; משה מעוז, *ישראל-סוריה: סוף הסכסוך?*, ספריית מעריב, אור יהודה 1996; איתמר רבינוביץ, *סוף השלום: ישראל וסוריה 1992-1996*, ידיעות אחרונות, תל אביב 1998; הנ"ל, 'רמת הגולן כסוגייה בסכסוך הערבי-ישראלי (1985-1967)', בתוך: אבי דגני ומשה ענבר (עורכים), *ארץ הגולן והחרמון*, משרד הביטחון, תל אביב 1993, עמ' 589-596.

התרכזו בהיבטים הביטחוניים והגאו-אסטרטגיים של שליטת ישראל בגולן. כמה מהם נכתבו על רקע המשא ומתן לשלום בין ישראל לסוריה, תהליך שהעלה על סדר היום המדיני, הביטחוני והציבורי בישראל את האפשרות לנסיגה מרמת הגולן.¹⁵

כיבוש 'הרמה הסורית' ומאפייני האוכלוסייה בשטחה

בבוקר 9 ביוני 1967, יומה החמישי של מלחמת ששת הימים, הורה שר הביטחון משה דיין לאלוף פיקוד הצפון דוד אלעזר לפתוח במתקפה בחזית רמת הגולן. בתוך פחות מיממה המערך הצבאי הסורי קרס, ועד לערב 10 ביוני השתלט צה"ל על שני שלישים משטח 'הרמה הסורית'.¹⁶ בשטח שנכבש התגוררו כ-128,000 תושבים ב-223 יישובים. לפי הערכות, יותר מ-80 אחוזים מהתושבים היו מוסלמים סונים, והשאר השתייכו לקהילות המיעוטיות הדתיות בסוריה – דרוזים (שהיו כ-10 אחוזים מאוכלוסיית האזור), עלווים ונוצרים. 79 אחוזים מהאוכלוסייה היו ממוצא ערבי, והאחרים מוסלמים שאינם ערבים, בעיקר צ'רקסים וטורקמנים. בקבוצות המיעוטיות האתניות היו גם כורדים, ארמנים ומוזגרים. כמו כן התגוררו בגולן כ-10,000 פליטים פלסטינים.¹⁷

מרבית האוכלוסייה הסורית שהתגוררה ברמה ערב המלחמה לא נותרה בשטחה לאחריה. האזרחים הסורים נטשו את בתיהם, אם מאימת המלחמה ואם מפני שגורשו בידי הכוחות הישראליים.¹⁸ כך או כך, ישראל לא התירה להם לשוב לכפריהם בתום

- 15 ראו למשל: ג'רלד מ' שטיינברג, 'הסדרי ביטחון אפשריים בגולן', בתוך: משה מעוז (עורך), הגולן בין מלחמה ושלום: קובץ מאמרים לזכרו של אורי שפיר ז"ל, הד ארצי, אור יהודה 1999, עמ' 126-131; אריה שלו, שלום וביטחון בגולן, המרכז למחקרים אסטרטגיים על שם יפה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1993.
- 16 זיסר, 'בין ישראל לסוריה', עמ' 239; להרחבה בנושא הקרבות בגולן במלחמת ששת הימים ראו למשל: מיכאל אורן, שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון, דביר, אור יהודה 2004; מתתיהו מייזל, המערכה על הגולן: יוני 1967, מערכות, תל אביב 2001; פסח מלובני, מצפון תפתח הרעה: צבא סוריה – עלילותיו ומלחמותיו – מבט מדמשק, קונטנטו דה סמריק, תל אביב 2014, עמ' 226-242; שמואל שגב, סדין אדום: מלחמת ששת הימים, נ' טברסקי, תל אביב 1967, עמ' 230-242.
- 17 הערכות אלו מבוססות על ההנחה שלא חל שינוי של ממש בהרכב האתני של האוכלוסייה בגולן מאז 1960, השנה האחרונה שפורסמו בה נתונים רשמיים על ההתפלגות האתנית-דתית בסוריה לפני 1967. ראו: קיפניס, ההר שהיה כמפלצת, עמ' 73-75.
- 18 סוגיות העיתוי שבו עזבה האוכלוסייה האזרחית הסורית את הגולן והמדיניות שנקטה ישראל כלפיה מעוררות מחלוקת בקרב מדינאים, אנשי מחקר, פעילי זכויות אדם ועיתונאים. סוגיה זו אינה עומדת במוקד המאמר הזה. להרחבה ראו: שי פוגלמן, 'מה קרה ל-130 אלף האזרחים הסורים שהתגוררו ברמת הגולן ביוני 1967?', הארץ, 29.7.2010, <http://www.haaretz.co.il/misc/1.1232759> (אוחזר ב-29.5.2025); William Wilson Harris, 'War and Settlement Change: The Golan and the Jordan Rift, 1967-1977', *Transactions: Institute of British Geographers*, 3, 3 (1978), pp. 309-330.

המערכה.¹⁹ אשר לתושבים המעטים יחסית שנותרו בגולן, רובם המכריע היו תושבי ארבעת הכפרים הדרוזיים שבצפון האזור: מג'דל שמס, מסעדה, בוקעאת'א ועין קיניה.²⁰ ארבעת הכפרים הללו הם חוליות בשרשרת כפרים דרוזיים המשתרעת למרגלות החרמון, בצדו המזרחי. ההתיישבות הדרוזית באזור מכונה אקלים אל-בלאן, כלומר אזור השיחים הקוצניים. העדויות הקדומות ביותר לשימוש בשם זה בעבור ההתיישבות בצפון הגולן הן מהמאה ה-19, אולם יש מקורות המעידים בסבירות גבוהה כי כבר בימי הפצת הדת הדרוזית, במאה ה-11, היה יישוב דרוזי במורדות המזרחיים של החרמון.²¹

ביוני 1967 הייתה הקהילה הדרוזית בגולן כפרית ומסורתית.²² כנהוג בחברה הדרוזית נחלקה הקהילה לשתי קבוצות: 'עוקאל' - מי שמורשים להיחשף לרוי הדת; 'ג'והאל' - מי שאינם מורשים לקרוא בכתבי הקודש. כמו כן חלה בה ההפרדה האופיינית לדרוזים בין ההנהגה הרוחנית - אנשי הדת, ובין ההנהגה המסורתית - ראשי החמולות והמשפחות הבולטות בכפרים. בהיבט של הערכים המשותפים והזהות החברתית, הייתה לנאמנות למשפחה המורחבת ולעדה חשיבות נעלה בקהילה זו.²³

מבחינה חברתית-כלכלית הייתה החקלאות עמוד השדרה של הקהילה הדרוזית בגולן הן בזמן שלטון המנדט הצרפתי הן בימי שלטון סוריה. במחצית הראשונה של המאה ה-20 התבססה החקלאות בכפרים במידה רבה על גידול קטניות וירקות, ומשנת 1950 כלכלת הכפרים הלכה והתבססה על מטעי תפוחים. יחס תושבי הכפרים לחקלאות הושפע מאופי הבעלות על הקרקע: בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20 חולקו הקרקעות שבשטחי הכפרים מחדש בין כלל המשפחות על פי צורכיהן ולפי פוריות הקרקע. החלוקה העמיקה אצל התושבים את הזיקה לקרקע ולאמצעי הייצור והגבילה את יכולת ההתערבות של השלטון המרכזי בשימוש בקרקעות הכפרים.²⁴

19 לטענתו של מוריאל רם, למשל, האזרחים הסורים נמלטו מהגולן במהלך המלחמה, אלא שבשבועות שאחריה רבים מהם ניסו לשוב לבתיהם העזובים וישראל מנעה זאת. לטענת רם, ישראל נקטה מדיניות של טיהור אתני כאשר פינתה תושבים בכוח בהסתמך על צווים צבאיים שאסרו כניסה לכפרים הנטושים והורו לגרש את מי שינסה להיכנס לאזור. ראו: מוריאל רם, 'איך הפכה הרמה הסורית לרמת הגולן?', **הארץ**, 8.6.2017, <http://www.haaretz.co.il/blogs/sadna/1.4158013>, (אוחזר ב-14.8.2025).

20 מפקדת כוחות צה"ל: 'מפקד האוכלוסין תשכ"ז 1967 מבוצע על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה רמת הגולן - נתונים סופיים של הפקידה הכללית', 11.9.1967, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: א"צ), 69-117/1970. סחיתא גם הוא כפר דרוזי שכבשה ישראל במלחמת ששת הימים. תושבי הכפר שקו הפסקת האש בין סוריה לישראל עבר בשטחו הועברו למחנה סורי נטוש במסעדה. ראו: אביבי, **טס נחישת**, עמ' 363.

21 קיים פירוש, 'הדרוזים ברמת הגולן', בתוך: דגני וענבר (עורכים), **ארץ הגולן והחרמון**, עמ' 524-525.

22 שם, עמ' 530-526.

23 על מאפייני החברה הדרוזית האמורים ראו למשל: אביבי, **טס נחישת**, עמ' 7-11; סלמאן פלאח, **הדרוזים במרח התיכון**, משרד הביטחון, תל אביב 2000, עמ' 109-114.

24 Mason and Dajani, 'A Political Ontology of Land', pp. 192-193.

ב־1967 הייתה האוכלוסייה הדרוזית בגולן מיעוט קטן מכלל הדרוזים בעולם, וכך היא גם כיום (2025). הדרוזים היו ועודם מרוכזים בעיקר בשלוש מדינות: סוריה, לבנון וישראל. רוב הדרוזים בסוריה מתגוררים במרחב א־סוּיִדאָא' שבהר הדרוזים (ג'בל א־דרוז, המכונה גם ג'בל אל־ערב וג'בל חוראן), ומיעוטם באזור החרמון, במחוז א־דליב ובפרברים ג'רמאנא, ס'חנאִיא ואשרפיִית ס'חנאִיא שבמחוז ריף דמשק. ריכוזי הדרוזים בלבנון נמצאים באזור השוף ודרום הר הלבנון ובוואדי א־תים, ובישראל הם מרוכזים בגליל ובכרמל.²⁵ אפשר אפוא לראות בדרוזים מיעוט אתני־דתי חוצה גבולות, שקהילותיו, הפזורות בכמה מרחבים גאוגרפיים, נושאות מטען היסטורי, תרבותי ודתי משותף. ואמנם טרם השתנו הגבולות בין ישראל למדינות ערב ב־1948 וב־1967, היו תושבי הכפרים הדרוזיים שלמרגלות החרמון בקשרים איתנים עם בני עדתם בחוראן, בלבנון, בגליל ובכרמל. לנוכח מיקומם על הצומת בין ארץ ישראל־פלשתינה, סוריה ולבנון, עד 1967 שימשו היישובים הדרוזיים בגולן חוליה מקשרת בין מרכזי ההתיישבות הדרוזית בחוראן ובדמשק לזה שבלבנון, ולפני 1948 הם חיברו בין מרכזים אלו ובין הדרוזים בגליל ובכרמל.²⁶

אם נבחן את ריכוזי הדרוזים העיקריים במזרח התיכון לפי גבולות מדינות הלאום העצמאיות שקמו במאה ה־20, יש לשייך את הדרוזים בגולן לקהילה הדרוזית שבמרחב הסורי. יסוד בולט השזור בתולדות קהילה זו – החל בימי השלטון העות'מאני, עבור לימי שלטון המנדט הצרפתי בסוריה וכלה בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה הסורית העצמאית – הוא התמרדויות בני העדה וקשיי השלטון המרכזי לכפות עליהם את מרותו.²⁷ על רקע מאבקהם ומרידותיהם צברו הדרוזים בסוריה הון תרבותי עצמאי וייחודי, והוא אפשר להם לעצב את תדמיתם כנצר ללאומיות הערבית וכמשחררי המולדת מהכיבוש הזר ומרודנים מקומיים.²⁸

גיבוש קווי היסוד במדיניות הישראלית ברמת הגולן

ב־13 ביוני 1967 התכנסה ממשלת ישראל לסדרת דיונים במצב המדיני החדש. במוקד הדיונים עמדו סוגיות עתיד השטחים שנכבשו במלחמה והתנאים שתציב ישראל להסדר שלום עם שכנותיה. ב־19 ביוני קיבלה הממשלה את החלטה 563, ולפיה יש להציע לסוריה ולמצרים הסכם שלום על בסיס הגבול הבין־לאומי וצורכי הביטחון של ישראל. לעומת זאת נדחתה ההכרעה בעניין ממלכת ירדן ושטחי הגדה המערבית.²⁹ לגרסתם של מדינאים

25 שכיב סאלח, *תולדות הדרוזים*, אוניברסיטת בר־אילן ומשרד הביטחון, רמת גן 1989, עמ' 12.

26 פירו, 'הדרוזים ברמת הגולן', עמ' 521–526.

27 סאלח, *תולדות הדרוזים*, עמ' 139–190.

28 Birgit Schaebler, 'Constructing an Identity between Arabism and Islam: The Druzes in Syria', *The Muslim World*, 103 (January 2013), pp. 62–79.

29 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 19.6.1967, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), סטנוגרמות מישיבות הממשלה 1967.

ישראליים בכירים שהייתה להם יד בדבר, ב־21 ביוני מסר שר החוץ אבא אבן את הצעת השלום למזכיר המדינה האמריקני דין ראסק (Rusk), כדי שהלה יעבירה למצרים ולסוריה. לטענת אבן, טענה שאימץ הממסד הישראלי, בתוך ימים אחדים מסרה ארצות הברית לישראל את סירובן המוחלט של שתי המדינות להצעה.³⁰

ואולם, ישנם היסטוריונים, חוקרים ואנשי מעשה החולקים על הנרטיב הממסדי הישראלי האמור לעיל. לשיטתם דיוני הממשלה לא נועדו לגיבוש הצעת שלום אלא להתוויית קווי יסוד לעיצוב יחסיה העתידיים של ישראל עם מצרים וסוריה. לפי טענה זו אנשי הממשל האמריקני אמנם תודרכו בעניין החלטת ממשלת ישראל, אך לא התבקשו למסור את ההצעה לקאהיר או לדמשק.³¹ אחד המצדדים בעמדה זו הוא אבי רז, הסבור כי ההצעה נכתבה מלכתחילה רק כדי להניחה לפני ארצות הברית ולקבל את תמיכתה, כדי שזו תסכל את הצעת ברית המועצות במושב החירום של האו"ם, אשר קראה לנסיגה מוחלטת של ישראל מהשטחים שכבשה במלחמה.³²

אף אם הממשלה שקלה בתחילה נסיגה מהשטחים הכבושים, נראה כי השרים שגיבשו את 'ההחלטה הסודית' ב־19 ביוני הסיקו עד מהרה שהצעתם הייתה פזיזה ונדיבה מדי. בתוך פחות מחודשיים מיום קבלת ההחלטה החלו שרי הממשלה להתבטא בפומבי כי יש צורך להשאיר שטחים מסוימים, בייחוד ברמת הגולן, בידי ישראל.³³ לדוגמה, בדיון שנערך ב־14 באוגוסט במרכז הקיבוץ המאוחד טען שר העבודה יגאל אלון כי בשל היותו של הגולן חלק מארץ ישראל 'לא פחות מחברון ומהשומרון' אין לסגת ממנו והוסיף כי החזקת שטחי הגולן שקולה כנגד כל הסדר עם סוריה.³⁴

עוד הקשחה בעמדת הממשלה לפיה יש להוסיף ולהחזיק בגולן חלה בעקבות החלטות 'שלושת הלאומים' שהתקבלו בוועידת הפסגה הערבית שהתכנסה בח'רטום, בירת סודן, בשלהי אוגוסט 1967: לא למשא ומתן עם ישראל, לא לשלום עִמה ולא להכרה בה. השינוי בעמדת הממשלה קיבל ביטוי פומבי כשבועיים לאחר כינוס הוועידה הערבית, כאשר אשכול הכריז במליאת הכנסת שהמצב בגולן ובסיני לא ישוב לקדמותו.³⁵ הממשלה הציגה עתה את ההתנחלות בגולן, ובשטחים המוחזקים בכלל, בבחינת פתרון לצרכים הביטחוניים של ישראל לנוכח המבוי המדיני הסתום, בטענה כי קביעת עובדות בשטח

Abba Eban, *Abba Eban: An Autobiography*, Steimatzky's Agency, Jerusalem 1977, pp. 435-436 30

אבי שליים, *קיר הברזל: ישראל והעולם הערבי* (תרגום מאנגלית יעקב שרת), ספרי עליית הגג, תל אביב 2005, עמ' 250-251; Shlomo Ben-Ami, *Scars of War, Wounds of Peace: The Israeli-Arab Tragedy*, Oxford University Press, Oxford and New York 2006 31

Avi Raz, 'The Generous Peace Offer that was Never Offered: The Israeli Cabinet Resolution of June 19, 1967', *Diplomatic History*, 37, 1 (January 2013), pp. 85-108 32

שליים, *קיר הברזל*, עמ' 251. 33

פרוטוקול ישיבת מרכז הקיבוץ המאוחד בגבעת השלושה, 'מרכז הקיבוץ המאוחד 14.8.1967', ארכיון יד טבנקין (להלן: א"ט), 2-3/4. 34

יוסי גולדשטיין, *אשכול: ביוגרפיה*, כתר, ירושלים 2003, עמ' 581, 584. 35

באמצעות התיישבות תאפשר לבסס גבולות בני הגנה ותהיה חלק מהמאבק המדיני.³⁶ בכך, מעצבי המדיניות דבקו בתפיסה שעמדה ביסוד כיבוש הרמה מלכתחילה, שלפיה השליטה וההתיישבות בשטח נועדו לסכל את איום ההפגזות הסוריות על יישובי עמק הירדן והגליל העליון ולאפשר לצבא תצפית לעומק סוריה מפסגות הגולן.³⁷

היסודות הראשונים להתיישבות ישראלית-יהודית ברמה הונחו ב־14 ביולי 1967, עם עליית שמונה מתנדבים וחברי קיבוצים – מרביתם חברי הקיבוץ המאוחד מהגליל העליון – אל הכפר הנטוש עליקה. בהמשך אותו חודש ובמהלך חודש אוגוסט הסדירו מוסדות השלטון והצבא בעבור הקבוצה מקורות פרנסה ותעסוקה. באוקטובר, כשכבר היו בקבוצה עשרות אנשים, נכנסו חבריה למבנים סוריים נטושים בקוניטרה והקימו שם את 'קיבוץ גולן' (לימים מרום גולן).³⁸ אם כן, מי שהניעו את ההתיישבות באזור היו חברי הקיבוץ המאוחד והמועצות האזוריות הגליל העליון ועמק הירדן; הממשלה לעומת זאת נקטה בתחילה מדיניות פסיבית, שעיקרה מתן אישורים בדיעבד למהלכים שנעשו בשטח.³⁹ בספטמבר 1967, עם הקשחת העמדות הרשמיות של ישראל בשאלת הגולן, הגבירו הממשלה והמוסדות המיישבים את מאמצייהם לקידום ההתיישבות באזור ולפיתוחו. מאותה עת החלטות הממשלה ותכניות המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית הן שהנחו את ההתיישבות ברמה; עקב כך זכתה ההתיישבות ברמה לתנופה, ועד ספטמבר 1968 כבר הוקמו בה עשרה יישובים. מפת חששה של הממשלה שישאל תואשם בהפרת הדין הבין-לאומי, היישובים שהוקמו הוגדרו ארעיים, באמתלה של הקמת היאחזויות צבאיות. אלא שלמעשה מעצבי מדיניות ההתיישבות פעלו באופן המעיד על כוונה להחזיק בגולן לפרק זמן בלתי מוגבל ולהשתקע בו. ביטויים מובהקים לכך היו פרסום התכנית להתיישבות אזורית ברמת הגולן מטעם המחלקה להתיישבות בנובמבר 1967, מינוי צוות תכנון אזורי לנוף ונופש בגולן בינואר 1968 ופרסום תכנית אב לפיתוח כולל של האזור בינואר 1969.⁴⁰ תכנית האב הציבה יעד של אכלוס הגולן ב־55,000-60,000 תושבים בתוך עשור לפי חלוקה זו: 10,000 תושבים ביישובים הדרוזיים; 16,000-20,000 מתיישבים יהודים ב־17-22 יישובים כפריים; 30,000 תושבים ב'עיר הגולן'. נוסף על כך, בתכנית נוסחו עקרונות מנחים

36 יעקב צור, מן הים עד המדבר: טבנקין והקיבוץ המאוחד, יד יצחק בן-צבי ויד טבנקין, ירושלים ואפעל 2015, עמ' 231-237.

37 אבי זעירא, 'ההתיישבות בגולן והמאבק לשמירתו', בתוך: מעוז (עורך), הגולן בין מלחמה ושלום, עמ' 101-102.

38 עלי גולן, 2, 25.10.1967; עלי גולן, 3, 10.11.1967; עלי גולן, 32, 16.7.1968 – כולם בארכיון הגולן, מכון שמיר למחקר, קצרון.

39 הייטנר, אל נאחר רגע נכסף, עמ' 10, 39-40, 55-56, 240, 246-247; קיפניס, ההר שהיה כמפלצת, עמ' 169-173.

40 קיפניס, שם, עמ' 178-190; 'דוח התקדמות העבודה של צוות תכנון אזורי לנוף ונופש בגולן', 19.9.1968, א"מ, גל-8262/4; מכתב ממשלה סלע מרשות שמורות הטבע אל ועדת המנכ"לים ולשכת שר הביטחון, 29.9.1968, שם; הסוכנות היהודית, המחלקה להתיישבות חבל הגליל, 'תכנית אזורית ליישוב ופיתוח הגולן', ינואר 1969, שם, א-4241/13.

לפיתוח אזורי כלכלי-תעסוקתי בהתמקדות יתרה במגזר היהודי. בעניין זה ניכרת בתכנית גישתם הריכוזית והבלתי שוויונית של המתכננים בנוגע למשאבים הטבעיים באזור, שבאה לידי ביטוי בהצעת דרכי פעולה לניצול המים באזורי המחיה של הדרוזים לצורכי ההתיישבות היהודית.⁴¹

כינון השליטה הישראלית ברמת הגולן

עוד קודם להתפתחויות המדיניות שתוארו לעיל הוסדרה השליטה הצבאית הישראלית בגולן. לשם כך, ולפי הדין הבין-לאומי לשליטה בשטחים כבושים, פרסם הצבא כמה מנשרים. ב-10 ביוני, בתום הקרבות, פורסם 'מנשר מס' 1: מנשר בדבר נטילת השלטון על ידי צה"ל (רמת הגולן)'. במנשר, שהונפק מטעם אלוף פיקוד הצפון, שהיה מפקד כוחות צה"ל באזור, הוצהר כי הצבא קיבל לידי אש"ל את השליטה והוא אמון על הביטחון והסדר הציבורי בגולן, וכן הוטל עוצר על תושבי האזור. ב-18 ביוני פורסמו שני מנשרים נוספים 'כדי לאפשר קיום ממשל תקין וכדי לשמור על הביטחון והסדר הציבורי'.⁴² מאותה עת נהג הממשל הצבאי לפרסם מנשרים וצווים לשם מתן תוקף חוקי-משפטי לשליטה בגולן, לעתים בתוך הטלת הגבלות ופגיעה בחירויות האוכלוסייה שבשטח הכבוש.⁴³

ישראל התמודדה עם סוגיית תושבי הכפרים הדרוזיים בשני היבטים: ביטחוני ואזרחי. הפעילות הביטחונית נשענה על כוחות צה"ל שהוצבו ברמה ועסקו באיסוף מודיעין, בסיוורם ובמעצרים לשם סיכול פעילות ביטחונית עוינת. לצד זאת הפעיל פיקוד הצפון בגולן בתי משפט צבאיים, ובהם נשפטו תושבי האזור שנאשמו בעברות ביטחוניות.⁴⁴ אשר להיבט האזרחי, הממשל הצבאי שהוחל ביוני 1967 על השטחים שנכבשו במלחמה הופקד על החלת מדיניות הממשלה כלפי אוכלוסיית כפרי המיעוטים בגולן. הממשל הצבאי נועד לספק את השירותים הנחוצים לניהול מערכות החיים באזור באמצעות קציני מטה, ואלו שימשו נציגי המוסדות הלאומיים והמשרדים הממשלתיים. בראש גוף זה עמד מושל צבאי, שפונה 'עוזר מפקד כוחות צה"ל ברמת הגולן', והוא עבד בשיתוף עם מתאם הפעולה בשטחים. המושל הצבאי בגולן לא נהנה מסמכות צבאית בפועל, שלא כמו מקביליו ברצועת עזה ובגדה המערבית.⁴⁵

41 הסוכנות היהודית, המחלקה להתיישבות חבל הגליל, 'תכנית אזורית ליישוב ופיתוח הגולן', ינואר 1969, שם.

42 מנשרי צה"ל: 'מנשר מס' 1: מנשר בדבר נטילת השלטון ע"י צה"ל (רמת הגולן)', 10.6.1967; 'מנשר מס' 2: מנשר בדבר סדרי שלטון ומשפט', 18.6.1967; 'מנשר מס' 3: מנשר בדבר כניסתו לתוקף של צו בדבר הוראות ביטחון', 18.6.1967, א"צ, 69-867/1991.

43 למנשרים וצווים מטעם הממשל הצבאי ברמת הגולן ראו: שם.

44 שם, 71-117/1970.

45 אהרן זבידה, הדרוזים ברמת הגולן: 13 שנות ממשל צבאי, תיאום הפעולה בשטחים: הממשל הצבאי רמת הגולן בשיתוף קמ"ט חינוך ותרבות, רמת הגולן 1980, עמ' 26.

יוזמות להקמת מדינה דרוזית ולהחלת החוק הישראלי על רמת הגולן

מנקודת ראותו של השר אלון, כיבוש הגולן יצר הזדמנות למימוש החזון לכינון ברית מייעוטים במזרח התיכון באמצעות שיתוף פעולה עם אוכלוסיית הר הדרוזים.⁴⁶ לפיכך כבר בימי המלחמה הגה אלון תכנית להקמת מדינה דרוזית בדרום-מערב סוריה.⁴⁷ בחלוף שבועות אחדים הציג לראש הממשלה אשכול תכנית מגובשת והציע לנצל את המתרחש העזה בין המשטר הסורי למיעוט הדרוזי ולארגן מרד של הדרוזים בסוריה כדי להקים מדינה ריבונית משלהם בהר הדרוזים.⁴⁸ אלון המליץ לנצל את הקרבה הגאוגרפית לריכוזי הדרוזים שבמורדות החרמון ובהר הדרוזים ולהסתייע בבני העדה בישראל, ובייחוד במי מהם ששירתו בצה"ל. הוא העריך כי אם המרד יצליח, ייתכן כי המשטר הסורי יפול, וכך יביא לצמצום המעורבות הסובייטית באזור. הוא סבר כי מדינה דרוזית שתעמוד כחיץ בין סוריה, ירדן וישראל עשויה לכונן ברית הגנה עם ישראל ולהכיר בריבונותה בגולן.⁴⁹

פעמים מספר תיאר אלון לאשכול את תכניתו להקמת מדינה דרוזית, אך כנראה לא זכה לתשומת לב ראויה, ועל כן הוא הגיש לו הצעה רשמית ב-20 באוגוסט 1967. כעבור שלושה ימים השיב ראש הממשלה כי הנושא בטיפול.⁵⁰ לצד הניסיונות לשכנע את ראש הממשלה ערכו אלון ואישים ישראלים אחרים שיחות בלתי רשמיות עם מנהיגים דרוזים בגולן, לעתים בתיווך דרוזים אזרחי ישראל, כדי לבחון את מידת ההיתכנות של הרעיון. בחודשים שלאחר הגשת ההצעה נערכה סדרת פגישות בהשתתפות אלון, איש מוסד ושלושה אישים דרוזים: כמאל כנג' אסעד אבו ס'אלח – ממנהיגי הקהילה הדרוזית בגולן, שב-1947 מונה לחבר מועצת העם הסורית ומילא את התפקיד שנים אחדות; כמאל אבו לטיף – תושב לבנון וקצין לשעבר בצבא הסורי; ונכדו של סולטאן אל-אטרש, ממנהיגי הבולטים של העדה הדרוזית בסוריה ומוביל המרד הדרוזי נגד הצרפתים. כבר בשלב מוקדם החליטו שלושת הדרוזים שלא לשתף פעולה עם היוזמה הישראלית, אך העמידו פני מתעניינים והמשיכו בשיחות עם נציג המוסד כדי להתחקות על הכוונות והפעולות של ישראל. לבסוף, כנג' ואבו לטיף דיווחו על ה'קנוניה הישראלית' למנהיג העדה הדרוזית בלבנון כמאל ג'ונבלאט, והלה מסר את המידע לבעלי תפקידים בשלטון ובשירות המודיעין בסוריה ובמצרים.⁵¹ זמן קצר לאחר מכן מעשה ההנאה נודע לשלטונות ישראל והתכנית נגנזה.⁵²

46 זיסר, 'בין ישראל לסוריה', עמ' 236.

47 ראוי: קיפניס, *ההר שהיה כמפלצת*, עמ' 116-120.

48 אביבי, *טס נחושת*, עמ' 363-364. המתרחש בין המשטר הסורי למיעוט הדרוזי הגיעה לשיאה לאחר ניסיון ההפיכה הכושל של קציני צבא דרוזים בהנהגת סלים חאטום בספטמבר 1966. לאחר שניסיון ההפיכה מוגר, הודחו דרוזים רבים מהצבא וחאטום הוצא להורג. ראו: שם.

49 שם, עמ' 364.

50 שם.

51 אהוד מנור, "'השיגעון הדרוזי' של יגאל אלון: מבט מחודש", *המזרח החדש*, נו (2017), עמ' 98-104.

52 ת'אאיר אבו סאלח, 'העמדות הפוליטיות של הדרוזים בגולן', בתוך: מעוז (עורך), *הגולן בין מלחמה ושלום*, עמ' 90.

באוגוסט 1968, על רקע העמקת האחיזה ההתיישבותית הישראלית ברמה וגניזת התכנית להקמת מדינה דרוזית, פנה אלון, אז סגן ראש הממשלה, אל אשכול, במכתב רשמי שכותרתו: 'הנדון: החלת החוק הישראלי על רמת הגולן'. במכתב נטען כי הגיעה העת לאיחוד רמת הגולן עם מדינת ישראל באמצעות החלת החוק הישראלי על כל שטחי הרמה. אלון נימק את הצעתו בהתקדמות תהליך ההתיישבות בגולן, העריך כי הדרוזים יקבלו ברצון את רעיון החלת החוק והבהיר שאין לחייבם לקבל מיד אחרות ישראלית. לטענתו הבשילו התנאים המדיניים לצעד זה לנוכח האדישות האמריקנית למהלכים הישראליים בגולן ומעורבות ברית המועצות בצ'כוסלובקיה, שפלשו אליה כוחות סובייטיים ימים אחדים קודם לכן. הוא הוסיף כי סירובם של מנהיגי סוריה להיפגש עם מתווך האו"ם למזרח התיכון תורם אף הוא להכשרת הקרקע לפעולה זו.⁵³

השר אבן הביע התנגדות נחרצת להצעה. במכתבו לראש הממשלה ולסגנו הזהיר כי הכרזה על סיפוח הגולן תעורר ודאי הסתייגות מצד ארצות הברית, שממילא נטתה להשלים עם שליטתה בפועל של ישראל בגולן. לטענתו צעד כזה עלול להוביל להחלטה בין לאומית נגד ריבונות ישראלית בגולן, לעודד את ברית המועצות להחריף את לחצייה על ישראל, לדחוק בסוריה להשתתף במאבק הדיפלומטי נגד ישראל ולהעצים את הפעילות העוינת של ארגון הפת"ח הפלסטיני בגולן.⁵⁴ אשכול, מצדו, לא מיהר להידרש להצעת סגנו ובנובמבר שלח אותה לדיון בוועדה המדינית של מפלגת העבודה. ואולם היוזמה לא הבשילה לכדי מימוש באותה עת.⁵⁵

גישת השלטונות הישראליים כלפי האוכלוסייה הדרוזית ברמת הגולן בתום המלחמה

רמז ברור לגישה של ישראל כלפי תושבי ארבעת הכפרים הדרוזיים ניתן כבר בימים הסמוכים לסיום המערכה, כאשר השלטונות התירו להם להישאר בכפריהם ואף עודדו זאת. יתר על כן, בהשפעת לחצים שהפעילו דרוזים בתחום הקו הירוק ונציגי השדולה הדרוזית בישראל על שר הביטחון דיין, ננקטו צעדים להשבת תושבי האזור הדרוזים שנמלטו לשטח סוריה. פעולה בולטת נקט אסמאעיל קבלאן, קצין דרוזי במשמר הגבול: הוא שיגר שליחים אל הדרוזים שברחו לכפר חדר (ששכן בחלק החרמוני שנותר בידי סוריה) כדי לשכנעם לשוב לכפריהם.⁵⁶ נוסף על כך, הממשל הצבאי התיר לתושבי

53 מכתב יגאל אלון אל לוי אשכול, 'החלת החוק הישראלי על רמת הגולן', 29.8.1968, אי"ט, 15-9-11/6/2.

54 מכתב אבא אבן אל לוי אשכול ויגאל אלון, 5.9.1968, שם.

55 מכתב מאביעד יפה, מנהל לשכת ראש הממשלה, אל יגאל אלון, 19.11.1968, א"מ, ג-1/6423.

56 אביבי, *טס נחושת*, עמ' 362-363; אסמאעיל קבלאן, *יליד הר הדרוזים*, שירת בדרגת קצין בגדוד הדרוזי בצבא בריטניה במלחמת העולם השנייה, ובהמשך היה קצין בצבא סוריה. לאחר מכן התנדב

מסעדה, בוקעאת'א ועין קיניה לחזור לכפריהם ממג'דל שמש, שהיה בעבורם מקום מקלט בימי המלחמה.⁵⁷

צעדים אלו, אשר היו מנוגדים לגישה כלפי שאר האזרחים הסורים שנטשו את בתיהם במלחמה ולמדיניות עידוד ההגירה שננקטה כלפי תושבי הגדה המערבית ורצועת עזה, שיקפו תפיסה הרואה בדרוזים מיעוט מועדף ודוגלת בטיפוח הברית ההיסטורית עמם.⁵⁸ על רקע תפיסה זו ובהכירם בחשיבות הסולידריות העדתית בחברה הדרוזית, אפשר שהשלטונות הישראליים ציפו כי הפגנת דאגה לבני העדה, באשר הם, תעיד על מחויבותם כלפי המגזר הדרוזי בתחום הקו הירוק. בה בעת, נראה שהשלטונות ביקשו לבסס יחסים טובים עם תושבי הגולן הדרוזים עצמם. בעניין זה ראוי לציין שאף קודם למלחמת ששת הימים היו קשרי מודיעין בין מדינת ישראל לדרוזים בגולן. כך למשל בשנת 1951 נחשפה חוליית מודיעין שפעלה למען ישראל בכפרי הרמה.⁵⁹ ייתכן כי גם התכנית להקמת מדינה דרוזית הניעה את ישראל לתמוך בהישארות הדרוזים בכפריהם.⁶⁰

הנכונות של ההנהגה הישראלית לאפשר לתושבים הדרוזים להוסיף להתגורר בכפריהם מרמזת שמעצבי המדיניות נטו להתעלם מהזהות הלאומית המיוחדת כל אחת מהקהילות הדרוזיות, ובעיקר מהאתוס של הקהילה הדרוזית בגולן, המדגיש את תרומתה למאבק הלאומי הסורי בקולוניאליזם ובאימפריאליזם. אתוס זה נשען על חלקם של תושבי הר הדרוזים ואקלים אל-בלאן במרד הדרוזי נגד שלטון המנדט הצרפתי, שהיה למרד כלל-סורי בשנים 1925-1927.⁶¹ על כך יש להוסיף כי חרף נטיותיה הבדלניות והמרדניות השתלבה העדה הדרוזית במסגרת הלאומית הסורית, גם לאחר שזו קיבלה את עצמאותה, ובייחוד בשלוש השנים הראשונות לשלטון מפלגת הבעת' (1963-1966), שבהן מילאו דרוזים תפקידים בכירים בפוליטיקה ובצבא הסוריים.⁶²

ל'צבא ההצלה' – כוח בין-ערבי שנועד להיאבק ביישוב היהודי. באפריל 1948, בעקבות מפגש בהשתתפות קצינים מהגדוד הדרוזי ב'צבא ההצלה', נציגי ארגון ההגנה ונכבדים דרוזים מהכרמל, החלו קצינים דרוזים – ובהם קבלאן – לפעול למען ההגנה מעבר לקווי האויב. לאחר שהתברר לקבלאן כי דבר ההסכם בין הקצינים הדרוזים להגנה הגיע לידיעת שלטונות סוריה, הסתנן לישראל, ביקש להתגייס לצבא וצורף ליחידת המיעוטים בצה"ל. ב-1954 עבר לשרת במשמר הגבול, עד לפרישתו ב-1969. ראו: שמעון אביב, 'מ'צבא ההצלה' הסורי ליחידת המיעוטים בצה"ל', **האומה**, 184 (2011), עמ' 94-104.

57 אבו סאלח, 'העמדות הפוליטיות של הדרוזים בגולן', עמ' 87.
58 על מדיניות עידוד ההגירה שננקטה כלפי תושבי הגדה המערבית ורצועת עזה ראו: עמרי שפר רביב, **בעלי הבית: ממשלת ישראל והפלסטינים, 1967-1969**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2025.

59 מנחם רהט, '26 גברים ונשים דרוזיים הוחזרו ע"י סוריה לרמת הגולן', **מעריב**, 1.8.1974.
60 אבו סאלח, 'העמדות הפוליטיות של הדרוזים בגולן', עמ' 87-88.
61 Schaebler, 'Constructing an Identity between Arabism and Islam', pp. 62-79
62 Yusri Hazran, 'Particularism Versus Integration: The Druze Communities in the Modern Middle East', in: Paul S. Rowe (ed.), *Routledge Handbook of Minorities in the Middle East*, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York 2019, p. 204

על בסיס הנכונות של ישראל לאפשר לדרוזים להוסיף ולהתגורר בכפריהם, מובן כי מי שבחרו בכך עשו כן גם מתוך הכרעה קהילתית ואישית. רבים העדיפו להישאר לנוכח שמועות על יחס חיובי של מדינת ישראל לאזרחיה הדרוזים.⁶³ גורם אחר שתורם להחלטתם שלא לעזוב את כפריהם היה הקשר ההדוק שלהם לאדמה – ערך מקודש בחברה הדרוזית. לשיקולים אלו נלווה הזיכרון הקולקטיבי של הדרוזים בגולן מימי המרד בצרפתים, שבמהלכו נמלטו מכפריהם ועם שובם גילו שנזרע בהם הרס רב.⁶⁴ יתרה מזו, הישארותם נבעה מהוראתם של כמה מהנכבדים המקומיים ואיומם כי תושבים שיעזבו את בתיהם ינודו מהקהילה.⁶⁵

הסדרה ומיסוד של השליטה הישראלית בכפרי הדרוזים: בין נורמליזציה לשילוב מוגבל

בשבועות הראשונים לאחר המלחמה לא גובשה מדיניות מקיפה כלפי הדרוזים שנותרו בכפריהם, בהלימה לגישה הכללית של ישראל אל שטח הגולן באותה נקודת זמן. בשלב זה, וכמו שקרה בשטחים האחרים שנכבשו, מדיניותה של ישראל כלפי תושבי הגולן הדרוזים התמצתה במיסוד שליטתה והשבת החיים בכפרים למסלולם התקין, בתוך ניסיון לצמצם ככל האפשר את מוקדי החיכוך עם האוכלוסייה המקומית. גישה זו, המבטאת חתירה ליציבות ולנורמליזציה, הייתה אפוא אחת מאבני היסוד במדיניות ישראל בשטחים הכבושים.⁶⁶ אחת המשימות הראשונות שהונחו לפתחו של הממשל הישראלי הייתה ספירה ורישום של האוכלוסייה בגולן ובשאר השטחים הכבושים. ואמנם כבר בהתכנסותה הראשונה דנה ועדת המנהלים הכלליים לטיפול בנושאים האזרחיים בשטחים המוחזקים בידי צה"ל (להלן: ועדת המנכ"לים) – שהוקמה ב־15 ביוני 1967 ונועדה לשמש גוף מנהלי האחראי לקיום החלטות הממשלה בתחומים האזרחיים והכלכליים בשטחים – בצורך לערוך מפקד אוכלוסין.⁶⁷ ואכן, ועדת השרים לענייני פנים ושירותים החליטה לערוך מפקד אוכלוסין בשטחים.⁶⁸ מטרת המפקד הייתה לספק למערכות הביטחון והממשל את המידע הדמוגרפי,

63 מנחם רוטנברג, 'עם הדרוזים ברמת הגולן', הצפה, 22.9.1967.

64 Mara'i and Halabi, 'Life under Occupation in the Golan Heights', p. 80

65 Sakr Abu Fakhri, 'Voices from the Golan', *Journal of Palestine Studies*, 29, 4 (Autumn 2000), p. 15

66 על מדיניות הנורמליזציה בשטחים ראו למשל: שלמה גזית, פתאים במלכודת: 30 שנות מדיניות ישראלית בשטחים, זמורה ביתן, תל אביב 1999.

67 ועדת המנכ"לים לטיפול בנושאים האזרחיים בשטחים המוחזקים על ידי צה"ל (להלן: ועדת המנכ"לים), 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 0', 15.6.1967, עקבות: המכון לחקר הסכסוך הישראלי-פלסטיני (להלן: מ"ע), תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1967-1977.

68 משרד ראש הממשלה והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הודעה לעיתונות בנושא מפקד האוכלוסין 1967, 3.10.1967, א"מ, גל-61315/4.

החברתי והכלכלי הנחוץ למימוש השליטה בשטחים, ובתוך כך ליצור רשימת תושבים שתשמש בסיס לקביעת זכויותיהם וחובותיהם. נוסף על כך, המפקד נועד לאיסוף מידע על הפליטים השוהים בשטחים לצורך גיבוש תכנית כלכלית או מדינית בעניינם.⁶⁹

השלב הראשון של מפקד האוכלוסין נערך ב־10 באוגוסט 1967. בשלב זה, שנועד לזיהוי ורישום התושבים, נמנו בגולן 6,396 איש ואישה. 5,626 מהמתפקדים היו דרוזים שהתגוררו בכפרים מג'דל שמש, בוקעאת'א, מסעדה ועין קיניה; 173 מהמתפקדים היו דרוזים תושבי הכפר סחיתא; 597 מהכפר העלווי ר'ג'ר ומהיישובים קוניטרה ומנס'ורה (שהיו בו שש נפשות בלבד).⁷⁰ בשלב השני, שהושלם ב־24 באוגוסט באותה השנה, נאסף מידע חברתי-דמוגרפי באמצעות שאלונים. כמו כן ניתנו לתושבים בני 16 שנים ומעלה תעודות זהות מיוחדות מטעם מפקדת כוחות צה"ל באזור רמת הגולן, להבדיל מהתעודות הרגילות של מדינת ישראל מטעם משרד הפנים. תעודות אלו לא היו אישור שהם אזרחי ישראל, אלא הן ניתנו להם בהיותם תושבי השטחים המוחזקים.⁷¹

סוגיית הזהות והשייכות הלאומית של הדרוזים עוררה בקרבם מחלוקות בעת מילוי סעיף הלאום בתעודות הזהות. ברקע עמדו מעגלי השייכות שביניהם נעה זהותם השסועה: בני העדה הדרוזית, אזרחי מדינת הלאום שהם חיים בה, ערבים (לכל הפחות בשפתם ובתרבותם), ולצד אלו מעגלי השייכות למשפחה, לחמולה ולכפר.⁷² מורכבות זו אף גברה אצל הדרוזים בגולן בשל הכפפתם לשלטון ישראל, שקטעה באחת את השתייכותם למסגרת המדינית הסורית. המחלוקות שנבעו מחלוקת תעודת הזהות תועדו בדוחות של שניים ממנהלי המבצע, שהציגו גרסאות מנוגדות. לדברי האחראי המקצועי, פקידי משרד הפנים רשמו את הלאום 'דרוזי' בלי לשאול את התושבים ללאומם, ורבים מהם אמנם ביקשו לשנותו ל'ערבי'. לעומת זאת האחראי המנהלי דיווח כי התקבלו אצלו תלונות

69 משרד החוץ, 'מפקד אוכלוסין בשטחי הממשל', 23.6.1967, שם, חצ-6/7063.

70 'מפקדת כוחות צה"ל: מפקד האוכלוסין תשכ"ז 1967 מבוצע על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, רמת הגולן – נתונים סופיים של הפקידה הכללית', 11.9.1967, א"צ, 69-117/1970. ר'ג'ר הוא כפר עלווי השוכן בסמיכות לגבול ישראל-לבנון, בין הגליל העליון לרמת הגולן. ראשוני המתישבים העלוזים בר'ג'ר היגרו למקום מצפון סוריה במחצית השנייה של המאה ה־19. בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים היה הכפר כפוף לשלטון הסורי, אולם יש מפות שהוא מופיע בהן בשטח לבנון. לאחר כיבוש ר'ג'ר ביוני 1967 שייכו שלטונות ישראל את הכפר לאזור רמת הגולן והכפיפו אותו לממשל הצבאי.

71 סיכום ישיבה בהשתתפות נציגי משרד הפנים ונציגי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 'מפקד האוכלוסין בשטחי הממשל', 7.8.1967, א"מ, גל-3568/7; מכתב מאת ג'מיל ג'דעון מהלשכה הנפתית לעלייה ומרשם (נצרת) במשרד הפנים אל הממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים, 'דוח על מבצע הוצאת תעודות זהות לתושבי רמת הגולן', 26.8.1967, שם, גל-12041/12; 'מפקדת כוחות צה"ל: מפקד האוכלוסין תשכ"ז 1967 מבוצע על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, רמת הגולן – תוצאות ראשוניות', 15.8.1967, שם, גל-12047/9.

72 למחקרים העוסקים בזהות הדרוזית ראו למשל: סאלח אלשיך, 'הזהות הדרוזית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1978; רבאח חלבי, 'אזרחים שווי חובות: זהות דרוזית והמדינה היהודית, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2006.

שלפיהן האחראי המקצועי עצמו רשם במקרים אחדים את הלאום 'ערבי' במקום 'דרוזי', שלא כרצונם של התושבים או בלי לברר את עמדתם בנושא.⁷³

המחלוקות על רישום הלאום בתעודות זהות היו המשך למחלוקות קודמות סביב רישום הלאום בתעודות של הדרוזים אזרחי ישראל. הסוגיה עלתה כבר ב-1961, עת החל משרד הפנים להנפיק תעודות זהות שבהן לאומם של האזרחים הדרוזים הוגדר 'דרוזי' ולא 'ערבי'. החלטה זו עוררה מחאות מצד משכילים, סטודנטים ואנשי דת דרוזים, שראו בכך ביטוי ל'לאומיות מומצאת'. ואולם החלטת משרד הפנים נותרה אז בעינה.⁷⁴

הממשל הישראלי פעל בכמה דרכים להסדרת השליטה בכפרי הדרוזים ולהשבת החיים האזרחיים והכלכליים בהם למסלולם לפי מדיניות הנורמליזציה שהונהגה בכלל השטחים שנכבשו. לצד זאת אופן הפעולה של משרדי הממשלה והשירותים הציבוריים בגולן מלמד על אימוץ הדרגתי של גישה מבדלת כלפי הדרוזים תושבי הרמה, שהתבטאה בשילובם החלקי במערכות החיים הישראליות לנוכח התפיסה שהדרוזים הם מיעוט מועדף. מגמות אלו ניכרו למשל במדיניות החינוך, שתידון להלן.

ביוני 1967 קבעה ישראל כי הלימודים במוסדות החינוך בכל השטחים הכבושים יחודשו בראשית ספטמבר, כבכל שנה, כדי לשמור על סדרי הלימודים ועל רמתם כפי שנהגו באזורים הללו ערב המלחמה. לקראת חידוש הלימודים המליצה ועדת המנכ"לים להוציא משימוש את כל חומרי הלימוד שהיו בהם ביטויי הסתה נגד ישראל ולהחליפם בחומרי לימוד חדשים.⁷⁵ ברם לאחר שהתברר מספרם הרב של ספרי הלימוד שיש לבדוק ובהינתן הזמן הקצר שנותר עד פתיחת שנת הלימודים, הורתה הוועדה לאנשי משרד החינוך והתרבות להסתפק בבדיקת הספרים במקצועות המדעיים ששימשו בגדה המערבית. נקבע כי ספרים שאין בהם קריאה לפגיעה בישראל או ביהודים יאושרו לשימוש גם בבתי הספר בגולן וברצועת עזה.⁷⁶ לעומת זאת הוחלט כי ספרים שייפסלו יוחלפו בספרים ששימשו בבתי הספר של מיעוטים אחרים בישראל.⁷⁷ באוגוסט באותה שנה הורחבה החלטה זו, ונקבע כי במוסדות החינוך בגולן ילמדו רק מספרי לימוד ישראליים המיועדים להוראה בבתי הספר של המיעוטים במדינה.⁷⁸ החלטה זו שיקפה בידול בין המדיניות כלפי האוכלוסייה הדרוזית

73 מכתב מקצין המיעוטים במחוז הצפון במשרד הפנים אל הממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים, 'דוח מפקד האוכלוסין ברמת הגולן', 1.9.1967, א"מ, גל-12/12041; מכתב מאת ג'מיל ג'דעון מהלשכה הנפתית לעלייה ומרשם (נצרת) במשרד הפנים אל הממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים, 'דוח על מבצע הוצאת תעודות זהות לתושבי רמת הגולן', 26.8.1967, שם.

74 Firro, 'Reshaping Druze Particularism in Israel', p. 45

75 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 5', 25.6.1967, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1967-1977; ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 8', 29.6.1967, שם.

76 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 16', 31.7.1967, שם.

77 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 19', 14.8.1967, שם.

78 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 20', 22.8.1967, שם; ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 21', 28.8.1967, שם.

ברמה ובין זו שהוחלה על האוכלוסייה ביתר השטחים המוחזקים, למעט מזרח ירושלים, שבה הוחלו החוק, המנהל והמשפט הישראלי כבר ביוני 1967.

בה בעת הטילה ועדת השרים לעניין השטחים המוחזקים על משרד החינוך להכין תכנית לימודים חדשה לבתי הספר בשטחים, שתכלול נושאי לימוד הקשורים לשפה העברית ולישראל. הוועדה החליטה שהמשרד יימנע מפרסום חוזרים בנושא הוראת העברית, אם חובה ואם רשות, אך קבעה שתאפשר הוראת השפה בבתי ספר שיביעו את רצונם בכך.⁷⁹ עם פתיחת שנת הלימודים ביקשו נציגים של כפרי הדרוזים ללמד עברית במוסדות החינוך שביישוביהם, ונענו בחיוב.⁸⁰ לפיכך בראשית 1968 שולבו בתכנית הלימודים של בתי הספר הדרוזיים בגולן שיעורי חובה ללימוד השפה העברית, והמורים למקצוע היו דרוזים ישראליים, מהם חיילים.⁸¹

מלבד הוראת העברית פעלה מערכת החינוך בכמה דרכים להבניית זהות דרוזית-ישראלית בקרב תושבי הכפרים. כך בין השאר נערכו בבתי הספר הדרוזיים בגולן טקסים וחגיגות לציון יום העצמאות של ישראל והחגים הדרוזיים.⁸² לעומת זאת נאסר לציין בכפרים את יום העצמאות של סוריה ואת שאר הימים הלאומיים של סוריה.⁸³

מגמת השילוב המוגבל של אוכלוסיית הגולן הדרוזית בישראל ניכרה גם באופן הפעלת שירותי הממשלה בכפרים, דוגמת שירותי הבריאות והרווחה. צעד ראשון שתכליתו הייתה לספק שירותי בריאות לאוכלוסייה המקומית היה פתיחת מרפאות במג'דל שמס ובקוניטרה ביולי 1967.⁸⁴ חולים שלא היה אפשר לטפל בהם במרפאות הועברו לבית החולים הממשלתי בצפת.⁸⁵ באוקטובר באותה שנה נפתחה במג'דל שמס 'תחנה לאם ולילד', שסיפקה שירותי רפואה מונעת, ובכלל זה חיסונים לפי תכנית החיסונים של ישראל.⁸⁶ ואולם שירותי הרפואה שהוצעו לתושבי הכפרים הדרוזיים בשנה הראשונה לשליטת ישראל לקו בחסר ולא תאמו את התקן שהונהג אז בישראל. אחד הקשיים העיקריים היה זמינותם המוגבלת של רופאים – רופא מטעם קופת חולים ביקר במרפאה במג'דל שמס שלושה ימים בשבוע לכל היותר. נוסף על כך, קבלת שירותים רפואיים כגון בדיקות מעבדה ושיקוף ריאות

79 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 19, 14.8.1967, שם.

80 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 25, 18.9.1967, שם.

81 'שיעורי עברית יונהגו בבה"ס ברמת הגולן', דבר, 11.1.1968.

82 משרד החינוך והתרבות, 'התפתחות החינוך ברמת הגולן תשכ"ח-תשל"ב', א"צ, 34-941/1979.

83 ריאיון שערך המחבר עם סלמאן פח'ר א-דין, 26.9.2021, מג'דל שמס. א-דין הוא תושב מג'דל שמס, יליד 1954.

84 אג"מ/בטמ"ר, 'דוח פעילות שבועי לשטחים משוחררים 27.7.1967-21', א"צ, 64-117/1970.

85 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 21, 28.8.1967, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1977-1967.

86 משרד הבריאות, לשכת הבריאות מחוז הצפון, 'פתיחת תחנה לאם ולילד ברמת הגולן', 18.10.1967, א"צ, 26-349/1969; לשכת הבריאות מחוז הצפון, 'דוח פעילות משרד הבריאות ברמת הגולן מ' 10.6.67 עד 10.4.68, שם, 74-372/1970.

הייתה כרוכה בנסיעה מהכפרים לקריית שמונה.⁸⁷ בין שהיצע שירותי הרפואה החלקי נבע מאילוצים מנהליים, גאוגרפיים או כלכליים ובין שהיה נעוץ במדיניות מכוונת – השלטונות השלימו עם המצב כפי שהיה. ואמנם מסמך המתעד פגישה שנערכה באוגוסט 1967 בין נציגי הנהלת קופת חולים כללית לקצין מטה בריאות בממשל הצבאי מלמד כי הוסכם ששירותי הרפואה שיינתנו לתושבי הכפרים הדרוזיים יצומצם לעת עתה למינימום הנחוץ לבריאות הציבור; כמו כן הוחלט להגביל ככל האפשר את מספר החולים המופנים לאשפוז ולבדיקות אצל רופאים מומחים.⁸⁸

שירותי רווחה מטעם משרד הסעד סופקו לדרוזים בגולן מאוגוסט 1967. כשלושה חודשים לאחר מכן נעתר המשרד לפניות תושבי הכפרים והחליט להעניק תמיכה כספית ל-67 משפחות ויחידים. באוקטובר 1968 הושווה גובה התמיכה שניתן לזכאים מקרב אוכלוסיית הגולן לזה שניתן לזכאים מקרב אזרחי ישראל.⁸⁹ לצד זאת בחנה ועדת המנכ"לים את האפשרות להרחיב את רשת הביטחון החברתי של תושבי הגולן הדרוזים, ובפברואר 1968 הורתה לנקוט צעדים להחלת חוק שירות התעסוקה וחוק הביטוח הלאומי באזור.⁹⁰ ברם מכשולים ביורוקרטיים מנעו את יישום המהלך.⁹¹ בשלהי 1968, לאחר הסרת המכשולים הללו, נבלמה החלת חוק הביטוח הלאומי בגולן עקב חסמים משפטיים. היועץ המשפטי לביטוח הלאומי טען כי כל עוד מערכת משפטית נפרדת פועלת בגולן, יהא זה מרחיק לכת לראות בתושבי האזור תושבי ישראל לעניין החוק. בטיעונו, שהיטיבו לבטא את מדיניות השילוב המוגבל שהונהגה בכל הנוגע לאוכלוסייה הדרוזית בגולן, הבהיר כי נקודת המוצא של החוק היא שהמבוטח הוא תושב ישראל, וכי שילוב כלכלי כשהוא לעצמו אינו מקנה לתושבי הרמה מעמד זה, על משמעויותיו המשפטיות.⁹²

87 לשכת הבריאות מחוז הצפון, 'דוח פעילות משרד הבריאות ברמת הגולן מ'10.6.67 עד 10.4.68', שם, 74-372/1970.

88 שירותי בריאות ברמת הגולן, 'סיכום פגישות עם הממשל בקונטרה ומג'דל-שמש ועם הנהלת קופ"ח מחוז הגליל בימי 15-16.8.67', שם, 26-349/1969.

89 זבידה, 13 שנות ממשל צבאי, עמ' 46.

90 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 54', 19.2.1968, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1977-1967.

91 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה המצומצמת מס' 68', 6.6.1968, שם; ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 84', 30.9.1968, שם.

92 מכתב מהיועץ המשפטי של המוסד לביטוח לאומי מ' לוי אל מתאם הפעולה בשטחים תת-אלוף שלמה גזית, 'הפעלת חוק הביטוח הלאומי ברמת הגולן', 22.12.1968, א"מ, גל-61323/3. לבסוף שירותי הביטוח הלאומי בגולן הופעלו מינואר 1970. ראו: מכתב מאת ר' וולקוב, המשנה למנהל הכללי במוסד לביטוח לאומי, אל המושל הצבאי ברמת הגולן שמואל דותן, 'הפעלת הביטוח הלאומי ברמת הגולן', 7.12.1969, שם.

שילוב מבוקר של תושבי הגולן הדרוזים בחברה ובכלכלה הישראלית

בחינת האפשרות להרחיב את רשת הביטחון החברתי של תושבי הגולן הדרוזים נגזרה מאימוץ מדיניות שנועדה להגביר את שילובם הכלכלי והאזרחי במדינת ישראל. התפתחות חשובה בתחום זה חלה ב־10 באוקטובר 1967, כאשר יגאל אלון ביקש להעלות על סדר יומה של הממשלה הצעה להחיל על הדרוזים בגולן את כלל הזכויות והחובות המקובלות בישראל. אלון נימק את הצעתו בקביעה כי רובם המכריע של הדרוזים בגולן רואים את עצמם נאמנים לישראל אך מרגישים קיפוח והוסיף כי צפוי שמדיניות כזאת תעורר תהודה בהר הדרוזים ותסב נחת לדרוזים בישראל.⁹³ נימוק זה מרמז כי המדיניות כלפי הדרוזים בגולן עוצבה גם על רקע השאיפה להדק את היחסים עם בני העדה בישראל ולרכוש את אמון בני העדה בסוריה, על פי החזון לברית מיעוטים ולהקמת המדינה הדרוזית.

סוגיית שילוב התושבים הדרוזים בגולן בחברה הישראלית נבחנה מחדש בדיון בינואר 1968 בהשתתפות שר הביטחון ועוזרו, אלוף פיקוד הצפון, מתאם הפעולה בשטחים ומתאם העניינים האזרחיים בשטחים המוחזקים. בדיון סוכם ליזום שינוי בסיסי במדיניות ישראל בגולן, והוחלט להציע בוועדת השרים לענייני ביטחון ובוועדת המנכ"לים לחתור לשילוב מעשי של השטח במדינת ישראל.⁹⁴ כן הותוו בדיון קווים מנחים לשילוב הדרוזים מהגולן בישראל, ואלו גובשו לכדי תכנית בוועדת השרים לענייני כלכלה. התכנית, שאושרה בממשלה, התבססה על העקרונות הללו: ביטול הצורך ברישיונות תנועה והתרת תנועה חופשית של תושבי הגולן אל שטח ישראל ובתוכו; חופש מסחר בין הגולן לישראל; השוואת שכר העבודה של הפועל הדרוזי מהגולן לשכר הפועל הישראלי.⁹⁵

התכנית לשילוב תושבי הגולן הדרוזים בכלכלה הישראלית הייתה פועל יוצא של שתי התפתחויות שחלו במדיניות הממשלה בחודשים האחרונים של שנת 1967: האחת – השינוי ההדרגתי במדיניות הנוגעת לשטח הרמה, שינוי שהתבטא בכוונת הממשלה להחזיק בו לפרק זמן בלתי מוגבל; האחרת – החלטת הממשלה באוגוסט 1967 להעביר את האחריות לעדה הדרוזית ממחלקת המיעוטים לטיפולם של כלל משרדי הממשלה, לפי תחום עיסוקם.⁹⁶ החלטה זו שיקפה את המדיניות שנקטה ישראל כלפי אזרחיה הדרוזים מהקמת המדינה, וביתר שאת מאז 1957, שאז הכירה בהיותם עדה דתית עצמאית. על בסיס מדיניות זו השתמשו מוסדות השלטון בבדלנות הדרוזית לגיבוש זהות דרוזית ייחודית, מקצתה מחודשת ומקצתה מומצאת. יש הטוענים כי בכך חתרה ישראל לדיכוי הרגש הלאומי הערבי והפלסטיני של הדרוזים וליצירת חיץ בינם ובין שאר אזרחי ישראל הערבים, כחלק ממדיניות 'הפרד ומשול' כלפי המיעוט הערבי במדינה.⁹⁷

93 יגאל אלון אל מזכירת הממשלה, הצעת החלטה, 10.10.1967, א"ט, 15-9-11/6/2.

94 לשכת שר הביטחון, 'מדיניותנו כלפי הדרוזים ברמת הגולן', 8.1.1968, א"צ, 73-18/1974.

95 מוסבאח חלבי, 'ההקלות לדרוזים ברמת הגולן', הצפה, 8.2.1968.

96 אביבי, טס נחושת, עמ' 52-53.

97 איאן לוסטיק, ערבים במדינה היהודית, מפרש, חיפה 1985; Firro, 'Reshaping Druze Particularism'; Kassem, *The Construction of Druze Ethnicity in Israel*.

דרכי שילובם של תושבי הגולן הדרוזים בחיים הכלכליים בישראל הותוו בין השאר לפי מדיניות התעסוקה הישראלית. כאמור, בזמן שלטון סוריה התבססה כלכלת ארבעת הכפרים הדרוזיים על חקלאות. לאחר הכיבוש אפשרה ישראל לתושבים להוסיף לעסוק בחקלאות, אולם בה בעת זרועות הממשל חוללו שינויים בדפוסי התעסוקה המסורתיים של האוכלוסייה המקומית. עד מהרה שולבו תושבים דרוזים בעבודות יזומות, לפי מדיניות כוללת להעסקת תושבי השטחים בעבודות ציבוריות. כך, על בסיס תכנית העבודה והתעסוקה בשטחים מטעם משרד העבודה שהוצגה לוועדת המנכ"לים ב־24 ביולי 1967, הוחלט להעסיק 250 דרוזים מהגולן בעבודות ציבוריות.⁹⁸ ואמנם כבר בראשית אוגוסט הועסקו 265 מתושבי הכפרים בפריצת דרכים, בשמורות טבע ובמגוון שירותים.⁹⁹ בשבועות שלאחר מכן נרשמו נתונים דומים, ואף חלה עלייה הדרגתית בהיקף התעסוקה בעבודות אלו, עד שבאוקטובר היה מספר המועסקים 400.¹⁰⁰

העסקת הדרוזים בעבודות יזומות נועדה לשרת את שני הצדדים. ראשית, היא נועדה לשקם את הנזקים שנגרמו לתושבים, לתשתיות ולנוף בעקבות המלחמה; שנית, השלטונות ביקשו לספק לתושבים פרנסה ולצמצם את שיעור האבטלה בקרבם; שלישית, אפשר שהעסקת התושבים הדרוזים בעבודות יזומות נועדה לסלול את הדרך להעמקת שיתוף הפעולה בינם ובין המדינה ולשילובם ההדרגתי בשוק העבודה בישראל. יתרה מזו, ייתכן שמנקודת המבט של ישראל העסקתם בעבודות אלו הייתה הזדמנות להנחת היסודות לתלות כלכלית שלהם בגופי השלטון ובמשק הישראלי – כמו שקרה ביחסים הכלכליים בין יהודים לערבים בישראל.¹⁰¹

ואולם, התעסוקה בעבודות היוזמות לא סיפקה פתרון כולל לצורכיהם הכלכליים של תושבי הגולן הדרוזים, בייחוד בשל אפשרויות התעסוקה המוגבלות באזור בהיעדר מפעלי תעשייה. זאת ועוד, תושבי הכפרים שהועסקו בעבודות הציבוריות השתכרו בתחילה שכר זעום יחסית לשכר שהיה מקובל אז בישראל. תעריף שכרם היומי היה 3.5 לירות ישראליות, כלומר כ־108.5 לירות ישראליות בחודש לכל היותר. לשם השוואה, השכר החודשי הממוצע לשכיר בישראל בחודשים יולי-ספטמבר 1967 היה 578 לירות ישראליות.¹⁰² לנוכח פער

98 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 14', 24.7.1967, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1967-1977.

99 אג"ם/בטמ"ר, 'דוח פעילות שבועי לשטחים המשוחררים 3/67 - 2-9.8.1967', א"צ, 68-117/1970.

100 מטכ"ל אג"ם / בטמ"ר, 'דוח סיכום נושאים אזרחיים בשטחים המשוחררים נכון מהפעלת הממשלים הצבאיים ועד 1.10.1967', שם, 72-117/1970.

101 לטענת הסוציולוג סמי סמוחה, דפוסי השילוב של ערביי ישראל במשק הישראלי בעשורים הראשונים למדינה יצרו תלות כלכלית כמעט מוחלטת של הערבים ביהודים, ואילו המשק היהודי פיתח תלות מוגבלת יחסית בעבודה ובתוצרת החקלאית הערבית. ראו: סמי סמוחה, 'ערבים ויהודים בישראל - יחסי מיעוט ורוב', **מגמות**, כב (1976), עמ' 397-423.

102 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 20', 22.8.1967, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1967-1977; 'שכר חודשי ממוצע למועסק לפי הענף הכלכלי 1965-1968', 21.4.1969, א"מ, ג-9029/3. ההשוואה מניחה העסקה חודשית רציפה של הדרוזים בעבודות יזומות, אף שבפועל הם הועסקו בעבודות אלו על בסיס יומי או שבועי.

זה תושבים ומנהיגים דרוזים הביעו תרעומת כלפי השלטון הישראלי בטענה כי שכרם שווה לזה ששולם להם כשסוריה שלטה בשטח, על אף עליית יוקר המחיה מאז הכיבוש הישראלי. נושא זה עלה בתכתובות בין משרדי הממשלה לצבא, הובא לדיון בוועדת המנכ"לים וטופל בוועדה לקביעת שכר עובדי ציבור בשטחים. ואכן, בשנים הנדונות נרשמו עליות שכר אחדות, האחרונה שבהן בינואר 1969, עת הושווה שכר פועלי הגולן לשכר הפועלים הישראליים.¹⁰³

בקיץ 1968 הנהיג השר דיין שינוי במדיניות התעסוקה בשטחים, והותרה העסקת תושבים מהגדה המערבית בישראל.¹⁰⁴ כך בעקבות הצורך בידיים עובדות במשק הישראלי והמחסור באפשרויות תעסוקה בגולן ננקטו יוזמות דומות להעסקת דרוזים מהגולן בתחום הקו הירוק. למשל באוגוסט 1968 אישר יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים להעסיק דרוזים בנמל חיפה, בכפוף לבדיקות ביטחוניות,¹⁰⁵ והיו שהועסקו בחקלאות במשקים בגליל. לדוגמה 300 מתושבות הכפרים הועסקו בחווה החקלאית של 'הרשות לפיתוח החולה'.¹⁰⁶ חרף אופני השילוב שנסקרו לעיל, שילוב דרוזי הגולן בשוק העבודה הישראלי היה חלקי. מבחינת היקף התעסוקה, שיעור האבטלה בקרבם היה גבוה – מאוגוסט ועד אוקטובר 1968 נרשמו בלשכות העבודה כ-50 אחוזים מהגברים שהתגוררו בארבעת הכפרים.¹⁰⁷ אשר לדפוסי התעסוקה, אלו תאמו את דפוסי שילוב הערבים במשק ובכלכלה בישראל בעשורים הראשונים לקיום המדינה. כך, רבים מתושבי הכפרים הדרוזיים בגולן היו מאיכרים לשכירים והועסקו במשלחי יד שאינם דורשים השכלה גבוהה, והשתלבו בשכבות הנמוכות של המערכת הריבודית בישראל.¹⁰⁸ תופעה זו לא הייתה ייחודית לגולן; היא הייתה בהלימה עם מדיניות הממשלה שקידמה את העסקת תושבי הגדה המערבית ורצוצת עזה בעבודות כפיים

103 ממשל צבאי רמת הגולן, 'התפתחות שכר העבודה באזור' בתוך: 'דוח 5 שנים פעילות ממשל רמת הגולן', 21.2.1973, א"צ, 34-941/1979; מכתב מיועץ ראש הממשלה לענייני ערבים שמואל טולידאנו אל מתאם העניינים האזרחיים בשטחים אלוף-משנה דן חירם, 'נושאים שהועלו ע"י נציגי רמת הגולן', 1.11.1967, א"מ, גל-17038/20; חליפת מכתבים בין קצין הגמ"ר במפקדת פיקוד הצפון סגן אלוף גדעון בנדל, עוזר שר הביטחון יצחק כוכבי והיועץ לענייני ערבים שמואל טולידאנו, 'בעיות שכר עבודה ברמת הגולן', נובמבר 1967, שם, גל-17038/20; מכתב מראש המחלקה לענייני ערבים במשרד ההסברה מאיר ג'ראח אל שמואל טולידאנו בנושא דרישות שהועלו על ידי נכבדי רמת הגולן בפגישתם עם חבר הכנסת ג'בר מועדי, 29.12.1967, שם, גל-17038/20; ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 22', 4.9.1967, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1967-1977.

104 שפר רביב, בעלי הבית, עמ' 217-220, 221-220.

105 חליפת מכתבים בין שמואל טולידאנו, י' פלץ ראש אגף תפעול ברשות הנמלים בישראל וראש יחידת 480 בשירות הביטחון הכללי, 'העסקת דרוזים מרמת הגולן בנמל חיפה', אוגוסט-ספטמבר 1968, א"מ, גל-17038/20.

106 דוד שלי, 'בני מיעוטים מהגליל והגולן מועסקים בעבודות חקלאיות במשקי האזור', דבר, 10.7.1968.

107 תיאום הפעולה בשטחים, 'תעסוקה יוזמה ברמת הגולן', 4.12.1968, א"מ, גל-61323/3.

108 בנושא דפוסי השילוב של המגזר הערבי בשוק התעסוקה בישראל ראו למשל: לוסטיק, ערבים במדינה היהודית, עמ' 160, 166-170; סמוחה, 'ערבים ויהודים בישראל', עמ' 406-407.

בישראל ונמנעה מייעוד משרות מקצועיות לאקדמאים פלסטינים. בכך ביקשה הממשלה למנוע תחרות עם כוח העבודה המשכיל היהודי בישראל ולעודד משכילים מהשטחים להגר לארצות אחרות מפני שנחשבו כמי שגורמים לתסיסה פוליטית.¹⁰⁹

מגמת שילוב הדרוזים מהגולן בישראל לא השתקפה במערכת הביטחון, אף שהאפשרות שצעירי הכפרים יתנדבו ליחידות הדרוזים בצה"ל עלתה על הפרק בכמה הזדמנויות.¹¹⁰ אי-גיורם לצבא, לעומת בני עדתם בתחום הקו הירוק, שעליהם חל חוק גיוס חובה מאז 1956, אינו מעורר פליאה: ערב כיבוש הרמה הם היו אזרחים סורים, ולרבים מהם היו קרובים שהוסיפו לשרת בצבא סוריה. בנסיבות אלו רובם לא הביעו נכונות לשרת בצה"ל ולא זכו לאמון מלא מצד מערכת הביטחון של ישראל. ובכל זאת, בספטמבר 1967 החליט השר דיין לחלק אלף עד אלפיים רובים לתושבי הרמה הדרוזים והסביר כי תושבי הר הדרוזים יראו במהלך זה עדות לנאמנות של ישראל כלפיהם.¹¹¹

אי-גיורם הדרוזים תושבי הגולן לצבא שיקף אי-שוויון בחובותיהם לעומת בני עדתם בכרמל ובגליל, אך גם טמן בחובו אי-שוויון הזדמנויות חברתי וכלכלי. הדרת צעירי הגולן מגופי הביטחון הייתה אפוא חסם לגיבוש זהות דרוזית-ישראלית בקרבם, לעומת צעירי העדה בישראל, שהיו מהם שראו בשירות בצבא אמצעי להגשמה עצמית, להשתלבות בחברה הישראלית, לניעות חברתית ולפרנסה.¹¹² נוסף על כך, אפשר להבין את משמעויות הדרת הדרוזים תושבי הגולן מהצבא על רקע הטענה כי הממסד הישראלי השתמש בגיוס אזרחי המדינה הדרוזים ליצירת בידול בינם ובין האזרחים המוסלמים והנוצרים, שעליהם לא חל חוק גיוס חובה. לפי טענה זו בידול הדרוזים באמצעות גיוס החובה היה רכיב עיקרי במדיניות 'הפרד ומשול', שנועדה לפלג את המיעוט הערבי ולשלוט בו.¹¹³ מנקודת מבט זו, הדרת הדרוזים מהגולן משרות בצה"ל הוסיפה רובד לבידולם וקיבעה את מעמדם כ'מיעוט בתוך מיעוט'.

שילוב הדרוזים מהגולן בחברה הדרוזית בישראל

כאמור מדינת ישראל אימצה מדיניות של העדפת המיעוט הדרוזי על מיעוטים אחרים, בהישען על התפיסה כי הדרוזים הם בני ברית נאמנים למדינה ולרוב היהודי. מכאן נראה שהשלטונות שאפו לעצב את יחסיהם עם הדרוזים בגולן ברוח היחסים עם הדרוזים בתחום הקו הירוק. כדי להשיג מטרה זו הם פעלו להידוק הקשרים בין הקהילה הדרוזית בגולן ובין זו שבתחום הקו הירוק, צעד שהיה חלק מהשאיפה לגבש זהות דרוזית-ישראלית בקרב תושבי הגולן ולטשטש את הרכיבים הסוריים-ערביים בזהותם.

109 שפר רביב, בעלי הבית, עמ' 236-241.

110 ראו למשל: 'תנועה חופשית בישראל לדרוזים מרמת הגולן', למרחב, 24.1.1968.

111 'פרטי-כל ישיבת ועדת השרים שנתמנתה עפ"י החלטת הממשלה מס' 692, 8.9.1967, א"מ, א-7354/1.

112 Hazran, 'Particularism Versus Integration', p. 205.

113 חלבי, אזרחים שווי חובות, עמ' 22.

צעד לביטול המחיצות בין קהילות הדרוזים ננקט ב־20 באוגוסט 1967: אגף המבצעים במטכ"ל הורה לאפשר לדרוזים מהגולן לבקר בכפרי העדה בישראל באמצעות מתן רישיונות יומיים לקבוצות קטנות.¹¹⁴ כפועל יוצא, האתרים הקדושים הדרוזיים בישראל היו לזירת מפגש בין דרוזים מהגולן ובני דתם מהגליל והכרמל, בעיקר בימי החגים הדרוזיים. מפגש ראשון מעין זה אירע בנובמבר 1967, כאשר 3,000 דרוזים אזרחי ישראל ודרוזים מהגולן נפגשו סמוך לקבר יתרו (מקאם א־נבי שועיב) שבכפר ח'טים.¹¹⁵ לעתים קרובות נכחו במפגשים אלו מנהיגי העדה מהכרמל, מהגליל ומהגולן, ולעתים אף נכחו בהם אישי ציבור וממשל ישראלים.¹¹⁶

טשטוש הגבולות בין הדרוזים בגולן ובין בני דתם בתחום הקו הירוק אפשר להם גם לעלות יחד לרגל (זיארה) למקאם אל־נבי אל־יעפורי, קבר הנביא יעפורי, שבין מסעדה למג'דל שמס. כינוס ראשון באתר נערך באוגוסט 1968, בהשתתפות מאות דרוזים מהגולן, מהגליל ומהכרמל, לרבות המנהיגות הרוחנית והמסורתית של העדה. מהצד היהודי נכחו ראשי הממשל הצבאי בגולן, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים ושר הדתות זרח ורהפטיג. בברכת הממשלה שנשא, הדגיש ורהפטיג כי מלחמת ששת הימים אפשרה לדרוזים בישראל לממש את כמיהתם להתאחד עם אחיהם בגולן – כמיהה שהתגשמה, לדבריו, בחגיגות נבי שועיב ובעלייה לקבר הנביא יעפורי.¹¹⁷ נראה אפוא כי השלטונות בישראל ציפו שהמפגשים במקומות הקדושים יחזקו את התודעה והזהות האתנית־דתית המשותפת לבני העדה הדרוזית משני צדי הקו הירוק, מכיוון שראו בעלייה לרגל אירוע המקשר בין יחידים, משפחות וקבוצות מרחבי הארץ באמצעות חוויה וערכים משותפים.¹¹⁸ העלייה לרגל לקבר יעפורי התאפשרה מכוח סיוע כספי ממשרד הדתות והממשל הצבאי לשיפוץ המקום.¹¹⁹ מהלך זה השתלב במדיניות משרד הדתות כלפי העדה הדרוזית מאז 1949, שכללה תכנית לטיפול המקומות הקדושים לדרוזים ושימוש בהם ככלי פוליטי לחיזוק הקשרים עם בני העדה וראשיה. כך למשל נעשה שימוש במקאם א־נבי שועיב להבלטת הקשרים ההיסטוריים בין הדרוזים ליהודים ולהידוק הקשרים עם משפחת טריף, בעלת השליטה באתר.¹²⁰

114 מטכ"ל אג"ם/בטמ"ר, 'ביקורי דרוזים מרמת הגולן', 20.8.1967, 3.9.1967, א"צ, 73-18/1974.

115 'דרוזים מישראל ומהגולן נפגשו ליד קבר יתרו', דבר, 5.11.1967.

116 '8000 דרוזים השתתפו בחגיגות נבי שועיב', על המשמר, 3.5.1968; מוסבאח חלבי, 'דרוזים מהגולן השתתפו בחגיגות נבי סבלאן', הצפה, 3.10.1968.

117 'הדרוזים ברמת הגולן ערכו את החגיגות המסורתיות', הצפה, 23.8.1968; 'הדרוזים עלו על קברו של אלי יעפורי ברמת הגולן', למרחב, 25.8.1968.

118 טיעון זה נשען על רעיונות המוצגים במאמרו של יוסף חסן על המקומות הקדושים לדרוזים בישראל. ראו: יוסף חסן, 'העלייה לרגל למקומות הקדושים הדרוזיים בישראל', אופקים בגאוגרפיה, 64-65 (2005), עמ' 313-330.

119 יואל דר, 'הושלם שיפוץ קבר קדוש דרוזי ברמת הגולן', דבר, 19.8.1968.

120 על המדיניות שגובשה בנוגע למקומות הקדושים לדרוזים ראו: Firro, 'Reshaping Druze Particularism in Israel', pp. 43-44.

השתלבות הדרוזים מהגולן בחברה הדרוזית בישראל התגלמה גם בקשרי נישואין בין קהילתיים. בתחילה נערכו טקסי נישואין בלי שהוכרו במשרדי הממשלה, ולפיכך לא תועדו במרשם האוכלוסין. בספטמבר 1968 קבעו משרד הדתות, משרד הפנים, הממשל הצבאי והפרקליטות הצבאית כי נישואין בין דרוזים ודרוזיות מהגולן לבנות ולבני עדתם מהגליל והכרמל עומדים בדרישות החוק הישראלי. כמו כן הוסכם להעניק לכלה מהגולן אשרת ישיבת קבע בישראל מיד עם נישואיה.¹²¹

טיפוח הקשרים בין השלטונות הישראליים למנהיגות המסורתית של הקהילה הדרוזית בגולן

היבט אחר של מדיניות ישראל כלפי האוכלוסייה הדרוזית בגולן היה טיפוח הקשרים עם מנהיגותה המסורתית, ובייחוד עם ראשי משפחת אבו ס'אלח, שהייתה המשפחה המשפיעה ביותר באזור. ביטוי ברור לכך היה יחס השלטונות לשיח' סלימאן כנג' אבו ס'אלח ממג'דל שמס, שהיה מנהיג הקהילה הדרוזית בגולן מאז 1965. אבו ס'אלח זכה לסיוע כלכלי, חברתי ואישי נרחב, ובין השאר קיבל טובות הנאה אישיות מבעלי תפקידים בממשל הצבאי, על פי הוראת הדרג המדיני.¹²² נוסף על כך, שולמו לשיח'ים הדרוזים בגולן מענקים, לפי מדיניות כללית בכל הנוגע לנכבדים המקומיים בשטחים. עדות לכך נזכרת בסיכום ישיבת ועדת המנכ"לים מ-9 באוקטובר 1967, שבו מצוין במפורש כי נציגי משרד האוצר אישרו תשלום מפרעה בסך 50 לירות ישראליות לשלושה חודשים ל-13 שיח'ים דרוזים בגולן. תשלומים אלו, לצד תשלומים דומים ששולמו לנכבדים בגדה המערבית וברצועת עזה, היו להגדרת משרדי הממשלה 'שכר לשיח'ים ולמוח'תארים בשטחים'.¹²³ מדיניות זו אושררה בישיבות ועדת המנכ"לים שנערכו בחודשים הראשונים של 1968.¹²⁴

אפשר לראות בגישה זו המשך לקואופטציה (אסטרטגיית הצירוף) שהופעלה על האליטות הערביות בשנות הממשל הצבאי על אזורי ישראל הערבים (1948-1966). דרך פעולה זו התבססה על מתן טובות הנאה, זכויות יתר ופטורים מחובות לשיח'ים ולמוח'תארים, בתמורה לנאמנותם, הימנעותם מפעילות פוליטית עצמאית וסיועם לשלטון בפיתוח נגישות לאוכלוסייה המקומית.¹²⁵

121 נסים דנה, מרכז ענייני העדה הדרוזית וקמ"ט דתות ברמת הגולן, סיכום ישיבה שנערכה ב-12.9.1968, 'רישום נישואין של דרוזים ברמת הגולן', 16.10.1968, א"מ, גל-12/12041; עמנואל הראובני, 'הוקלו סידרי הנישואין בין הדרוזים', מעריב, 16.9.1968.

122 אהרן זבידה, הדרוזים ברמת הגולן: קונפליקט של אי הבנה, 1978-1982, מרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב, 1988, עמ' 3.

123 ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 29, 9.10.1967, מ"ע, תיק ועדת המנכ"לים: הפרוטוקולים, 1967-1977; ועדת המנכ"לים, 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 33, 30.10.1967, שם.

124 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 50, 29.1.1968, שם; 'סיכום ישיבת הוועדה מס' 60, 8.4.1968, שם.

125 על אסטרטגיית הצירוף שהופעלה על המנהיגים הערבים והדרוזים בישראל ראו למשל: לוסטיק,

דרך הפעולה שנקטה ישראל בנוגע להנהגה המסורתית של הדרוזים בגולן דמתה לזו ששימשה בהתמודדות עם ראשי הערים והמח'תארים המקומיים בגדה המערבית וברצועת עזה. השלטון הישראלי הפקיד את ניהול העניינים האזרחיים של הערים והכפרים בשטחים בידי ראשי הערים והמח'תארים שהביעו נכונות לשתף פעולה עם הממשל הצבאי, והשתמש בהם כדי לתווך בינו לאוכלוסייה המקומית. בה בעת, הנגישות למנהיגים אלו וההסתמכות עליהם נועדו לאפשר לכוחות הביטחון לשלוט בהנהגה המסורתית, לפצל באמצעותה את החברה הפלסטינית ולמנוע התארגנות מקומית וגיבוש נציגות פוליטית כלל-פלסטינית.¹²⁶

המדיניות של ישראל בנושא קרקעות כפרי הדרוזים בגולן

המדיניות של ישראל בנוגע לנכסי נפקדים בגולן – קרקעות, רכוש פרטי ורכוש ממשלתי – יושמה באמצעות צווי הממשל הצבאי, שפורסמו זמן קצר לאחר המלחמה. כך, 'צו מס' 20 בדבר נכסים נטושים' ו'צו מס' 21 בדבר רכוש ממשלתי' הגדירו את כל רכוש התושבים הסורים שעזבו את הגולן כרכוש נפקדים בלתי מזוהה, ולפיכך הוא נמסר לידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים.¹²⁷

על רקע הצווים האמורים, ובהתחשב בכך שלפני המלחמה מרבית תושבי הגולן הדרוזים עסקו בחקלאות ובמרעה בקרקעות שנמסרו לידי האפוטרופוס, היו תושבים שנותרו ללא מקור פרנסה. יתר על כן, הגישה לחלק משטחי העיבוד והמרעה שלהם הוגבלה באמצעות מוקשים שהונחו בהם ובסביבתם.¹²⁸ לנוכח מצוקת שטחי המרעה החליט מנהל מקרקעי ישראל לנקוט צעדים בהמלצתו של המושל הצבאי סגן אלוף שמואל דותן בנובמבר 1968: הקצאת שטחים של 20,000 דונמים למרעה בעבור הדרוזים; החכרת שטחי מרעה לדרוזים, בלי לאפשר להם לרכוש אותם לצמיתות; מתן היתר רעייה לעדרי הדרוזים ביער בקרבת מסעדה, בתיאום עם רשות שמורות הטבע.¹²⁹

אחת הביקורות שנשמעת בימינו על מדיניות ישראל בגולן היא כי אופן הגדרת נכסי הנפקדים וקרקעותיהם ודרכי הפעולה שבאמצעותן הוגבל השימוש בהן היו בבחינת

ערכים במדינה היהודית; שמעון אביבי, 'המדיניות כלפי המגזר הדרוזי בישראל ויישומיה: עקביות ופערים (1967-1948)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2002, עמ' 392-393.

126 שפר רביב, **בעלי הבית**, עמ' 152-157.

127 צווי צה"ל: 'צו מס' 20: צו בדבר נכסים נטושים רכוש הפרט'; 'צו מס' 21: צו בדבר רכוש ממשלתי', א"צ, 69-867/1991.

128 Lorenzo Barrela, 'Uprooted: The Struggles of Syrian Farmers in the Occupied Syrian Golan', in: *Forgotten Occupation: Life in the Syrian Golan after 50 Years of Israeli Occupation*, pp. 54-63, Al-Marsad, Majdal Shams 2018, <https://golan-marsad.org/wp-content/uploads/Al-Marsad-Forgotten-Occupation.pdf> (retrieved: 8.8.2025)

129 מכתב מעמוס מוקדי מפקח נפת הגולן במנהל מקרקעי ישראל אל 'י' דגן ממנהל מקרקעי ישראל, 'שטחי מרעה לכפרים הדרוזיים', 5.12.1968, א"צ, 85-372/1970.

הפקעת קרקעות שיטתית וממוסדת. המדינה הכריזה שקרקעות אלו הן 'שטח נטוש', 'אזור צבאי סגור' או 'אדמת מדינה', הגבילה את השטח המיועד לבנייה במג'דל שמס כדי להקים בסיסי צבא בכפר ושללה את האפשרות להרחיב את השטח הבנוי ביישוב באמצעות סלילת קטע דרך לחרמון ממערב לו.¹³⁰

הטענות על הפקעת קרקעות בגולן עולות בקנה אחד עם טענותיהם של היסטוריונים, חוקרי מדע המדינה ומומחים למשפט ולגאוגרפיה בדבר הפקעת קרקעות ערביי ישראל בידי המדינה. לתפיסתם, משנת 1948, ובעיקר בשנות החמישים והשישים, נחקקו חוקים ותקנות שהעבירו לידי המדינה והעם היהודי 93 אחוזים מהקרקעות שבשטח ישראל, ובהם: 'החוק להסדר תפיסת מקרקעין בשעת חירום', פרקים מסוימים של 'התקנות לשעת חירום', 'חוק נכסי נפקדים', 'חוק רכישת מקרקעין' ו'חוק ההתיישנות'.¹³¹ הפקעת הקרקעות לא פסחה אפוא על אזרחי ישראל הדרוזים, שאיבדו כשני שלישים מקרקעותיהם בשנים 1949-1962.¹³² עם זאת אופן הטיפול בבעיית הקרקעות של האזרחים הדרוזים העיד על יחס מועדף כלפיהם, לעומת המיעוטים הערבים המוסלמים והנוצרים: פעמים רבות נמנעו רשויות המדינה מהפקעה שרירותית של קרקעות הדרוזים באמצעות פנייה לערכאות משפטיות, ובמקום זאת חתרו להסדרי פשרה.¹³³ ואולם הגם שהשתייכות תושבי הגולן לעדה הדרוזית השפיעה על המדיניות כלפיהם, נראה כי החוקים והתקנות האמורים שימשו תקדים משפטי ורעיוני למדיניות שננקטה בנוגע לנכסיהם ולקרקעותיהם.

סיכום

במאמר זה סקרתי וניתחתי את מדיניותה של ישראל כלפי הדרוזים בגולן בעשרים החודשים הראשונים לשליטתה בשטח זה. בחודשים הללו עוצבו עיקרי המדיניות בנוגע לגולן ולאוכלוסייה שנותרה בשטחו לאחר המלחמה. עקרונות אלו נותרו אבני היסוד של המדיניות כלפי כפרי הדרוזים במשך יותר מעשור, חרף הטלטלות המדיניות והביטחוניות שפקדו את האזור באותן שנים. המדיניות שתוארה הייתה לימים לתהליך של סיפוח הדרגתי וסמוי ('סיפוח זוחל') של הדרוזים תושבי הגולן לישראל, עד שבשנים 1980-1982 נהיה התהליך גלוי, עת הממשלה והכנסת נקטו צעדים שקבעו רשמית כי הגולן ותושביו הדרוזים הם חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל.

Marvin Wingfield, 'The Golan Heights: The Forgotten Occupation', an ADC 130 (American-Arab Anti-Discrimination Committee) background paper (draft), p. 24, <https://tinyurl.com/2m62p6m6> (retrieved: 6.11.2025)

131 אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדר, 'על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי', תיאוריה וביקורת, 16 (אביב 2000), עמ' 77-85; יאיר בוימל, 'עקרונות מדיניות האפליה כלפי הערבים בישראל, 1948-1968', עיניים בתקומת ישראל, 16 (2006), עמ' 398; לוסיטיק, ערבים במדינה היהודית, עמ' 176-180.

132 Firro, 'Reshaping Druze Particularism in Israel', p. 48

133 אביבי, המדיניות כלפי המגזר הדרוזי בישראל ויישומיה, עמ' 220-222.

השליטה הצבאית והאזרחית של ישראל בכפרי הדרוזים בגולן הושתתה על ממשל צבאי שהוחל באזור עם כיבושו ביוני 1967. בתחילה הייתה תכלית המדיניות כלפי הדרוזים בגולן להסדיר את השליטה באוכלוסייה ולהשיב את החיים בכפרים למסלולם. ואולם לאחר שהתגבשה עמדת הממשלה שלפיה יש להיאחז בגולן לפרק זמן בלתי מוגבל ולראות בו חלק מִישראל, העמיקו הממשל הצבאי ומשרדי הממשלה את מעורבותם בנעשה בכפרים והרחיבו את השירותים והזכויות שניתנו לתושבים. מדיניות זו התבטאה גם בשילובם החלקי במערכות החיים בישראל, בד בבד עם אימוץ עקרונות מהמדיניות כלפי המיעוט הדרוזי בתחום הקו הירוק. בה בעת פעלו השלטונות להסרת המחיצות שהפרידו מאז 1948 בין הדרוזים תושבי הגולן לבני עדתם בכרמל ובגליל, ושאפו לשלבם בחברה הדרוזית בישראל ולטפח בהם תודעה עדתית-דתית דרוזית משותפת.

הדמיון בין המדיניות של ישראל כלפי הדרוזים בגולן ובין זו שהוחלה על בני העדה בתחום הקו הירוק ניכר כבר בהחלטה לאפשר להם להישאר בכפריהם, אפשרות שלא עמדה לפני יתר האזרחים הסורים שהתגוררו בגולן ערב המלחמה. החלטה זו, שעלתה בקנה אחד עם ההיתר שניתן לתושבים הדרוזים להישאר בכפריהם במלחמת 1948, נבעה מהעדפת הדרוזים על מיעוטים אחרים ומהכוונה לשמר את ברית המיעוטים ההיסטורית בין היהודים לדרוזים.¹³⁴ עוד קווי שיתוף במדיניות שהוחלה על הדרוזים אורחי ישראל ועל אלו שבגולן הם שימוש בספרי לימוד ישראליים ובהוראת עברית בבתי הספר, טיפוח הקשרים עם נכבדי העדה והמדיניות שנקטה בנוגע למקומות הקדושים. ואולם לא כל רכיבי המדיניות כלפי הדרוזים אורחי ישראל אומצו בגולן. הביטוי הבולט ביותר לכך הוא הדרת הדרוזים מהגולן מצה"ל וזו הגדירה את גבולות שילובם. כך, בעבור בני העדה בגליל ובכרמל היה השירות בגופי הביטחון כלי לניעות חברתית ולשילוב בזרם המרכזי של החברה, ואילו בעבור בני העדה מהגולן נותרו שערי הצבא סגורים לנוכח הרכיב הסורי בזהותם.

כמה מהעקרונות שנמנו לעיל אפיינו גם את המדיניות שנקטה ישראל כלפי אזרחיה הערבים בשנות הממשל הצבאי. כך למשל העניקו השלטונות הטבות וזכויות יתר לנכבדים שנטו לשתף פעולה עִמָּם, הן ערבים הן דרוזים. כמו כן מוסדות החינוך בכפרי הגולן השתמשו בספרי הלימוד של המיעוט הערבי בישראל, ומדיניות הפקעת הקרקעות בגולן התבססה על השיטות שבאמצעותן הופקעו קרקעות ביישובים הערביים. הדמיון במדיניות ניכר אף בתחומי התעסוקה והשירות הצבאי: שתי קבוצות האוכלוסייה הוסללו לעבודות כפיים, וחוק גיוס חובה לא הוחל עליהן. לעומת זאת רכיבי המדיניות שתכליתם עיצוב הזהות והתודעה העדתית-דתית היו ייחודיים לדרוזים בגולן.

השוואה בין המדיניות של ישראל כלפי הדרוזים בגולן ובין המדיניות שלה כלפי הפלסטינים בגדה המערבית חושפת קווי דמיון לצד גישה ייחודית כלפי הדרוזים. מצד

134 על הישארות התושבים הדרוזים בכפריהם במלחמת 1948 ראו: Laila Parsons, 'Druze in the 1947-1949 Arab-Israeli War', *Israel Studies*, 2, 1 (Spring 1997), pp. 72-93.

המשותף, בשני האזורים תיווכו מנהיגים מסורתיים בין הממשל הצבאי לאוכלוסייה המקומית; בתחום התעסוקה ניכרה העדפה להעסיק את התושבים בשני האזורים בעבודות יזומות ולהתיר להם להשתלב בעבודות כפיים בישראל. מצד השוני, ישראל עודדה את התושבים הדרוזים להישאר בכפריהם בגולן, ואילו את תושבי הגדה להגר מבתיהם לארצות אחרות; אף שבכל אחד מן האזורים ביקשה ישראל למזער את התערבותה הישירה בעניינים הפנימיים של האוכלוסייה, מידת מעורבותם של הממשל הצבאי ושל משרדי הממשלה בחיי היום-יום הייתה רבה יותר בגולן; בגדה הואצלו סמכויות נרחבות בניהול השירותים הציבוריים המקומיים לראשי הערים ולמח'תארים, ואילו בגולן לא פעלו רשויות מקומיות בעת הנדונה. שלא כמו במוסדות החינוך בגדה, בבתי הספר שבכפרי הדרוזים לימדו רק באמצעות ספרי הלימוד ששימשו להוראת המיעוטים בישראל, ואף שילבו בתכנית הלימודים שיעורים בעברית. חרף הדמיון בדפוסי התעסוקה, גם בתחום זה ניכר שוני: תנועתם ושהייתם של עובדים פלסטינים בשטח ישראל הוכפפו להיתרים, ואילו לדרוזים מהגולן ניתן בינואר 1968 היתר גורף לנוע בחופשיות לשטח ישראל ובתוכו. אם כן, ההבדלים הללו במדיניות היו ביטוי לפער במגמת ישראל: מחד גיסא השאיפה לשלב את הדרוזים מהגולן בחברה הדרוזית בישראל, ומאידך גיסא הסתייגות מהעמקת הקשרים בין הערבים אזרחי הארץ לתושבי השטחים.

על אודות המחבר

ד"ר עוֹדֵד כֶּהַן הוא חוקר עצמאי בתחום ההיסטוריה של המזרח התיכון. במחקריו הוא עוסק בעדה הדרוזית וביחסים בין ישראל לדרוזים ברמת הגולן. הוא כתב את עבודת הדוקטור שלו בנושא 'המדיניות הישראלית כלפי האוכלוסייה הדרוזית ברמת הגולן, 1967-1982' בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב בהנחיית פרופ' אייל זיסר (2023).

פרשת אלטלנה מבעד לעיניו של הלל קוק

רנן קול-הלל

תקציר

פרשת אלטלנה יצרה שני מיתוסים מכוננים מנוגדים: מיתוס הממלכתיות של הממשלה, שלפיו הירי באונייה מנע הפיכה צבאית; ומיתוס בגין, שלפיו הימנעותו של בגין מתגובה מנעה מלחמת אחים. במאמר זה אני מציעה קריאה מחודשת של הפרשה דרך עדותו של הלל קוק. מול מיתוס הממלכתיות, אני מציעה פרשנות חדשה למעצרו הממושך של קוק בזמן הפרשה: מפא"י ביקשה להשתיק את איש ההסברה המוכשר ביותר של אצ"ל לקראת הבחירות לאספה המכוננת, תוך כדי ניסיון לבסס את מיתוס ההפיכה. להבדיל מהמיתוס שנקשר בדמותו של בגין, יומניו של קוק חושפים ביקורת על מנהיגותו ועל כישלונו בניהול המשא ומתן, חוסר החלטיות והתעקשות על טקסים שהחמירו את המשבר. עדותו של קוק מצביעה על אחריות משותפת לתוצאות הפרשה: בן-גוריון – בהחלטתו להפגז, ובגין – בהתנהלותו שהביאה לכך.

מילות מפתח: אלטלנה, הלל קוק, מנחם בגין

מכל המיתוסים המכוננים של החברה הישראלית, אין דומה לזה של פרשת אלטלנה. אוניית הנשק שרכשו שליחי אצ"ל בגולה והופגזה מול חופי תל אביב ב־22 ביוני 1948, בעיצומה של מלחמת השחרור, נהייתה ברבות השנים סמל האיבה בין הימין לשמאל. הימין רואה בפרשה ביטוי לשלטון טוטליטרי, שטמן מלכודת ליריביו הפוליטיים, ואילו השמאל רואה ב'תותח הקדוש' סמל לערך הממלכתיות ולאלימות הכרחית נגד בוגדים מבית.² המיתוסים משמשים לניגוח יריבים פוליטיים עד היום: עיתון הארץ ממשיך לפרסם

* המחברת מבקשת להודות למירי יהלום ממכון ז'בוטינסקי על עזרתה ותובנותיה המועילות; ולדינה הורוביץ, לאבי שילון, ולבקי קוק על הערותיהם והצעותיהם לשיפור המאמר.

1 הנוסח המדויק היה: 'מבורך הוא התותח שהפציץ את האונייה'. ראו: פרוטוקול הישיבה החמישית של מועצת המדינה הזמנית, 23.6.1948, ארכיון המדינה (להלן: א"מ); דוד בן-גוריון, בהילחם ישראל, מפלגת פועלי ארץ-ישראל, תל אביב תשי"א, עמ' 178.

2 על הגרסאות השונות ראו: דוד ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, כרך 1: במלחמה גלויה, 1947-1948, מוסד קלזנר, תל אביב 1980, עמ' 275-278.

כתבות אשר מבקשות להוכיח שהימין תכנן לבצע הפיכה;³ ויריב לוין טען מעל בימת הכנסת כי השמאל כמעט הביא למלחמת אחים.⁴ המיתוס גויס מחדש בוויכוח על הרפורמה המשפטית, בחתימה על 'אמנת אלטלנה',⁵ ולאחרונה – ביזמת משרד המורשת – למשות מן הים את שרידי האונייה.⁶

יש הטוענים שהבאת האונייה הייתה ניסיון לבצע הפיכה נגד הממשלה, אחרים רואים בה ניסיון למרוד בבגין בתוך שורות אצ"ל.⁷ אלה וגם אלה מסתמכים על עדויות מלאות סתירות, אולם עדות אחת כמעט לא נחקרה עד כה, עדותו של מי שאחראי לרכישת האונייה בארצות הברית – הוא הלל קוק, הידוע גם כ'פיטר ברגסון', שנכח באירועים אשר התחוללו לאחר עגינת האונייה בחוף כפר ויתקין.

קוק היה הקצין הבכיר ביותר בשורות אצ"ל בגולה בפרוץ מלחמת העולם השנייה ועמד בראש משלחת אצ"ל בארצות הברית. הוא ייסד כמה ועדים להצלת יהודי אירופה ולהקמת מדינה עברית והוביל מסעות הסברה חסרי תקדים בהיקפם. פעילותו הציבורית של קוק, שהיה איש ההסברה המוכשר ביותר של אצ"ל, עוררה התנגדות בקרב הנהגת הסוכנות היהודית בשל ערעור על סמכותה ובשל הביקורת הנוקבת שמתח עליה בגין אדישותה בעניין השמדת היהודים בשואה.⁸ שירות הידיעות של ההגנה ובכירים בתנועה הציונית השקיעו משאבים רבים בניסיונם לפקח על קוק ואנשיו, לחבל בפעילותם ולפגוע בו.⁹

3 עופר אדרת, 'פרשת "אלטלנה": 75 שנים של שקרים', **הארץ**, 4.6.2023; ניר מן, 'תצלומים נדירים מעידים על הפסטורליה שקדמה למרחץ הדמים על האלטלנה', שם, 27.4.2023.

4 יריב לוין, דברים בהצעת החוק להנצחת זכרו של מנחם בגין, ערוץ הכנסת, פייסבוק, 24.11.2021. <https://www.facebook.com/watch/?v=587896685601660>. כל הפריטים מן המרשתת אווהורו ב-26.10.2025.

5 נדב איל, 'בכירים, משפחות שכולות: יותר מ-180 חותמים על "אמנת אלטלנה"', **Ynet**, 27.3.2025, <https://www.ynet.co.il/news/article/yokra14312042>.

6 מיכאל שמש, 'הממשלה משקיעה מיליון ש"ח באיתור המיקום של "אלטלנה"', **כאן 11**, 25.8.2025, <https://www.kan.org.il/content/kan-news/politic/944865>.

7 ראו: אופירה גראוויס קובלסקי, 'מיתוס אלטלנה בתנועת החירות', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2005, עמ' 11-13; הנ"ל, 'הצודקים והנרדפים: מיתוס, טקס ותעמולה בתנועת החירות 1948-1965', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2009, עמ' 86, 92; הנ"ל, 'כאשר בגין שתק: עשר שנות הדומייה שגזר בגין על עצמו בפרשת האלטלנה (1948-1958)', **עלי זית וחרב**, י (ספטמבר 2010), עמ' 280-301; יחיעם ויץ, 'העובדות על ספת ההיסטוריון', **ישראל**, 10 (סתיו תשס"ז), עמ' 241-246.

8 לא אעסוק בהרחבה במאמר זה בהשגות של חברי אצ"ל בגולה על סמכותם של המוסדות הרשמיים של התנועה הציונית ואף לא בתפיסת העבריות שקידם קוק לצד שמואל מרלין. להרחבה בנושא ראו: יוסף אגסי, **בין דת ולאום: לקראת זהות לאומית ישראלית**, שלו-עט, רמת גן 2019; משה ברנט, **עם ככל העמים: לקראת הקמתה של רפובליקה ישראלית**, כרמל, ירושלים 2009; אורנה מילר, 'הבטליון החתוך והנטיית הכנעניות באצ"ל ובתנועת החירות: מהוועד העברי עד למרחב', **עיונים בתקומת ישראל**, 14 (2004), עמ' 153-189.

9 ראו: תיק פיטר ברגסון, א"מ, ג-332/27, Steven Wagner, 'Whispers from Below: Zionist Secret', *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 42, 3 (2014), pp. 440-463.

עד הדחתו של קוק מראשות משלחת האצ"ל בדצמבר 1947 הוא המשיך בגיוס כספים ובפעולות לרכישת נשק למען המחתרת וקידם את רכישת האונייה אלטלנה, שנועדה להביא ארצה עולים, נשק וציוד. האונייה הפליגה ב־11 ביוני 1948, וב־20 בחודש עגנה בחוף כפר ויתקין. למחרת נעצר קוק בדרכו לתל אביב, והוחזק במעצר יותר מחודשיים ימים ללא משפט. מעצרו של קוק, הראשון מבכירי אצ"ל, לווה בפרסומים סותרים והציגו כמוביל מרד מזוין. דימוי זה לא נבדק, לא הוכח וגם לא הופרך.

אציע במאמר פרשנות חדשה למניעים של בן-גוריון ושל הממשלה הזמנית להחזיק את קוק במעצר ממושך, שתוקפו החוקי היה שנוי במחלוקת. מאז שנות הארבעים נחשב קוק איום אינטלקטואלי ויריב לסוכנות היהודית, והרחקתו מעין הציבור סייעה למפא"י לנצל את פרשת אלטלנה לתעמולה לקראת הבחירות לאספה המכוננת. גם בגין הפיק תועלת מן המעצר: שתיקתו הממושכת ואחרי כן עיצובו מחדש של מיתוס אלטלנה מ־1959 הציגו אותו כמי שמנע מלחמת אחים וחזקו את מעמדו בתנועת החירות וסייע לו להדחיק את הביקורת הקשה שנמתחה על תפקודו בפרשה. ביסוס המיתוס התאפשר מ־1952, עם התפרקות סיעת למרחב, האופוזיציונרית לבגין בתוך תנועת החירות, שבה פעלו מבקריו החריפים על תפקודו בפרשת אלטלנה.¹⁰ פירוק הסיעה ופרישתו של קוק מן הפוליטיקה סימנו את ניצחונו של בגין על יריביו מבית ואפשרו את ביסוס הנרטיב הרצוי מבחינתו על פרשת אלטלנה.

במאמר זה אני מבקשת להשיג שתי מטרות משלימות. האחת – לבחון מחדש את שני המיתוסים הפוליטיים המתחרים שהתגבשו בנוגע לפרשת אלטלנה, זה של בן-גוריון וזה של בגין, ולהציב מולם תמונה מורכבת של האירועים; האחרת – להציג את נקודת מבטו של קוק. באמצעות בחינה של מקורות מוכרים וחדשים, שלא היו ידועים במחקר עד כה, תיחשף ראייה חדשה המערערת על שני המיתוסים ומאפשרת הבנה מאוזנת יותר של אחד האירועים הטעונים בהיסטוריה של מדינת ישראל. אף אחד מהצדדים איננו חף מפשע, חזר קוק וטען מיום מעצרו ביוני 1948 עד מותו באוגוסט 2001; כל המעורבים בפרשה נושאים שווה בשווה באחריות לתוצאות.

הערות מתודולוגיות

אעסוק במאמר באירועים שקדמו להבאת האונייה אלטלנה ובאלו שהתחוללו בחוף כפר ויתקין בזמן מעצרו של קוק, אולם לא בהפגזת האונייה מול חופי תל אביב משום שבאותה עת כבר הוחזק קוק במעצר. אבחן את האירועים האלה בהסתמך על מקורות שונים. ראשית, עדויות של המעורבים ישירות בפרשה, ובהם שמואל כץ,¹¹ אליהו לנקין¹² ויצחק

10 אופירה גראוויס-קובלסקי, **הצודקים והנרדפים: מיתולוגיה וסמלים של תנועת החרות, 1948–1965**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2015, עמ' 31.

11 שמואל כץ, **יום האש**, קרני, תל אביב 1966.

12 אליהו לנקין, **סיפורו של מפקד אלטלנה**, הדר, תל אביב 1974.

בן-עמי,¹³ וכן עדויות שמובאות בספריהם של שלמה נקדימון¹⁴ ושל פנחס נזה,¹⁵ מפקד יחידת הרכש של ההגנה, ואורי ברנר,¹⁶ סגן מפקד פלמ"ח; שנית עדויות שפורסמו בעיתונות וכאלה שנשמרו בארכיון של מכון ז'בוטינסקי, בין השאר של אריה בן-אליעזר, משה חסון ושמואל מרלין, ובכירים אחרים באצ"ל; שלישית עדויות של אנשי צה"ל, ובהן זו של דן אבן, מפקד חטיבת אלכסנדרוני, שעליה הוטל לכתר את האזור ולמנוע את פריקת המטען מהאונייה. נתתי את הדעת גם לגרסתו של בגין לאירועים, שהובאה בספרו המרד,¹⁷ אף על פי שכמעט אין בה לוחות זמנים, והיא רצופה סתירות, שגיאות כרונולוגיות ואי-דיוקים.¹⁸ בגין לא התראיין למחקרים שנכתבו על הפרשה, פרט לזה של נקדימון, וסירב לענות לשאלותיו של ברנר.¹⁹ קוק לעומת זאת התראיין אצל כל אחד מהחוקרים האלו.

יש להדגיש כי להבדיל ממקורות ראשוניים כמו סטנוגרמות של ישיבות ממשלה, מקורות אצ"ל מבוססים על זיכרונות ועל עדויות שנכתבו בדיעבד, ולכן קריאה בהם מחייבת פרשנות זהירה. הפרטים המדויקים של האירועים, ובייחוד אלו הקשורים באירועים בחוף כפר ויתקין, נותרו עמומים בשל שפע של עדויות סותרות, הן מפי מנהיגי שני הצדדים הן מפי מפקדים ולוחמים.²⁰ קצינים בכירים של אצ"ל שנכחו בדיונים עם בגין בכפר ויתקין, כמו יעקב מרידור ועמיחי פאגלין, לא הותירו עדות כתובה, ונאלצתי להישען על ראיונות שנתנו השניים לחוקרים, ובהם נקדימון וברנר. שתיקתה של צמרת אצ"ל מעידה ככל הנראה על השבר ועל המבוכה שגרמה הפרשה אשר נותרה טאבו בתולדות הארגון.²¹

מקורות חדשים עליהם נסמכתי הם מסמכים שנמצאו בעיזבונו של קוק. החשובים בהם הם הרשימות אשר כתב קוק בזמן שהוחזק במעצר, הכתובות בעשרות דפים בגדלים שונים, בכתב יד קטן וצפוף, רובן באנגלית ומיעוטן בעברית.²² מאוחר יותר הוקלדו הרשימות והן מתוארכות מיום מעצרו של קוק, 21 ביוני עד ל-26 ביולי 1948. הרשימות ממוענות לבטי, אשתו של קוק, והן מעין יומן, תיעוד של מחשבותיו ורגשותיו של קוק, של דאגתו לחבריו שהיו על סיפונה של אלטלנה, והן מספקות פרשנות חדשה וחשובה לאירועים. אמנם קוק לא היה עד ראייה לקרב בכפר ויתקין או להפגזת האונייה, אך רשימותיו הן עדות לתפיסתו

13 יצחק בן-עמי, **שנות זעם ימי תהילה**, נתיב, תל אביב 1984.

14 שלמה נקדימון, **אלטלנה**, עידנים, תל אביב 1978.

15 פנחס (פיניק) נזה, **המשימה – רכש**, משרד הביטחון – מערכות, תל אביב 1966.

16 אורי ברנר, **אלטלנה: מחקר מדיני וצבאי**, מכון טבנקין לחקר ולימוד הקיבוץ והקיבוץ המאוחד, תל אביב 1980.

17 מנחם בגין, **המרד: זיכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל**, אחיאסף, ירושלים 1950 (מהדורה ראשונה); הנ"ל, **המרד**, 1965 (מהדורה שישית).

18 נקדימון, **אלטלנה**, עמ' 139; אופירה גראוויס-קובלסקי, 'פרשת אלטלנה – מבט אחר', **כיוונים חדשים**, 14 (2006), עמ' 198; נזה, **המשימה – רכש**, עמ' 204.

19 ברנר, **אלטלנה**, עמ' 139.

20 נבי, **מערכות הארגון הצבאי הלאומי**, כרך ו, עמ' 275.

21 גראוויס-קובלסקי, 'מיתוס אלטלנה בתנועת החירות', עמ' 19.

22 הרשימות המקוריות נמצאות בחזקת המשפחה.

את בגין והן מעשירות את מבטנו על פרשת אלטלנה ועל המיתוסים המכוננים שנוצרו בעקבותיה.

נוסף על הרשימות נמצאו בעיזבוננו של קוק גם קטעי עיתונות והקלטות שמע, מקצתן לתכניות רדיו, אחרות לראיונות, גם כאלה שלא פורסמו.²³ למעשה, כלל התיעוד שנמצא בארכיון לא נבחן או צוטט במחקר או בכל בימה אחרת מעולם והוא קורא תיגר על העמדה הרווחת בנוגע לדמותו של הלל קוק, זו שהתקבעה במחקר ההיסטורי, ומערער את הטענות שלפיהן הוא חתר תחת בגין בפרשה.²⁴ באמצעות המקורות החדשים ובאמצעות מטא-אנליזה של המחקרים והעדויות שנאספו עד כה אציע פרשנות אחרת לפרשת אלטלנה ואעמוד על המיתוסים השונים שהתפתחו בנוגע אליה.

מרכישת האונייה עד הקרב בחוף כפר ויתקין

מסעה של אלטלנה היה הגשמת חלום בן עשור של אצ"ל – להביא ארצה לוחמים מאומנים וחמושים. בגין ירש את החזון מקודמו, דוד רזיאל, מפקד אצ"ל שנהרג בעיראק ב־1941.²⁵ ב־12 ביוני 1947 נרכשה בהובלת אברהם סטבסקי נחתת LST 138 של צבא ארצות הברית בכספים שגייס הוועד העברי לשחרור האומה, אשר בראשו עמד קוק. הנחתת נרשמה בשמה – אלטלנה – כאוניית סוחר. רבי־החובל של האונייה היה מונרו פיין (Fein), קצין לשעבר בצבא ארצות הברית שהתנדב לשורות אצ"ל. המבצע להבאת אלטלנה התנהל בארבע יבשות: האונייה נרכשה באמריקה, הוטענה באירופה, הפליגה פעמים מספר לאפריקה כאוניית סוחר כדי להטעות את המודיעין הבריטי, ולבסוף הובילה נשק לחופי אסיה.²⁶

בשבועות שקדמו להפלגה ניהל שמואל אריאל מגעים עם ממשלת צרפת להשגת נשק.²⁷ הכול סברו שהמתקפה של צבאות ערב על היישוב היהודי בארץ ישראל תחל ב־15 במאי 1948, מיד עם סיום המנדט הבריטי, ולכן ביקש בגין להאיץ את ההכנות להפלגה כדי שתגיע סמוך למועד זה.²⁸ אולם מחסור במשאבים ועיכוב במשא ומתן מול ממשלת

23 היומנים מבית הכלא ומסמכים מהעוזבון הפרטי נמסרו באדיבותן של בקי קוק, בתו של קוק ושל רעייתו גילי קוק. כל התרגומים שלי.

24 יחיעם ויץ, הצעד הראשון לכס השלטון: תנועת החירות 1949-1955, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2007, עמ' 23.

25 בן-עמי, שנות זעם ימי תהילה, עמ' 156; אריה נאור, דוד רזיאל – המפקד הראשי של הארגון הצבאי הלאומי בארץ־ישראל: חייו ותקופתו, משרד הביטחון, תל אביב 1990, עמ' 157-158.

26 ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, כרך 1, עמ' 170-171.

27 נקדימון, אלטלנה; כץ, יום האש, עמ' 356-357.

28 כץ, יום האש, עמ' 359; לנקין, סיפורו של מפקד אלטלנה, עמ' 259-260; ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, כרך 1, עמ' 251; נקדימון, שם, עמ' 95-96.

צרפת עיכב את מסירת הנשק למועד מאוחר ממה שקיווה.²⁹ ב־15 במאי חכרו יעקב מרידור ושמואל כץ אווירון וטסו מצרפת לארץ עם קוק כדי לעדכן את בגין פנים אל פנים בדבר העיכוב; בגין הציע לנציגי הממשלה הזמנית למכור למדינה את האונייה ואת תכולתה.³⁰ הנשק מצרפת התקבל רק ב־8 ביוני והוטען על האונייה. באותו היום קיבל כץ מכתב מבגין שבו ביקש לדעת מתי תפליג האונייה. שליחי אצ"ל ראו במכתב אישור לשלוח את האונייה בהקדם האפשרי, והיא יצאה לדרכה ביום שישי 11 ביוני. בשעות הערב של אותו היום קיבל כץ הוראה מבגין שלא לשגר את האונייה, אבל היא כבר יצאה לדרך.³¹

אלטלנה הפליגה לדרכה, ובה 853 אנשים, ציוד צבאי, תרופות, 5,000 רובים, 3,000,000 כדורים, מאות מקלעים וטונות רבות של פצצות וחומרי נפץ.³² האונייה מיהרה לצאת לדרך בשל נחיצותו של הציוד שעל סיפונה ומשום ששלטונות צרפת, אשר סיפקו לאצ"ל נשק מאחורי גבם של הבריטים, רצו שתעזוב בהקדם את שטחם.³³

בדיעבד היה העיכוב בהעברת הנשק אחד הגורמים שהביאו לתוצאות הפרשה. בחודש יוני קרו שני אירועים מכריעים: ב־1 ביוני נחתם בין אצ"ל לממשלה הזמנית הסכם לפירוק הארגון ולשילוב חבריו בצה"ל; והוכרזה הפוגה במלחמה בפיקוח האו"ם.

המשא ומתן על פירוק הארגון התקיים בין נציגי הממשלה הזמנית סגן שר הביטחון ישראל גלילי ובין מפקד אצ"ל בגין. על פי ההסכם החתום יתגייסו חברי אצ"ל לצה"ל, כל הנשק וציוד הלחימה אשר בידי אצ"ל יימסר לצה"ל, ופרטי הקשר של סוחרי נשק שעמם עבדו אנשי אצ"ל יימסרו לממשלה.³⁴ ההסכם שנחתם הותיר בקרב שני הצדדים את הרושם כי היחסים בין המחנות המתחרים בתנועה הציונית הולכים ומשתפרים,³⁵ אולם כשהביא בגין ב־4 ביוני את ההסכם לאישור חברי מפקדת אצ"ל, הוא נתקל בהתנגדות שקידם אריה בן־אליעזר. הלה התעמת גלוי עם בגין וסירב למסור את הנשק לידי צה"ל.³⁶

ביום הפלגת האונייה – 11 ביוני 1948 – נכנסה לתוקף ההפוגה הראשונה במלחמה באכיפת האו"ם. בהבאת האונייה היה משום הפרה של תנאי ההפוגה, אף שגם צה"ל הביא באותה עת אגיות בחשאי.³⁷ ואולם אלטלנה התגלתה כמעט מיד, והדיווחים עליה ברדיו לונדון סיכנו את מפעל הרכש כולו.³⁸ כשנודע לבגין שהאונייה כבר יצאה לדרך, הוא

29 כץ, שם, עמ' 357.

30 שם, 384; מיכאל בר־זוהר, בן־גוריון, כרך ב, זמורה ביתן, תל אביב 1987, עמ' 797. גם קוק סיפר שבגין ניסה למכור את האונייה. ראו: יומני בן־גוריון, 17.8.1963, ארכיון בן־גוריון (להלן: אב"ג).

31 כץ, יום האש, עמ' 397–398.

32 נקדימון, אלטלנה, עמ' 130; נָזֶה, המשימה – רכש, עמ' 224.

33 בן־עמי, שנות זעם ימי תהילה, עמ' 388.

34 נִיב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, כרך ו, עמ' 214; Ehud Sprinzak, *Brother Against Brother*, Free Press, New York 1999, p. 20.

35 יוסי גולדשטיין, בן־גוריון: ביוגרפיה, ספר שני, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן 2019, עמ' 709.

36 ראו את עדותו של בן־אליעזר, ארכיון מכון ז'בוטינסקי (להלן: מזב"י), תיק עב/9.

37 נָזֶה, המשימה – רכש, עמ' 201.

38 לנקין, סיפורו של מפקד אלטלנה, עמ' 309.

ניסה לעצור את ההפלגה ב־14 ביוני, אולם פקודותיו לא נקלטו כהלכה במכשיר הקשר באונייה. משככל זאת צלח הקשר והתקבלה הפקודה לא להתקרב אל החוף, החליטו פיין ואליהו לנקין להתקרב אל חופי הארץ אך לא לעגון, עד שיצליחו לקבל הוראות ברורות מהמפקדה.³⁹ ב־16 ביוני, לאחר שכנראה התברר לבגין שהאונייה קרובה לחופי הארץ, הוא העביר פקודה חדשה: להמשיך 'במלוא המהירות קדימה'.⁴⁰

מ־16 ביוני עד הגעתה של האונייה לחופי הארץ ב־19 באותו חודש קיימו ישראל גלילי ובגין משא ומתן בנוגע לנשק ולציוד שעל סיפונה. גלילי היה חתום על ההסכם מ־1 ביוני לשילוב חברי אצ"ל בצה"ל, ובגין ביקש שהוא יעמוד בראש הצוות אשר ייצג את הממשלה במשא ומתן על עתיד אלטלנה.⁴¹ אולם מינוי זה היה בעייתי: גלילי לא מילא תפקיד רשמי באותה עת, לאחר שהודח במאי 1948 מראשות המפקדה הארצית (רמ"א), בשיאו של מאבק סמכויות עם בן-גוריון. גלילי מחה על ההדחה שהותירה אותו ללא סמכויות ברורות והמחיש את חוסר האמון העמוק בין השניים.⁴² היחסים המתוחים עם בן-גוריון והיעדר תפקיד רשמי לגלילי הותירו את צוות המשא ומתן ללא תמונה ברורה בנוגע להיקף סמכויותיהם ובנוגע לשאלה אם יקבלו תמיכה לסיכומים עם אצ"ל.⁴³

בפגישה שהתקיימה בין גלילי לבגין ב־16 ביוני בשעה 1:00 השתתפו שלושה מבכירי אצ"ל: בן-אליעזר, חיים לנדאו וקצין המבצעים עמיחי פאגלין. בפגישה דיווח בגין לגלילי על הגעת האונייה, ובן-אליעזר פירט מהם תכולת המטען, כמות הנשק וסוגיו. בשיבה סוכם שכוחות צה"ל יסייעו בפריקת התכולה, ועל פנחס נזה הוטל לנהל את המבצע.⁴⁴ בתום הישיבה דיווח גלילי לבן-גוריון על שסוכם בה ובן-גוריון מצדו העביר לו פתק ובו אישר את הגעת האונייה ואת פרטי התיאום עם אצ"ל. דיווח זה, כמו כל הדיווחים שקיבל בן-גוריון מגלילי, תועד ביומנו.⁴⁵ ב־17 ביוני קבע נזה כי הספינה תעגון בחוף כפר ויתקין משום שבן-גוריון ביקש שנשקה יפורק מעליה בלי למשוך את תשומת לבם של משקיפי

39 נקדימון, *אלטלנה*, עמ' 135; לנקין, שם, עמ' 312-314; ניב, *מערכות הארגון הצבאי הלאומי*, כרך ו, עמ' 256-257.

40 נקדימון, שם, עמ' 144. לדברי ניב, הוראה זו של בגין התקבלה בעקבות אישור שמסר בן-גוריון דרך גלילי ב־16 ביוני, שניתנה הסכמה כללית להבאת האונייה במידה שזה יהיה במהירות האפשרית. ראו: ניב, שם, עמ' 257.

41 Ofira Gruweis-Kovalsky, 'The Ghost of the Altalena Seventy-Five Years On', *Israel Affairs*, 29, 3 (2023), p. 590

42 אניטה שפייר, *מפיתורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הביטחונית*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1985, עמ' 9-50, ובייחוד 41-46.

43 Gruweis-Kovalsky, 'The Ghost of the Altalena', pp. 590-591

44 בר־זוהר, *בן-גוריון*, כרך ב, עמ' 778; נזה, *המשימה – רכש*, עמ' 207-208.

45 ניב, *מערכות הארגון הצבאי הלאומי*, כרך ו, עמ' 257; נקדימון, *אלטלנה*, עמ' 140; כץ, *יום האש*, עמ' 399-400. לדברי כץ, הישיבה התקיימה ב־15.6.1948, אולם הוא קיבל את הדיווח באיחור משום שהיה מוצב באירופה; דניאל גורדיס, *מנחם בגין: המאבק על נשמתה של ישראל*, כתר, ירושלים 2015, עמ' 70-83.

האו"ם.⁴⁶ כמה מחברי מפקדת אצ"ל חששו שמדובר במלכודת,⁴⁷ ואף על פי כן התקדמו לפי ההסכם, נרגשים מהגשמת חלום אוניית הנשק ושיתוף הפעולה עם פלמ"ח. בפגישה בין גלילי לבגין ב־17 ביוני התגלעו חילוקי דעות בין הצדדים משום שבגין דרש לראשונה כי הנשק והציוד יועברו למחסני אצ"ל, ולא למחסנים של צה"ל. דרישה זו עוררה חשש בקרב נציגי הממשלה שמא אצ"ל מנסה להפר את הסכם השילוב. שני הצדדים הסכימו על נוהלי פריקת המטען עם כוחות צה"ל, אך גלילי דחה את הצעתו של זזה לשתף את אצ"ל בשמירה על הנשק.⁴⁸ בתום פגישה זו, ולאחר פגישה נוספת שהתקיימה ב־18 ביוני, סבר זזה כי אצ"ל מתכוון להעביר את הנשק למחסניו ולסגת מן ההסכם.⁴⁹ לדברי זזה, ב־18 ביוני העלה בגין לראשונה גם את הדרישה שחמישית מהנשק ומהציוד תימסר לכוחות אצ"ל בירושלים, שכבר נטמעו בצה"ל,⁵⁰ 'בטקס מיוחד'.⁵¹ גלילי סירב ואיים: 'אתם תישאו באחריות'.⁵²

בגין דרש להבטיח חלק מהנשק ללוחמי אצ"ל בירושלים בשל המצב המיוחד ששרר אז בעיר. באותו שלב פעלו עצמאית כוחות אצ"ל בירושלים, שכן צה"ל עצמו לא פעל בעיר בחודשים הראשונים להקמת המדינה. ירושלים נותרה מחוץ לתחום הריבונות של ישראל, והחימוש של יחידות אצ"ל בעיר הוטל על הארגון עצמו, על אף שיתוף הפעולה עם כוחות ההגנה, פלמ"ח ולח"י.⁵³ נוסף על כך, ירושלים הייתה בעלת חשיבות אידאולוגית מיוחדת בעיני הרוויזיוניסטים ואצ"ל. בגין התנגד לכנאום העיר; הוא ראה בירושלים את בירתה של מדינת היהודים, והתעקשותו להבטיח 20 אחוזים מהמטען שנשאה אלטלנה ללוחמי אצ"ל בעיר נבעה משיקולים אלו. בירושלים גם התרכז פלג קיצוני של לוחמי אצ"ל שהתנגד למנהיגותו של בגין ולהחלטתו לפרק את המחתרת ולהשתלב בצה"ל. בהעברת הנשק ללוחמי אצ"ל בירושלים ביקש בגין לחזק את נוכחותו ואת השפעתו לעומת אלו של מתחרים פנימיים ולמנוע אבדן אחיזה בעיר שהיה לה, כאמור, ערך מיוחד בעיני הימין הרוויזיוניסטי.⁵⁴

46 בר־זוהר, *בן־גוריון*, כרך ב, עמ' 779-780; זזה, *המשימה – רכש*, עמ' 207-212.

47 בר־זוהר, שם, עמ' 778.

48 ניב, *מערכות הארגון הצבאי הלאומי*, כרך ו, עמ' 258; זזה, *המשימה – רכש*, עמ' 212.

49 זזה, שם, עמ' 208-215; בר־זוהר, *בן־גוריון*, כרך ב, עמ' 781.

50 בן־אליעזר טען שעוד בפגישה ב־16 ביוני הוא העלה לפני גלילי את הדרישה שחמישית מהנשק תימסר לכוחות אצ"ל בירושלים; בגין אמר לנקדימון שהדבר אינו זכור לו. ראו: נקדימון, *אלטלנה*, עמ' 145, הערות שוליים 158-163; לדברי זזה, הדרישה עלתה ב־18 ביוני. ראו: זזה, *המשימה – רכש*, עמ' 213.

51 בר־זוהר טען שהדרישה לקיים טקס עולה משתי העדויות, הן זו של בגין הן זו של גלילי. ראו: בר־זוהר, *בן־גוריון*, כרך ב, עמ' 781. ראו גם: אילנה צור (בימיו, תסריט, הפקה), *אלטלנה*, ישראל 1994.

52 נקדימון, *אלטלנה*, עמ' 172. גורדיס טען שגלילי נתן אישור כללי לחלוקת הנשק, אולם אין לכך ראיות. ראו: גורדיס, *מנחם בגין*, עמ' 66.

53 Ofira Gruweis-Kovalsky, 'Between Ideology and Reality: The Right Wing Organizations, the Jerusalem Question, and the Role Menachem Begin 1948-1949', *Israel Studies*, 21, 3 (Fall 2016), pp. 102-104.

54 Ibid., pp. 99-111.

כשהגיעה אלטלנה סמוך לחופי ארץ ישראל היה המשא ומתן בין גלילי לבגין רווי אי-בהירות וליקויים: גלילי ניהל את המשא ומתן אף שלא נשא תפקיד רשמי ולא הובהר היקף סמכויותיו; בגין התמודד עם מציאות מורכבת בירושלים, שהרי כוחות אצ"ל פעלו בה עצמאית, מחוץ לצה"ל; ושני הצדדים לא תיעדו בכתב את הנושאים שדנו בהם ואת ההחלטות שקיבלו בעניינם.⁵⁵ מצב זה יצר אי-הבנות קריטיות: בגין האמין שהאונייה יכולה לעגון בכפר ויתקין באישור הממשלה, ואילו גלילי ואנשיו ראו בכך הכרזת מרד.⁵⁶

האונייה הגיעה סמוך לחופי ישראל ב־18 ביוני, אך בהוראת בגין לא עגנה. ב־19 ביוני, לאחר כישלון המשא ומתן, החליטו בן-גוריון וגלילי שלא לסייע בפריקתה. באותו היום התקבלה על סיפון האונייה הוראה מהמפקדה בארץ בדבר מקום העגינה, ובכירי אצ"ל החלו להתאסף בחוף כפר ויתקין, ובכלל זה חיילים שנשמעו בצה"ל ונקראו לסייע בפריקה.⁵⁷ בגין הגיע למקום ב־19 ביוני בשעות הערב, וב־20 ביוני לפנות בוקר עגנה האונייה בחופי כפר ויתקין. ראשית הורדו העולים, ואחרי כן החלה פריקת הנשק והציוד, בסיוע לוחמים מעטים מפלמ"ח ותושבים מהאזור.

באותו הערב התקיימה ישיבת ממשלה, ואחריה התכנסה מועצת המדינה הזמנית לדון בהגעת האונייה. בן-גוריון טען בישיבה כי אנשי אצ"ל הודיעו חד-צדדית שינחיתו את האונייה בחוף כפר ויתקין והביע את חששו מפני הפרת ההפוגה והסתבכות בין-לאומית. הוא הוסיף כי אין מידע ואין ביטחון שאכן יביאו אנשי אצ"ל את האונייה לכפר ויתקין.⁵⁸ עם זאת, מעדותו של נזה עולה תמונה מורכבת יותר: עוד ב־17 ביוני נקבע באישור בן-גוריון שהאונייה תעגון בחוף כפר ויתקין משום שהמקום מבודד ורחוק ממשקיפי האו"ם.⁵⁹ דבריו של בן-גוריון בישיבה משקפים אווירה כללית של בלבול וחשש מערעור המשמעת בצבא: מצד אחד הוא קרא 'לאסוף אינפורמציה נוספת', ומצד אחר הוא הורה להיערך לעימות מזוין 'נגד יהודים'.⁶⁰ כשנשמעו קריאות לעצור את בגין הכריז בן-גוריון: 'צריך לאסור את פיטר ברגסון [הלל קוק], כי הוא חייב גיוס. צריך להכניסו לכלא'.⁶¹

עוד ב־19 ביוני, עם צאת השבת, הציבו כוחות צה"ל מחסומים בדרכים המוליכות אל החוף ומחוץ לו. למחרת, לאחר ישיבת מועצת המדינה, הגיע נזה אל החוף וקרא לבגין להיפגש ישירות עם גלילי כדי להגיע להסכמות. לדבריו, חיילי אצ"ל ירו באוויר כאשר הבחינו בו,⁶² אולם בגין סירב לשוחח עמו ומנע זאת גם מבכירי אצ"ל ששהו במקום.⁶³

55 גראוויס-קובלסקי, 'כאשר בגין שתק', עמ' 285.

56 Gruweis-Kovalsky, 'The Ghost of the Altalena', p. 593.

57 לנקין, סיפורו של מפקד אלטלנה, עמ' 314; נקדימון, אלטלנה, עמ' 175.

58 פרוטוקול מועצת המדינה, בתוך ישיבת הממשלה הזמנית, 20.6.1948, א"מ, עמ' 53-57.

59 נזה, המשימה – רבש, עמ' 207; פרוטוקול מועצת המדינה, 20.6.1948, שם, עמ' 53-54.

60 פרוטוקול מועצת המדינה, שם, עמ' 55-56.

61 פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית, 20.6.1948, שם, עמ' 54.

62 נזה, המשימה – רבש, עמ' 215-217.

63 בר-זוהר, בן-גוריון, כרך ב, עמ' 784; נזה, שם, עמ' 215-217.

בעקבות סירובו של בגין לשוחח עם זוה הצ'יב לו צה"ל אולטימטום שלפיו על אנשיו להיכנע ולמסור את כל הנשק לאלתר, וכוחות צה"ל כיתרו את החוף. האולטימטום נוסח ב-21 ביוני, בשעה 1:15, ועוד באותו לילה הועבר לידי בגין.⁶⁴ לאחר קבלתו ביקש פאגלין להפליג לרצועת החוף בעזה, לכבוש אותה ולהיערך מחדש,⁶⁵ אך בגין התנגד לכך, ובעקבות העימות ביניהם שוחרר קצין המבצעים מתפקידו, ובמקומו מונה מרידור.⁶⁶ אמנם בגין סירב לפגוש את זוה, אבל הוא ניסה להעביר מסרים לגילי דרך יצחק גרינבוים, ששימש במשא ומתן מתווך לא רשמי בין אצ"ל ובין הממשלה. גרינבוים, שהיה נציג הסוכנות במשא ומתן על פירוק אצ"ל, המשיך לאחר הקמת המדינה לתווך בין בגין לממשלה. אף על פי כן התייחס בן-גוריון בחשדנות למעורבותו וראה בו איש ימין סמוי. הצעות הפשרה שנשלחו דרך גרינבוים נדחו, ובן-גוריון סירב להיפגש עמו או לדון בהן. בו בזמן ניסו גם ראשי עיריות מן המפלגה הציונית הכללית – עובד בן-עמי (נתניה), ישראל רוקח (תל אביב), אברהם קריניצי (רמת גן) ויוסף ספיר (פתח תקווה) – להרגיע את הרוחות. בן-עמי הגיע לחוף כפר ויתקין בבוקר 21 ביוני והציע פשרה שלפיה יועבר הנשק למחסן בנתניה ויופקד לשמירת שני הצדדים. כעבור יום, כאשר כבר הגיעה אלטלנה לחופי תל אביב, באו ראשי העיריות ללשכת בן-גוריון ברמת גן כדי לבקש ממנו למנוע הסלמה, אבל הוא סירב לפגוש אותם. רק אחרי כן נודע להם שהאונייה כבר הופגזה ונשרפה.⁶⁷ כאמור, ראשי העיריות ניסו לתווך ולמנוע את החרפת העימות, אולם בן-גוריון סירב לקבל כל הצעה חלופית. בד בבד הזהירו מפקדים בכירים באצ"ל את בגין ממתקפה קרובה, אך הוא סירב לעצור את פריקת המטען מהאונייה. לנקין סיפר שבגין זלזל באולטימטום ואמר 'נסתדר איתם'.⁶⁸ קוק הגיע לחוף ב-20 ביוני והפציר בבגין לקבל את האולטימטום. לדברי יצחק בן-עמי, שהגיע באונייה כנציג הוועד העברי לשחרור האומה, 'בגין לא הבין או לא רצה להודות שנפלנו למלכודת'.⁶⁹ בגין התעקש לפנות ישירות אל הצבא ודרש שדן אבן, מפקד חטיבת אלכסנדרוני, יבוא אליו נושא דגל לבן.⁷⁰ לדברי ברנר, 'הפורענות החמורה ביותר של פרשת אלטלנה בשלב זה נבעה מתוך כך שבגין לא התייחס ברצינות לאולטימטום של צה"ל'.⁷¹

64 נקדימון, **אלטלנה**, עמ' 202; לדברי ברנר, האולטימטום הגיע לפני השעה 3:00 בבוקר. ראו: ברנר, **אלטלנה**, עמ' 137; בגין טען שהוא הגיע בשעות הצהריים של אותו יום. בגין, **המרד**, עמ' 248.

65 בן-עמי, **שנות זעם ימי תהילה**, עמ' 411.

66 לדברי ברנר, פאגלין טען בריאיון שכדי להימנע מעימות עם הצבא יש להפליג לעזה. פאגלין הגיע לנתניה ברגל לאחר ששחרר אותו בגין מתפקידו, ושם נעצר עם בצלאל עמיצור. פאגלין נמלט, ואילו עמיצור הוחזק במעצר עם קוק ומרידור. ראו: ברנר, **אלטלנה**, עמ' 138.

67 Gruweis-Kovalsky 'The Ghost of the Altalena', pp. 593-594; ניב, **מערכות הארגון הצבאי הלאומי**, כרך 1, עמ' 264; נקדימון, שם, עמ' 236-237.

68 לנקין, **סיפורו של מפקד אלטלנה**, עמ' 317-318; ברנר, **אלטלנה**, עמ' 16-18.

69 בן-עמי, **שנות זעם ימי תהילה**, עמ' 412.

70 Sprinzak, *Brother Against Brother*, p. 24; בר-זוהר, **בן-גוריון**, כרך ב, עמ' 785.

71 ברנר, **אלטלנה**, עמ' 136-138.

בשעות אחר הצהריים, בזמן נאום שנשא בגין לחיילים במסדר על החוף, פתחו כוחות צה"ל באש כבדה על לוחמי אצ"ל.⁷² הקרבות התחוללו גם בחוף וגם סמוך למחסומים שהציב צה"ל בצירי הגישה מדרום ומצפון לחוף, לאחר שניסו כמה מאנשי אצ"ל לפרוץ אותם בכוח.⁷³ עדויות הנוכחים בנוגע לפתיחת האש סותרות זו את זו: לוחמי אצ"ל טענו כי צה"ל ירה ראשון, ואילו מפקדי החטיבה טענו כי אנשי אצ"ל פתחו בירי. על פי עדותו המאוחרת של קוק, בגין הורה לירות יריות אזהרה לכיוון הים בלבד, כדי להפגין נחישות, אך לא לגרום לנפגעים.⁷⁴

לפנות ערב נואש קוק מהוויכוחים עם בגין ועזב את החוף כדי לחזור לתל אביב. ביומנו כתב שביקש להגיע לעיר בדחיפות כדי לקדם משא ומתן.⁷⁵ אלא שבאזור כולו כבר הוצבו מחסומים, והחיילים עצרו את המונית שנסע בה ושאלו אותו אם הוא מכיר את פיטר ברגסון. קוק הזדהה ונעצר.

על החוף, בזמן חילופי האש, נהרגו ארבעה אנשי אצ"ל ושני חיילי צה"ל, רבים נפצעו ולא טופלו.⁷⁶ כמה מאנשי אצ"ל נכנעו, אחרים נעצרו בכוח. באותו שלב כבר לא פיקד בגין על אנשי אצ"ל במקום ולא החליט דבר.⁷⁷ מרידור העלה את בגין לסיפון, עם לנקין, סטבסקי, מרלין ופיין, ובשעות הלילה הפליגה האונייה לתל אביב, בהנחה ששם לא יפתח צה"ל באש עליה. ברבות הימים טען בגין שביקש להפליג לתל אביב כדי להמשיך במשא ומתן,⁷⁸ אף על פי שבחוף כפר ויתקין סירב לבקשתו של גלילי לחזור למשא ומתן.⁷⁹ בחוף כפר ויתקין נותרו מרידור ואנשיו. מניעת הסלמה נוספת התאפשרה בזכות הפיקוד של מרידור. אבן העידן: 'האצ"ל לא לחם בנו באותה העוז שגילה במלחמתו בבריטים [...] כך נמנעה שפיכות דמים רבה'.⁸⁰ ב-22 ביוני חתם מרידור על הסכם כניעה, לרבות מסירה של כל הנשק והציוד, בתנאי שלא ייעצרו לוחמיו,⁸¹ ומיד אחרי כן נעצר הוא עצמו.

72 נקדימון, **אלטלנה**, עמ' 230; Gruweis-Kovalsky, 'The Ghost of the Altalena', p. 598.

73 נקדימון, שם, עמ' 228.

74 Eric Silver, *Begin: The Haunted Prophet*, Random House, New York 1984, p. 105. ראו את עדותו של קוק, 29.9.1982, אב"ג, תיק 219, וכן **יומני בני-גוריון**, פגישה בין קוק לבני-גוריון, 17.8.1963, שם. נקדימון טען שאנשי האצ"ל ירו באוויר ב-21 ביוני בשעות אחר הצהריים לכיוון מחסום של צה"ל באזור חדרה ופרצו אותו בכוח. ראו: נקדימון, שם, עמ' 228.

75 יומני הלל קוק, עמ' 1-3; 'פרשת מאסרו של הלל קוק (פיטר ברגסון): מכתבו של קוק ממאסרו לעורך "הבוקר", **הבקר**, 9.7.1948.

76 לתיאור מפורט של מצוקת הלוחמים ואווירת הקרב, הן בחוף כפר ויתקין הן בחופי תל אביב ראו: נקדימון, **אלטלנה**, עמ' 235.

77 גראוויס-קובלסקי, 'פרשת אלטלנה - מבט אחר', עמ' 198; הנ"ל, 'כאשר בגין שתק', עמ' 286.

78 בגין, **המרד**, עמ' 248.

79 בר-זוהר, **בני-גוריון**, כרך ב, עמ' 788; נקדימון, **אלטלנה**, עמ' 229.

80 ניב, **מערכות הארגון הצבאי הלאומי**, כרך 1, עמ' 266.

81 מזב"י, 1_8_1, עמ' 38. נקדימון טען שההסכם הופר ומרבית לוחמי אצ"ל נעצרו; בר-זוהר טען שההסכם 'בוצע לפרטיו'. ראו: נקדימון, **אלטלנה**, עמ' 272; בר-זוהר, **בני-גוריון**, כרך ב, עמ' 787.

האונייה הגיעה לחוף פרישמן בתל אביב זמן קצר לאחר חצות, בלילה שבין 21 ל-22 ביוני. בשעות אחר הצהריים, סמוך לשעה 16:00, פרץ עימות בין כוחות אצ"ל לצה"ל לאורך קו החוף. בקרב נורתה אש תותחים לעבר האונייה, ואחד הפגזים פגע בה והביא לעלייתה באש. חילופי האש נמשכו עד שקיעת השמש, והספינה בערה מול חופי תל אביב לעיני תושבי העיר. בפרשה כולה, מאז עגינת האונייה בחוף כפר ויתקין עד העלאתה באש בחוף תל אביב, נהרגו 16 מאנשי אצ"ל ושלושה חיילי צה"ל, ונפצעו עשרות. בכפר ויתקין נהרגו ארבעה אנשי אצ"ל ושני חיילי צה"ל, ואילו בתל אביב נהרגו עשרה מאנשי אצ"ל וחייל צה"ל אחד.⁸² עשרות מלוחמי אצ"ל נעצרו בימים שלאחר האירוע, ובהם כמה מבכירי הארגון, נוסף על קוק ומרדור, גם לנקין, בצלאל עמיצור ומשה חסון.

פרשת אלטלנה ומערכת הבחירות לאספה המכוננת

כיום קיימת הסכמה רחבה בקרב החוקרים שאצ"ל לא תכנן הפיכה נגד הממשלה. לדברי יוסי גולדשטיין למשל, 'אין ספק כי [בן-גוריון] הגזים. לא היה ולא נברא. בגין אמנם פעל ללא סמכות וטעה באופן חמור, אך המדינה לא עמדה בסכנה כלשהי, אפילו לא סמכות הממשלה. נראה שהייתה זאת אחת מטעויותיו הקשות ביותר של מנהיג היישוב [...] הוא גרם לפילוג ולקרע שאולי היה יכול להימנע מהם'.⁸³ עם זאת, עומדות בעיני השאלות מדוע בחרה הממשלה הזמנית להגיב בכוח כה רב וכיצד קשורה בחירה זו להלל קוק, ומדוע דחה בן-גוריון את ניסיונות התיווך וההרגעה של שרים כמו גרינבוים ופישמן ושל ראשי העיריות.⁸⁴

התשובה לשאלות משלבת שני ממדים משלימים שאינם שווים במשקלם ושימוש גורמים מעצבים בתהליך: הצורך לבסס את ריבונות הממשלה במעבר ממחתרות למדינה, לצד שיקולים פוליטיים שנגעו למאבקי הכוחות לקראת הבחירות לאספה המכוננת. בממד הראשון, הגעת אלטלנה בהפרה גלויה של ההפוגה ושלא לפי הסכם השילוב והסירוב לציית לאולטימטום של צה"ל נחשבו בעיני בן-גוריון וכמה מחברי הממשלה איום על המונופול של הממשלה בנושא השימוש בכוח. בממד השני, הפרשה התרחשה שישה חודשים לפני הבחירות, בעיצומו של מאבק פנימי בין מפא"י למפ"ם, ולצד ניסיונותיה של תנועת החירות המתגבשת לבסס את עצמה כחלופה פוליטית ראויה. כאמור, בראשית ימי המדינה היה צורך לבצר את עקרון הממלכתיות הרובנית. עקרון זה היה חלק מאידאולוגיה רפובליקנית שנועדה ליצור אזרחות משותפת, לכונן את שלטון החוק ולמנוע ריבוי מוקדי כוח שיאיימו על ריבונות המדינה. הממלכתיות ביקשה 'להטמיע בתודעת הציבור את המדינה כערך

Gruweis-Kovalsky, 'The Ghost of the Altalena', pp. 600-601 82

גולדשטיין, בן-גוריון: ביוגרפיה, עמ' 712. 83

84 גיב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, כרך ו, עמ' 264; Gruweis-Kovalsky, 'The Ghost of the Altalena', pp. 594-595.

עליון ומאחד, הניצב מעל מפלגות ומגזרים⁸⁵ ולחזק את הרגשת השותפות והמשמעת שנדרשו לבניין האומה. מכאן נגזר גם עקרון היסוד של הממלכתיות – ביסוס המונופול הדמוקרטי של המדינה על השימוש באלים, כחלק מהמאבק למנוע את קיומם של כוחות חמושים עצמאיים. תפיסה זו התגבשה עוד בשנות המנדט האחרונות, והגעת אלטלנה הייתה הזדמנות לבן-גוריון לבסס אותה בפועל. לפיכך נבעה ההכרעה התקיפה בפרשת אלטלנה בראש ובראשונה מהמאמץ לסמן את הצבא ככוח הממלכתי היחיד ולהבטיח את שליטת הממשלה בכל תחום ביטחוני ואזרחי, גם במחיר של עימות חריף.

דיוני הממשלה הזמנית בימים שלאחר עגינת האונייה מגלים שחבריה עמדו בפני דילמה קשה כיצד לנהוג. בשיבות שלאחר 20 ביוני התפלגו חברי הממשלה לשני מחנות: דוד בן-גוריון, אהרן צילינג, מרדכי בנטוב ואליעזר קפלן השתמשו בלשון חריפה וראו באירוע 'ניסיון לרצוח את המדינה' ו'מרד צבאי פוליטי'; בן-גוריון הכריז כי הוא 'מתנגד לכל פשרה ולכל משא-ומתן'⁸⁶ וכינה את אנשי אצ"ל 'בגין והטרוריסטים שלו'.⁸⁷ לעומתם, הרב יהודה לייב הכהן פישמן, משה שפירא ופרץ ברנשטיין, שהכירו באחריות אצ"ל, הזהירו מפני מלחמת אחים, הצביעו על אחריות הממשלה בהרגעת הרוחות ודחקו להפסיק את האש ולקיים משא ומתן.⁸⁸ הרב פישמן אף ביקש מבן-גוריון ב-22 ביוני להפסיק את הקרבות, אך לדבריו בן-גוריון השיב בביטול: 'אי-אפשר לעשות כלום'.⁸⁹ כפועל יוצא מכך, ב-23 ביוני התפטרו שני שרי מפלגת המזרחי הרב פישמן ומשה שפירא לאחר שדחתה הממשלה את דרישתם לשחרר כחמישים מלוחמי אצ"ל שנעצרו בעקבות הקרבות בכפר ויתקין.⁹⁰

הפרוטוקולים של ישיבות הממשלה מלמדים על הדילמות שעמדו בפני חבריה ועל השיקולים הממלכתיים שנלקחו בחשבון בהטלת מרות על כוחות מחוץ לצבא, ואילו הצעדים שננקטו בפועל מעידים שהחלטות להפגז את האונייה ולהחזיק במעצר ממושך כמה מבכירי אצ"ל נבעו גם משיקולים פוליטיים מפלגתיים. כדי להבין את החלטותיו של בן-גוריון להפגז את אלטלנה ולסרב לכל משא ומתן על אף יוזמות הפיוס השונות, יש להתמקד בשני אירועים אחרים שהתחוללו באותה תקופה: 'מרד הגנרלים' בקרב הצמרת המתגבשת של צה"ל, לרבות התפטרותם של כמה מאנשי הפיקוד הבכיר המזוהים עם מפ"ם במאי 1948, בתגובה לדרישת בן-גוריון לפרק את פלמ"ח ולשלב אותו בצבא; ומערכת הבחירות לאספה המכוננת, שנועדו להיערך בינואר 1949.⁹¹

85 אבי בראלי וניר קידר, **ממלכתיות ישראלית** (מחקר מדיניות 87), המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011, עמ' 50.

86 פרוטוקול ישיבה שלא מן המניין של הממשלה הזמנית, 22.6.1948, א"מ, עמ' 26-27.

87 פרוטוקול ישיבה שלא מן המניין של הממשלה הזמנית, 23.6.1948, שם, עמ' 6.

88 פרוטוקול ישיבה שלא מן המניין של הממשלה הזמנית, 22.6.1948, שם, עמ' 12.

89 פרוטוקול ישיבה שלא מן המניין של הממשלה הזמנית, 22.6.1948, שם, עמ' 22-23.

90 פרוטוקול ישיבה שלא מן המניין של הממשלה הזמנית, 23.6.1948, שם.

91 בר-זוהר, **בן-גוריון**, כרך ב, עמ' 787-788.

לצד הצורך לבסס ריבונות, השפיעו על החלטות הממשלה גם שיקולים פוליטיים שנגעו למערכת הבחירות לאספה המכוננת, גם אם היו משניים לשיקול הממלכתי. פרשת אלטלנה שימשה כלי רב-עוצמה במאבקי הכוח הפוליטיים שהתחוללו במעבר מיישוב למדינה.⁹² הפרשה סייעה ליצירת המיתוס שלפיו ביקש אצ"ל להפיל את הממשלה בזמן מלחמת קיום ולבלימת תנופת האהדה שהחלה לצבור המפלגה הרוויזיוניסטית בבחירות לקונגרס הציוני, אשר התקיימו בדצמבר 1946. באותם ימים עמל בגין על הסבת המחתרת למפלגה פוליטית לגיטימית – תנועת החירות, שתתמודד בבחירות לאספה המכוננת. לאחר האירועים סבלה התנועה מדה-לגיטימציה,⁹³ והפרשה הכתימה את שמה ופגעה קשות בסיכוייה לערער את הדומיננטיות של מפא"י. הממשלה הציגה את האירוע כהפרה חמורה של חוקי מדינת ישראל וכניסיון התנקשות באחדות המדינה וריבונותה, ואלו השפיעו מאוד על מעמדו של אצ"ל כגוף מדיני וצבאי בארץ ובגולה.⁹⁴

תהליך ההכתמה של תנועת החירות התמקד אף בגין עצמו. 'הפרשה הרסה את הדימוי של התנועה ואת הדימוי שלו עצמו [בגין] וציירה אותו כטרוריסט המוכן להשתמש בכוח הזרוע כדי לבצע מהפכה נגד השלטון בארץ-ישראל [...] נוסף על הרס הדימוי, חיבלה הפרשה בסיכוי ההצלחה של התנועה בבחירות לאספה המכוננת', כתב ויץ.⁹⁵ הצגתו של בגין כטרוריסט שביקש לבצע הפיכה פגעה קשות בשמו ודחקה אותו שנים רבות לשולי המערכת הפוליטית.⁹⁶ דימוי זה נוסף לרשמים שנוצרו בציבור בעקבות הפיגוע במלון המלך דוד ב-22 ביולי 1946 ובעקבות פרשת דיר יאסין ב-9 באפריל 1948, שהביאה להאשמת אנשי אצ"ל בפשעי מלחמה, להכפשת המחנה הרוויזיוניסטי כולו ולדה-לגיטימציה שלו.⁹⁷ יומיים לאחר הפגזת האונייה, ב-24 ביוני 1948, פשטו אנשי פלמ"ח על מטה אצ"ל וחטיפשו הוכחות מרשיעות לניסיונותיו למרוד.⁹⁸ משלא נמצאו ראיות הרחיקה הממשלה הזמנית את המפקדים הבכירים של אצ"ל מעין הציבור והשרישה באמצעי התקשורת את נרטיב הבגידה וההפיכה.⁹⁹

92 יחיעם ויץ, ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת החרות, 1947-1949, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2002, עמ' 210-214; דוד שוורץ, 'ממפלגת אופוזיציה למפלגת שלטון – תנועת החירות', עבודת דוקטור, אוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1990.

93 אמיר גולדשטיין, 'משבר וצמיחה בדרכו של מנחם בגין אל המרכז הפוליטי והישראלי', בתוך: אברהם דיסקין (עורך), מאלטלנה עד הנה: גלגולה של תנועה – מחירות לליכוד, כרמל ומרכז מורשת בגין, ירושלים 2011, עמ' 210.

94 אלי י' תבין, החזית השנייה: הארגון הצבאי הלאומי בארצות אירופה 1946-1948, רון, תל אביב 1973, עמ' 11.

95 ויץ, הצעד הראשון לכס השלטון, עמ' 23-24.

96 גורדים, מנחם בגין, עמ' 82-83; שוורץ, 'ממפלגת אופוזיציה למפלגת שלטון', עמ' 111.

97 אודי לבל, הדרך אל הפנתאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, כרמל, ירושלים 2007, עמ' 149.

98 גורדים, מנחם בגין, עמ' 72; ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, כרך 1, עמ' 273-274.

99 ראו לדוגמה את דבריו של יונה גולדברג יגול, בתוך: ויץ, ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית, עמ' 211; ואת דבריו של אליעזר לבנה בתוך: ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, כרך 1, עמ' 277.

מלבד דחיקה לשוליים של האופוזיציה המתחרה על השלטון שימשה הפרשה גם כדי לאותת לאלה שהתנגדו למפא"י ולבן-גוריון ולא הכירו בסמכותם בתוך גוש מפלגות הפועלים שגורלם עלול להיות דומה. הפגזת האונייה נועדה גם להרתיע את בכירי מפ"ם ופלמ"ח שסירבו להיענות לדרישתו של בן-גוריון להתפרק מנשקם ולהשתלב בצה"ל. ב-18 ביוני 1948, יומיים לפני הגעתה של אלטלנה, הזהיר בן-גוריון בשיבת המועצה של מפא"י מפני כינון של שני צבאות, לנוכח סירובו של פלמ"ח להתפרק מנשקו – אותה אזהרה באותה לשון שנקט בדבריו על הסכנה שבהגעת אלטלנה ארצה.¹⁰⁰ בעיניו, מפ"ם וצמרת הצבא נאבקו במפא"י על מעמד ההנהגה בגוש מפלגות הפועלים, ואילו אצ"ל איים להחליש את ההנהגה של בן-גוריון ומפלגתו ביישוב כולו.¹⁰¹ לדברי תום שגב, פרשת אלטלנה איחדה את השורות במחנה הפועלים ונתנה לבן-גוריון אישור גורף לפעול 'בכוח כה רב, גם כדי לאיים על הפלמ"ח שהתותח הקדוש יכול לירות שוב [...] האצ"ל היה מטרה קלה יחסית; האויב הפוליטי העיקרי בעיניו היו ראשי פלמ"ח ומפ"ם'.¹⁰²

אולם מה לכל אלו ולהלל קוק? כזכור, ב-20 ביוני, יום עגינת האונייה בכפר ויתקין, בעת שדרשו חברי הממשלה לעצור את בגין, הכריז בן-גוריון: 'צריך לאסור את פיטר ברגסון [הלל קוק], כי הוא חייב גיוס. צריך להכניסו לכלא'.¹⁰³ קוק נעצר למחרת, ב-21 ביוני, ובישיבת הממשלה שאחרי כן, ב-22 ביוני, הדגיש בן-גוריון פעמיים שברגסון נאסר כי הוא משתמט משירות צבאי.¹⁰⁴

קוק נעצר ב-21 ביוני לפנות ערב, בדרכו מחוץ כפר ויתקין לתל אביב, לאחר שנואש מניסיונותיו לשכנע את בגין להיענות לאולטימטום של צה"ל. תחילה הוא הוחזק בקיבוצים, ככל הנראה עין שמר וגן שמואל, וכעבור כשלושה שבועות הועבר למצודת טיגארט בבית שאן, ושם הצטרף לארבעת בכירי אצ"ל שהוחזקו בה: מרידור, לנקין, עמיצור וחסון. עד שהגיע למצודת טיגארט איש לא ידע היכן הוא מוחזק. הוא נעצר לא מכוחו של צו מעצר חוקי, ובמשך יותר משלושה שבועות לא הותר לו להיפגש עם עורך דינו.¹⁰⁵ בשבועות הראשונים למעצרו עמדו לידו שומרים בנשק שלוף וטעון כל שעות היממה. מבחינתם, קוק היה אחד מאותם 'פשיסטים שמנסים לקחת את השלטון בכוח, ולכן לא רצינו למסור את הנשק שעל האונייה', כתב קוק בכלאו. מתיאוריו עולה תימהון על יחסם של השומרים, שראו בו את 'הבוס הגדול' ואמרו לו לא אחת כי אלמלא ניהל מסע תעמולה באמריקה לא הייתה מחתרת אצ"ל קיימת.¹⁰⁶

100 נקדימון, אלטלנה, עמ' 171, 187; בן-גוריון, בהילחם ישראל, עמ' 176.

101 תום שגב, מדינה בכל מחיר: סיפור חייו של דוד בן-גוריון, כתר, בן שמן 2018, עמ' 414.

102 שם; וראו גם: גולדשטיין, בן-גוריון: ביוגרפיה, עמ' 712.

103 פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית, 20.6.1948, א"מ, עמ' 54.

104 פרוטוקול ישיבה שלא מן המניין של הממשלה הזמנית, 22.6.1948, שם, עמ' 21, 28.

105 שני שניצור ויורם שחר, 'בג"צ בתל-אביב: מציאות חלופית אמיתית', עיוני משפט, מג (2020), עמ' 148.

106 יומני הלל קוק, עמ' 19.

בישיבת הממשלה שלא מן המניין ב־23 ביוני 1948 הוחלט לקבל את הצעתו של גרינבוים ולמנות שופט־חוקר. השופט־החוקר שנבחר הבין במהרה שהגישה אל חמשת העצירים הבכירים נמנעת ממנו: 'יש לי יסוד לחשוב כי נמצאים בידי הצבא אנשים שנעצרו בימי המהומות סביב האונייה אלטלנה ואשר טרם הובאו לפניי. מספרם קטן אך חשיבותם גדולה. נוסף לזה רצוני לקבל הודעה ברורה ומוסמכת שלא נמצאים באף מקום עצורים מהמהומות הנ"ל אשר אינם שייכים לדין הצבאי ואשר טרם הובאו לפניי'.¹⁰⁷ השופט־החוקר לא קיבל מידע על החזקתו של קוק בקיבוצים ולא נפגש עם הקצינים האחרים שנעצרו. ב־15 ביולי הגיש אריה אלטמן, בכיר בתנועה הרוויזיוניסטית וחבר במועצת המדינה הזמנית, שאילתה לשר המשפטים פנחס רוזן, ובה שאל אם ידוע לשר מי הם האחראים למעצרו של קוק ולהחזקתו במקום לא ידוע, ללא פקודת מעצר וללא גישה לעורך דין: 'לאור העובדות דלעיל, האם אין לראות במעצרו של הלל קוק הפרה גלויה ובולטת ע"י הממשלה הזמנית של זכויות הפרט במדינת ישראל'.¹⁰⁸

ההאשמות כלפי קוק השתנו. כזכור, בישיבות הממשלה ב־20 וב־22 ביוני מסר בן־גוריון שקוק נאסר בגלל השתמטות משירות צבאי. עם זאת, ב־5 ביולי פרסמו העיתונים ידיעה שלפיה ב־2 ביולי, שבועיים לאחר המעצרים, הוצאה 'פקודת מעצר' נגד קוק, וארבעת הקצינים בשל 'האשמות של התנגדות מזוינת לצבא ההגנה והסתה לעריקות'.¹⁰⁹ ב־7 ביולי הגישו הרצל קוק, אחיו של הלל, וציפורה מרידור, רעייתו של יעקב מרידור, עתירות למתן צו הביאס קורפוס, המחייב את רשויות המדינה והצבא למסור מידע על מקום הימצאם של העצורים ולפרט את הסיבות למעצרים. הדיונים התקיימו ב־8 וב־9 ביולי בבית המשפט המחוזי בתל אביב ביושבו כבית הדין הגבוה לצדק.¹¹⁰ ב־8 ביולי הוציאו השופטים צו על תנאי נגד שר הביטחון והמשיבים האחרים אשר דרש מהם לנמק מדוע אי אפשר להביא את השניים להעיד ומדוע אין לשחררם מיד. ב־9 ביולי חתם הרמטכ"ל בפועל צבי איילון על צו מעצר נגד קוק מתוקף תקנות ההגנה (שעת חירום). ב־16 ביולי שלח איילון הצהרה בשבועה לבית המשפט שלפיה קוק 'משמש הפרעה לביטחון הציבור', ולפיכך ההחלטה להחזיקו היא בסמכותם של הפרקליט הצבאי הראשי אברהם גורלי והרמטכ"ל בפועל:

אני משוכנע כי ביום י"ד סיוון תש"ח (21 ביוני 1948) ובסמוך לאותו יום השתתף העציר במערכת הפעולות שבוצעו על־יד כפר־יתקין אשר היוו פגיעה בריבונותה של מדינת ישראל, התנגדות מזוינת לממשלת ישראל הזמנית ולכוחות צבא ההגנה

107 אצ"ל ארגון צבאי לאומי, יוני 1948, א"מ, ג-5671/28, עמ' 13-14. בתיק מתוארות העברות שבגינן הורשעו לוחמי האצ"ל שנעצרו בעקבות פרשת אלטלנה, פרט לאלו של העצורים שהוחזקו בבית שאן, שכאמור, לשופט־החוקר לא הייתה כל גישה אליהם.

108 פרוטוקולי ישיבות מועצת המדינה הזמנית, 15.7.1948, שם, כ-1/2, עמ' 301.

109 תיק פרשת העצורים בבית שאן: קטעי עיתונות ורשימות מבית המשפט, מזב"י, ח-7_47_13/3, עמ' 35-33.

110 שניצר ושחר, 'בג"צ בתל־אביב', עמ' 137-169.

לישראל, ופגיעה במשמעת ובכושר הפעולה של צבא ההגנה לישראל. לאור עברו של העציר [...] הנני משוכנע כי לולא הושם העציר במעצר כפי שהושם לפי הצו האמור, היה משמש הפרעה לשלום הציבור במדינת ישראל ולהגנתה של מדינת ישראל במלחמה הנוכחית.¹¹¹

בתגובה כתב קוק מכתב ארוך לבית המשפט וטען כי מעצרו פוליטי ולא חוקי וכי עוד לא נחקר ולו פעם אחת. קוק כתב שבמשך תשעה ימים הוחזק ללא האשמה, ואחרי כן הוחזק עוד עשרה ימים 'באשמת עזיבת הארץ בלי רשות' וכן באשמת החזקת נשק שלא כחוק:

לא אחזתי בנשק, לא השתמשתי בנשק, ולא הייתה לי כל סמכות לתת הוראות או לפקד אפילו על אדם אחר [...] הממשלה הזמנית חוששת מתוצאות המשפט, ובמקום זה מחזיקה במעצר אי אלו אנשים, מאשימה אותם מבלי כל אפשרות של התגוננות [...] אין להרשות כי סמכותו של צבא העם ינוהל כדי להתנקם במתנגדים של הסוכנות היהודית [...] כמו כן הנני מצהיר כי הנני דוחה כהנחה מחוסרת כל יסוד שמעצרי נחוץ לשם הבטחת הגנתה של המדינה. בזמן מלחמה זוהי כמעט האשמת בגידה, ואין לתלות אותה באנשים ללא הוכחה או ניסיון של הוכחה.¹¹²

לאחר שדחה איילון פעמים מספר את הגעתו לבית המשפט, הוא הגיע לחקירה אישית ב-8 באוגוסט בבית המשפט בנוגע לסיבות המאסר. ב-17 באוגוסט פסק הרכב השופטים בדעת הרוב לאשר את המעצר ואת תוקפן של תקנות שעת החירום. השופט נתן ברדקי, נשיא בית המשפט, כתב בפסק הדין שהעצירים אשמים בפגיעה בריבונות המדינה וב'בגידה במולדת' וקיבל את עדותו של אילון: 'קוק לא נעצר אך ורק בגלל עברו, אלא בגלל השתתפותו הפעילה בפעולה מזוינת נגד הצבא בכפר ויתקין [...] העד משוכנע כי קוק היה שותף בפועל בפעולות הנ"ל על-ידי ארגון, הסתה וביצוע'.¹¹³ השופט שלום קסאן, בדעת מיעוט, סבר שהמעצרים אינם חוקיים ושיש לפסול את השימוש בתקנות שעת החירום. קוק וארבעת העצורים האחרים שוחררו ללא משפט וללא כתב אישום ב-27 באוגוסט לאחר שהטילו אנשי ממשל בארצות הברית את מלוא כובד משקלם למען שחרורו.¹¹⁴ קוק לא היה הקצין הבכיר ביותר שנעצר, אך הוא היה הידוע והמפורסם מן העצורים, ומעצרו זכה לסיקור בין-לאומי.¹¹⁵

החזקת קוק ללא צו מעצר חוקי ומעצרו לפני כל קציני אצ"ל האחרים, שינוי הטענות נגדו, האשמתו בניסיון הפיכה רק חודש לאחר המעצר ושחרורו ללא משפט – כל אלו

111 מזב"י, ח-13/7_47, עמ' 2-3.

112 שם, עמ' 4-8.

113 בג"ץ 1/48, קוק ואח' נ' שר הביטחון ואח', המשפט, כרך שלישי, 1948, עמ' 307, מצוטט מתוך: מנחם הופנונג, 'ישראל – דרישות בטחון המדינה מול דרישות שלטון החוק', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1989, ללא מספר עמוד.

114 31 p. *Brother Against Brother*, Sprinzak, נקדימון, אלטלנה, עמ' 383.

115 ויץ, הצעד הראשון לבס השלטון, עמ' 24; נקדימון, שם.

מעלים את השאלה מדוע בחרה הממשלה הזמנית להחזיקו במעצר כה ממושך. פרשנות אפשרית היא שהמעצר נועד להרחיקו מעין הציבור בתקופה הקריטית לקראת הבחירות. לפי פרשנות זו, ההאשמות והפומביות שניתנה להן שימשו חלק ממסע התעמולה שניהלה מפא"י נגד אצ"ל ותנועת החירות, וקוק נעצר כדי למנוע ממנו להפריך את הנרטיב של הממשלה או לארגן תעמולת נגד. ייתכן אפוא כי זו הסיבה לכך שעם הגעתה של אלטלנה לחוף כפר ויתקין הכריז בן-גוריון שיש לעצור דווקא אותו לפני כל קצין אחר.

כך הבין קוק עצמו את הסיבות למעצרו. עוד בתקופת המעצר הוא כתב בתסכול ובחוסר אונים כי אין ביכולתו לעצור את מסע התעמולה הארסי נגד אצ"ל וכי התנהלותו של בגין מחמירה את המצב. כוונתו ככל הנראה לנאום שנשא בגין שעות אחדות לאחר הפגזת האונייה, ובו הוא פרץ בבכי בשידור חי. על הנאום נמתחה ביקורת נוקבת מכל קצוות הימין, ובכלל זה מכץ, מקורבו של בגין.¹¹⁶ קוק תיאר את שומריו כ'אנשים טובים', אבל שטופי מוח ושנאה 'המסרבים להקשיב לקול ההיגיון'; בעיניהם 'אנחנו פשיסטים, רצינו להפיל את הממשלה בכוח, והיינו זקוקים לנשק כדי לתקוף בכוח את מפא"י'. אבל זו בעיקר אשמתו של הארגון, שלא מסוגל לייצר תעמולת נגד שתגיע לעיתונות.¹¹⁷

בתנועת החירות העריכו שקוק נעצר בשל הרצון של מפא"י והנהגת הסוכנות היהודית לנקום בו, אבל בעיקר משום שכבש את דעת הקהל בארצות הברית, ולפיכך מנסים להרחיקו מעבודת תעמולה למען אצ"ל.¹¹⁸ קוק היה ראש החץ שהוביל את מערך יחסי הציבור של אצ"ל בארצות הברית והיה מקושר לעיתונות האמריקנית והבין לאומית יותר מכל דמות ציבורית אחרת בישראל.¹¹⁹ הוא עמד בראש מסע ההסברה המוצלח ביותר של אצ"ל במלחמת העולם השנייה ואחריה ובנה שדולה ומערך תקשורת חסרי תקדים בהיקפם כדי להניע את הממשל להציל יהודים ולקדם את הקמתה של מדינה עברית. אמנם החוקרים חלוקים בשאלה עד כמה הצליח קוק להציל יהודים,¹²⁰ אולם הם תמימי דעים בנוגע לכישרונו בהשפעה על דעת הקהל. פעילותו התנהלה בשני מישורים משלימים: קשרים פוליטיים עם סנטורים, חברי קונגרס ואנשי תקשורת בכירים, ומסע ציבורי רחב ובכלל מודעות בעיתונים, עצרות המונים והפקות תרבות בהשתתפות בכירי הוליווד. הוא גייס את הסופר והתסריטאי בן הכט לכתיבת המחזות 'לעולם לא נמות' (*We Will Not Die*) ו'דגל נולד' (*A Flag is Born*), והם הוצגו לפני המונים. קוק אף הניע פעולות ציבוריות רבות-רושם, מצעדות לבית הלבן עד איסוף כ-1,000,000 חתימות על עצומה למען הצלת

116 גראוויס קובלסקי, 'כאשר בגין שתק', עמ' 287-288; ראו גם: נקדימון, שם, עמ' 318-319.

117 יומני הלל קוק, 26.6.1948, עמ' 55.

118 ראו כרוז לשחרורו של הלל קוק מטעם תנועת החירות, מזכ"י, ה' 1_8_1, עמ' 33-36. חוזה אינפורמטיבי לפרסום מ-17.8.1948: 'הלל קוק' "כובש דעת הקהל האמריקאית למען רעיון שחרור ישראל בארצו", עמ' 36.

119 Sprinzak, *Brother Against Brother*, p. 31; נקדימון, **אלטלנה**, עמ' 383-395.

120 על עמדתו של יהודה באואר למשל ראו: Isi Leibler, 'Yehuda Bauer about Hillel Kook in: *Jerusalem Post*', July 8, 2008, <https://tinyurl.com/2xmzm9cx>.

יהודי אירופה. בהשפעת השדולה שהפעיל הוקם ב-1944 הוועד לענייני פליטים (War Refugee Board), גוף ממשלתי אמריקני שהציל, לפי הערכות, כ-200,000 יהודים.¹²¹ פעולותיו של קוק, ובייחוד מסע הפרסום להצלת יהודי אירופה, הטרידו את מנוחתם של בן-גוריון ושל הנהגת התנועה הציונית, שאיבדו את המונופול על ייצוג העם היהודי בפני הציבור האמריקני. עוד ב-1940 זעם בן-גוריון על ההצלחה האדירה של אצ"ל באמריקה, כינה את הוועדים אשר הקים קוק 'כנופיה' וסיכל ניסיונות של גורמים שביקשו לשתף פעולה עמו.¹²² בשנות המלחמה ראתה הסוכנות היהודית בקוק ובוועדים בראשותו יריבים שמאיימים על מעמדה הבין-לאומי. מכתבים פנימיים של הסוכנות ומעקבים של שירות הידיעות (הש"י) מלמדים על מאמץ שיטתי להרחיקו ממוקדי ההשפעה בארצות הברית, ובכלל פנייה לשלטונות האמריקניים לגרש אותו ולחקור אותו בעילת העלמת מס, שכנוע התקשורת היהודית להחרים אותו והצגתו כגורם שמזוהה עם טרור.¹²³ שמו של קוק הוכתם בעקבות הפרשה. ב-29 ביוני 1948 הפיץ העיתון **על המשמר** את טענתו של בן-גוריון אשר לפיה קוק 'חייב גיוס' ופרסם ידיעה שלפיה 'ברגסון נעצר על יציאה מן הארץ בלי רשות מרכז הגיוס'.¹²⁴ חודשים אחדים לאחר שחרורו של קוק הוא תבע את העיתון על הוצאת דיבה. הדיון בתביעה החל ב-29 במאי 1949, אז כבר נבחר קוק לאספה המכוננת, וסוקר בהרחבה בעיתונות הישראלית.¹²⁵ אולם אף על פי שזכה קוק בתביעת הדיבה, כבר ניזוק שמו הטוב. הפרשנות המוצעות פה היא שמפא"י ובן-גוריון חששו שמא ינצל קוק את כישוריו ואת קשריו בתקופה שלפני הבחירות כדי להכשיל את התעמולה נגד תנועת החירות. לו הגיע קוק לתל אביב לפני פרוץ הקרבות בכפר ויתקין ייתכן שהיה מציע לציבור נרטיב מתחרה לזה של הממשלה הזמנית. באמצעות האשמתו בהשתמטות, בהסתה ובהתנגדות מזוינת ועל ידי הרחקתו מעין הציבור, הצליחו להכתים את שמו, לגרור אותו למאבקים משפטיים מתישים, ובו בזמן לקדם את מיתוס ההפיכה. פרשת אלטלנה שימשה גם לנקמה אישית בפייטר ברגסון, שהביך את הסוכנות היהודית במשך שנים ממקום מושבו בארצות הברית.

Davis S. Wyman and Rafael Medoff, *A Race Against Death: Peter Bergson, America, 121 and the Holocaust*, The New Press, New York 2002; David Wyman, *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust 1941-1945*, Pantheon Books, New York 1984; Louis Rapoport, *Shake Heaven and Earth: Peter Bergson and the Struggle to Rescue the Jews of Europe*, Gefen, New York 1999

122 שגב, **מדינה בכל מחיר**, עמ' 304; תידור-באומל, **בין אידיאולוגיה לתעמולה**, עמ' 101.

123 Steven Wagenr, 'Whispers from Below: Zionist Secret Diplomacy, Terrorism and British Security Inside and Out of Palestine, 1944-1947', *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 42, 3 (2014), pp. 177-182

124 'ברגסון נעצר על יציאה מן הארץ בלי רשות מרכז הגיוס', **על המשמר**, 30.6.1948.

125 ראו לדוגמה: 'קוק תובע פיצויים מ"על המשמר"', **המשקיף**, 8.8.1948; Sprinzak, *Brother Against Brother*, p. 31; נקדימון, **אלטלנה**, עמ' 383-395.

מיתוס אלטלנה: בגין מול קוק

בחלק הקודם בחנתי את פרשת אלטלנה מנקודת מבטה של הממשלה הזמנית ומניעיה הפוליטיים; בחלק זה אעסוק בעימותים ובמאבקי הכוח בתוך מחנה הימין. במרכז עומדים מנחם בגין והלל קוק, שיחסייהם שימשו כר פורה לפרשנויות סותרות במחקר. חוקרים בולטים טענו כי יש לראות בפרשת אלטלנה לא רק מאבק בין הממשלה למחתרת אלא גם התנגשות בתוך אצ"ל בשאלת המנהיגות. 'בגין לא היה מחולל הפרשה הזאת, אלא קורבנה. לא הוא היה זה שזים את הפלגתה של האונייה; יותר מזה, מטרתה הייתה לערער את מנהיגותו כמייסד תנועת החרות', טוען ויץ.¹²⁶ לדעתו, יש להבין את פרשת אלטלנה בהקשר של הסכסוך שהתפתח בין בגין ובין הוועד העברי לשחרור האומה בשאלה אם יסורו סניפי אצ"ל בגולה למרותה של המפקדה בארץ.¹²⁷ לדבריו, קוק הוא שהוביל את המבצע והוא שהיה אחראי לרכישת האונייה ולשליחתה ארצה, שלא לפי דעתו של בגין. בגין הבין 'שהפלגת הספינה נועדה במפורש לערער על מנהיגותו ואת דרכו ואף להרוס אותה';¹²⁸ הפרשה כולה הייתה מרד נגד בגין, ולא מרד נגד הממשלה.¹²⁹ גראוויס-קובלסקי רואה בבגין 'גיבור טראגי', מנהיג שבתנועת החירות המתגבשת לא כולם קיבלו את הנהגתו ואת העיקרון הדמוקרטי שקידם,¹³⁰ וכוונתה ל'פלגים קיצוניים' בתוך מחתרת אצ"ל והימין הרוויזיוניסטי. במקום אחר היא כתבה: 'משלוח האונייה לארץ ללא ידיעתו של מפקד הארגון [היה] קריאת תגר המערערת על מנהיגות המפקד העליון של [...] מצד הקבוצה הרדיקלית'.¹³¹ כך התקבע במחקר ההיסטורי על תנועת החירות בכלל ועל פרשת אלטלנה בפרט כי הלל קוק ושמואל מרלין, כמנהיגים של משלחת אצ"ל והוועד העברי לשחרור האומה בארצות הברית, שייכים לפלג קיצוני ששלח את אלטלנה שלא לפי דעתו של בגין. שילון קרא לקוק 'אקטיביסט קיצוני', ולוועדים בראשותו 'חבורת רוויזיוניסטים רדיקליים'.¹³² לדברי שגב: 'בגין נגרר בפרשת אלטלנה אחרי חוגים קיצוניים ממנו בתנועתו שישבה באירופה. הם ניסו לכפות את בוא האונייה לא רק על ממשלת בן-גוריון, כי אם גם על בגין'.¹³³ אלא שרכישת האונייה, ציודה בנשק ושליחתה ארצה נועדו לאפשר לאצ"ל להיערך למלחמה לפי הוראה של מפקדת אצ"ל בארץ ובידיעתה המלאה. המבצע נועד 'להביא לכוח העברי בארץ ישראל תגבורת של לוחמים מחוץ לארץ יחד עם משלוח נשק, תחמושת

126 ויץ, 'העובדות על ספת ההיסטוריון', עמ' 241-246.

127 תידור באומל, *בין אידיאולוגיה לתעמולה*, עמ' 190.

128 ויץ, *הצעד הראשון לכס השלטון*, עמ' 21, 23-24.

129 הנ"ל, 'העובדות על ספת ההיסטוריון', עמ' 245.

130 גראוויס-קובלסקי, 'מיתוס אלטלנה בתנועת החרות', עמ' 17.

131 הנ"ל, 'הצודקים והנרדפים', עמ' 89; הנ"ל, 'פרשת אלטלנה - מבט אחר', עמ' 193-207.

132 אבי שילון, *בגין*, עם עובד, תל אביב 2010, עמ' 27, 119.

133 שגב, *מדינה בכל מחיר*, עמ' 413.

ואספקה'.¹³⁴ התכתבויות בין המפקדה בארץ ובין הסניפים בגולה בין יוני לדצמבר 1947 מלמדות שאצ"ל נערך לנסיגתם של הבריטים ברכישה מסיבית של נשק ובהעברתו ארצה. במכתב ששלח חיים לנדאו לאלהיו לנקין ביוני 1947 פורטו הוראות מהמפקדה בארץ, שהנחו אותו להתמקד בהבאת אוניות עולים שיעבירו 'ברזל' ארצה.¹³⁵ בנובמבר 1947, בעקבות הכרזת האו"ם, הורתה מפקדת אצ"ל לסניפים בגולה להיערך למלחמת הקיום שבפתח באמצעות ארגון אוניות נשק.¹³⁶ בינואר 1948 קיבל לנקין מכתב דרמטי מבגין, ובו בקשה לזרז את הבאת אוניית הנשק.¹³⁷ ב-1 בפברואר 1948, שאז כבר עגנה אלטלנה בצרפת, פנה בגין במכתב לשליחים בגולה וקרא ל'אגירת ברזל' ולשיגורו המידי לארץ.¹³⁸ אלו מערערים על קביעתו של ויץ שגם רכישת האונייה הייתה קריאת תיגר על בגין.¹³⁹ באותה שנה דרמטית שבין יוני 1947 ליוני 1948 פעלו נציגי הוועד העברי לממש את פקודתו של בגין, אולם חיכוכים רבים פרצו בין נציגי אצ"ל באמריקה ובין בגין, שנגעו לסוגיות אידאולוגיות, סמכויות וחופש הפעולה של הוועד ושליטה בכספים. כמו שתיאר כץ, המתח בין הוועד למפקדה גבר בשאלת השליטה בכספים אשר נאספו בארצות הברית ובאירופה. הוועד ביקש לשמור בידיו את השליטה בקרנות שנועדו לרכוש נשק ולממן את הוצאות מפעל ההעפלה, ואילו בגין ומפקדת אצ"ל בארץ דרשו לנהל ישירות את הכספים. לקראת הפלגת אלטלנה החריף העימות. כץ האשים: 'השתיקה מארצות הברית דכדכה את רוחנו [...] אנשי המדיניות הקוסמופוליטיים לא חשו את דחיפות המערכה' וסיפר כי נאלץ לשנות את סממאות הבנקים בפריז כדי לאפשר לאנשי המפקדה בארץ גישה אליהם.¹⁴⁰ למאבק על השליטה במשאבים, שמתועד במסמכים רבים, הצטרפו קביעות לא מבוססות אחרות בנוגע לקוק. דוד שוורץ למשל טען שקוק התנגד לשילוב אצ"ל בצה"ל. לדבריו, קוק הטיח בבגין שהוא סלל את הדרך לשלטונו של בן-גוריון בכך שהסכים לפרק את האצ"ל, אולם המקור היחיד שהביא כאסמכתא לכך הוא ספרו של בגין המרד.¹⁴¹ אם כן, ראוי לדון בטענה של חוקרים שיש לראות בפרשת אלטלנה ניסיון של קוק לפגוע בבגין. ראשית, קוק לא היה כלל בעל תפקיד רשמי בימים שהפליגה האונייה ארצה. חודשים קודם לכן הודח קוק מתפקידו כראש הוועד, בעיקר בשל נכונותו לתמוך בתכנית

134 כץ, **יום האש**, עמ' 357.

135 יצחק אלפסי (עורך), **הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל: אוסף מקורות ומסמכים**, כרך ד: תקופת המרד (ב) שבט תש"ז-טבת תש"ח ינואר 1947-דצמבר 1947, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1996, עמ' 387.

136 תבין, **החזית השנייה**, עמ' 193-219.

137 לנקין, **סיפורי של מפקד אלטלנה**, עמ' 256.

138 נקדימון, **אלטלנה**, עמ' 53; וראו גם: ניב, **מערכות הארגון הצבאי הלאומי**, כרך ו, עמ' 251.

139 ויץ, **הצעת הראשון לכס השלטון**, עמ' 21.

140 כץ, **יום האש**, עמ' 358, 398-401.

141 שוורץ, **ממפלגת אופוזיציה למפלגת שלטון**, עמ' 189-200. אלא שהעמודים בספר ששוורץ מפנה אליהם עוסקים בוויכוח בין קוק לבגין בעניין דרישתו של קוק להכריז על ממשלה. שוורץ מפנה גם לדבריו של קוק בריאיון ליורם קניוק, וגם שם קוק אינו מביע התנגדות לשילוב; ראו: שם, עמ' 34, 37, 46.

החלוקה בעקבות הכרזת האו"ם בכ"ט בנובמבר. 'קוק הרחיק לכת עד כדי כך שהמליץ שאם תאושר החלוקה, עלינו לקבלה, לוותר על פעילותנו העצמאית ולהתמזג עם מוסדות הממסד', העיד בן-עמי, חבר הוועד העברי לשחרור האומה.¹⁴² קוק נותר לאחר הדחתו ללא תפקיד רשמי בארגון והמשיך את פעילותו בסניף אצ"ל בצרפת.¹⁴³

בדצמבר 1947 הצהיר קוק בעיתונות האמריקנית כי טובת הלאום מצווה את הצלחת תכנית החלוקה וכי הוועד יעשה כל שביכולתו כדי להביא להגשמתה בהקדם. קוק עשה זאת שלא לפי עמדת רוב חברי הוועד העברי ושלא לפי עמדת המפקדה בארץ ובאירופה. בגין ראה בזאת 'סטייה חריפה מן היסודות הרעיוניים של המשפחה הרוויזיוניסטית' ודרש ששמואל מרלין, מחליפו של קוק, 'יחזור בו מעמדתו של הלל'.¹⁴⁴ מרלין עצמו התנגד למעשיו ולעמדתו של קוק והאשים אותו ביצירת סקנדל ללא תמיכה מאיש.¹⁴⁵ בתגובה הצדיק קוק את עמדתו במכתב ללנקין: 'תוכל למצוא חומר נוסף להאשימני בבן-גוריונים [...] כל הדיבורים שלך, של טודרוס¹⁴⁶ והאחרים נגד החלוקה הם דברים טפלים, בזמן שהמעמד עשה או מוכן לעשות הסכם עם ההגנה (הסוכנות היהודית) הבנוי על קבלת הפיקוד העליון שלהם'.¹⁴⁷

כאמור, לקוק לא היו לא תפקיד רשמי ולא סמכות להחליט על הפלגת האונייה. יתרה מזו, עדותו של כץ, מקורבו של בגין, מבהירה מדוע אי אפשר לטעון כי קוק הוא ששלח את אלטלנה. ב-8 ביוני 1948 קיבל כץ מכתב מבגין, ובו נשאל על ההכנות לקראת ההפלגה. כץ ראה במכתב אישור להמשיך במבצע. משהושלמה העמסת הנשק שהתקבל מממשלת צרפת הפליגה האונייה ביום שישי, 11 ביוני. באותו ערב, לאחר שיצאה האונייה לדרך, התקבל בפריז מכתב נוסף מבגין, ובו הנחיה לעכב את ההפלגה מחשש להפרת ההפוגה. לדעת כץ הייתה אי-הבנה בין אנשי המטה בגולה ובין בגין שרצה לתאם מראש את ההפלגה עם נציגי הממשלה. עדותו של כץ מבהירה כי שליחת האונייה נבעה מתפיסת מציאות שונה בין המפקדה בארץ לזו שבגולה, ולא כמעשה חתרני.¹⁴⁸

כך על אף החיכוכים המתועדים בין קוק לבגין, אין עדות לניסיון לערער על מנהיגותו בפרשת אלטלנה. העימות ביניהם נגע לוויכוחים על עמדתה האידאולוגית של המחתרת ועל מעמדו האוטונומי של הוועד העברי. במאי 1946 כמעט נחתם הסכם שהיה אמור להבטיח את עצמאות הוועד, שימוש במונח 'האומה העברית' במקום יהודית והכרזה על

142 בן-עמי, שנות זעם ימי תהילה, עמ' 350-351.

143 תידור-באומל, בין אידיאולוגיה לתעמולה, עמ' 178-179.

144 יצחק אלפסי (עורך), הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל: אוסף מקורות ומסמכים, כרך ה: תקופת המרד ומלחמת השחרור טבת תש"ח-אלול תש"ח ינואר 1948-ספטמבר 1948, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1999, עמ' 647.

145 שם, עמ' 639-651.

146 שם המחתרת של שמואל מרלין, אשר מונה לראש הוועד במקום קוק.

147 מכתב מקוק ללנקין, 5.1.1948. בתוך: אלפסי (עורך), הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל, ה, עמ' 639-640.

148 כץ, יום האש, עמ' 397-398.

ממשלה בארץ ישראל.¹⁴⁹ בגין דחה את ההסכם, ונוצרה מתיחות אידאולוגית ממושכת.¹⁵⁰ אך אף על פי שהוויכוחים היו חריפים, לא היה בהם ניסיון לפגוע בסמכותו של ראש המפקדה. במכתב מאפריל 1948, לאחר הדחתו של קוק, הוא כתב: 'הנני קצין הארגון העומד ללא תנאי מוכן להוציא לפועל כל פקודה שתינתן לי ממפקד הארגון', ובסיומו ביקש: 'אינני חושב כי הוועד צריך לפעול שם מבלי לקבל את השקפותיך [...] הנני מבקש לכן לשלוח לי לכאן הוראות על מה שאתה חושב צריך להיעשות'.¹⁵¹ לפחות ממכתב זה הבהיר קוק כי על אף חילוקי הדעות הוא ראה בעצמו כפוף לבגין.

הראיות המוצגות כאן מערערות על הקביעה שקוק שלח את אלטלנה כדי למרוד בבגין. עם זאת, גורמים אחרים בימין הרוויזיוניסטי ובתוך אצ"ל קראו תיגר על מנהיגותו של בגין לפני פרשת אלטלנה ואחריה. עוד מראשית דרכו של בגין כמפקד אצ"ל ב-1943 הוא עורר התנגדות מצד מפקדים ותיקים אשר לא קיבלו את סמכותו, בטענה שלא צמח במחתרת ולא היה בעל ניסיון צבאי.¹⁵² ישראל אלדד (שייב) נמנה עם המבקרים החריפים ביותר של בגין, והוא ראה בו מנהיג חסר החלטיות, שנמנע מהכרעות והעדיף פאתוס מעשייה. בתקופת המרי העברי ביקר אלדד את נטייתו של בגין לפעולות ראוות חסרות תכלית, ובפרשת אלטלנה הוא ראה בו אדם שבחר בווייתור ובכניעה כדי לזכות בהכשר מהממסד החדש. לדידו, בגין העדיף לבכות ולא להילחם, וחסל את רוח המרד שעליה נבנתה התנועה.¹⁵³

נוסף על כך, בשנת 1948 הייתה ירושלים למוקד של הקצנה בתוך מחנה הימין: יחידות אצ"ל ולח"י בעיר פעלו כמעט ככוחות עצמאיים, והיו בהן קצינים שסירבו להיענות להנחיות הפיקוד הארצי ולפרק את המחתרת. בפלג הירושלמי היו לוחמים וקצינים צעירים שראו בעצמם את מגיני העיר והמאבק הלאומי והתנגדו למדיניות של בגין. בו בזמן פעלו בעיר גם קבוצות ימין דתיות קיצוניות אחרות שחזקו את האתוס של מרד מתמשך והקצינו את המתח בין ירושלים למרכז הארגון בתל אביב.¹⁵⁴

בתוך מציאות זו ביקש בגין לעשות מפרשת אלטלנה כלי פוליטי לביסוס מעמדו ולהכשרת הקרקע להקמת תנועת החירות.¹⁵⁵ כמו בן-גוריון, גם בגין הבין שאופן פירוש הגעת האונייה יקבע את מקומו במאבק על הנהגת המדינה, אך התקשה בעשור שאחרי כן להשתלט על הנרטיב. הפרשה הייתה אחד האירועים המביכים והשנויים ביותר במחלוקת

149 יצחק אלפסי (עורך), *הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל: אוסף מקורות ומסמכים*, כרך ג: תקופת המרד (א) שבט תש"ד-טבת תש"ז ינואר 1944-דצמבר 1946, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1994, עמ' 458-459.

150 שם, עמ' 501-504; שם, ד, עמ' 383-384. ראו גם: ויץ, *הצעד הראשון לכס השלטון*, עמ' 10-14.

151 מכתב מקוק ל'בן-דוד', 7.4.1948, קובץ המכתבים, העיזבון הפרטי של הלל קוק, עמ' 36.

152 שלומי רוניק, 'האצ"ל ממחתרת מפלגתית למפלגה במחתרת', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1998, פרק 7.

153 עודד פלד, 'בין האישי לפוליטי: יחסו של ד"ר ישראל אלדד למנהיגותם של מנחם בגין ודוד בן-גוריון', *ישראל*, 31-32 (קיץ תשפ"ד), עמ' 435, 444, 445, 457.

154 Gruweis-Kovalsky, 'Between Ideology and Reality', pp. 99-125.

155 רוניק, 'האצ"ל ממחתרת מפלגתית למפלגה במחתרת', אפילו ללא מספרי עמודים.

בחיי הציבוריים, לאחר שבמשך שנים הצליח לצבור אהדה במרד נגד הבריטים. היא פגעה אנושות בסיכוייה של התנועה המתגבשת לשמש חלופה ראלית לשלטון והעמידה אתגר גדול להנהגתו.¹⁵⁶ רבים מאנשי אצ"ל והימין ביקרו בפומבי את התנהלותו של בגין במשא ומתן עם הממשלה הזמנית, את תפקודו הלקוי מרגע האולטימטום ובפרוץ הקרבות בכפר ויתקין ואת 'נאום הדמעות', שגם התומכים בבגין מתחו עליו ביקורת נוקבת.¹⁵⁷ הפרשה פגעה במעמדו של בגין, וכדי לשקם אותו היה עליו לכונן נרטיב חלופי שבו הוצג כמי שהציל את האומה ממלחמת אחים, ואילו מבקריו הוצגו בו כחברי פלג קיצוני ומסוכן.

במשך קרוב לעשור כמעט נמנע בגין מלהזכיר בפומבי את הפרשה ואת אנשי אצ"ל שנפלו בה, ואלו הונצחו בעיקר בידי ארגון עולי אלטלנה, שפעל בתוך תנועת החירות. רק בינואר 1959, בשני נאומים במליאת הכנסת, התייחס בגין לראשונה לפרשה: הוא התכתש עם בן-גוריון בנוגע לטענה שהבאת האונייה הייתה בגדר ניסיון הפיכה והתנצל על שתירתו הפומבית במשך עשור.¹⁵⁸ אז גם התגבש מיתוס הצודקים והנרדפים¹⁵⁹ – המיתוס אשר מיצב את דמותו בתור מי שמנע מלחמת אחים במחיר כבד של איפוק. כך למשל הוא טען שנים לאחר האירועים: 'לו הממשלה הייתה אומרת במילה אחת שהיא מתנגדת להורדת הנשק, לא היה עולה אפילו על דעתנו לנסות להורידו'.¹⁶⁰ המיתוס חיזק את הבידול שהרגישו אנשי חירות ואת דימויה הדמוקרטי של התנועה, אשר נועד לשקם את מעמדה בציבור בעקבות הקשרים שרקמה בעבר עם תנועות פשיסטיות באירופה.¹⁶¹

מיתוס הצודקים והנרדפים מבוסס על ההנחה הדיכוטומית בדבר בני אור ובני חושך.¹⁶² כלפי חוץ הוא מתאר את הממשלה הזמנית כבוגדנית שטמנה מלכודת לאצ"ל; כלפי פנים הוא הציג אופוזיציה קיצונית שניסתה לחולל מרד מזוין. כך הפך בגין את מבקריו מבית לפלג מסוכן ויצר את הרושם שהתמודד באומץ עם כוחות בתוך אצ"ל שביקשו לבצע הפיכה וריסן אותם.¹⁶³ לכינון המיתוס היה אפוא גם הקשר פוליטי שנוגע לשיפור מעמדו של בגין ולביסוס מנהיגותו בתנועת החירות. עם השנים הלך המיתוס והתחזק. רק מ-1959 החל בגין להזכיר תכופות את הפרשה, בכנסת ובטקסי זיכרון שאליהם מיעט להגיע קודם לכן.¹⁶⁴

156 יונתן שפירא, 'לשלטון בחרתנו, עם עובד, תל אביב 1989, עמ' 76.

157 גראוויס קובלסקי, 'מיתוס אלטלנה בתנועת החירות', עמ' 11-13; הנ"ל, 'הצודקים והנרדפים', עמ' 86; הנ"ל, 'כאשר בגין שתק', עמ' 280-301.

158 הנ"ל, 'כאשר בגין שתק', עמ' 296-299.

159 הנ"ל, 'הצודקים והנרדפים', אריה נאור, 'ניצחון המיעוט הנרדף', פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך, 4 (1998), עמ' 64-72.

160 נקדימון, אלטלנה, עמ' 172.

161 גראוויס קובלסקי, 'כאשר בגין שתק', עמ' 289; שפירא, 'לשלטון בחרתנו, עמ' 73-77.

162 גראוויס קובלסקי, 'מיתוס אלטלנה בתנועת החירות', עמ' 16; נורית גרץ, 'שבויה בחלומה: מיתוסים בתרבות הישראלית', עם עובד, תל אביב 1995, עמ' 67-84.

163 גראוויס קובלסקי, 'הצודקים והנרדפים', עמ' 90.

164 הנ"ל, 'מיתוס אלטלנה בתנועת החירות', עמ' 87.

קוק פרש מתנועת החירות ב־1952, ולא הוזמן עוד לטקסי הזיכרון לנופלי אלטלנה; וכמוהו אחרים שהיו על סיפון האונייה או על החוף בכפר ויתקין והיו עדים להתנהלותו של בגין. בגין לא יזם את מעצרו של קוק, אך הרחקתו בדיעבד מהזירה הציבורית וסימונו כקיצוני שירתו גם אותו: קוק היה המבקר החריף ביותר בתוך התנועה, ועדותו על האירועים בכפר ויתקין ערערה על המיתוס שביקש בגין לכונן.

מלבד מיתוס הצודקים והנרדפים

יומניו של הלל קוק מתקופת מאסרו בחודשים יוני-אוגוסט 1948 מספקים נקודת מבט חדשה, אם כי סובייקטיבית. היומנים נכתבו בעיצומו של המאסר ובלהט הרגע, שאז היה קוק מבודד ולעתים נסער, ולכן יש לקרוא אותם בזהירות, אך הם מעלים ביקורת עקיבה ומפורטת כלפי מנהיגותו של מנחם בגין. במובנים רבים יש נקודות משיקות בין ביקורתו של קוק ובין הביקורת של אריה אלדד. שניהם ראו בבגין מנהיג הססן, רטוריקן שהתמקד בטקסים ובפאטוס, ולא איש מעשה. קוק כתב ביומניו כי בגין נפל למלכודת של גלילי ובן-גוריון משום שלא השלים את המשא ומתן עם הממשלה לפני הגעת האונייה, וטען שהזהיר את בגין בדבר הסכנה הטמונה בניהול מגעים עקיפים, ולא ישירות עם בן-גוריון.¹⁶⁵ היומנים גם חושפים ביקורת נוקבת על סירובו של בגין לקבל את האולטימטום ולמסור את מטען הנשק, ובפרט על החלטתו לפתוח באש: '[בגין] סייע לממשלה הזמנית שהביאה את האסון הזה על כולנו. מי שהורה לירות על הספינה הוא פושע חסר תבונה, וכך גם מי שהורה לספינה להשיב אש, בידעו שהיא נושאת חומרי נפץ'.¹⁶⁶

קוק התלונן על חוסר אמינותו של בגין, שהתבטאה בהפרת הסכם השילוב עם צה"ל, אשר הייתה לדעת קוק 'טעות מנקודת מבט פטריוטית',¹⁶⁷ ועל התעקשותו על טקסים וגינונים. לטעמו בגין, נושא הנאומים המלאים פאתוס ודברי סרק, הביא למותם של 'אנשים טובים', ובכללם חברים הקרובים של השניים אברהם סטבסקי, שנפצע קשה על סיפון האונייה בעת חילופי האש בתל אביב ונפטר מאוחר יותר בבית החולים:

מעולם לא העליתי בדעתי שיבוא עלינו אסון כזה, אבל בחודשים האחרונים חשתי פעמים רבות שמנהיגות כזו [של בגין] לא תוליד אותנו לשום מקום ותסתיים באסון [...] אילו הממשלה הזמנית הארורה לא הייתה הורגת את אברהם [סטבסקי] ומטביעה

¹⁶⁵ לדברי נקדימון, קוק טען לימים שגלילי טמן מלכודת לבגין 'בסיועם של השניים: תמימותו של בגין מרחש אמון לגלילי, והצורה שבה העביר גלילי לבן-גוריון את המידע שהביאהו לקבלת ההחלטה על השמדת הנחתת'; ראו: נקדימון, *אלטלנה*, עמ' 141. לדברי גראוויס-קובלסקי, נציגי הממשלה פעלו בעמימות וללא מנדט ברור, והדבר סייע לבן-גוריון להטיל גם על גלילי את האשמה בתוצאות הפרשה; ראו: גראוויס-קובלסקי, 'כאשר בגין שתק', עמ' 284.

¹⁶⁶ יומני הלל קוק, 23.6.1948, עמ' 10-11.

¹⁶⁷ שם, ככל הנראה ב־13.7.1948-14.7.1948, עמ' 166.

את הספינה [...] אולי היה ערך לתקרית כולה. או אז האנשים, אנשינו, אולי היו מבינים את ההבדל בין השמעת דעה ובין אמירות־סרק. אולי כך כמה מהקצינים הנפלאים היו מבינים שאין להם שום הנהגה ושהבריטים הובסו לא בהכרזות ביורוקרטיות אלא בגבורתם ובדמם, ובעבודתנו הבלתי־נלאית.¹⁶⁸

לדברי קוק, בשנה שקדמה לפרשה בגין פעל בחוסר החלטיות והותיר את יחסה של המחתרת כלפי הממשלה הזמנית עמומה – להתנגד לה מכול וכול, אף שההתנגדות עלולה לסכן את המאמץ הלאומי, או לשתף אתה פעולה. חוסר ההחלטיות של בגין והיחס הדו־ערכי כלפי הממשלה הזמנית היו מהגורמים המרכזיים, לדברי קוק, לאסון אלטלנה. ברגע שישתחרר, הוסיף, הוא ינסה לשכנע את בגין לפעול בשיתוף פעולה מלא עם הממשלה ולקיים משא ומתן ישיר, ולא דרך נציגים.¹⁶⁹

אני חושב שמאז 15 במאי בגין טועה אפילו יותר משטעה בעבר. אמרתי לו פעמים רבות שהוא חייב לבחור דרך וללכת בה [...] או שיעבוד באמת בתוך הממשלה, או שיצהיר במפורש שהוא אינו יכול לתמוך בממשלת החלוקה ויסרב להכיר בה. אין טעם להצביע על החלופה משום שברור שהוא מתנגד לה. גם אני (סבור) כך, אם כי מסיבות שונות לחלוטין. הוא התעלם מעצתי.¹⁷⁰

אמרתי לו שוב ושוב שאני מתנגד למדיניות הסכיוזפרנית הזאת [...] אמרתי שעלינו ליטול את היוזמה לעצב את ארגון הצבא והממשלה, וכי לאור מהלך המלחמה הדבר חייב להיעשות מבפנים, במאמץ־על של לכידות לאומית. אבל לא הקשיבו לי. למעשה, הסיבה שעזבתי את החוף הייתה שלא יכולתי עוד לשאת את הדרך שבה הדברים התנהלו, ואת ההתעלמות מהעמדה שלי ושל מרלין ומייק.¹⁷¹

קוק חשב שהתעקשותו של בגין שיחידות אצ"ל אשר נטמעו בצה"ל יישארו מזהות עם אצ"ל גזרה עליהן אפליה לרעה והעמידה אותן בסכנה. 'האצ"ל טועה בעניין ירושלים', כתב קוק. 'יש סתירה פנימית בעמדתו. או שאתה מכיר במדינת ישראל כהישג חיובי, ולכן מקבל את מרות הממשלה במלואה, או שלא. בגין מנסה לעשות את שניהם, והדבר ייתן לאנשי המפלגה הפנאטית [מפא"י] את ההזדמנות שהם מייחלים לה – מלחמה של ממש באצ"ל'.¹⁷² כאמור, המשא ומתן בין גלילי לבגין עלה על שרטון ב־19 ביוני, אולם השניים המשיכו לשוחח בטלפון. לדברי בן־עמי, באותו יום האזינו קוק ומרידור לשיחת טלפון של בגין עם גלילי, ולאחר סיום השיחה 'קוק התפרץ. 'איך אנו יכולים להיות כל־כך לא אחראיים? ליצור תקדים בצבאנו הלאומי שנשק שנרכש יחולק לפי מכסות? אי־אפשר להעלות זאת על

168 שם, 25.6.1948, עמ' 42.

169 שם, עמ' 46.

170 שם, 25.6.1948, עמ' 41; ראו גם: נקדימון, אלטלנה, עמ' 121.

171 יומני הלל קוק, ככל הנראה מ־26.6.1948, עמ' 18–19.

172 שם, 13.7.1948, עמ' 191.

הדעת!¹⁷³ לדברי בן-עמי, קוק הסכים לשקול את הדרישה להקצות את הנשק לכוחות אצ"ל בירושלים, אולם התנגד לדרישה לקחת נשק שיועד לצבא. עם זאת, בריאיון מאוחר עם קוק עולה תמונה שונה מעט – בריאיון שערך עמו אריק סילבר מחבר ביוגרפיה של בגין הוא סיפר על התעקשותו של בגין להעביר את הציוד ואת הנשק לפלוגות אצ"ל בירושלים בטקס חגיגי, שהיה לדעתו 'טיפוסי לבגין, טקס לפני מהות. בגלל הרצון לנאום, אבדה האונייה'.¹⁷⁴ את מרב האחריות לפרשה תלה קוק בממשלה, שבפעולותיה הוא ראה 'טירוף פלילי' (criminal madness). על אף הזעם שלו כלפי הממשלה, על אף שברון הלב בעקבות מותם של חברים קרובים, הוא סבר כי המטרה העליונה – לנצח במלחמה ולהקים מדינה שתהיה מקלט לעם היהודי ולניצולי השואה – חשובה מכל עוינות פוליטית, ולכן יש לשתף פעולה עם הממשלה הזמנית, הגם חששותיו שזו עומדת להשליט משטר טוטליטרי. דברים דומים אמר קוק לרונלד שילר, עיתונאי אשר הורשה לראיין במקום מעצרו לאחר שהביעו אנשי השדולה האמריקנית לשחרורו חשש לחייו.¹⁷⁵ לדברי שילר, 'ברגסון הצהיר שהוא בז לממשלה, אך כל המפלגות והארגונים הצבאיים צריכים לתמוך בה בלב שלם עד הניצחון. אינו מסכים לטענת אצ"ל שאין לממשלה הזמנית תוקף חוקי'.¹⁷⁶ קוק כתב ביומנו דברים דומים: 'אני לא חושב שיש מקום עבורי ועבור דעותיי באף אחת מהמפלגות הקיימות. הדבר שמעסיק אותי בינתיים זה איך אפשר לעזור לממשלה הזמנית לנצח במלחמה. הם כמובן לא יאמינו לי ולא יבטחו בי ולא ירצו את עזרתי'.¹⁷⁷ קוק חשש שבגין ימשיך בסירובו לשתף פעולה עם הממשלה וימיט על אצ"ל אסון נוסף. כך הוא כתב לבטי אשתו:

את אולי מופתעת שדיברתי [...] על עזרה לממשלה הזמנית. אין סתירה. הם אמנם אנשי גטו קטנים שביצעו פשע נורא וחסר היגיון. אין ספק שיש להם נטיות טוטליטריות, אבל אין לנו ברירה, כדי שהמדינה תשרוד, והיא חייבת לשרוד, אנחנו חייבים לעזור להם. אין דרך אחרת [...] בדרך חדשה זו של שיתוף פעולה לאומי אין מקום להיסוסים [...] זו הטעות הקרדינלית שבגין עשה, ואני חושש שהוא יעשה שוב.¹⁷⁸

כיום, כתב קוק, קיים העיקרון המקודש של העצמאות, אשר לא היה קיים לפני כן, בעת שניגח את הסוכנות היהודית בארצות הברית כשהטיל ספק בסמכותה. לאחר הכרזת העצמאות, האחדות הלאומית מחייבת לתמוך בבן-גוריון. גירוש הבריטים יזקק לזכותה של תנועת העבודה, צפה קוק, ומקומו של אצ"ל וחשיבותו יידחקו לשוליים.¹⁷⁹

173 בן-עמי, *שנות זעם ימי תהילה*, עמ' 400.

174 Silver, *Begin: The Haunted Prophet*, pp. 102-103.

175 שלמה נקדימון, 'גאלת את שמם הטוב של חמישה מבכירי האצ"ל', *האומה*, 210 (2018), עמ' 75.

176 מזב"י, כ-27/20/4, עמ' 14.

177 העיזבון הפרטי של הלל קוק, תיק אלטלנה, דפים נפרדים מוקלדים בעברית, עמ' 4.

178 יומני הלל קוק, ככל הנראה ב-27.6.1948-26.6.1948, עמ' 66.

179 שם, ככל הנראה ב-27.6.1948-28.6.1948, עמ' 73-74.

ביומניו מתח קוק ביקורת על בגין, הטיל עליו את האחריות לתוצאות האסון, והעריך שהנזקים שעלולים להיגרם לתנועה הפוליטית המתגבשת, תוצאת מנהיגותו והחלטותיו, יהיו ארוכי טווח. גרסתו לפרשה פורסמה בעיתונים בעת מעצרו, אך בהם, שלא כמו ביומניו, טען שבגין חף מפשע.¹⁸⁰ את הביקורת על בגין השמיע בתוך התנועה, ורק כעבור שלושים שנים החל לבטא אותה בפומבי. לדבריו, במשך שנים נמנע מלתקוף בפומבי את בגין משום שביקש להגן על אצ"ל ומשום שזעם על בן-גוריון, אשר לא כיבד את הקורבנות שנפלו בפרשה ואף הצדיק את מותם: 'לו בן-גוריון לא היה אומר את המילים שלו על התותח הקדוש [...] הייתי מתקיף את בגין ולא את בן-גוריון, הייתי מצדיק את הפעולה של בן-גוריון'.¹⁸¹ אולם כאשר החל קוק להציג את גרסתו בפומבי כבר דבק בו הדימוי השלילי כמתנגד קיצוני, ובגין ביסס את מיתוס הצודקים והנרדפים.

סיכום

שני הקטבים הפוליטיים במדינת ישראל ניצלו את פרשת אלטלנה לצרכים תעמולתיים ופוליטיים, והיא הייתה למיתוס מכונן כפול: מיתוס הממלכתיות, שלפיו הירי על האונייה נועד לעצור הפיכה צבאית ולשמור על ריבונות המדינה; ומיתוס בגין, כמי שמנע מלחמת אחים בהימנעותו מתגובה צבאית. עדותו של הלל קוק, שכמעט לא נדונה במחקר, יכולה לערער את המיתוסים הללו ולהציג תמונה מורכבת ומאוזנת יותר.

חקר נסיבות מעצרו של קוק והפרשנות שהצעתי לה במאמר חותרים תחת מיתוס הממלכתיות של הממשלה בראשות מפא"י. קוק נעצר והוחזק יותר מחודשיים, וההאשמות נגדו השתנו תדיר: תחילה נאשם בהשתמטות מגיוס, ורק חודש לאחר מעצרו הואשם בהתנגדות מזוינת לצבא ובבגידה במולדת. שחרורו ללא משפט, לאחר לחץ מצד אנשי תרבות ובכירים בממשל האמריקני, מחזק את הערכתי שהמעצר נועד להרחיקו מעין הציבור. אני מציעה שבן-גוריון דרש לעצור תחילה את קוק דווקא משום שהיה איש ההסברה המוכשר והמקושר ביותר לעיתונות האמריקנית והבין לאומית. הרחקתו של קוק מנעה ממנו להציג נרטיב מתחרה לזה של הממשלה בתקופה הקריטית לקראת הבחירות לאספה המכוננת.

הביקורת הנוקבת שמתח קוק על בגין ביומני הכלא שכתב מערערים את המיתוס של בגין. כאמור, קוק ייחס לבגין חוסר ההחלטיות ותלה בו את כישלון השלמתו של המשא ומתן, בסירובו לקבל את האולטימטום בחוף כפר ויתקין ובהתעקשותו על טקסים וגיוגונים. לשיטתו של קוק, שני הצדדים נושאים באחריות משותפת לתוצאות הפרשה: בן-גוריון בהחלטתו להפגין את האונייה, ובגין בהתנהלותו בזמן האירועים ואף לפנייהם.

180 מזב"י, כ-27/20/4, עמ' 14.

181 הלל קוק, אב"ג, תיק 219, עמ' 12-13, 17-19.

על אודות המחברת

ד"ר רנן קולי-הלל (יזרסקי) היא חוקרת מדע המדינה שעוסקת ביחסי דת ומדינה ובמקומם של רגשות בפוליטיקה. היא עמיתת הוראה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ובאוניברסיטה הפתוחה. בשנים 2021-2025 ניהלה את תכנית הפכ"מ (פילוסופיה, כלכלה ומדע המדינה) באוניברסיטה הפתוחה. בשנים האחרונות היא עוסקת בתחקיר לסרט תעודה על הלל קוק. מפרסומיה העיקריים: 'Israeli Immigration Policy at Odds: Emerging Jewish Communities and the "Return" of the Converts from Latin-America', *Nationalism and Ethnic Politics*, 25, 3 (2019), pp. 292-310, <https://doi.org/10.1080/13537113.2019.1639428>; 'Jewish and Scientologist: Ideal Citizenship as a Legitimation Strategy in Israel', *Religion, State and Society* (2025) <https://doi.org/10.1080/09637494.2025.2511441> עם גיא בן-פורת.

<https://orcid.org/0009-0003-5763-8435>

מן הארכיון

המסמך שנמסר ללורד בלפור ערב החלטת הקבינט הבריטי על הצהרת התמיכה בהקמת בית לאומי

הביא, העיר והקדים בצלאל רכב

תקציר

ערב הדיון האחרון והמכריע של קבינט המלחמה הבריטי בנושא הצהרת תמיכה בהקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל מסר הדיפלומט הבריטי סר מארק סייקס, ששימש מזכיר בקבינט, לשר החוץ של בריטניה הלורד ארתור בלפור סיכום, ובו פירוט הפוטנציאל החקלאי הגבוה של ארץ ישראל על חבליה השונים. בסיכום הוערך כי בהשקעה צנועה ובעיבוד חקלאי מושכל יהיה אפשר להכפיל את אוכלוסיית הארץ בתוך שבע שנים בלי לנשל איש מתושביה הקיימים.

הסיכום נכתב והוגש לבלפור כתגובה על תזכיר מפורט שהכין הלורד ג'ורג' קרוזון, אחד מחברי הקבינט, ימים אחדים קודם לכן. קרוזון הסתייג בתזכיר מהבעת התמיכה שהתבקשה מהקבינט, ודבריו נגעו בעיקר לדלותה של הארץ ולחוסר יכולתה לדעתו לקיים את העם היהודי, אם זה יהגר אליה. בדיון בקבינט ביקש בלפור את תמיכת חבריו בהצהרה פר־ציונית. הוא התייחס להסתייגויותיו של קרוזון והשיב להן, גם על בסיס המסמך שקיבל מסייקס; בתום הדיון הקצר אישר הקבינט את ההחלטה על ההצהרה.

בחיבור מוצג עיון מדוקדק בסיכום שמסר סייקס לבלפור, המראה כי קרוב לוודאי כתב אותו האגרונום, מגלה חיתת הבר ומקים מחתרת ניל"י אהרן אהרנסון. אהרנסון הגיע ללונדון בסתיו 1917, וסייקס הזמין אותו להשתתף בדיונים של ראשי הציונים בלונדון חיים וייצמן ונחום סוקולוב, עם ראשי משרד החוץ של בריטניה בנוגע להצהרה פר־ציונית. הסיכום המדובר היה חוליה נוספת בשיתוף הפעולה בינו ובין סייקס כחלק מבנייתה של הברית בין הציונים לבריטים במלחמת העולם הראשונה.

מילות מפתח: אהרן אהרנסון, ארץ ישראל, ארתור בלפור, הצהרת בלפור, מארק סייקס

* אני מבקש להודות למר גדעון רמז על עזרתו החשובה בניתוח לשון המסמך המוצג בחיבור. החיבור מוקדש לזכרו היקר של איש הרדיו וההיסטוריון הד"ר יצחק נוי ז"ל.

מבוא ורקע היסטורי

קבינט המלחמה הבריטי עסק בשלוש משיבותיו בחודשים ספטמבר ואוקטובר 1917 בהצעה לפרסם הצהרת תמיכה בהקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל. דיוניו אלה היו שיאה של מערכה שנמשכה קרוב לשנה, ובה פעלו יחדיו אנשי ממשל בריטים אחדים ופעילים ציונים לקידום הצהרה פרו־ציונית, ואילו אנשי ממשל אחרים ויהודים לא ציוניים התנגדו לה ואף פעלו לסיכולה.¹

המסמך המתואר להלן נמסר לשר החוץ של בריטניה הלורד ארתור בלפור (Balfour) ב־30 באוקטובר 1917, יום לפני הדיון המכריע על ההצהרה. הוא התמקד בפוטנציאל החקלאי והכלכלי של ארץ ישראל, והיה למעשה 'המילה האחרונה' שאמרו התומכים בהצהרה לפני הדיון. מסר אותו לבלפור סר מארק סייקס (Sykes), שהיה אז מזכיר בקבינט, וחיבור המסמך יוחס אליו; אולם לפי הראיות המובאות כאן, כתב אותו ככל הנראה אחד הפעילים הציונים שהיה מקורב במיוחד לסייקס – האגרונום, מגלה חיסת הבר ומקים מחתרת ניל"י אהרן אהרנסון – וסייקס מסר אותו לבלפור אגב השמטת שם מחברו. מארק סייקס היה מן הפעילים בממשל הבריטי בקידומה של ההצהרה. סייקס – בעל דרגת קולונל וחבר הפרלמנט משנת 1911 – מונה בדצמבר 1916 למזכיר בקבינט המלחמה של ראש הממשלה החדש של בריטניה דייוויד לויד ג'ורג' (Lloyd George).² בשנת 1917 הוא היה איש הקשר של הממשל עם המנהיגים הציונים, ובפברואר של אותה שנה יזם פגישה עם כתריסר מנהיגים ציונים בבריטניה, ובהם חיים וייצמן, נחום סוקולוב ושניים מבני משפחת רוטשילד. ההיסטוריונים רואים בפגישה זו את תחילת הפעילות הממוסדת להשגת ההצהרה.³

- 1 ראו למשל: ישעיהו פרידמן, **שאלת ארץ ישראל בשנים 1914-1918**, מאגנס, ירושלים 1987, עמ' 311-289; יהודה ריינהרץ, **חיים וייצמן, ב: עלייתו של מדינאי** (תרגמה מאנגלית דבורה ברזילי-יגר), הספרייה הציונית, ירושלים 1996, עמ' 185-217.
- 2 רביגורפיה של סייקס ראו: Jonathan, *Roger Adelson, Mark Sykes: Portrait of an Amateur*, Cape, London 1975; Christopher Simon Sykes, *The Man Who Created the Middle East: A Story of Empire Conflict and the Sykes-Picot Agreement*, Collins, London 2017; Michael D. Berdine, *Redrawing the Middle East: Sir Mark Sykes, Imperialism and the Sykes-Picot Agreement*, I.B. Tauris, London 2018. סייקס הכיר את האימפריה העות'מאנית ואת המזרח התיכון היכרות אישית. עוד בילדותו הוא סייר כמה פעמים באנטוליה ובמזרח התיכון עם אביו, וגם את ירח הדבש שלו ב־1903 בחר לבלות בסיור ארוך ברחבי האימפריה הטורקית. עד 1915 הוא כתב שלושה ספרים, ובהם תיאורי מסעותיו ברחבי האימפריה. בשנים 1905-1906 שירת כנספח הצבאי בשגרירות בריטניה בקונסטנטינופול. הוא שימש אחראי לענייני המזרח התיכון במזכירות ועדת ההגנה האימפריאלית, ובתחילת 1916 נשא ונתן, בשמה של בריטניה, עם עמיתו הצרפתי פרנסואה ז'ורז' פיקו, על חלוקת המזרח התיכון בין המעצמות בהסכם שנשא לימים את שמו.
- 3 ראו את תיאור המעשה כמו שסיפר סייקס לאהרנסון שלושה חודשים מאוחר יותר בפגישתם בקאהיר: יורם אפרתי, **יומן אהרן אהרנסון: 1916-1919**, קרני, תל אביב תש"ל, עמ' 251; ראו גם: ריינהרץ, **חיים וייצמן**, עמ' 123-130.

אהרנסון התפרסם בעולם כעשור לפני כן משגילה ליד ראש פינה את חטת הבר, ובשנים שאחרי כן עסק בעיקר במחקר חקלאי.⁴ לאחר פרוץ המלחמה הוא החל לחפש דרכים לשחרר את ארץ ישראל מהכיבוש הטורקי, ובסתיו 1916 הגיע לבריטניה בניסיון לבנות שיתוף פעולה בין הציונים לבריטים. בעת שהותו בלונדון ביקש סייקס להיפגש אִתּוֹ, והם שוחחו על הציונות, על השלטון הטורקי ועל פלישה אפשרית של הבריטים לארץ.⁵ לאחר שהשיג אהרנסון את הסכמת הצבא לשיתוף פעולה עם שירות ריגול עברי בארץ ישראל הוא יצא למצרים והפעיל את הארגון בהכוונתם של קציני הביון הבריטי בקאהיר. כחצי שנה אחרי כן, באביב 1917, הגיע גם סייקס למצרים בשליחות דיפלומטית ושהה בה כשישה שבועות. באותה תקופה הוא נפגש עם אהרנסון לכמה וכמה פגישות, ובהן עסקו שניהם בעניינים מדיניים שונים.⁶ עד שחזר סייקס לאירופה בתום שליחותו הוא העמיק בהיכרותו את אהרנסון ואת מומחיותו בענייני ארץ ישראל.

בקיץ של 1917, תוך כדי הפעלתו של ארגון הריגול, ניסה אהרנסון להשיג מההנהגה הציונית בבריטניה – למעשה מווייצמן וסוקולוב – הכרה ממסדית בארגון ובו עצמו כנציג היישוב בארץ. הוא שיתף במאמציו את מפעיליו הבריטים, ובהם את סייקס; אלה תמכו בשאיפותיו, אולם וייצמן וסוקולוב נמנעו מלהעניק לו את ההכרה שהוא חפץ בה. בספטמבר 1917 הוא החליט לצאת ממצרים לבריטניה וליישב את חילוקי הדעות ביניהם פנים אל פנים. הנציגים הבריטים בקאהיר, ובהם המושל הבריטי, ביקשו למנוע עימות פנים ציוני ערב ההחלטה הפרו-ציונית הצפויה ותמכו בהחלטתו.⁷

במסע ללונדון עבר אהרנסון דרך פריז, ושם נפגש גם עם סייקס, וזה אף ביקש ממנו להאריך את שהותו לצדו בכמה ימים; ייתכן שלשם עזרה בהכנת תזכיר על ארץ ישראל שהוא הכין באותם ימים.⁸ מפריז הוא הגיע לבריטניה ב־1 באוקטובר, מלווה במכתב קצר מסייקס, ובו בקשה מווייצמן לשתף פעולה עם אהרנסון. המכתב הזה סלל למעשה את דרכו של אהרנסון להשתתפות בדיוני ההנהגה הציונית עם אנשי משרד החוץ של בריטניה לקראת ההצהרה.⁹

ימים אחדים לפני 31 באוקטובר, מועד הדיון האחרון והמכריע בעניין ההצהרה, הגיש הלורד ג'ורג' קרוזון (Curzon), שנותר המתנגד היחיד בקבינט להצהרה פרו-ציונית, תזכיר שפירט את הסתייגויותיו מהצהרה כזו. עוד בדיון הקודם בקבינט, בתחילת החודש, קרוזון הסתייג מההצהרה שהוצעה והביע ספק בנוגע ליכולתה הכלכלית של הארץ לקלוט מהגרים יהודים. כדי להתמודד עם התנגדותו הציע מזכיר הקבינט ויליאם אורמסבי־גור

4 לביוגרפיה מלאה של אהרנסון ראו: אליעזר ליבנה, **אהרן אהרנסון, האיש וזמנו**, מוסד ביאליק, ירושלים 1969.

5 אפרתי, **יומן אהרן אהרנסון**, עמ' 120-122.

6 שם, עמ' 251-254, 268, 286-292.

7 שם, עמ' 266, 287, 300-301, 338, 340 (הערות שוליים 47); פרידמן, **שאלת ארץ ישראל**, עמ' 303, הערת שוליים 48; ריינהרץ, **חיים ווייצמן**, עמ' 205-206.

8 ראו: Mark Sykes, 'Note on Palestine', 21.9.1917, British Online Archives, GB165-0275, no. 80; ראו מכתב מאהרן לאחיו אלכסנדר, 7.10.1917, חטיבת אהרן, ארכיון בית אהרנסון (להלן: אב"א); ראו גם: ליבנה, **אהרן אהרנסון**, עמ' 291.

9 ראו את המכתב הנ"ל; שם; ראו גם העתק מכתבו של סייקס לווייצמן, אב"א.

(Ormsby-Gore), בדיונים פנימיים של ראשי הציונים עם פקידים בממשל הבריטי שתמכו בהצהרה, שאהרנסון ייפגש עם קרזון וימתן את הסתייגותיו מכוח היכרותו עם הארץ.¹⁰ קרזון ציין בתזכירו את הערפול במונח 'בית לאומי' ואת המשמעויות השונות שיוחס לו. הוא גם העלה את שאלת המעמד של תושביה הלא יהודים של הארץ בעקבות הגירה נרחבת של יהודים אליה וציין את המתח שנלווה למעמדה של ירושלים. אולם תזכירו עסק בעיקר במשאביה הכלכליים והחקלאיים של הארץ, והוא טען בו כי ארץ ישראל דלה מכדי לכלכל אוכלוסייה גדולה כלשהי, והיא בוודאי לא תוכל לכלכל את העם היהודי, שאינו מיומן בעבודת כפיים.¹¹

ההסתייגויות שפורטו בתזכיר היו עלולות לעכב החלטה חיובית של הקבינט, ויום לפני כינוסו בסוף החודש הגיש סייקס לבלפור את המסמך נשוא החיבור הזה – סיכום של שלושה עמודים וחצי שערער על הסתייגותיו של קרזון.¹² את המסמך מסר לבלפור מזכירו אריק דרומונד (Drummond) בלוויית פתק בכתב יד:

Mr Balfour.

This note has been prepared by Sir M Sykes as a reply to Lord Curzon's memorandum. He is of course anxious that his name should not appear, but hopes you will have time to look through it before the discussion.

D. / 30.10.17¹³

המסמך בתרגום לעברית מוצג בסוף החיבור. בתמצית, נקבע בו כי ארץ ישראל דלה רק למראית עין, ועונייה הנוכחי נובע משלטון הטורקים הקלוקל, ואולם לאמתו של דבר משאביה החקלאיים ניכרים ומסוגלים לכלכל אוכלוסייה גדולה. חוקרים שבחנו את המסמך לאחר פרסומו העריכו כי חיבר אותו סייקס עצמו, ככל הנראה על בסיס הערתו של דרומונד ('הסיכום הזה הוכן בידי סר מ' סייקס...'),¹⁴ אולם הניתוח המובא להלן מראה כי את המסמך כתב ככל הנראה אהרנסון.

10 ראו את המכתב הנ"ל, שם; קפטן אורמסבייגור היה חבר הפרלמנט מאז 1910 וקצין פוליטי בצבא. בתחילת 1917 עבד עם אהרנסון בקאהיר, וכשחזר ללונדון מונה למזכיר בקבינט לצדם של ליאופולד איימרי (Amery) וסייקס. על השפעתו של אהרנסון עליו כתב פרידמן בין השאר: 'קשה למצוא תזכיר של אורמסבייגור שאינו נושא את חותם הרעיונות של אהרנסון' (פרידמן, *שאלת ארץ ישראל*, עמ' 151). בשנים 1936-1938 שימש שר המושבות בממשלת בריטניה.

11 C.[urzon] of K.[edleston], 'The Future of Palestine', British National Archives (hereafter: BNA), CAB 21/58 26.10.1917.

12 BNA, F.O. 371/3083/143082

13 שם.

14 ראו: Berdine, *Redrawing the Middle East*, p. 187; Adelson, *Mark Sykes*, p. 243; פרידמן, *שאלת ארץ ישראל*, עמ' 308; השוו להערכתם של אחרים שסייקס חיבר את התזכיר בעזרתו של אהרנסון: ריינהרץ, *חיים וייצמן*, עמ' 215; Ronald Sanders, *The High Walls of Jerusalem: A History of the Balfour Declaration and the Birth of the British Mandate for Palestine*, Holt Rinehart & Winston, New York 1983, p. 605.

ניתוח המסמך

אין במסמך ראייה חד־משמעית לזהות כותבו, אולם מצירוף פרטים שונים בו עולה כי בסבירות גבוהה כתב אותו אהרנסון.

מהשורות האחדות המנוסחות בגוף ראשון קשה לקבל ראייה חותכת לכאן או לכאן, אף כי מובאים בהן כמה פרטים ביוגרפיים כביכול של הכותב. שנת 1886 הנזכרת בסיכום (בהכירי את ארץ ישראל מאז 1886, אני סבור...) – ראו סעיף VI במסמך המתורגם להלן) אינה מיוחדת בביוגרפיות של אף אחד מן השניים – אהרנסון או סייקס, אך היא עשויה להתאים טוב יותר לזו של אהרנסון. באותה שנה הוא היה כבן עשר, וזה כארבע שנים תושב הארץ. ייתכן שאהרנסון – אם אכן הוא חיבר את המסמך – ציין אותה בתור השנה שהוא החל לעמוד בה על דעתו ולהכיר את ארצו. סייקס היה באותה שנה ילד כבן שבע, וככל הידוע, ביקורו הראשון במזרח התיכון, עם אביו, היה רק שנתיים מאוחר יותר, במצרים.¹⁵ גם עדות הכותב על עצמו כי הוא ראה את המושבות בארץ גדלות מול עיניו (ראו את השורות האחרונות בסעיף VII במסמך) מתאימה יותר לאהרנסון, אך אינה יכולה לשלול לחלוטין את סייקס.

במבט כולל בתוכן המסמך ניכרים שני היבטים שאינם מובנים מאליהם: האחד – אף שהוא נמסר לבלפור 'כמענה לתזכיר של הלורד קרזון' (במילותיו של סייקס, כמו שכתב דרומנד), אין בו שום התייחסות לנקודות הפוליטיות שהעלה חבר הקבינט – משמעות המונח 'בית לאומי' ושאלת המעמד של תושביה הלא יהודים של הארץ או מעמדה של ירושלים – והוא השיב אך ורק לטיעוניו של קרזון בנוגע למשאביה הטבעיים והחקלאיים של הארץ. האחר – בנוגע למשאביה אלו של הארץ, הכותב גילה בקיאות מופלגת בתיאורם בהווה, בעבר הקרוב ובעבר הרחוק. אף שסייקס הכיר את המזרח התיכון ואת ארץ ישראל, ספק רב אם היה בקי כך. אם כן, שני ההיבטים מתיישבים טוב יותר עם ההנחה שמחבר המסמך היה אהרנסון ולא סייקס.

ניתוח הסיכום מבחינת הלשון כדי לקבוע אם מחברו היה בריטי ודובר אנגלית מלידה או לא חורג מתחומינו, אולם קל לקבוע כי הכתיב שהשתמש בו המחבר הוא כתיב אמריקני, ולא בריטי: המילה colonization נכתבה בו פעמיים (בסוף העמוד השני ובתחילת העמוד השלישי) באות z, כמו שכתב אותה אהרנסון במקומות אחרים, ולא באות s, כמו שכתב אותה סייקס (או כמו שהיה כותב אותה כל בריטי אחר).¹⁶

15 Sykes, *The Man Who Created the Middle East*, p. 13

16 ראו למשל בתדפיס 'איך אנגלייה יכולה' (How England Can and Ought to Help) Aaronsohn, 'Towards the Solution of the Jewish Problem', עמ' 2, 'שורות' 8, 17 וכן עמ' 7, שורה 9, וכן civilization עמ' 8, שורה 12 ו־organization עמ' 9, שורה 28; והשוו לתזכיר של סייקס (Sykes, 'Note on Palestine') organised ו־organisation בעמ' 2, 3 ו־7 בשורות 18, 20 ו־5 בהתאמה, colonisation בעמ' 4, שורה 28, recognise ו־recognising בעמ' 6 ו־7 ועוד.

נראה בבירור שהמסמך נכתב והוגש בחיפזון. מעידים על כך למשל משפטים בסעיף IV, שנוסחו כמו ראשי פרקים (ולא כמו משפטים שלמים מבחינת תחביר), ומשפט לא גמור בסעיף V:

IV. The Immense area of beyond Jordan, this is practically uninhabited and yet yields good crops wherever cultivation is attempted. Cereals, vines, olives. Climate excellent, no fever, no mosquitoes, good grazing for sheep and cattle.
V. I do not include the extraordinary fertile area of Galilee as it is already highly cultivated and as thickly populated as the rest of the country might be. This is owing to its being on the highway between Haifa and [sic]¹⁷

לאלה נוספו שלוש שגיאות במסמך המודפס: המילה Muleteers בעמוד הראשון, שתוקנה בכתב יד; המשפט האחרון במסמך, שחולק לשני משפטים לאחר ההדפסה; וכן טעות הקלדה שלא תוקנה בעמוד השלישי, במילה flourish (צ"ל flourish).

חזותית נראה כי המסמך הוקלד במכונת כתיבה ידנית, על צד אחד של כל דף (ראו תמונה 1). אין הוא נושא כותרת, אין הוא מסווג ואין הוא נושא תאריך; כמצוין למעלה, גם שם מחברו אינו כתוב בו. לשם השוואה, התזכיר של קרזון הודפס באיכות גבוהה, ומשני צדיו של כל דף (ראו תמונה 2). התזכיר מכותר בכותרת (The Future of Palestine) ומסווג כהלכה (בסיווג SECRET). אין בו שום שגיאה שנדרשה לתיקון ביד. לפי הערה בשוליו, הוא הודפס ב-27 באוקטובר (כלומר יום למחרת חתימתו) 'במשרד החוץ', ושמו של המדפיס מצוין. בסיכומו של דבר, הרושם הברור הוא כי המסמך שהגיש סייקס לבלפור היה טיוטה ולא מסמך רשמי מטעם מזכיר קבינט המלחמה.

מהצעתו מתחילת החודש של אורמסבי-גור כי אהרנסון ייפגש עם קרזון ויקהה את טיעוניו אפשר להבין כי בעיני הבריטים בכלל ובעיני אורמסבי-גור וסייקס בפרט, שהכירו אותו היטב, הוא היה האוריס ותומים בנושאי הכלכלה והחקלאות של ארץ ישראל. בנוגע לפגישה עצמה – ייתכן כי בסופו של דבר היא לא התקיימה או שאם התקיימה, קרזון לא השתכנע. כך או אחרת, נראה כי כשנודע שקרזון הגיש תזכיר שלילי לעיון הקבינט ביקש סייקס – או אולי התבקש מבלפור עצמו – להכין לו מענה, ופנה כמובן מאליו לאהרנסון. מתבקש כי בנסיבות הללו היה על אהרנסון להתמקד בטיעונים בנושאי חקלאות וכלכלה שהוא התמחה בהם, ולא בטיעונים בנושאי מדיניות ופוליטיקה. גם הזמן היה קצר; יום הדפסת התזכיר של קרזון – 27 באוקטובר 1917 – היה יום שבת, והדעת נותנת שהוא הופץ לחברי הקבינט לא לפני יום שני 29 באוקטובר. אם כן, ייתכן שאהרנסון קיבל את בקשתו של סייקס רק בסופו של אותו היום או למחרת. בשל הזמן הקצר שנותר לאחר שהושלם החיבור לא הייתה לסייקס ברירה אלא להגיש אותו לעיונו של שר החוץ כמו שנכתב, והוא השמיט את שם מחברו האמתי.

סוף דבר

בישיבת הקבינט הייתה ההצהרה הנושא ה-12 והאחרון בסדר היום, ובדיון הקצר נשאו דברים בלפור וקרזון. בלפור אמר בראשית דבריו שהוא מבין כי כעת שוררת הסכמה בקבינט שרצוי לצאת בהצהרת תמיכה בשאיפות הלאומיות של היהודים. על הטענה לאי-התאמתה של ארץ ישראל לשמש בית ליהודים או לכל עם אחר אמר בלפור – על סמך הסיכום שהוגש לו – כי להבנתו יש פערים גדולים בין הערכות המומחים השונים בנוגע ליכולתה של הארץ לתמוך באוכלוסייה גדולה, אך הוסבר לו כי פיתוח הארץ בעזרת המדע יאפשר מחיה לאוכלוסייה גדולה הרבה יותר מזו שחיה בה בזמן שלטון הטורקים הקלוקל. הוא גם נתן את פרשנותו למונח 'בית לאומי' והסביר במשפטים אחדים מדוע לדעתו לא תפגע הציונות במעמדם של היהודים במדינות מושבם, ואולי אף תסייע להם. קרזון אמר כי הוא מכיר בתועלת המדינית שתצמח לבריטניה מהבעת אהדה לציונות והוא מסכים כי הרוב הגדול של היהודים הם ציונים ולא אנטי-ציונים. הוא הביע הסתייגויות אחדות מהצהרה פרו-ציונית, אך בדבריו לא נזכרו כלל מגבלותיה החקלאיות והכלכליות של הארץ. לסיכום דבריו אמר כי הוא מכיר בערך של הבעת תמיכה בציונות, אך סבור שיש לנסח את התמיכה בזהירות.

משנינה קרזון את עמדתו מהתנגדות לתמיכה – אם כי מהוססת ופושרת – הוסר המכשול האחרון, ומיד בתום דבריהם של שני השרים אישר הקבינט את נוסח ההצהרה המפורסם.

חשיבותו ההיסטורית של הסיכום של אהרנסון ומידת השפעתו על החלטת חברי הקבינט חורגות מדינונו, אולם יש מקום להערה על חשיבותו ההיסטוריוגרפית מכיוון שהוא זורע אור על טיב היחסים בין אהרנסון לסייקס ומצביע על הקרבה ועל האמון שהיו ביניהם. המסקנה הזאת מתיישבת גם עם שילוחו של אהרנסון לארצות הברית כשבועיים ימים לאחר פרסום ההצהרה, בהוראתו הישירה של סייקס, כדי לחזק את תמיכת הציונים שם, ודרכם – את תמיכתו של הנשיא וודרו וילסון (Wilson) בשאיפותיה המדיניות של בריטניה.¹⁸

הסיכום אשר הכין אהרנסון – ובסופו של דבר מצא את דרכו לדבריו של שר החוץ בישיבת הקבינט – היה במובן מסוים פרי המקרה: רק במקרה הגיע אהרנסון ללונדון ברגעים המכריעים של הדיון על ההצהרה; רק במקרה הטיעונים העיקריים האחרונים בפיהם של המתנגדים להצהרה נגעו בתחומי מומחיותו; ורק הזמן הקצר של היום האחרון לפני הדיון – כך נראה – הביא לכך שהטיטה שלו היא שניטנה בידיו של שר החוץ והיא שהשתמרה בין המסמכים האחרים של משרד החוץ של בריטניה שנגעו להצהרה. אבל אפשר לראות בסיכום הזה גם חוליה נוספת, ולא מקרית כלל, בשרשרת המגעים ושיתוף הפעולה בין אהרנסון לסייקס בשנה שקדמה להצהרה וגם בעקבותיה. החל בהיכרותם

בסתיו של 1916, שאז הגיע אהרנסון ללונדון כארץ-ישראלי אשר מבקש לשתף פעולה עם הבריטים לסילוק הכיבוש הטורקי מהארץ, דרך שיחותיהם ועבודתם המשותפת בקאהיר, וכלה בעזרה שהושיט אהרנסון לסיימס בימים שלפני ההצהרה ואחריה – מכל אלה משתקפות ההערכה וגם החשיבות שייחס סיימס לאהרנסון במגעיו עם המנהיגים הציונים באותה תקופה.

המסמך בתרגום לעברית¹⁹

I. משאבי ארץ ישראל²⁰ נתונים עד מאוד להערכות חסר ולחוסר הבנה. הנימוקים לשימומון הנפוץ, לכאורה, בארץ נקשרים ל-

1. צדקה חסרת הבחנה מצד גופים מיסיונריים מכלל הפלגים שנטתה לעשות את האביונות רווחית.

על כן, אם לטיני, אורתודוקסי או פרוטסטנטי תושב הארץ עני, הוא מקבל השכלה, טיפול בבית חולים, בית, ארוחות חנם וכולי. אם הוא חרוץ, שוללים ממנו הטבות אלה.

2. תנועת התיירים שהפיקה מספר עצום של נהגי פרדות, מורי דרך, מדריכים וכולי, שמשתכרים במשך 2 חודשי העונה, ומתבטלים בשאר השנה.

3. מחסור בדרכים, מחסור בביטחון, שירות צבאי רודני, מיסוי לא כלכלי, מחסור באזורים נגשים.

4. ההשפעות המצטברות של כל הגורמים הללו על גזע בטל ועצלן מטבעו.

II. המשאבים החקלאיים בארץ הם כדלהלן:

כל מישור החוף, שרוחבו נע בין 15 ל-20 מיילים בממוצע, והוא נפרס מעזה עד חיפה, רובו ככולו מאוכלס בקושי, אך האדמה טובה ומניבה יכולי דגנים משביעי רצון בלא מאמץ כמעט.

מטעי התפוזים ביפו שבתוך עשר שנים גדלה תפוקתם מ-60,000 ל-3,000,000 ארגזי תפוזים. מטעי התפוזים הללו מצויים רק ביפו, אבל עשויים בהינתן אמצעי תחבורה כלשהו להשתרע לכל אורך אזור החוף. התפוז היפואי כמעט יחיד במינו, מבשיל בנובמבר ועמיד בהובלה.

19 במסמך שנכתב במקור באנגלית יש כמה ניסוחים סתומים או שאינם חד-משמעיים או כאלה שכביכול מנוסחים באנגלית שגויה. כדי שלא לכפות על הקורא תרגום פרשני שעשוי לגעת בליבת החיבור, דהיינו בזהותו של מחבר המסמך, הביאה המתרגמת, תם פררו, עבור כל ניסוח לא ברור את המקור באנגלית. גם המילים בסוגריים מרובעים הן תוספות המתרגמת, שנועדו להקל את רציפות הקריאה, אך אין הן מצויות במקור.

20 הביטוי במסמך המקורי הוא Palestine, ותרגומו הרשמי בתקופת המנדט היה: פלשתינה-ארץ ישראל. גם בהמשך המסמך תורגם הביטוי, על הטייתו, תרגום דומה. התואר Palestinian תורגם 'לתושב הארץ'.

הזית מלבלב על כל הגבעות בכל מקום שהוא ניטע, והוא נכס שימושי. גם הגפן ניתנת לגידול כמעט בכל האזורים, אך מצריכה עבודה והון. יין ארץ־ישראל נחשב יין טוב, איכותי וחזק ומתאים למשלוח.

III. עמק הירדן הוא חממה ענקית טבעית שמסוגלת להפיק ירקות ותוצרים טרופיים וסובטרופיים וגם אורז, טבק, אופיום; הוא בכלל אינו מעובד מפאת מחסור בדרכים והעובדה שהוא יועד לשטחי הסולטנות ושאדמות הבור בו השתמרו לשם משא ומתן עם בעלי זיכיון. הטענה שהוא מזיק לבריאות אינה מושתתת על עובדות, [שכן] הוא משמש מפלט בחורף לבדואים רבים שיורדים אליו כדי להתחמם. הוא נמצא בכל נקודה [שבתוכו], [במרחק] 12 מיילים מאקלים ממוזג, דהיינו שעה נסיעה בחשמלית או באוטובוס.²¹ עיבוד [אדמה] אינטנסיבי בעמק הירדן בלי ספק יניב שלושה יכולים בשנה, אם יעובד. זו הכמות שהופקה בו במאה ה־13, ולא חלו בו שינויי אקלים מאותה התקופה.

IV. האזור רחב הידיים של מעבר לירדן, זה [כלומר הוא] כמעט אינו מיושב,²² ובכל זאת מניב יכולים טובים בכל מקום שמנסים לעבדו. דגנים, גפנים, זיתים. אקלים מצוין, בלי קדחת, בלי יתושים, מרעה טוב לכבשים ולבקר.

V. איני כולל את השטח הנפלא הפורה של הגליל²³ מאחר שהוא כבר מעובד באופן נרחב, ומאוכלס בצפיפות כמו שחלקי הארץ האחרים עשויים להיות. זה כך משום שהוא מצוי על הדרך הראשית בין חיפה ובין²⁴

VI. בהכירי את ארץ ישראל מאז 1886 דעתי היא שאם האוכלוסייה עתה היא 700,000, בהינתן ביטחון, דרכים והסדרי מסילת רכבת צנועים היא ניתנת להכפלה בתוך שבע שנים באמצעות התיישבות ובלי למשוך את האוכלוסייה הקיימת [ממקומה]²⁵ או לנסות להקים מערכות השקיה יוצאות דופן כלשהן.

VII. אני מבסס השערה זו על העובדות האלה:

1. אף צורת התיישבות עד כה למיטב ידיעתי לא נכשלה בארץ ישראל.

21 במקור: It is within any point, 12 miles of a temperate zone, viz., 1 hour by tram or bus. נראה כי כוונת המחבר לטעון שבאמצעות תשתיות תחבורה מתאימות, כגון אוטובוסים או חשמליות, יהיה אפשר להגיע מאזור ממוזג לכל נקודה בעמק הירדן בתוך שעה.

22 במקור: The Immense area of beyond Jordan, this is practically uninhabited.

23 במקור: I do not include the extraordinary fertile area of Galilee. ייתכן שהמחבר התכוון לכתוב the extraordinarily fertile area, כלומר 'השטח הפורה במידה יוצאת מהכלל'.

24 ראו הערה 17 לעיל ואת הדיון סביבה בעניין המשפט הקטוע.

25 במקור: it is capable of being doubled in seven years by colonization without drafting the existing population. לפי ההקשר, יש להניח שהמילה drafting מציינת כאן 'הזזה', 'משיכה' או 'נישול'. הסיכום עוסק באפשרות להגירת יהודים, ובסכנה האפשרית לאוכלוסייה הקיימת, רובה ערבית, מישובם בארץ. טענת המחבר היא כי אין הכרח (כלכלי) שהגירת יהודים תפגע באוכלוסייה הערבית הקיימת. ראו גם את התרגום בתוך: פרידמן, שאלת ארץ ישראל, עמ' 308.

- אני מביא כדוגמה את (1) המושבות הציוניות²⁶
- (2) הספאפורדיסטים בירושלים²⁷
- (3) המושבה הגרמנית בחיפה²⁸
- (4) המושבות הצ'רקסיות והטורקמניות מעבר לירדן²⁹
- (5) הנזירים בכרמל.³⁰
- יזמות אלה עלו יפה כולן, למרות נסיבות בעייתיות, על קרקע ממוצעת למדי. הציונים התמודדו עם עיכובים מצד הממשלה. הספאפורדיסטים בקושי הצליחו לעבד את [אדמות] זיכיונותיהם. המושבה הגרמנית ביפו לא נתמכה על ידי ממשלת גרמניה. הצ'רקסיים והטורקמניים היו אנשים מלוכלכים, לא בריאים ונחשלים ונלחמו תמיד עם ערביי המדבר.³¹
- הנזירים היו מתיישבים לא מיומנים, והוגבלו כנראה לקרקע סלעית וצחיחה. אף על פי כן הפריחו כל המושבות האלה את מה שנחשב מדבר, והן עצמאיות ומשגשגות. לא הייתי מתבטא במילים כה חריפות אלמלא ראיתי את המושבות הללו צומחות לנגד עיניי. מאז התוודעתי לראשונה לארץ ישראל הוכפלו אזורי החקלאות הפזורים כמעט פי ארבעה, למרות כל ניסיון לרסנם.
- 26 ערב מלחמת העולם הראשונה היו ביישוב העברי על פי ההערכות כ־85,000 נפש, כ־15 אחוזים מאלה – בהתיישבות חקלאית. היו כ־45 מושבות חקלאיות, מהן כ־30 של עולי העלייה הראשונה והאחרות של עולי העלייה השנייה.
- 27 המושבה האמריקנית בירושלים. את הקהילה הקימו ב־1881 בני הזוג ספאפורד (Spafford), שעמדו בראש קבוצה של נוצרים אמריקנים, וחבריה התיישבו בתוך החומות. ב־1896 הצטרפו לקהילה שוודים ואמריקנים ממוצא שוודי, וחבריה עברו למתחם הידוע כאמריקן קולוני מחוץ לחומות ועסקו למחייתם גם בחקלאות. בתחילת מלחמת העולם הראשונה היו בקהילה מעט יותר ממאה אנשים.
- 28 את המושבה הגרמנית בחיפה הקימו חברי תנועת הטמפלרים ב־1868, ובעשר השנים שאחרי כן הם התיישבו במקומות נוספים בארץ (ביפו, בירושלים, בשרונה ועוד). בראשית המאה ה־20 הקימו עוד שלוש מושבות חקלאיות (בית לחם הגלילית ובני עטרות ואלוני אבא של היום). בתחילת המלחמה היו בקהילה כולה מעט יותר מאלפיים איש ואישה.
- 29 הטורקמנים, עם נוודים שמוצאו ממרכז אסיה, הגיעו לארץ ישראל למן המאה ה־13 בכמה גלי הגירה. בסוף המאה ה־19 הגיע גל הגירה בעידוד השלטונות הטורקיים, ואנשי נדוד, ולבסוף התיישבו באזורים שמצפון למרכז הארץ וברמת הגולן. הצ'רקסים, במקור מאזור הקווקז, הובאו לעבר הירדן מן הבלקן בתחילת שנות השמונים של המאה ה־19 על ידי השלטון העות'מאני. מקצתם התיישבו באזור שהתפתחה בו במשך השנים העיר עמאן.
- 30 ההתיישבות החדשה של הנזירים בכרמל החלה במאה ה־18; ב־1853 הושלם מבנה המנזר בסטלה מאריס. ב־1892 נחנך בסמוך אליו המנזר 'גברתנו של הכרמל' לנזירות. גרעין המנזר בקרן הכרמל (מוחרקה) הושלם ב־1883, אך ישבו בו רק נזירים אחדים.
- 31 במקור: Arabs of the desert. הכוונה ככל הנראה לבדואים.

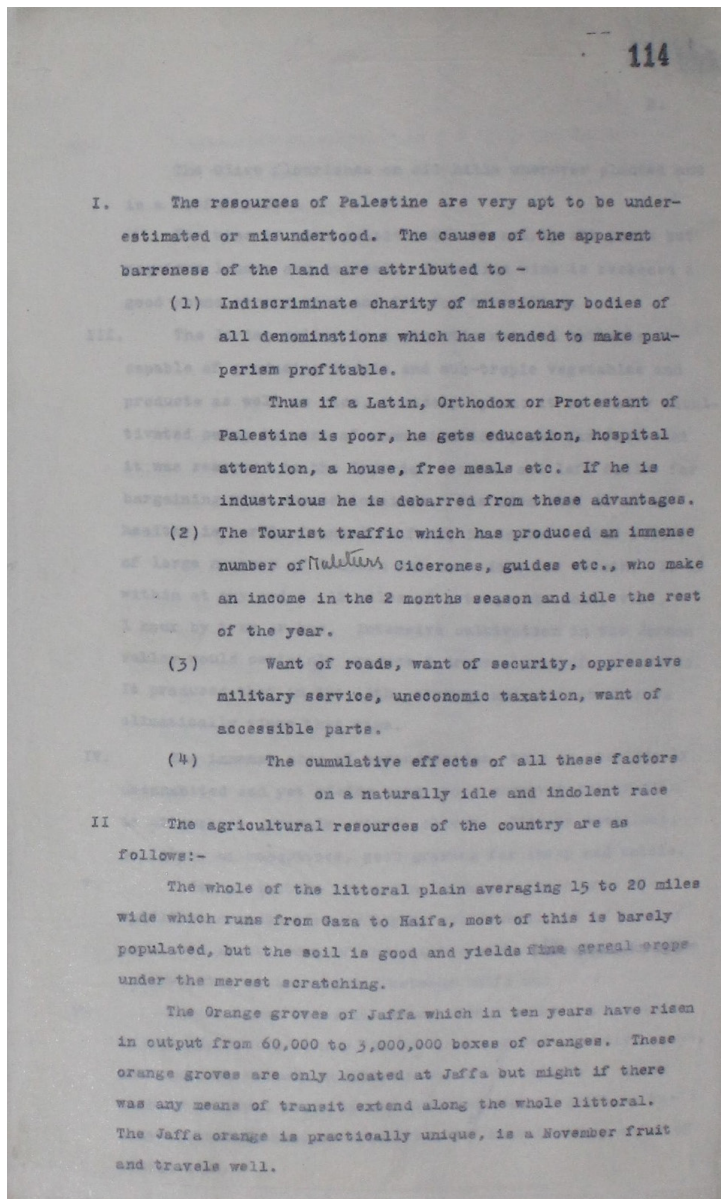
- VIII. השקיה שהייתה אמורה להיות כה בלתי אפשרית הוכחה כפשוטה לכל אורך מישור החוף והרחק אל פנים הארץ. בארות ארטזיות מספקות מים מתוקים טובים ב־200 רגל שעולים עד לכ־30 רגל מפני השטח.³²
- המשקעים בארץ ישראל עתירים דיים לספק לירושלים השחונה מים למקוות העיר בת 100,000 הנפשות, ואלה מספיקים רוב השנים לכל המטרות.
- IX. אם בלא מאמצים, לבד מביטול המגבלות הלא טבעיות שהשאירו את ארץ ישראל בתת־אכלוס, יהיה אפשר להכפיל את האוכלוסייה, אני טוען שבעזרת מאמץ והשקעה [כלכלית] היא תגדל פי ארבעה או חמישה בתוך 40 שנה.
- X. ההרס של המלחמה הנוכחית פער בור גדול באוכלוסייה הארץ־ישראלית, ומתיישבים יהיו נחוצים שבעתיים.
- אם לא ילכו לשם ציונים, בטוח אנוכי שמישהו יעשה זאת, הטבע מתעב נאקום.³³ היה צורך בטורקים ובכל אנשיהם כדי להשאיר את הארץ שוממה לפני המלחמה, ואם היא תישאר בידיהם לאחר המלחמה הם יהיו תשושים מכדי להתנגד לרוח התקופה.

על אודות המחבר

ד"ר בצלאל רכב הוא פיזיקאי וחוקר היסטוריה עצמאי.

32 במקור: Artesian boring gives good sweet water at 200 feet which rises to within 30 feet of the surface. באר ארטזית היא באר שהמים פורצים מתוכה ספונטנית על פי חוק הכלים השלובים וללא צורך בשאיבה. בהערה כאן נראה שהמחבר התכוון לבארות שאמנם המים אינם פורצים מהן אל מעל פני הקרקע, אך מתקרבים אליהם מאוד, מתחתם. נראה כי כוונת המחבר שלאורך מישור החוף, עד גובה מאתיים רגל מפני הים, אפשר למצוא מים בבארות ארטזיות. המים הללו עולים לגובה שלוש רגל מתחת לפני השטח, ולפיכך זה עומק החפירה הנדרש.

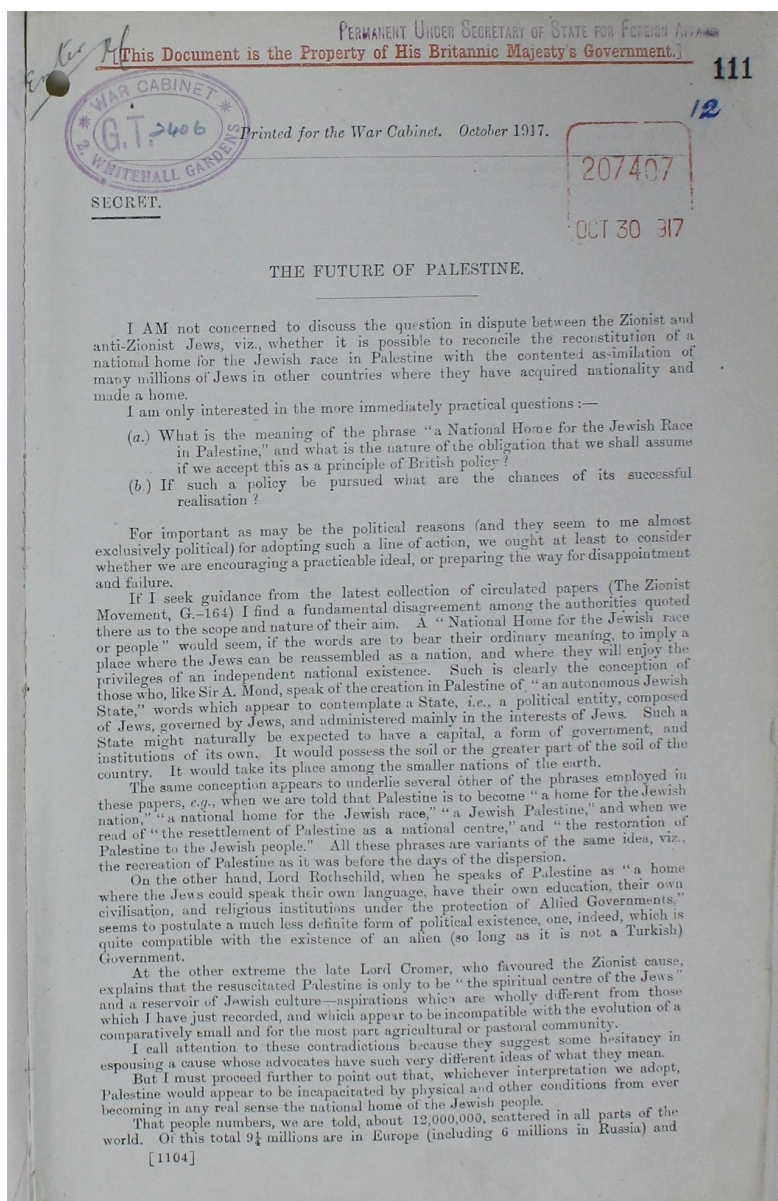
33 הפסקה האחרונה הודפסה כמשפט אחד, אך לאחר ההדפסה תוקנה בכתב יד וחולקה לשני משפטים, והמילה and שחיברה את שני חלקי המשפט המקורי נמחקה.

תמונה 1: העתק העמוד הראשון של המסמך שמסר סייקס לבלפור.

מקור: F.O. 371/3083/143082, BNA

העתקי המסמכים מוצגים ברישיון Open Government Licence, המפורט בקישור
<https://www.nationalarchives.gov.uk/doc/open-government-licence/version/3/>
 (אוחזר ב-10.10.2025)

תמונה 2: העתק העמוד הראשון של התזכיר של קרוון.

מקור: BNA, F.O. 371/3083/143082 (גם BNA, CAB 21/58 26/10/1917)

תרבות

שירי עיר ושירי כפר בסרטי תעמולה ציוניים בתקופת היישוב

אפרת ברט

תקציר

במאמר זה אני בוחנת כיצד האידאולוגיה הציונית נעזרה במדיום הקול־חזותי כדי להעביר רעיונות ולעצב סיפר המאחד בין אידאל החלוץ החקלאי ובין המציאות העירונית המתפתחת. המחקר מתמקד בניתוח שירי עיר ושירי כפר שנשמעים בסרטי תעמולה ציוניים ומבקש לענות על השאלה כיצד שימשו השירים והמוזיקה בסרטים האלה כלי לביטוי ולעיצוב של המתח האידאולוגי בין שתי צורות ההתיישבות.

המוסדות הלאומיים פעלו במישורים רבים כדי לגייס כספים לטובת המפעל הציוני ולמשוך עולים להתיישבות בארץ. אחת הדרכים הללו הייתה הקולנוע, שעוד היה בחיתוליו, אך כבר לא תינוק של ממש. סרטי הקולנוע הוקרנו בארץ ובגולה, הם תיארו את הארץ הנבנית ונגאלת משיממונה וזכו להצלחה מרובה. את התמונות הנעות ליווה פסקול מוזיקלי שנכתב במיוחד עבורן, ולעתים נוספו להן שירים ברוח המסר של הסרט. משוררי התקופה כמו נתן אלתרמן, עמנואל הרוסי ואלכסנדר פן תרמו את חלקם בכתיבת השירים, ומלחינים כגון מרדכי זעירא, דניאל סמבורסקי ועמנואל עמירן יצרו את הלחנים. במאמר אראה כי למרות האידאליזציה של ההתיישבות הכפרית־חקלאית בשיח הציוני, הסרטים והשירים יצרו מערכת ייצוגים מורכבת יותר, שהכירה בתרומתן המשלימה של שתי צורות ההתיישבות לבניית הארץ. עוד אראה כיצד המאפיינים הטקסטואליים והמוזיקליים הייחודיים של כל סוג שיר שיקפו את התפיסות האידאולוגיות של התנועה הציונית וכיצד היה הקולנוע, באמצעות שילוב בין תמונה למוזיקה, כלי יעיל להפצת מסרים אלו בארץ ובגולה.

מילות מפתח: זמר עברי, כפר, המוסדות הלאומיים, סרטי תעמולה, עיר, ציונות, קולנוע ישראלי, תל אביב

מבוא

ההתיישבות היהודית המחודשת בארץ ישראל הייתה כרוכה בקשיים מרובים. החלוצים שהגיעו לארץ לא מפותחת התמודדו עם עבודה גופנית שוחקת באקלים שלא היו מורגלים אליו ובמחסור כלכלי מתמשך. בצל איום ביטחוני וחוסר שיתוף פעולה מצד השלטון הטורקי והשלטון הבריטי נזקקו בוני הארץ לעוגן חזק שיהיה כוח מניע להמשך יישוב

הארץ ובניינה. העוגן הזה היה האידאולוגיה הציונית, שפעפעה בלבבות וסיפקה דלק מתמשך לבערה החלוצית. האמונה כי יישוב הארץ ובניינה יביאו לגאולת העם היהודי עזרה למתיישבים להתמודד עם הקשיים ולהמשיך להיאחז בקרקע, אולם באין משאבים ממשיים לא תספיק גם השקפת עולם. אנשי התנועה הציונית הבינו כי כדי שימשיך המפעל הציוני להתקיים יש צורך דחוף בעיבוי של ממש בכוח האדם ובמקורות הכספיים. לשם כך שימשו המוסדות הלאומיים – בעיקר קרן קיימת לישראל (להלן: קק"ל), קרן היסוד, והסתדרות העובדים הכללית – שופר להפצת הרעיון הציוני ולהצגת פעילותה של ההתיישבות היהודית בתור כלי שכנוע עבור אנשי היישוב ויהודי הגולה. כתבות בעיתונים, גלויות, כרזות, תצלומים וסרטים תיארו את חיי ההתיישבות החלוצית כדי לבטא ערכים כמו היהודי החדש, עבודת כפיים, שמירה והגנה וכן לעודד עלייה בקרב חלוצים פוטנציאליים ולגייס כספים מחוץ-לארץ.¹ הצגת התמונות והמראות מארץ ישראל הייתה הוכחה חיה עבור התורמים שתורמתם נושאת פרי ולא הייתה לחינם.

אחד מאמצעי התקשורת שהופץ בהם הרעיון הציוני היה הקולנוע. ראשית ימיו כראשית ימי הציונות והוא התפתח בד בבד עם צמיחתה. בשנת 1900 כתב הרצל לעסקנים הציונים בזה הלשון: 'הצגת תצלומים חיים מהמושבות היהודיות בארץ ישראל, מלווה בהצגה מבארת, תפיח רוח רעננה בתעמולה שלנו. אין ספק שהקינמטוגרף שייך לאוצר הנשק של אמצעי התעמולה המודרניים ביותר. ועתה, הבה ונשתמש בו'.² הקינמטוגרף, מצלמה לתמונות נעות, הומצא רק שנים מספר קודם לכן, ולמרות זאת הבין הרצל מהר מאוד את כוחו של הקולנוע להציג את הציונות בחיוב ורתם אותו לצרכיו.³

אמנם הרצל היה תועמלן מוכשר, אך לא היחיד בתקופתו שהשתמש בקולנוע לצורכי תעמולה. סרטים אילמים בולטים כמו *אמריקני בהתהוות* (*An American in the Making*, 1913) ו*יצירתו של אמריקני* (*The Making of an American*, 1920) נועדו לעודד את המהגרים להיטמע בחברה האמריקנית ולאמץ את תרבותה ואת ערכיה. שירים פטריטיים פשוטים שהושמעו לעתים קרובות בסרטים מעין אלה שימשו לחיזוק הגירוי החזותי והקולי ולהפצת האידאולוגיה האמריקנית.⁴ מי שלקחו צעד קדימה את השימוש בקולנוע בתור כלי תעמולה היו השלטון הסובייטי, ובתקופה מאוחרת יותר – המשטר הנאצי.

1 לביא ש', 'מראות ארץ ישראל ויישובה בגלויות של חברת 'לבנון', **אריאל: כתב עת לידיעת ארץ ישראל**, 27, 174 (תשס"ו), עמ' 61-72; רות אורן, 'הבניית מקום: תעמולה ומרחב אוטופי בצילום הנוף הציוני 1898-1948', **דברים אחדים: כתב עת לענייני תקשורת, תרבות וחברה**, 2 (1997), עמ' 13-30; אדם רוז (עורך), **ספר הכרזות של מפלגת פועלי ארץ-ישראל**, קרן ברל קצנלסון, בית ברל 2018.

2 הרצל אל העסקנים הציונים, 4.10.1900, וינה, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), A-14-157/1, בתוך: יוסף הלחמי, **רוח רעננה: פרשת הסרט הציוני הראשון בארץ ישראל, 1889-1902**, כרמל, ירושלים תשס"ט, עמ' 36.

3 מי ששכנע את הרצל להשתמש בסרט הנע בתור אמצעי תעמולה ושימש הרוח החיה של מיום הצילום היה סטודנט צעיר להנדסת מכונות מלודו' בשם אברהם נויפלד. ראו: שם, עמ' 42.

4 Cristina Stanciu, 'Making Americans: Spectacular Nationalism, Americanisation, and Silent Film', *Journal of American Studies*, 56 (2022), pp. 1-37

אניית הקרב פוטיומקין (*Броненосец Потёмкин*, 1925) ו**אוקטובר** (*Октябрь*, 1927) של סרגיי אייזנשטיין; ו**ניצחון הרצון** (*Triumph des Willens*, 1935) של לני ריפנשטאהל (Riefenstahl) בישרו על שלב חדש של צילום ובימוי, מתוך הכרה בעוצמתו של המדיום ועשייתו כלי שרת ביד יוצריו. תוצאתם של סרטי התעמולה הייתה פעולה רגשית על הצופה; זו גרמה לו לראות את המציאות כמו שרצו מתכנני הסרטים שיראה אותה – מוטה לכף אחת, ללא סימני שאלה. הסרטים חילקו את המציאות לטובים ורעים, לשחור ולבן. אשתמש בניתוחו של ברוך גיטליס לתכונותיו הייחודיות של הסרט, שגורמות לצופה להיות מרותק למסך ולהישאב לתוך הסיפור: גמישות מוחלטת בעיצוב הזמן והמרחב; סיקור כמעט מלא של נושאים ונגיעה במכלול הרגשות; יצירת מציאות חלופית שהצופה יכול לשקוע בתוכה; מעורבות פיזית ונפשית של הצופה כמו שמצופה ממנו; והצגת פריזמה צרה כרצונו של הבמאי. כל אלה מוליכים את הצופה כשבוי ביד יוצרי הסרט, עד אשר 'ישנה השתחררות בלתי מודעת משליטה על קבלת החלטות'.⁵ סרטי התעמולה מכוונים למקום שהצופה ישתחרר מביקורת שכלית ויתחבר רגשית למה שעניו רואות. לפיכך הייתה מטרתם של המוסדות הציוניים לגרום לצופים בסרט להישאב לתוך תנופת הבנייה ויישוב הארץ ולהימנות עם המייסדים ובוני המולדת; אם לא בגופם ממש, אזי בממונם.

רצונו של הרצל לצלם סרט לא מומש לבסוף בגלל היעדר ידע בהפעלת הציוד ובטיפולו, אולם החלום של רתימת הקולנוע לפיתוח הארץ ויישובה לא נגז, ובשנת 1911 צולם לבסוף סרט התעמולה הראשון בארץ ישראל – **הסרט הראשון של פלשתינה** (*The First Film of Palestine*). את הסרט צילם משה מורי רוזנברג, יהודי בריטי ציוני, והוא הקדיש אותו להרצל.⁶ בסרט תוארו תמונות מחיי היהודים בארץ, כמו עבודה ובניין, החווה החקלאית של אהרן אהרנסון, בית הספר לאמנות בצלאל ומחאת סטודנטים למען שפת הוראה בעברית; וגם נראו בו תושביה הלא יהודים של הארץ ונופיה. הסרט הוקרן בקונגרס הציוני העשירי בבזל והתקבל בהתלהבות רבה.⁷ לאחר מלחמת העולם הראשונה היה הצלם יעקב בן דוב למתעד הראשי של אירועי הארץ, וכמה מהסרטותיו תועלו לשם יצירת סרטי תעמולה ציוניים בתמיכתם של המוסדות הלאומיים.⁸

כל עוד לא הייתה בהישג ידם של יוצרי הסרטים הטכנולוגיה לשילוב קול ותמונה נעה, הוצגו בסרטי התעמולה הציונית מראות בלבד. כאשר נחשפו יוצרי הסרטים לידע הטכנולוגי ועמדו לרשותם האמצעים הכלכליים הדרושים, הם שילבו קול ותנועה יחד: מונולוגים ודיאלוגים, פס קול מוזיקלי, צלילי רקע ושירים. המוזיקה משפיעה מאוד על תפיסת הצופה את הסרט מבחינת סיפור ורגש. היא מספקת רמזים מקדימים לעתיד

5 ברוך גיטליס, **סרטי השנאה**, גלי אלפא תקשורת, תל אביב תשנ"ו, עמ' 42.

6 הלחמי, **רוח רעננה**, עמ' 70.

7 נתן ויעקב גרוס, **הסרט העברי: פרקים בתולדות הראינוע והקולנוע בישראל**, הוצאה עצמית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 13.

8 מנחם לוי, 'יעקב בן-דב וראשית תעשיית הראינוע היהודית בארץ-ישראל, 1912-1924', **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה**, 38 (טבת תשמ"ו), עמ' 127-136.

להתרחש, מפרידה בין סצנות שונות ועוזרת לבסס הרגשת התמצאות בסיפור, ויותר מכול היא מוסיפה ממד שאיננו מצולם אלא פועל ישירות על מערכת הרגש וכך מוסיף עוצמה לסצנה ומפרש אותה.⁹ השילוב של צליל ותנועה הביא לעליית מדרגה בהשפעת הסרטים על הצופה וחזיק את יכולתה של הנהגת היישוב לשכנע את הצופים בסרט לתרום למאמץ הציוני ולהירתם בעצמם למימוש חזון ההתיישבות. למשימה זו התגייסו משנות השלושים מוזיקאים ומשוררים מובילים מהיישוב; הם חיברו שירים שיהלמו את רוח הסרטים וישולבו בתוכם. זה היה חלק ממגמה של 'המצאת מסורת', שהחלה עם הלאומיות המודרנית – מערכת של מנהגים, סמלים וטקסים שנועדו ליצור לכידות בתוך חברה בעת שינוי או משבר. המסורת החדשה ביקשה ליצור המשכיות עם העבר, ובכך לחזק את קליטתה המהירה בחברה.¹⁰ הזמר העברי, כמו התרבות הארץ-ישראלית בכללותה, הוא דוגמה למסורת מומצאת כזו: השירים שנכתבו בהשפעת האווירה הארץ-ישראלית נחשבו חדשים ועתיקים בו בזמן, החייאה מחדש של עבר רחוק שנגדע באבו. שורשיהם של השירים נעוצים בעבר ההיסטורי, אולם פרשנותם המחודשת נוגעת להווה. אחדים מן השירים בסרטים אף נכנסו לפנתאון הזמר העברי בלי שמישהו יזכור כי החלו את דרכם בסרט תעמולה ציוני. כך, עוד בשנת 1931 ליווה את הסרט *ארץ ישראל בשיר ובמחול* השיר 'אל ראש ההר', כסמל לכיבוש האדמה ולנחישות, ובשנת 1935 היה אפשר לשמוע את השיר 'מולדתי ארץ כנען' בסרט *זאת היא הארץ*, ליצירת אווירה מזרחית ושוממה. אלו הן רק שתי דוגמאות מתוך כמה עשרות שירים שהוכנסו במודע לסרטים שעודדו התיישבות של יהודים ופיתוח היישוב היהודי.

במאמר זה ארצה להתבונן בשני נושאים מרכזיים שעולים מתוך השירים בסרטי התעמולה הציוניים: שירי כפר¹¹ ושירי עיר. שירי הכפר מבטאים את נטייתה של הנהגת היישוב להקמת יישובים, לפיתוח חקלאי ולעבודת האדמה, ואילו שירי העיר מתמקדים בבנייה, בתעשייה, ובעיקר בעיר תל אביב. שתי הגישות, הכפרית והעירונית, התקיימו במתח מתמיד זו מול זו; מרב המאמצים והמשאבים הלאומיים הוקצו להתיישבות הכפרית. ההתיישבות העירונית, ותל אביב בראשה, למרות יתרונה המספרי, נשענה על ההון הפרטי וסבלה מהיעדר תכנון ותמיכה. באמצעות ניתוח הייצוגים המוזיקליים והטקסטואליים בשירים אלו, אציג תחילה את שירי הכפר, אחריהם את שירי העיר, ולבסוף את עצם קיומם

Rosa Chalkho, 'Musical Meaning on the Screen: An Approach to Semiotics for Music in Cinema', in: Enrique Encabo (ed.), *Reinventing Sound: Music and Audiovisual Culture*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2015, pp. 102-116

Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, New York 1983, p. 1

Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, University of Chicago Press, Chicago 1995

המונח כפר מתייחס להתיישבות החקלאית העובדת לסוגיה: כפר, קיבוץ, מושב וכהנה וכך גם הצירוף שירי כפר.

זה לצד זה. כך נוכל להתבונן באופן שהשתמשה התעמולה הציונית במדיום הקול-חזותי להעברת מסרים אידאולוגיים וליצירת סיפר לאומי מגובש, אשר משלב בין האתוס החקלאי-חלוצי ובין הכרח המציאות העירונית.

'אל הכפר'

מעבר מהעיר אל הכפר והירתמות לעבודת האדמה ולפיתוח החקלאות היו ממטרות המוסדות הלאומיים והם עשו שימוש בתעמולה על מנת לשכנע את המתיישבים לעשות כן. עבודת האדמה ויישוב הארץ היו ערכים ראשונים במעלה במשנה הציונית, כתנאי לעצמאות לאומית, ולכן נזכרו בווריאציות שונות בכתיבה פובליציסטית, בסיפורים, במחזות, באמנות הפלסטית ובמוזיקה. חזון החקלאי שעובד את אדמתו בארץ מוריקה ושופעת סימל את התיקון לחיים הגלותיים, והיה חלק מן התפיסה הציונית הרווחת של שלילת הגולה ומיאוס בחיי הבורגנות העירוניים.¹² ההגשמה הציונית התממשה בשיבה לאדמה; החקלאות שימשה עוגן ומשען לחיים של יצירה בארץ, ואילו העיר העברית נחשבה מקבילתה של העיירה היהודית הגלותית. במחשבה הציונית, התיישבות כזו מחטיאה את המטרה. יתר על כן, החשיבה המקובלת בתקופת העליות הראשונות הייתה כי תעשייה עירונית-עברית אינה יכולה להתפתח בארץ ישראל וכי לא יהיה באפשרותה להתחרות בשוק האירופי.¹³ לחלוצי שלוש העליות הראשונות לא היה אפוא ספק בדבר עליונותו של הכפר על העיר: עבודת האדמה והכשרת הקרקע לגידולים חקלאיים היו הגשמת האידאל הציוני של הפרחת השממה וחזרה לחיי טבע בריאים. הכפר העברי היה למוקד התחייה הלאומית.

אולם להבדיל מהדעה שנשמעה בפומבי, ובסתירה לאידאלים החלוציים של עבודת האדמה, העדיפו רוב העולים להתגורר בערים. היו לכך כמה סיבות: מחסור בעבודה, אפשרויות קליטה מוגבלות ביישובים הקטנים, קושי בעבודה פיזית ורמת חיים נמוכה במושבות ובקבוצות. הנהירה לעיר הורגשה ביתר שאת בתקופת העלייה הרביעית (1924-1931); אנשי המעמד הבינוני ממזרח אירופה היגרו לארץ בשל מדיניות כלכלית שהצרה את צעדיהם ובשל סגירת ארצות הברית את שעריה. לראשונה עלו יהודים לארץ

12 מרדכי נאור, 'עבודת האדמה בתקופת היישוב', זמנים: רבעון להיסטוריה, 25 (1987), עמ' 94-101; אליעזר שביד, היחיד: עולמו של א.ד. גורדון, עם עובד, תל אביב תש"ל, עמ' 173-175. אלה לא היו הסיבות היחידות לשינוי באורחות החיים של היהודים. גם לדימוי השלילי של היהודי הגלותי הטפיל והנצלן היה חלק חשוב בכך. ראו: שמואל אלמוג, 'הגאולה ברטוריקה הציונית', בתוך: רות קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ ישראל: רעיון ומעשה: קובץ מאמרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990, עמ' 13-32.

13 ברוך בן אברהם והנרי ניר, עיונים בעלייה השלישית: דימוי ומציאות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 49.

לאו דווקא מטעמים ציוניים, ופנו להתיישב בעיקר בערים.¹⁴ בשנים 1924-1925 קלטו תל אביב, חיפה וירושלים את מרבית העולים, ובשנת 1926 חיו בערים 83 אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית.¹⁵ העיר תל אביב התרחבה והתבססה, מפעלי התעשייה בעיר החלו בייצור סדיר, ובעלי ההון הפרטי השקיעו מכספם ביצירת מקומות עבודה ודיור. עם זאת, המוסדות הלאומיים תמכו מעט בצמיחה העירונית המואצת; אידאולוגית ומעשית הם העדיפו להפנות את מרבית משאבי הפיתוח והתכנון אל הכפר.¹⁶ אף שהעיר היא שקידמה את תנופת הצמיחה במשק, את הפיתוח הכלכלי והפריחה התרבותית, מבחינה אידאולוגית העיניים היו נשואות אל הכפר.

תנופת הבנייה והתרבות העסקים הזעירים יצרו מאזן חדש בין הכפר ובין העיר, וזה הגיע לשיאו בעלייה החמישית (1932-1939). באותה תקופה הביאו הקושי הכלכלי והקושי הפיזי של חקלאי הכפר, נוסף על הפיתוי שבחיי הנוחות בעיר, להגירה שלילית מן הכפר ולהפסקת פיתוחים חקלאיים.¹⁷ מגמת התחזקות הערים נמשכה, ומעל כולם ניצבה העיר תל אביב בריכוז האוכלוסייה, באפשרויות התעסוקה ובחיי התרבות. רמת החיים של אנשי העיר עלתה על זו של אנשי הכפר וגרמה לרבים מאנשי היישוב לוותר על חלום ההגשמה הציונית הכפרית.¹⁸ אם כן, הדחיפות האידאולוגית לקריאה לשיבה אל הכפר הייתה חזקה שבעתיים. במצב זה, ראשי המוסדות הלאומיים השתמשו בקולנוע בתור כלי תעמולה, לשם קידום משנתם – חזרה לחיי הכפר.

שנת 1935 הייתה שנה פורייה לקולנוע הישראלי. זה אחר זה יצאו לאקרנים שלושה סרטים שתיארו את הארץ הנבנית בידי החלוצים ונגאלת משימונה: **זאת היא הארץ, לחיים חדשים ועבודה**. בכולם מודגשות התחדשות של בנייה, התיישבות ועבודת האדמה. הסרט **זאת היא הארץ** נהגה במוחם של האחים יצחק וברוך אגדתי, שהקימו את חברת אגא להפקת סרטים. הסרט נבנה על תסריט מאת אביגדור המאירי ונשען על שלושה מקורות צילום: הארכיון של יעקב בן דוב (ובו תיעוד מהשנים 1917-1933), ארכיון חברת אגא (ובו תיעוד משנת 1931 עד אותה שנה) והסרטים חדשות, מבוים ותיעודיות.¹⁹ בעזרת

14 בצלאל עמיקם, 'התרחבות היישוב היהודי ותשתיתו הכלכלית', בתוך: בנימין אליאב (עורך), **היישוב בימי הבית הלאומי**, כתר, ירושלים 1976, עמ' 317-332.

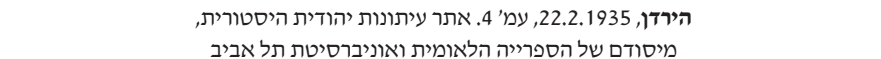
15 דן גלעד, **היישוב בתקופת העלייה הרביעית**, עם עובד – תרבות וחינוך, תל אביב תשל"ג, עמ' 47.

16 המוסדות הלאומיים העדיפו להשקיע בקרקעות שלא היה להון הפרטי עניין בהן, הן משיקולי אחיזה בקרקע הן משיקולים כלכליים, במה שמכונה 'עקרון ההשלמה'. ראו: אביבה חלמיש, **מבית לאומי למדינה בדרך: היישוב היהודי בארץ-ישראל בין מלחמות העולם**, א. האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2004, עמ' 318, 324; אורן קלמן, 'נייר מתוצרת הארץ: מפעל הנייר בחדרה ומדיניות הפיתוח של ממשלות מפא"י בשנות המדינה הראשונות', **עיונים בתקומת ישראל**, 26 (2016), עמ' 352.

17 אניטה שפירא, **המאבק הנכבד: עבודה עברית, 1929-1939**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ז, עמ' 157, 185.

18 בצלאל עמיקם, **נירים ראשונים: ההתיישבות בימי העלייה החמישית**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ם, עמ' 113.

19 משה צימרמן, **סימני קולנוע: תולדות הקולנוע הישראלי בין השנים 1896-1948**, דיונון, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2001, עמ' 141.

באחת הסצנות המבוזות נגש חלוץ צעיר (רפאל קלצ'קין) ובידו טורייה אל חלוץ ותיק (מאיר תאומי) ותוהה באוזניו במבטא רוסי כבד: 'למה העולים החדשים אינם רוצים ללכת אל הכפר ורוצים להישאר בעיר'. הצעיר מתאר את המהפכה שעשה בחייו, מחנווני לעובד אדמה, וכמותו חברי הכפרים והקיבוצים אשר 'הלכו אחרי האת והמחרשה'. החלוץ הוותיק

91

עונה לו שבלעדי העיר אין הכפר יכול להתקיים משום שהעיר היא מקור למסחר, לתעשייה ולמלאכה, וכן אנשי העיר קונים את תנובות אנשי הכפר. כדי שיווכח בכך הצעיר בעצמו מציע לו הוותיק לערוך סיור בעיר.

המסך מתחלף בתמונות אותנטיות שונות מן החיים בערים הגדולות – תל אביב, ירושלים וחפיפה. בכולם ניכרת המולת אנשים, חנויות, בתי קפה וכלי תחבורה, אולם במקום שיעוררו מראות העיר התפעלות, הם עוררו בחלוץ הוותיק תגובה נועזת: 'ראינו את טפילי הגולה הארורה, בבתי הקפה הם יושבים הטפילים הללו ומספסרים בגופה ובנשמתה של האומה. את האדמה הם מוכרים מיד אל יד. אדמה! ועוד ראינו – נוער הולך ומסתובב בלא כל מטרה. בלי כל יצירה. בלי אהבה. נשמתו ריקה ונבובה והוא פורט אותה פרוטות פרוטות במדרכות העיר הרועשות'. קריאתו של החלוץ חד-משמעית: 'רקובה העיר, רקובה. אם צעירים אתם, אם לא נקרא עוד דם בעורקים, עזבו את העיר, צאו אל מרחבי השדה. זכרו חברים, לשם מה באנו לארץ הזאת? כלום לא לשם התחדשות עמנו? כלום לא לשם תחיית האומה? ומהו העיקר, מהו החשוב ביותר בתחייתנו? אדמה, כן אדמה. זהו העיקר. כפרים נחוצים לנו, אנשי מעדר ומחרשה נחוצים לנו. אדמה נחוצה לנו. גלך, חברים, גלך!'. מיד בסיום הקריאה הנרגשת התמונה עוברת לפרדס, ובו חנה קיפניס ויוסף גולנד שרים את השיר 'אל הכפר' שכתב עמנואל הרוסי והלחין מרדכי זעירא, וכאילו ממשיכים את דבריו של החלוץ הוותיק:

מִן הָעִיר, מִן הַכֶּרֶךְ, מִבְּתֵי הַחוּמָה
רוץ חָלוּץ, קוֹם וּבָרַח אֶל הַכֶּפֶר!
רוץ חָלוּץ, קוֹם וּבָרַח אֶל הַנִּיר!
לְמוֹשֵׁב, לְקַבּוּץ,
קוֹם וּבָרַח, רוץ-רוץ, חָלוּץ!²¹

במשך ארבע דקות שירה ועוד שש דקות נגינה מוקרנות על המסך תמונות מן החיים בכפר: דקלים וברושים מתמרים, חקלאים חורשים, תרנגולות כלול. הדגשת הזהות בין האדמה למולדת אינה מאפשרת לחמוק מהקביעה כי החיים הנכונים בארץ הם חיים של עבודת האדמה: 'אֶדְמָה – זֶה שֵׁם שֶׁל אֲמָא, אֶדְמָה – חֶרֶשׁ קִדְיָמָה, אֶדְמָה – הָיִד עֹבְדָת, אֶדְמָה – זוּ הִיא מוֹלְדָת'. כמו הביטוי המקובל 'אימא אדמה', מילות השיר רומזות לקשר אינטימי בין החלוץ ובין אדמתו. האדמה עוטפת, שומרת ומגינה, מהאדמה באת ואליה תשוב. מרדכי זעירא צעד בעקבות המילים בעיצוב הלחן, שעובר בין צלילים נמרצים בקריאות 'רוץ', 'קום' ו'ברח' לצלילים רכים ומפויסים בתיאור האדמה. בניסיון לעצב זמר בסגנון ארץ-ישראלי חדש ולהתרחק מהצלילים הגלתיים פיתח זעירא את חלקו הראשון של השיר במערכת צלילית שאיננה מערבית – בסולם של חמישה צלילים בלבד (פנטטוני). במבנה הסולם אין

21 כל השירים המצוטטים במאמר נלקחו מאתר זמרשת, <https://www.zemereshet.co.il/m> שם גם נזכרים כותרי הספרים בהם הם נדפסו.

צליל מוביל שמושך אל הצליל היסודי של הסולם (טוניקה), ואין הוא בנוי בדרך המקובלת של סולם מז'ורי או מינורי של שבעה צלילים. זו הייתה אחת הדרכים של המלחינים לעצב את השיר הישראלי המקומי, והם פעלו מכוח הדחייה הגלותית מצד אחד ומכוח המשיכה המזרחית מצד אחר. והנה, נדמה שהשיר פעל את פעולתו, שכן בתמונה שאחרי כן נראית קבוצת חלוצים צועדים מחובקים ונחושים, בידיהם כלי עבודה ובפיהם השיר. פניהם אל הכפר. יוצרי הסרט שמו בפיו של החלוץ הוותיק מילים שאינן משתמעות לשתי פנים: העיר רקובה, ואילו תחייתה של האומה תנבע מן הכפר. הקריאה לרוץ ולברוח מן העיר עם הפעולה של צעידה אל הכפר מרמזת לצופה את אשר מצופה ממנו – לעזוב את העיר ולעבור אל הכפר.

גישה מפויסת יותר בנוגע להתיישבות העירונית מוצגת בסרט לחיים חדשים שיצא לאקרנים באותה שנה. הסרט נוצר ביוזמתו של ליאו הרמן, מזכיר קרן היסוד, מתוך הכרה בהשפעת המכרעת של סרטים מגויסים על הציבור היהודי בארץ ובחוץ־לארץ. כדי להבטיח את רמתו המקצועית הגבוהה של הסרט יצר הרמן שיתוף פעולה עם ענקית הסרטים האמריקנית פוקס המאה ה־20 (Fox 20th Century) וקיבל ממנה צלם ובימאי. שאיפתו של הרמן הייתה להציג בסרט את פניהם השונות והמגוונות של תושבי הארץ, ולפיכך תיאר הסרט אידיאלית את ארץ ישראל על חלקיה השונים – התיישבות, בנייה, תעשייה והאוכלוסיות השונות הדרות בה.²² לדבריו, 'זהו לא רק מפעל התיישבותי. הוא צמח וגדל מקרקע כיסופי־עמנו משנות־אלף, ואף המעשה הכי־זעיר, שהועיל להצלחתו, קשור בקשר בל־ינתק לעבר ולעתיד, לעילה תולדתית ולמטרת התנועה כולה. [...] יהי רצון, שישמש לרבים גם קריאה והכרזה והוראת־דרך, כשמו העברי אשר נתנו לו – "לחיים חדשים"'.²³ מתוך שאיפה להעמיק את הנופך הארץ־ישראלי בסרט פנתה מרגוט קלאוזנר – בעלת חברת ההפקות אורים, שנוסדה במיוחד לשם יצירתו של סרט זה²⁴ – אל נתן אלתרמן ודניאל סמבורסקי וביקשה מהם לכתוב עבורו כמה שירים. התוצאה הייתה ארבעה שירי עבודה והתיישבות; אלה שולבו במארג הסרט ותיארו את חיי העמל בארץ לצד אהבה גדולה למולדת.²⁵

באמצע הסרט בערך מוצגים חיי העבודה והעמל של ההתיישבות הכפרית. הקריין מסביר: 'ישובים שהוקמו רק לפני שנים מעטות על ידי חלוצים מפרנסים את עצמם, דבר המוכיח כי יהודים הם עובדי אדמה מוצלחים ביותר'. לעיניהם של הצופים ניבטים חיי הכפר: משק עופות, כוורות דבורים, ילדים מאכילים עזים, חלוצה חולבת פרה. התמונות מלוות בפסקול שנערך בדיוק ובדקדוק כדי לספק לצופים חוויה חושית מלאה, ובכללה צלילי קריאות התרנגול, דנדון פעמוני הכבשים ופעיותיהם וגעיות הפרות. המראות

22 צימרמן, סימני קולנוע, עמ' 129, 131.

23 ליאו הרמן, 'לחיים חדשים', העולם, 14.11.1935, עמ' 8.

24 עם בעלה יהושע ברנדשטר. Margot Klausner, *The Dream Industry*, Israel Motion Pictures Studios Herzliya, Herzliya 1974, p. 15.

25 דניאל סמבורסקי, 'אוטוביוגרפיה', תצליל, ט, 4 (1969), עמ' 180-182.

כרזת הסרט לחיים חדשים, 1935.
עיצוב: אוטה וליש. אצ"מ, KRA/790

והצלילים מזכירים את מה שפינה המלחין אלכסנדר אוריה בוסקוביץ' 'נוף דינמי'. לדבריו, הנוף המזרחי וצלילי השפה השמית יוצרים תמונה מלאה וכוללת של החיים בארץ, וממנה תצמח היצירה האמנותית.²⁶

שיאה של הסצנה היא בהגעה לקיבוץ – סמל לאומה ולעולם של סדרי חיים חדשים. המצלמה נכנסת לחדר אוכל הומה סועדים, וברקע נשמעת מוזיקה מטרימה 'לשיר העמק' שיבוא מיד. המוטיב המוזיקלי נלקח משורות השיר הראשונות, אך הוא נמרץ ופעלתן, ובשמיעה ראשונה איננו מזהה. כאשר אחת החברות מכריזה בקול: 'חבריא, הקשיבו! דממה ביזרעאל!' הקהל משתתק, ודניאל סמבורסקי ליד הפסנתר מתחיל לשיר. החברים יושבים ומאזינים בעיניים נוגות לתיאור נוף העמק עד סיום הפזמון. לאחר מחיאות הכפיים כל הנוכחים מצטרפים לשירתו של סמבורסקי, ההולכת ונמשכת גם במראות היום-יום של הקיבוץ: טבחית מקלפת תפוחי אדמה, גבר בעת גילוחו, אישה שתולה כבסים לייבוש ורפתן החולב את פרתו (ואף גוער בה: 'עמדי בשקט!'). הסצנה מסתיימת בדימוי רומנטי ארץ-ישראלי של גבר חסון אשר קוצר בחרמש ומשחזר בשעת דמדומים על רקע המהום השיר. הסצנה פותחת בנגינה המוטבעת בפסקול (Non-diegetic music), אחרי כן עוברת לנגינה ולשירה שמתרחשות בתוך הסצנה (Diegetic music) ומסיימת שוב בצלילי רקע. השילוב בין צלילי רקע שהמקור להם גלוי במסך ובין הצלילים שהמקור להם אינו נראה במסך יוצר לכידות לסצנה שעוברת בין מקומות ובין תרחישים שונים.²⁷ עריכה מורכבת זו היא עוד אחד מסימני ההיכר של הסרט.

26 אלכסנדר אוריה בוסקוביץ', 'בעיות המוזיקה המקורית בישראל', אורלוגין, 9 (1953), עמ' 280-294.
27 Claudia Gorbman, *Unheard Melodies: Narrative Film Music*, BFI Publishing, London 1987, pp. 22-26

על פי דבריו של יעקב גרוס, יוצרי הסרט לא אהבו את הבית השלישי של השיר, המצייר מציאות קשה: 'אֶפֶל בָּהָר הַגָּלְבוֹעַ, / סוֹס דוֹהֵר מֵצֵל אֶל צֵל. / קוֹל זַעֲקָה עָף גְבוּהָ, / מִשְׁדוֹת עֵמֶק יִזְרְעָאֵל. / מִי יָרָה וּמִי זֶה שָׁם נֶפֶל / בֵּין בֵּית אֶלְפָּא וְנֶהְלֵל?' ובגרסה הסופית לסרט הושמט הבית.²⁸ את השיר הלחין סמבורסקי במודוס (סולם) הדורי, מודוס טבעי שהתחבב על מלחיני היישוב. למודוסים הללו צליל שביעי שאינו מוגבה, ולכן אינו מוביל לסוניקה – לצליל היסודי של הסולם, כמו במוזיקה המערבית. כך, כמו שראינו, ניתבו המלחינים את רצונם להתרחק מהמוזיקה המערבית ה'גלותית' לתוך ניב מזרחי חדש. המלודיה של השיר נעה בגלים סביב הצלילים המרכזיים של המודוס – הטוניקה והדומיננטה (הראשון והחמישי) – תכונה אופיינית לרבים משירי הזמר המוקדמים, המכונים בפי שי בורשטין 'ניב שורשים'. אלו שירים שחוברו בין שנות העשרים לשנות השישים של המאה הקודמת לטקסט תנ"כי או ארץ-ישראלי, ולחניהם מאופיינים בזיקה לסגנון המזרחי.²⁹ 'שיר העמק' הוא דוגמה מצוינת לשיר מקורי, שקיבל חיים עצמאיים מחוץ לסרט שהוא הושמע בו לראשונה, והיה לאחד ממייצגי הזמר העברי השרשי.

'הגלילה!' כרזה מטעם קק"ל, 1937.
אצ"מ, KRA/13

גם ההתיישבות היהודית בגליל קיבלה התייחסות מיוחדת בשירי העם בכלל ובסרטים הציוניים בפרט. מאמצע שנות השלושים, כשהחלו הדיונים בדבר פתרון מדיני לצבור תאוצה, זכה הגליל לתנופת בנייה ולהתעוררות חדשה. בשנת 1937 יצא הסרט הגלילה ביוזמתה של קק"ל, כסרט תעמולה מובהק למען התיישבות יהודית בגליל. מחציתו הראשונה של הסרט מתארת את שממת הגליל ואת המושבות סביב ביצת החולה במילים 'בודדות ועניות'. המצלמה עוברת סביב הרים חשופים ובתוך סמטאותיה של צפת, שנדמה כי חיים בה יהודים זקנים בלבד. ימת החולה עצומה בגודלה, והג'מוסים השוחים בה מוקפים צמחי ביצה. כצפוי, מחציתו השנייה מדגישה את בשורת החיים החדשים: חקלאים עובדים בשדה, ילדים רצים ברחבי המושבה, עדרים של צאן ובקר רועים באחו, ומעל כולם ניצב פסל האריה השואג, שהוצב בתל חי שלוש שנים קודם לכן.

28 את גרסת המקור עם הבית השלישי, שניצלה במזל מולקה, אפשר למצוא ביוטיוב, ראו: <https://youtu.be/pdc8tJwaBBU> (אוחזר ב-28.7.2025).

29 שי בורשטין, 'הזרעים ברניה בדמעה יקצורו: ניב 'שורשים' בזמר העברי 1930-1960, מוסד ביאליק, ירושלים תשפ"ג, עמ' 31-39.

בפתיחתו של הסרט ובחלקו השני נשמע ברקע שירו של עמנואל עמירן (אז פוגצ'וב) 'לגליל אחים': 'לִגְלִיל, לִגְלִיל, אֲחִים/ נַעֲלָה כְּלָנוּ/ אֶדְמַת בּוֹר שָׁם מְחַפָּה/ וּמְצַפָּה רַק לָנוּ/ אֶךְ נְבוֹא, נִזְרַע, נִשְׁתַּל/ נָשִׁים אֶת נִדְבָכֵנוּ/ תַּתְּעוֹרֵר הָאֶדְמָה/ תֵּשׁוּב וְתַחֲיֵנוּ'. בשנות השלושים נחלקו שירי הגליל לשניים: שירים שעסקו בפרשת תל חי; ושירים שתיארו התיישבות חלוצית במרחבי הטבע של הגליל. בולט בשירים הללו העיסוק ברעיית צאן, ולצד הרועה נזכר חליל.³⁰ עמירן עצמו כתב כמה שירים על הגליל: 'הגליל הוא שיר', 'הגלילה נעלה', 'בגליל העליון', 'יוסף הגלילי', 'חלום יוסף הגלילי', וכאמור 'לגליל אחים'. הימנעות מכוונת מצליל מוביל, המשקל המשתנה תכופות, והסטות הדגשים מעידות על סגנונו המוזיקלי האופייני של עמירן, המייחד אותו ממלחיני התקופה האחרים.³¹ ביצוע של מקהלה שמשלב קולות בוגרים וקולות צעירים, ובייחוד קריאות העידוד 'הֵי־הֵ' בסוף השיר, ממריצים את האווירה ומתכתבים עם המילים המעוררות לכבוש את השממה ולהפריחה. אמנם השיר 'לגליל אחים' לא זכה לתפוצה רחבה ביישוב, אולם נמצא אותו גם בסרט מולדת בהתהוות משנות הארבעים, המתאר את חיי העבודה, הפיתוח והבנייה בארץ. המניפולציה המוזיקלית בסרט פשוטה וברורה: כשהגליל מתואר בשימונו ובעיזבונו נשמעת ברקע מנגינה פנטטונית גוהה, קול אישה ללא מילים. ברגע שהמצלמה עוברת לתמונות ההתחדשות מהגליל, שירו הקצבי והממריץ של עמירן מתנגן ברקע ומספק חוויה חושית מוגברת של כיבוש השממה.

צילום מסך מתוך הסרט לחיים חדשים. אוסף ארכיון הסרטים היהודיים
ע"ש סטיבן שפילברג של האוניברסיטה העברית והארכיון הציוני המרכזי

- 30 וכבר עמד נתן שחר על החרוז חליל-גליל. נתן שחר, שיר עליהנא: תולדות הזמר העברי, מודן, בן שמן תשס"ז, עמ' 126.
- 31 להרחבה ראו: אפרת ברט, "'יין מכרם עתיק בקנקן חדש": סוגת שיריו המקוריים של עמנואל עמירן', בתוך: מיכאל וולפה, גדעון כ"ץ וטוביה פרילינג (עורכים), מוזיקה בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2014), עמ' 362-376.

זיהוי ההתיישבות הכפרית עם עבודת האדמה נכרך בפסוק הידוע מתהלים (קכו ה): 'הַזֶּרְעִים בְּדִמְעָה בְּרִנָּה יִקְצְרוּ'. מילותיו קיבלו משמעות חדשה עם ההתיישבות המחודשת בארץ ישראל והובאו בגליות, באריחים, בתבליטים ובשירים. קציר העומר וטקס חגיגות הביכורים היו אירועים חשובים בחיי ההתיישבות העובדת, ובהם תמונת הנפת החרמש אל על הייתה חלק מרכזי במסכת. בסרט לחיים חדשים למשל סצנת 'שיר העמק' מסתיימת בחלוץ שמניף את החרמש הלך ושוב על השיבולים. בתום העבודה הוא נשען עליו בגופו, ומבטו נח אל האופק.

לפעולת הקציר שורשים עמוקים במסורת היהודית. על פי התורה, מצווה היא לקצור את התבואה הראשונה לאחר חג הפסח ולהביאה מנחה לבית המקדש. עם ראשית ההתיישבות בארץ השתנתה מצווה זו לקציר יבול עבודת הכפיים של החלוצים, וכך חיברו שירי הקציר של מלחיני הזמר בין טקס הקציר הדתי העתיק לאידאולוגיה מודרנית של עבודת האדמה. דוגמה מוחשית לכך נמצאת בסרט מעל החורבות משנת 1938. בסרט מתוארת חבורת ילדים פליטי המשטר הנאצי, שמגיעים לכפר נוער בארץ ואינם מצליחים להשתלב בין צילום הילדים הצברים. כדי לעודדם, המדריך שלהם ממשיך את שליחותם בארץ לכפר יהודי שנהרס בידי הרומאים אלפיים שנים לפני כן, והילדים בעצמם הקימו אותו מחדש. בתחילת הסרט אנו צופים בילדים עובדים בכפר החקלאי, וברקע שירו של עמירן 'הזורעים בדמעה': 'בָּא הַשֶּׁמֶשׁ, בָּא, בָּא / קְמָה זֶה? - זֶה, זֶה, זֶה. / הָאֶקֶצֶר? קֶצֶר, קֶצֶר!'. המילים מובאות מתוך המשנה במסכת מנחות ומתארות את קציר העומר בימי בית שני. המקורות היהודיים היו אבן שואבת עבור עמירן והוא הושפע מהם בכתיבת שיריו, ובהם פסוקי התנ"ך, שירים בהשראת אירועים תנ"כיים ומקורות תנאיים.³² בשיר זה, מלווה את הזמרת אסתר גמליאלית חליל בלבד - ביטוי לאותנטיות של המעמד. גם כאן נמנע עמירן משימוש בצליל המוביל, והוא בנה את המלודיה סביב מרווחים של ארבעה צלילים (טטרקורד) וחמישה צלילים (פנטקורד). אלה עוד ביטויים לניב שורשים' שמאפיין את שיריו. לאחר ההכרזה החגיגית הגיעה העת לקטוף את הפרות, תרתי משמע: שירה חגיגית וקצבית למילים 'הַזֶּרְעִים בְּדִמְעָה בְּרִנָּה יִקְצְרוּ' מלווה בסרט את הילדה הצעירה, הזוכה ליהנות מגור טרי שרק עקרה מערוגתה. בסיום הסרט נראות תמונות מטקס הבאת הביכורים באצטדיון המכבייה בתל אביב, לצלילי שירו של עמירן 'הללויה הללו אל בקודשו'.³³

יש מי ששירי קציר היו עבורם לסמל לצבריות. בנימין, נער ניצול שואה, גיבור הסרט אדמה מ'1947-1948, מביט בילדים הרצים ברחבי הכפר, פְּמָה להיות אחד מהם. הוא מאזין לשיר 'אל הקציר' שבפיהם, מתבונן בצעירים בקרבם וחולם למחוק את עברו ולהתחיל בארץ חיים חדשים. הבחירה ב'אל הקציר' של שרה לוי-תנאי ועמירן איננה מקרית: הדימוי

32 'עלילות התנ"כ היו לחם חוקי היום יומי', כך כתב בזיכרונותיו. מתוך ארכיון עמירן, אוניברסיטת תל אביב, ללא תאריך. גם נתן אקסלרוד, מפיק הסרט, ציין שעמירן כתב לסרט 'שירים הדומים למוסיקה תנ"כית'. ראו: צימרמן, סימני קולנוע, עמ' 205.

33 חוקר הסרטים יעקב גרוס גילה כי אלו תצלומים מיומני כרמל מס' 15 משנת 1935, שנתן אקסלרוד - בעל 'סרטי כרמל' - שילב בסרטו.

הרומנטי של ים החיטה שואב לתוכו את היהודי החדש, עובד האדמה, מניף החרמש. ומעל הכול בבסיס התמונה עומדת אידאולוגיה פשוטה: 'השָׂדֶה יִשָּׂא קוֹלוֹ: זֶה עָמַל זֶה פָּרִי'.³⁴ אם כן, ראינו שבמשך קצת יותר מעשור שקדם להקמת המדינה הודגשו בסרטי תעמולה ציוניים נושאים של חיי כפר והתיישבות חקלאית בארץ ישראל. קטעי הווידאו שולבו עם שירים שתוכנם התאים לרעיון הכפר, אשר אותם חיברו מיטב המלחינים והמשוררים באותה תקופה. גם הלחנים הותאמו לרוח הארץ-ישראלית; הושתתו על מודוסים טבעיים ועל מרווחי טטרקורד ופנטקורד; וניסו לשמור מרחק מהמוזיקה הגלותית המקובלת. לפי האתוס הציוני-כפרי חקלאי, השירים קוראים לשיבה לכפר, מציירים את הפסטורליה של חיי העמק ומתארים את ציפייתה של האדמה לגאולה הדדית, כמו בשירו של עמירן: 'תתעורר האדמה תשוב ותחינו'.

שירי עיר ותעשייה

מול חיי הכפר ניצבת העיר, שהייתה תמונת תשליל שלו, כמו שראינו בסרט **זאת היא הארץ**. בראשית הציונות התרכזו יהודי הארץ בערי הקודש העתיקות, בייחוד בירושלים, בצפת ובטבריה. האמונה השלטת כי רק עבודה חקלאית תוביל לגאולת הקרקע ולפיתוח הארץ הביאה לכך שעד הקמת המדינה הוקמה עיר מרכזית אחת בלבד – תל אביב.³⁵ מרבית המשאבים הלאומיים הוקצו לבנייתם ולפיתוחם של כפרים, מושבים וקיבוצים שנשענו על עבודה חקלאית והתנכרו לסגנון החיים הבורגני. בעיני רבים, צורת ההתיישבות העירונית הייתה המשך לדפוס התיישבות מוכר וישן מהגולה. ככזו, היא לא חוללה את המהפכה שביקשו החלוצים לחולל בחייהם. היהודי החדש ביקש לברוא צורת חיים שתיתן בידו את הכוח לפעול כעצמאי ולעבוד את אדמתו. העיר, למרבה הצער, לא סיפקה את הצורך הזה אלא הנציחה את זיכרון החיים הישנים.³⁶ אמנם הייתה הסכמה בקרב אנשי תנועת ההתיישבות כי קיים צורך ממשי בעיר, אך הוא משני בחשיבותו ליישובים החקלאיים.³⁶ נוסף על כך, עליונותם המספרית של אנשי הקיבוצים והמושבים בעמדות המפתח בהנהגה יצרה חלוקה יחסית שלא שיקפה את שיעורם באוכלוסייה והנציחה את חוסר השוויון בין ההשקעה בכפר ובין (חוסר) ההשקעה בעיר.

העיר תל אביב הוקמה בשנת 1909 ונקראה אחוזת בית – שכונה יהודית עצמאית עבור בעלי החנויות והפועלים ביפו. היא תוכננה להיות פרוור גנים ירוק בדגם של בתים נמוכים מסודרים בשתי וערב על הקרקע החולית, תכנון שהיה מנוגד לצפיפות ולחוסר הסדר של

34 העיר עפולה הוקמה בשנת 1925, אך התפתחה לא כצפוי. היא הוכרזה כעיר רק בשנת 1973.
 35 Erik Cohen, *The City in the Zionist Ideology*, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1970, p. 12
 36 היו שטענו כי הדרך ל'תיקון' העיר היא בניית שיכונים פועלים ומשקי עזר בגבולותיה. ראו: איריס גרייצר, **מהשכונה אל השיכון: ההתיישבות העירונית של הפועלים בארץ-ישראל ושורשיה הרעיוניים, 1950-1920**, פרדס, חיפה תשע"ז, עמ' 32.

'ובצעד כל קיר, בִּהְפֹךְ בְּיָנֵנוּ', צילום מסך מתוך הסרט **זאת היא הארץ**.
אוסף ארכיון הסרטים היהודיים ע"ש סטיבן שפילברג של האוניברסיטה העברית
והארכיון הציוני המרכזי

העיר יפו.³⁷ תל אביב, העיר המודרנית היחידה אז, משכה אליה את אנשי המעמד הבורגני, אנשי העלייה הרביעית וביתר שאת את אנשי העלייה החמישית שאחריה. ההון הפרטי שהביאו עמם העולים הושקע בעיקר בעסקאות מקרקעין ובניית בתים, במלאכה ובמסחר זעירים.³⁸ בנאי תל אביב מילאו את העיר בתים חדשים וקולות הלמות פטישים. בתי חרושת ומפעלים קטנים השמיעו את מזמוניהם וקרקושיהם וסיפקו עבודה לפועלים רבים.

אחד מסמלי תל אביב הקטנה הוא בית החרושת ללבנים סיליקט, שהוקם בשנת 1922, ובמשך 14 שנים היה אחד ממפעלי התעשייה הגדולים בעיר. החולות שמסביב לתל אביב היו חומר גלם העיקרי של בית החרושת שהיה הספק המרכזי ללבני הבנייה במקום. רם גופנא מתאר את המפעל כמו שהשתקף בעיני המתישבים בשכונות הסמוכות: 'קרוניות של חול מוסעות על פסי רכבת בידי קטר קטן אל פנים בית החרושת; משטחי ענק עמוסי לבנים לבנות שיצאו זה עתה מכבשני המפעל; עגלות רתומות לסוסים ומכוניות עמוסות לבנים בדרכן לבניינים ההולכים ונבנים בעיר ובסביבותיה. דומה כאילו שירו של אלכסנדר

37 אלישע אפרת, **ערים ועיור בישראל**, אחיאסף, תל אביב תשל"ו, עמ' 73.

38 גרייצר, **מהשכונה אל השיכון**, עמ' 26.

פן "הבו לבנים..." נכתב בהשראת המפעל, שהטביע את רישומו שנים רבות על נוף העיר.³⁹ שירו המוזכר של פן, שנכתב בשנת 1930, מתאר חבורת בנאים שנגלתה אליו דרך חלון 'הבית הצהוב' ברחוב אלנבי, תוך כדי סעודה עם חברו. את השיר הוא כתב באותו הרגע על נייר הדג המלוח.⁴⁰ התכיפות המובעת במילים 'הבו לְבָנִים, אֵין פְּנֵי לְעַמֵּד אָף רָגַע' מתבטאת ביתר שאת בלחן של מרדכי זעירא, שהלחין כמה משיריו של פן. זעירא עיצב את השיר במפעם מהיר ובשלושה חלקים: החלק הראשון נכתב מנקודת מבטם של הבנאים, ובנוי ממוטיב ריתמי ומלודי חוזר, במנועד צלילי מצומצם; החלק השני פונה אל הציבור: 'כְּלָנוּ נָשִׁיר, הַמָּנוֹן בְּנֵן אֶרֶצְנוּ/ בְּמָקוֹם אֶתְמוֹל יֵשׁ לָנוּ מִקֵּר'. הקריאה לאחדותו של היהודי החדש שבונה את ארצו מלווה בקפיצה מלודית גדולה של אוקטבה (שמונה צלילים) ובמקצב סינקופתי, שהדגשים בו מוסטים ממקומם הטבעי. החלק הזה סוחף במיוחד ובנוי במתכונת חזרתית שמבססת את המנגינה; וחלקו השלישי של השיר חותם בשירם המתנגן של הבנאים בעיר ובכפר. להבדיל משירי הכפר, 'הבו לבנים' הוא שיר שעוסק במישרין בבניין הארץ, ולחננו מזכיר ניגונים מזרח-אירופיים שאומצו לריקודי הורה. בשנת 1935 הושמע השיר 'הבו לבנים' בסרט **זאת היא הארץ**, שכזכור תיאר את הישגי המפעל הציוני בעזרת סרטונים מבוים וארכיון סרטי תעודה. באמצע הסרט הקריין אביגדור המאירי מתאר בפאתוס את עליית הנוער העברי, שהושפע מיוסף טרומפלדור וחבריו. הכוחות החדשים והרעננים שהגיעו לארץ המשיכו בבנייה במרץ רב: 'ושירת הבניין הלכה הלוך והתגבר, הלוך ודרוש: הבו לנו כוחות חדשים! הבו לנו ידיים לעבודה!'. בנקודה זו נכנס ברקע שירו של פן 'הבו לבנים', ובמסך מתחלפות תמונות שונות של בנאים עברים חרוצים, מקצתם חשופי גו ושרירים, וגם של בית החרושת סיליקט. התמונות הנעות המתחלפות זו אחר זו יוצרות הרגשה של תנופת בנייה רציפה בעיר תל אביב, ולכל מקום שהופנה מבט נראו בנאים שוקדים על מלאכתם. בסיום השיר מלאכת הבנייה רק הולכת ומתעצמת עם הישמע גרסה כלית לשיר, מהירה יותר, ובה צלילים ממשיים של מכות פטיש על ברזילים. הבטון והמלט שמילאו את העיר תל אביב ואת הארץ כולה נראים שוב ושוב בסרטים המגויסים, המתארים את התפתחות הארץ ובנייתה. כזה הוא שיר הלל לתל אביב, הפותח את הסרט **לחיים חדשים**. כתוביות הפתיחה הנגללות כלפי מעלה מכריזות על מטרתו של הסרט: 'זוהי דרמה על עם ההופך את ארצו המובטחת לארץ של הגשמה. זהו תיעוד מאבקהם וניצחונותיהם של מאות אלפי היהודים שמחזירים את פלשתינה אל חיק המדינות המתורבתות ומכינים מולדת עבור מאות אלפי היהודים האחרים שנותרו מחוסרי בית ברחבי העולם וכך מאפשרים ליהודי התפוצות חיי חירות ויצירתיות'. על פי המילים האלה, התנועה הציונית מחיה את הקרקע ומאפשרת לעם היהודי חופש וצמיחה. על רקע הכתוביות נשמע שירם של אלתרמן וסמבורסקי 'תל אביב', המתכתב עם הצהרת הפתיחה. השיר מתאר את שיממונה של הארץ לפני בואם של החלוצים ואת המהפך שחל בה עם

39 רם גופנא, 'בית החרושת ללבנים "סיליקט" בנוף ובוזכרון התל אביבי', בתוך: אלי שילר וגבריאל ברקאי (עורכים), **101 שנים לתל אביב, העיר העברית הראשונה**, אריאל, ירושלים תשע"ב, עמ' 160.

40 חגית הלפרין, **צבע החיים: חייו ויצירתו של אלכסנדר פן**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2007, עמ' 88.

יישובם בארץ: 'ארץ מְשֻׁפֶּלֶת/ אֶרֶץ נִדְחָת/ חוֹל וְגִמְלָת/ יָם וְקִדְחָת' בראשית הדרך – לעומת 'אֶבֶן וּמָלֵט/ יָד מִתְבַּרְזֶלֶת/ מֶרֶץ נִסְלָלֶת/ עֵיר שָׁרָה שִׁיר' לאחר גאולת האדמה. להבדיל משירי הכפר ועבודת האדמה, גאולת הארץ כאן מתקיימת מתוך סלילת כבישים, בנייה ותיעוש. זוהי נקודת מבט עירונית שרואה בפיתוח של האנושות גורם מצמיח ואינה מתרכזת בעבודת האדמה. אלתרמן השתמש במילת 'כיבוש' כוחנית, המושגת באמצעות התפתחות התעשייה: 'לֶהֱב וּנְחָשֶׁת, רֶהֱב חֲרָשֶׁת/ פְּכָה נִכְבֵּשׁ אֶת שׁוֹר הַמִּדְבָּר'. הוא לא חסך במצלולי שירה כמו אסונאנסים (לֶהֱב וּנְחָשֶׁת/ רֶהֱב חֲרָשֶׁת); אליטרציות (גַּל וְגִלְגָּל וְגִיל) וריבוי פעלים לציור עמל בלתי פוסק (רעם המערבל, פעולת המנוע, צריבת הקיטור וסיבוב הגלגל).

בהמשך הסרט מתוארים חלוצי תל אביב בבניית העיר העברית הראשונה. החלוצים צועדים כחיילים בשני טורים, בידיהם כלי עבודה ובפיהם 'שיר בוקר' בקצב צעדיהם. סמבורסקי כתב את הלחן בברלין שלוש שנים לפני צאת הסרט, לשיר שהיה חלק ממחזה תעמולה ציוני בשם 'הפתרון היחידי'. המחזה שכתב ד"ר סלי (שאול) לזין מתאר את סבלם של היהודים בגולה ואת הפתרון היחיד לבעייתם – התיישבות יהודית בארץ ישראל. הלחן של סמבורסקי חגיגי ונחרץ ופותח בעלייה בקוורטה במקצב מנוקד (כמו ההמנון של צרפת 'La Marseillaise'). אלתרמן כתב לשיר מילים חדשות בעברית ברוח המחזה, המתארות את המולדת כאהובה שחל בה שינוי בעזרתם של החלוצים: 'מְמוֹרְדוֹת הַלְבָּנוֹן עַד יָם הַמֶּלַח/ נֶעֱבַר אוֹתָהּ בְּמַחְרָשׁוֹת, אָנוּ עוֹד נָטַע לָהּ וְנִבְנָה לָהּ, אָנוּ נִיפָה אוֹתָהּ מֵאֵד. // נִלְבִּישׁךְ שְׁלֵמַת בָּטוֹן וּמָלֵט/ וְנִפְרֹשׁ לָהּ מִרְבֵּדֵי גָנִים, עַל אֶדְמַת שְׂדוֹתֶיהָ הַנֶּגְאָלֶת/ הִדְגָּן יִרְנִין פְּעֻמוֹנִים'. משמעותו החלוצית: לאומית של המשפט 'נלבישך שלמת בטון ומלט' נזנחה ברבות הימים, והוא היה לסמל גנאי להשתלטות האדם על הטבע, אולם באותה עת ראו בו פעולה שקולה 'לנפרש לך מרבדי גנים'. גאולת הארץ מתבטאת בריבוי פנים, ולפיכך המילים 'ניטע לך' ו'נבנה לך' נאמרות באותה נשימה.

בשנות השלושים הוקמו בארץ כמה מהמפעלים הגדולים כמו תחנת הכוח בנהריים, מפעל האשלג בסדום ונמל חיפה, ואלה צמצמו את הפער בין היישוב היהודי הקטן ובין מדינות העולם המפותחות האחרות. יחזקאל סן, מורה ואיש של יצירה, כתב את השיר 'גלגלי העולם' כביטוי לתמורות של שנת 1932.

המוטורים שורקים ותרועות קטרים
מתלפדות להמנון היצירה.
דינמיט מִיָּשָׁר גִּבְנוֹנֵי הָהָרִים
והתמול נהרס תוך שירה.

ושירת העתיד משתלטת בכל
והולך ונשכח הישן.
וצועד דור צעיר וסולל המשעול
לעולם של בטון משרין.

גלגלי העולם חורקים שֵׁן בַּמַּפְעָל
ברנה מתמתח כל שריר.
כבר מזהיב האסיף ועליו העמל
בשדה, בפרדס ובגיר.

כבר כבדו הגרנות ומצפות ליבול
צחצחו מכונות הקציר.
מתברכת תבל בברכת השכלול,
בשפעה ובשבעה למכביר.

כדאי להתעכב על שיר זה משום שהוא טומן בחובו תפיסת עולם חדשה, אפילו מהפכנית, בנוגע ליחס החלוצים אל אדמתם ואל עברם. השיר מתאר את ההתפתחות הטכנולוגית המהירה בעולם התעשייה, החודרת גם למה שהיה אמור להיות הטריטוריה הבלעדית של האדם והטבע – עבודת האדמה. במקום חרמש שמונף באון על שיבולי השדה – מכונת הקציר עושה את כל העבודה; במקום ידיים מיובלות שמסקלות אבנים – הדינמיט מיישר את התוואי. מחבר השיר רואה בשיפור המודרני 'ברכה' ו'יצירה' כה גדולות עד שהוא מוכן למחוק את כל מה שהיה בעבר ולברוא דרך חיים חדשה. בשפה הקיצונית ברוח 'עולם ישן עדי יסוד נחריבה' משתמש המחבר במילים של השתלטות, הרס ושכחה: 'הַתְּמוּל נֶהָרַס תוֹף שִׁירָה'; 'שִׁירַת הָעֵתִיד מִשְׁתַּלֵּט בְּכָל'; 'הוֹלֵךְ וְנִשְׁכָּח הַיָּשָׁן'. העתיד שהדור הצעיר צועד אליו בדרך סלולה ובטוחה הוא 'עוֹלָם שֶׁל בְּטוֹן מְשֻׁרֵן' – עולם שהתעשייה החזקה יוצרת בו שפע וברכה. סן מעמיד את החקלאות והתעשייה זו לצד זו, ויחסי התלות בין השתיים ברורים: החקלאות זקוקה לתעשייה ולחידושים הטכנולוגיים כדי לשגשג. ייתכן כי כחבר לשעבר בגדוד העבודה, שטעם את טעמה של עבודת כפיים, ראה סן את היתרונות הרבים בטכנולוגיה חדשנית שמקילה על הפועל את מלאכתו. לחן השיר מזוירי וחגיגי, והמוטיב המקצבי שחוזר לאורך השיר מכני במידת־מה, ברוח מכונה יצרנית.

סרטון תעמולה של קק"ל בשם **מולדת בהתהוות** (*Homeland in the Making*) משנות הארבעים מתאר את הפיתוח התעשייתי והחקלאי שתורם לבניינה של המולדת. הסרט פותח בתיאור האדמה שהייתה מוזנחת במשך מאות בשנים, וכעת מרווה את צימאונה במים שהחלוצים מביאים עבודה. החלוצים מפתחים תשתיות, חופרים תעלות ומזרימים מים, שהם 'המצרך היקר ביותר בפלשתינה', לגידולים החקלאיים. בזכות מכונות חקלאיות מודרניות הפלא הזה מתאפשר, ותפוזים וענבים שאין כמותם גדלים בארץ. בהמשך הסרט רואים את תחנת הכוח של רוטנברג בנהריים, ולאחריה מפעלים שונים: מפעל לטקסטיל, מפעל הלבנים 'סיליקט', מפעלי תעשייה כבדה של פלדה ומתכת, מפעל לייצור כבלים, ושמן זית שמוצא במפעל 'שמן' בחיפה. הקריין מהלל ומשבח את בתי הייצור, שהם חלק עיקרי בבניין הארץ, וברקע נשמע השיר 'גלגלי העולם'. הסרט מסתיים במילים המודגשות 'לעולם של בטון משוריין' בצלילים גבוהים, בהאטה ובמשיכה ארוכה של המילים. שכנוע ברור כזה אינו מותיר ספק בנוגע לכוונותיהם של יוצרי הסרט: הם באו להראות כי התיעוש המואץ והפיתוחים הטכנולוגיים משרתים את מטרות הציונות לא פחות מהתיישבות בקיבוצים ובמושבים וכי בזכות הפיתוח העירוני הארץ מתעשרת, מתפתחת ונבנית.

'עורה החול כי מלט עליך' (תל אביב), 'נלבישך שלמת בטון ומלט' (שיר בוקר) ו'עולם של בטון משוריין' (גלגלי העולם) ממחישים לנו איך התפתחה התפיסה הציונית החד־ממדית מהגשמה באמצעות היאחוזות בקרקע והתיישבות חקלאית בלבד לתפיסה מורכבת שקיים בה מקום גם לבניין ולתיעוש, וכן לתלות הדדית בין פיתוח טכנולוגי ובין חקלאות. העיר העברית, ובראשה תל אביב, הלכה וכבשה את מקומה בתור עיר מרכזית בתרבות ובתעשייה. השירים המתארים את ההתפתחות העירונית נכתבו בסגנון נמרץ ופעלתני, כמה מהם נוצרו ממש מתוך המפגש היום־יומי עם העיר המתפתחת והתעשייה המשגשגת.

אידאולוגיה ומציאות

השיר 'הבו לבנים' מהסרט **זאת היא הארץ** מציג בחיוב את תנופת הבנייה והעשייה של העיר, שלא כמו הרושם שמתקבל מאוחר יותר בסרט – כאילו העיר 'רקובה'. הסתירה בין נחרצותו של החלוץ למפגן הראווה של יכולותיה של העיר מעוררת תמיהה: כיצד ייתכן שתעמולה עירונית תיוצג באותה נשימה עם תעמולה אנטי-עירונית? חזקי שוהם מספק ארבע סיבות משולבות לבחירה זו. סיבה ראשונה היא חלקם האישי של יוצרי הסרט, שחיו חיים עירוניים בעצמם. סיבה שנייה היא תצוגה קולנועית ברמה גבוהה של חיי העיר, אשר לא רצו לוותר עליה. סיבה שלישית היא הערכה לפיתוח הטכנולוגי, שהיה חלק מהאידאל הציוני. הסיבה הרביעית מונחת בבסיס אמונתה של התנועה הציונית: הקמתה של העיר תל אביב מתוך שממת החולות היא לא אחרת מן הדרך האידאלית אשר יש ליישב בה את הארץ ולבנותה. מתוך כך מתגלה השניות האידאולוגית של ההנהגה הציונית, שבאה לידי ביטוי בסרטיהם של המוסדות הלאומיים ושל אנשים פרטיים שביטאו את השקפתם: מצד אחד העיר מצטיירת כמאיימת על המפעל הציוני משום שהיא דינמית ורב-תרבותית, והגיוון העירוני עומד בסתירה לאידאולוגיה הברורה של עבודת הכפיים. מצד אחר דווקא אותה רב-תרבותיות אפשרה לאנשי היישוב היהודי לחיות חיים מלאים בארץ ישראל, שיש בהם מקום למגוון אמונות ודעות.⁴¹ זו הסיבה שעל אף הקריאות הגלויות בסרט להתיישבות כפרית ולחלוציות שמתבטאת בעמל כפיים, נמצא מקום גם להצגת ההתיישבות העירונית, פיתוח התעשייה ואף חיי בורגנות. במובן הזה, שירי העיר והכפר בסרטי התעמולה מייצגים את שתי הפנים בחזון ובהגשמה הציונית. לדברי יעקב שביט וגדעון ביגר: 'המציאות היתה חזקה יותר מהאידאולוגיה ומהאתוס כאחד; תל אביב ביטאה בהוויתה את הפער הרחב שבין האידאולוגיה ומערכת הסמלים של הזרם המרכזי בציונות הארץ ישראלית – זה של תנועת העבודה – ובין המציאות החברתית-כלכלית החדשה שנוצרה בארץ ישראל'.⁴² מנהיגי תנועת העבודה, שרצו להעתיק לחיי העיר את דפוסי החיים של הקיבוץ, נתקלו בהתנגדות מצד בני המעמד הבינוני, ששאפו להקים עיר קפיטליסטית בסגנון אירופי. מטרתה של העיר, כמו שראו זאת המתישבים בה, הייתה קידום המסחר והתעשייה לשם הרחבת ההון האישי והפיתוח הלאומי גם יחד. נוסף על כך, בחזונו של בוני העיר, תל אביב תהיה מרכז של אמונות ותרבות שיפיץ את אורו גם לגולה. אחד הדוברים הבולטים בנושא זה היה מאיר דיזינגוף, ראש העירייה הראשון של תל אביב:

ואחרי הנמל תבוא מסלת הברזל שתחצה את העיר ותחברנה אל הנמל. בקרוב יסודר ג'כ רובע מיוחד לתעשייה, ששם יתרכזו בתי-החרשת, כי אי-אפשר להעמיד את כל

41 חזקי שוהם, "קום וברח מן העיר": אידאולוגיה ציונית אחרת ב"זאת היא הארץ", **זמנים: רבעון להיסטוריה**, 106 (2009), עמ' 94-103.

42 יעקב שביט וגדעון ביגר, **ההיסטוריה של תל אביב: משכונות לעיר (1909-1936)**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשס"א, עמ' 257.

כלכלת תל-אביב על בנין בתים ושכר-דירה. גם בשביל התרבות נדאג. אנחנו נבנה רשת של בתי-ספר צבוריים, אנחנו נסדר גם תיאטרון לתפארת. את בתי-המסחר נרכז ברחובות ידועים ואת רחוב אלנבי רואה אני כבר נמשך ומשתרע עד לרחוב 'המלך ג'ורג' שביפו. אנחנו נסדר לנו ג"כ משטרה עירונית מיוחדת, שבה נכניס את מבחר צעירינו.⁴³

במילים אחרות, לפנינו תפיסה רחבה יותר של המונח 'ציונות', ובה המבט איננו פנימה, לתוך קבוצה קטנה וקהילה אחידה, אלא החוצה – לעבר קוסמופוליטיות תרבותית, פיתוח אישי וגיוון אנושי.⁴⁴

השירים שיקפו במילותיהם ובלחניהם את האידאולוגיה הקוראת להתיישבות בכפרים, כמו שהיה מקובל בתקופת היישוב. שירי הכפר קראו ליושבי הארץ להתיישב בעמק ובגליל, לעסוק בעבודת כפיים ולחזור אל המקור, אל החיים הטבעיים – אל אימא אדמה. מלחיני התקופה השתמשו בכלים שעמדו לרשותם כדי לבטא את האווירה הארץ-ישראלית המקורית, הרחוקה מהסגנון המוזיקלי הגלילי – כשם שיש להתרחק מן העיר, המסמלת גלותיות. השירים נכתבו למודוסים טבעיים ללא צליל מוביל, הקווים המלודיים נבנו על קישויות הצלילים היסודיים והתבססו על מבנים של טטרקורדים ופנטקורדים. בד בבד עם שירי הכפר נכתבו שירי בניין ותעשייה, בלחנים שביטאו שאיפה לבטא את הגידול העירוני ולהביע הלל ליכולתו של האדם להכפיף את הטבע לצרכיו, ולא ליצור אווירה ארץ-ישראלית מזרחית-חקלאית. תנופת היצירה וההתחדשות העניקה השראה למשוררים לתאר את בניין הארץ בצורה שלא נופלת מזו של עובדי האדמה אלא משלימה אותה. ביחסם של היוצרים עצמם אל הכפר ניכרה שניות: כל מי שהטיף לחיי הכפר או כתב בסגנון ארץ-ישראלי מקורי קבע את מקום מושבו בתל אביב. דווקא החיים במרכז התרבותי של הארץ, במקום של יצירה והתפתחות, הם אלה שאפשרו ליוצרי השירים חופש להביע את האידאל הרצוי, גם אם הם חיו על פי המצב המצוי.

במבט לאחור, נדמה שהסרטים המגויסים, והשירים שהושמעו בהם, הם אפיזודה חולפת בתולדות ביסוסו של היישוב היהודי בארץ, אולם הם עדות רבת-משקל לדרמה שהתחוללה באותן שנים בקרב המתישבים וראשי ההנהגה הציונית. זו הייתה דרמה שביטאה שתי תפיסות עולם – אידיאלית ומעשית, וממנה צמחו הפנים השונות של הארץ. היטיב לנסח זאת יהושע טהון, ממנהיגי התנועה הציונית בפולין, לאחר התחבטויות בשאלת העיר והכפר:

אני אומר: מה שאנחנו מכניסים בכח ההסתדרות ובכסף ההסתדרות, צריך להיות מן המין של 'החלוץ' המזוקק שבעתים שהולך לכבוש את הקרקע בשריריו ובזיעת-אפו. אבל מה שהולך ונכנס מעצמו – אף על פי שאנחנו צריכים לדרוש מכל עולה איזו

43 יעקב יערי-פולסקין, מ' דיזינגוף חייו ופעילותיו, א' איתן וס' שושני, תל אביב תרפ"ו, עמ' 126. דבריו נאמרו בשנת תר"ף.

44 אילן טרואן, 'תל אביב בשנות העשרים והשלושים: אידאולוגיות מתחרות בעיצוב דמות המטרופולין הציוני', דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, 10, 11 (תשמ"ט), עמ' 391-398.

שמינית שבשמינית חלוציות – אינו צריך בדיקה אם לכפר או לעיר. תבנה גם העיר ביחד ובעונה אחת עם הכפר, ובלבד שלא תבנה בלי הכפר. וכשישאלו אותי: ממה אתה מקוה ומחכה, שיבנה העם, העם עצמו? אני אענה: בהדורות הראשונים לבנינו – בודאי שרק מן הכפר נבנה. ואחרי כך, לאחר דורות ארוכים, תלך ההתפתחות בדרכיה. ואפשר שאז העיר תגבור, העיר ותרכותה הנהדרה.⁴⁵

על אודות המחברת

ד"ר אפרת ברט היא מוזיקולוגית וחוקרת הזמר העברי, מרצה בחוג לאמנויות ובחוג לחינוך במכללת דוד ילין. בעבר כיהנה כממלאת מקום ראש החוג לאמנויות (2018-2019). מפרסומיה: 'מפגשם של מלחיני הזמר העברי המוקדם עם המזרח', מוזיקה בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2014), עמ' 326-343; 'ביטויי שיר השירים בתקופה של תמורות בשיר הישראלי ובתרבות הישראלית (שנות ה-60 עד שנות ה-80)', קריאות ישראליות, 4 (תשפ"ג), עמ' 150-170; 'מסורת ישנה מול מסורת חדשה: שירי ערש מתקופת היישוב', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ל"ו (תשפ"ד), עמ' 149-178.

45 יהושע טהון, 'העיר והכפר', היום, 6.2.1925, עמ' 2.

הפנתאון הנעלם: הניסיון להקים אתר קבורה לגדולי הרוח של האומה בעשור הראשון למדינה

קובי כהן-הטב

תקציר

במאמר זה אני עוסק בניסיון להקים פנתאון לגדולי הרוח של העם היהודי בהר המנוחות בירושלים בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. אני בוחן את הרעיון להקים במקום אתר קבורה ממלכתי לאנשי רוח – סופרים, משוררים והוגי דעות – שישמש מוסד זיכרון לאומי, כמו פנתאונים לגדולי התרבות במדינות אחרות, למשל 'פינת המשוררים' בווסטמינסטר אפי בלונדון. הניסיון לא עלה יפה. היוזמה הייתה ביטוי של שאיפה להנציח את תרומתם של אנשי רוח, בהם פרץ סמולנסקי, אברהם שלום יהודה, נפתלי הרץ אימבר, צבי הרמן שפירא ויוסף קלוזנר לעיצוב הזהות הלאומית הצייונית. בשלב הראשון נבחנה האפשרות להקים פנתאון במערת ניקנור בהר הצופים, אך זו ננטשה בעקבות התנגדות מוסדות האוניברסיטה ובשל שינויי גבולות במלחמת העצמאות. לאחר הקמת המדינה שימש הר הרצל אתר קבורה ממלכתי לפוליטיקאים וחללים, ולצדו, על פסגת הר המנוחות, הוקצתה חלקה ייחודית לגדולי הרוח.

במאמר אני מציין ארבעה גורמים עיקריים לכישלון: בעיות משפטיות ובירוקרטיות; עימותים אידאולוגיים שעניינם הזיקה בין דת למדינה; תחרות מצד פנתאונים קיימים כמו הר הרצל, בית העלמין בכינרת ובית העלמין הישן בתל אביב ברחוב טרומפלדור; ומעמדם המשני של אנשי הרוח בשנותיה הראשונות של המדינה. אמנם הרעיון נזנח, אך בחלקה שיועדה לזה בהר המנוחות קבורים יקירי ירושלים. פתרון מקומי זה סיפק הכרה מצד העיר, אך לא הכרה ממלכתית.

אראה אפוא כיצד מאבקים מוסדיים וחברתיים משקפים את המתח בין הזיכרון הקולקטיבי לזיכרון הממלכתי וכיצד שיקף גורלם של אנשי הרוח את מעמדם בתרבות הלאומית של התקופה.

מילות מפתח: הר המנוחות, חברות קדישא, ירושלים, לאומיות, פנתאון, קבורה

הקמת פנתאון לגדולי הרוח של אומה היא מפעל שמביא לידי ביטוי שאיפה נעלה לעצב את הזיכרון הקולקטיבי, אך לעתים השאיפה הזאת נתקלת בקשיים, ואלה מדגישים את המתח בין היסטוריה לזיכרון. ההיסטוריה מבקשת לתעד את העבר כמו שהתרחש, ואילו הזיכרון הקולקטיבי נבנה מתוך בחירה מודעת – לעתים ברגנית – של דמויות וסיפורים אשר משקפים את הערכים והשאיפות של החברה בעת נתונה. אנדרטאות ומצבות בנוף הן ביטוי חומרי לזיכרון הקולקטיבי, המנציח אירועים ודמויות שבחרה הקהילה לשמר

בתודעתה. מרחבי הנצחה אלה מתפתחים לעתים לכדי פנתאונים, מבנים מפוארים לזכרם של גיבורי האומה, לוחמיה ואנשי הרוח שלה, אשר משמשים מקדשי זיכרון קולקטיבי ומאפשרים לחברה לספר לעצמה את סיפורה תוך כדי עיצוב מדרג ברור של מי ראוי להיזכר ואיך. הניסיון להתחקות על תהליך הקמתו של פנתאון חושף את הקשיים הטמונים בבחירות האלה: מי ראוי להיכלל בהיכל התהילה הלאומי ואם הוא ייועד למנהיגים ולממלאי משימות לאומיות בלבד או גם לאנשי רוח והוגים, וכיצד אפשר לגשר בין נרטיבים שונים, לעתים סותרים. התחקות על השאלות הללו חושפת לא רק את השאלה של ייצוג העבר אלא גם את הדינמיקה ומאבקי הכוח בעיצוב הזהות המשותפת לעתיד.

ככל הנראה הפעם הראשונה שנשמעה קריאה בתנועה הציונית להקמת פנתאון לכבודו של מנהיג ציוני הייתה במושב הוועד הפועל הציוני המורחב שהתכנס בברלין באוקטובר 1925. הישיבה עסקה בדרכים למימוש צוואתו של הרצל להיקבר בארץ ישראל, והוצע בה 'לקבוע בארץ-ישראל מקום שיהיה כעין "פנתאון" לאומי, ושם יהיו קבורים גדולי האומה שהקריבו את חייהם לעבודת גאולתה ותחייתה'.¹

תהליך הקמת הפנתאון הלאומי החל להתבהר זמן קצר לאחר הקמת המדינה, באוגוסט 1949, עם העלאת עצמותיו של הרצל ארצה וקבורתו בהר שקיבל את שמו. הטקס שהתקיים שם והבאת ארונו של חוזה המדינה למדינת ישראל החדשה הניחו בדיעבד את היסודות לפנתאון המרכזי של תנועת הלאום הציונית. עם הזמן נקברו בהר הרצל נשיאי התנועה הציונית, נשיאי ישראל, יושבי ראש הכנסת ושרים שהלכו לעולמם, ובו בזמן התפתח בו בית קברות צבאי, הוקמו בו אנדרטאות ונקברו בו חללי פעולות איבה. כל אלה העצימו את חשיבות המקום בתור מוקד לאומי והמחישו את השלבים בתהליך בחירת המקום, עיצובו ועשייתו סמל קולקטיבי.

במאמר שלפנינו אני מתמקד בתופעה רחבה של קברים ובתי קברות שבמשך השנים זכו למעמד לאומי מקודש – רשמית או או בדרך עממית, מאולתרת – והוא המקרה של פנתאון גדולי הרוח בהר המנוחות שבירושלים.

המחקר הקיים קבע כי עוד בתקופה שקדמה להקמת המדינה התאמצה התנועה הציונית לכבד את זכרם של אישים ציונים בארץ. עמוס רון בחן את בית הקברות בכינרת, ששימש מקום קבורה לדמויות מפתח בתנועה הציונית ובתרבות הישראלית המתהווה, ומצא שהוא היה לפנתאון שמשקף את האתוס החלוצי היהודי והסוציאליסטי של תקופת היישוב.² ברברה מאן ומעוז עזריהו חקרו את בית הקברות ברחוב טרומפלדור בתל אביב, הידוע גם בשם בית הקברות הישן של תל אביב ומצאו שמשנות העשרים הוא מעין מוזאון פתוח להיסטוריה של העיר תל אביב ושל התנועה הציונית, שכן טמונות בו רבות מהדמויות

1 'אספת הוועד הפועל הגדול בברלין', **העולם**, 6.10.1925, עמ' 862.

2 Amos Ron, 'A Rachel for Everyone: The Kinneret Cemetery as a Site of Civil Pilgrimage', in: Alberdina Houtman, M.J.H.M. Poorthuis, and Joshua Schwartz (eds.), *Sanctity of Time and Space in Tradition and Modernity*, Brill, Leiden 1998, pp. 349-359.

המרכזיות בתולדות היישוב היהודי, תל אביב והתנועה הציונית כמו אחד העם, חיים נחמן ביאליק, מאיר דיזנגוף ומשה שרת.³

בשנים שקדמו להקמת המדינה שלחה גם התנועה הלאומית הפלסטינית את ידה בניסיון לעצב פנתאון לאומי: יצחק רייטר ומעוז עזריהו בחנו את יוזמת הערבים להקים פנתאון בשנות השלושים בהר הבית בכוונה לְמַצֵּב את ירושלים ואת הר הבית בתור יעדי פולחן ומרכזי כובד פאן-אסלאמיים. במחקרם הם מצאו שהיה זה חלק מהמאמץ לבסס את מעמדו של המופתי חאג' אמין אל-חוסייני כמנהיג הבולט של החברה הערבית-פלסטינית בארץ ישראל באותה העת.⁴ יאיר שפירא בחן את הניסיון של מנחם אוסישקין ליצור פנתאון ציוני ראשון בירושלים, במערת ניקנור בהר הצופים. על פנתאון זה ארחיב בהמשך הדברים.⁵

בספרות המחקר העוסקת בתהליכי הזיכרון וההנצחה בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה בולטים מחקריו של מעוז עזריהו, העוסק בהרחבה בייחודו של הר הרצל כאתר קבורה לאומי וזיהויו כפנתאון הלאומי המרכזי של ישראל,⁶ בייחוד משום שהתפתח בו בית קברות צבאי על מדרונות ההר,⁷ וכן מחקר על הטקס המסורתי שנערך בהר לציון פתיחת אירועי יום העצמאות ונודעה לו חשיבות עליונה במערך הטקסים של הריבונות הישראלית.⁸ דורון בר שם במחקריו את הדגש על קבורתם מחדש של אנשי שם בארץ

3 Barbara Mann, 'Modernism and the Zionist Uncanny: Reading the Old Cemetery in Tel Aviv', *Representations*, 69 (2000), pp. 63-95; מעוז עזריהו, מקום לזיכרון: לתולדות כינונו של פנתאון לאומי בבית העלמין הישן בתל אביב בתקופת היישוב, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2015.

4 מדובר בקבורה בירושלים של המנהיג ההודי-מוסלמי מוחמד עלי ג'והר, שמת בלונדון ב-4.1.1931 ונטמן כשלושה שבועות אחרי כן בחלקת קבורה שהוכנה במיוחד למטרה זו במתחם הר הבית (אל-חרם אל-שריף). היוזמה לכך הייתה של חאג' אמין אל-חוסייני, המופתי הגדול של ירושלים וראש המועצה המוסלמית העליונה. הצעד שעשה המופתי בכיוון זה אחרי כן היה קבורת השריף אל-חוסין אבן-עלי, ראש השושלת האשמית, ביוני 1931, קרוב לקברו של מוחמד עלי. להרחבה ראו: מעוז עזריהו ויצחק רייטר, גאופוליטיקה של יצירת פנתאון: קבורתו של מוחמד עלי באל-חרם אל-שריף/הר-הבית, 1931, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 2015; להרחבה על השינוי של הפנתאון בהר הבית ממקום קבורה כלל-אסלאמי לפנתאון לאומי פלסטיני, שניתנה בו עדיפות למשפחת חוסייני, ראו: Yitzhak Reiter, 'Pantheonizing the Jerusalem Haram: From Pan-Islamic to a National Palestinian Pantheon', *Middle Eastern Studies*, 55, 1 (2019), pp. 9-74.

5 יאיר שפירא, 'מערת ניקנור בהר הצופים: הפנתאון שקדם להר הרצל', ארץ-ישראל, 28 (2007), עמ' 462-454.

6 Maoz Azaryahu, 'Mount Herzl: The Creation of Israel's National Cemetery', *Israel Studies*, 1, 2 (Fall 1996), pp. 46-74; מעוז עזריהו, מיצוב הזיכרון: אסופת מחקרים (א), מוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2018, עמ' 135-91.

7 הנ"ל, במותם ציון: אדריכלות בתי הקברות הצבאיים בישראל: השנים הראשונות, היחידה להנצחת החייל, אגף משפחות והנצחה, משרד הביטחון, תל אביב 2012.

8 עוד על כך ראו: Don Handelman and Elihu Katz, 'State Ceremonies of Israel: Remembrance Day and Independence Day', in: Don Handelman (ed.), *Models and Mirrors: Towards an Anthropology of Public Events*, Cambridge University Press,

ישראל בתקופת היישוב ובשני העשורים הראשונים שלאחר הקמת המדינה, ובתוך כך עסק בהעלאת עצמותיו של הרצל לארץ והשיח הציבורי על אודות מקום הקבורה הראוי לו, בחינת תהליך עיצובו ובנייתו של קבר הרצל עצמו⁹ ושל מנהיגים ציונים אחרים שנקברו בהר בשנית.¹¹ תשומת לב ניתנה במחקר גם להיכל הזיכרון, תוספת עכשווית למכלול ההנצחה בהר הרצל, שאמנם אינו אתר קבורה, אך הוא ממלא תפקיד סמלי דומה לפנתאון בהנצחת חללי מערכות ישראל.¹² מחקרים לא מעטים נכתבו גם על אתר יד ושם, הסמוך להר הרצל ומשמש פנתאון סמלי לקורבנות השואה, המשלב את הנרטיב היהודי-לאומי בזיכרון הקולקטיבי הישראלי.¹³

הקצאת הר הרצל למנוחת עולמם של מנהיגי התנועה הציונית זרזה את ההחלטה לנסות להקים גם פנתאון לגדולי הרוח של האומה בחלק הגבוה של גבעת שאול, המכונה גם הר המנוחות, שהיה בית הקברות המרכזי במערב ירושלים בראשית שנות החמישים. סקירת המחקר מלמדת שכמעט לא ניתנה בו תשומת לב לניסיון להקים בירושלים גם פנתאון שישמר את המורשת הרוחנית של התנועה הציונית ויציג את התרומה של אנשי הרוח להצלחתה של הלאומיות היהודית-הציונית ולהקמתה של מדינת ישראל.¹⁴ מטרתי במאמר זה היא אפוא לנתח את הנסיבות השונות שהביאו לכך שהפנתאון לגדולי הרוח של האומה למעשה לא הוקם, ולמעט כמה קברים שנכרו בחלקה שהוקצתה לכך, הרעיון לחלקה שתיוחד לגדולי הרוח של האומה הלך והתפוגג.

במאמר שלושה חלקים עיקריים: בחלק הראשון מוצג ניתוח של התפתחות המונח 'פנתאון' – מהאטימולוגיה היוונית המקורית עד התגבשותו כמוסד לאומי מודרני להנצחת אישים דגולים בעולם; חלקו השני של המאמר עוסק בהנחת היסודות ובהתפתחות רעיון הפנתאון הלאומי היהודי בירושלים. בחלק זה אנתח גם את יוזמתו של מנחם אוסישקין

Cambridge 1990, pp. 191-233; Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, University of Chicago Press, Chicago 1995.

9 דורון בר, *אידאולוגיה ונוף סמלי: קבורתם בשנית של אנשי שם באדמת ארץ ישראל 1904-1967*, מאגנס, ירושלים 2015, עמ' 18-25.

10 מיכל נאור-ורניק ודורון בר, 'התחרות לתכנון קבר הרצל ועיצוב הר הרצל', קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 144 (תמוז תשע"ב), עמ' 107-136.

11 אחד הידועים מהם היה קבורתו בשנית של זאב ז'בוטינסקי בהר. ראו: בר, *אידאולוגיה ונוף סמלי*, עמ' 119-153.

12 אודי לבל וזאב דרורי, 'מזיכרון לשכול: מקרה כישלון מיזם "הר איתן" והחלפתו ב"היכל הזיכרון הלאומי": הוויקטימיזציה (קורבניות) כבסיס הסולידריות הישראלית', בתוך: משה רחמי (עורך), *יהדות בעידן המודרנה*, מכללת אורות ישראל, אלקנה ורחובות 2018, עמ' 145-172.

13 מולי ברוג, *יד ושם – למי?: המאבק על דמותו של הר הזיכרון*, כרמל ואוניברסיטת בר-אילן, רמת גן וירושלים 2019; דורון בר, *הר הזיכרון: אתגר הנצחת השואה והגבורה בידי-ושם*, 1976-1942, יד ושם, ירושלים 2024.

14 דורון בר בחן בקצרה את הקמת הפנתאון מנקודת המבט של קבורתם בשנית של כמה מאנשי שם בתנועה הציונית, ראו: דורון בר, "'פנתאון האומה' בהר המנוחות", *עתמול*, 228 (2013), עמ' 32-35.

להקים פנתאון במערת ניקנור בהר הצופים בשנות השלושים ואת הקשרה למעבר הפרדיגמטי של הפנתאון להר הרצל לאחר הקמת המדינה; בחלקו השלישי והעיקרי של המאמר אשחזר ואנתח את הניסיון להקים לאחר הקמת המדינה פנתאון לגדולי הרוח של האומה בהר המנוחות ואתאר מה קרה הלכה למעשה.

פנתאון – הגדרה, משמעות והתפתחות בעולם

המונח 'פנתאון' (Pantheon) מקורו ביוונית עתיקה, ומשמעותו המילולית 'כל האלים' או 'של כל האלים'. מבחינה אטימולוגית, המונח מתייחס למקדש או מבנה שמייוחד לכלל האלים של תרבות או דת מסוימות.¹⁵ הדוגמה הארכיטקטונית המפורסמת ביותר היא הפנתאון ברומא, שנבנה במאה השנייה לספירה, בתקופת שלטונו של הקיסר אדריאנוס.¹⁶ פנתאון בהקשר של מקום קבורה לאומי מייצג התפתחות סמנטית מהמשמעות האטימולוגית המקורית. התפתחות זו משקפת תהליך של חילון והלאמה של מונח דתי קדום.¹⁷ הרעיון המודרני של הפנתאון בתור מוסד לאומי להנצחת אישים דגולים התגבש בצרפת במאה ה-18, כחלק מן האידאולוגיה של הנאורות ובעקבות המהפכה הצרפתית.¹⁸ מוסד זה מגלם את הרעיון של זיכרון קולקטיבי ומורשת לאומית מעוצבת.¹⁹ מבחינה ארכיטקטונית ופונקציונלית, פנתאוונים לאומיים מאופיינים במבנים מונומנטליים או במקום משכנם: אתרים בעלי חשיבות היסטורית, אשר משמשים מקום קבורה או הנצחה לדמויות מפתח בנרטיב הלאומי.²⁰ אמות המידה לבחירת האישים הראויים להיקבר בפנתאון משקפות את הערכים והאידיאלים הדומיננטיים בחברה נתונה.²¹

- James A. H. Murray et al. (eds.), *The Oxford English Dictionary*, 7, Clarendon Press, Oxford 1961, p. 430; Mary Beard, John North, and Simon Price, *Religions of Rome*, 1: A History, Cambridge University Press, Cambridge 1998, p. 257; Simon Hornblower, Antony Spawforth, and Esther Eidinow (eds.), *The Oxford Classical Dictionary* (4th edition), Oxford University Press, Oxford 2012, pp. 1075-1076
- Tod A. Marder and Mark Wilson Jones (eds.), *The Pantheon: From Antiquity to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge 2015
- Anthony D. Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*, Routledge, London and New York 2009
- Mona Ozouf, 'Le Panthéon: L'École normale des morts', in: Pierre Nora (ed.), *Les lieux de mémoire. La République*, Gallimard, Paris 1984, pp. 139-166
- Pierre Nora, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', *Representations*, 26 (1989), pp. 7-24
- Richard Wrigley and Matthew Craske (eds.), *Pantheons: Transformations of a Monumental Idea*, Ashgate, Aldershot, Hants, UK 2004
- Avner Ben-Amos, *Funerals, Politics, and Memory in Modern France, 1789-1996*, Oxford University Press, Oxford 2000

תופעת הפנתאונים הלאומיים התפשטה ברחבי העולם, וכל מדינה אימצה והתאימה את הדגם לצרכיה התרבותיים והפוליטיים הייחודיים. דוגמאות בולטות הן הפנתאון בפריז, הפנתאון הלאומי בליסבון וכנסיית הווסטמינסטר אבי (Westminster Abbey) בלונדון.²² בווסטמינסטר אבי מעניין במיוחד אזור שמכונה פינת המשוררים (Poet's Corner), המשמש מתחם הנצחה וקבורה חשוב לדמויות מופת בספרות ובתרבות האנגלית, דוגמת ויליאם שייקספיר, צ'רלס דיקנס, רודיארד קיפלינג ורבים אחרים. זהו אתר הנצחה סמלי להם, ובו קשת רחבה של צורות הנצחה – מקברים עד לוחות זיכרון ותבליטים אמנותיים. חשיבותו של המתחם חורגת מהיותו אתר קבורה גרדא; הוא ביטוי מוחשי לתפיסת הפנתאון הלאומי-תרבותי, מוסד שמעניק הכרה והוקרה ממסדית ליוצרים שתרמו לעיצוב הזהות התרבותית הבריטית ומשמש השראה לדגמים דומים של הנצחה תרבותית לאומית ברחבי העולם.²³ הקשר בין פינת המשוררים בלונדון ובין הרעיון להקים פנתאון לגדולי הרוח של האומה בירושלים ברור – להקים מוסד שמנציח אישים בעלי חשיבות תרבותית ולאומית וישמש אתר עלייה לרגל ומקום אשר מחזק את הזהות הלאומית והתרבותית.

מלבד תפקידם של פנתאונים לאומיים כמקום קבורה, הם משמשים סמלים לאומיים רבי-עוצמה וזירות לטקסים ממלכתיים. הם משמשים מוקדים לגיבוש זהות לאומית והם כלי להנחלת נרטיבים היסטוריים, ובכך ממלאים תפקיד מרכזי בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי ובהבניית המורשת התרבותית של האומה.²⁴ על כל אלה יש להוסיף כי בהקשרים מודרניים התרחב המונח 'פנתאון' גם לשימוש מטפורי, והוא מתאר קבוצה או אוסף של דמויות מכובדות או מפורסמות בתחום מסוים.²⁵

מהר הצופים להר הרצל – צעדים ראשונים במימוש רעיון הקמתו של הפנתאון הלאומי בירושלים

הרעיון כי הר הצופים, מקום משכנה של האוניברסיטה העברית בירושלים, אשר הייתה אחד המוסדות החשובים שייסדה התנועה הציונית בארץ, ישמש מקום אפשרי לקבורה של

Stephen Legg, 'Contesting and Surviving Memory: Space, Nation, and Nostalgia in Les Lieux de Mémoire', *Environment and Planning D: Society and Space*, 23, 4 (2005), pp. 481-504 22

Thomas A. Prendergast, *Poetical Dust: Poets' Corner and the Making of Britain*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2015 23

John R. Gillis (ed.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton University Press, Princeton 1994; Lily Kong, 'Cemeteries, Columbaria, Memorials and Mausoleums: Narrative and Interpretation in the Study of Deathscapes in Geography', *Australian Geographical Studies*, 37, 1 (1999), pp. 1-10 24

'Pantheon', in: Merriam-Webster Dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/pantheon> (אוחזר ב־9.6.2025). 25

ההנהגה הציונית, עלה כנראה לראשונה בראשית 1933, בכינוס של הנהלת התנועה הציונית שעסק בקידום העלאת עצמות הרצל לארץ.²⁶ אחד האישים הראשונים שניסה לממש את רעיון הקמת פנתאון לאומי בארץ ישראל היה מנחם אוסישקין, שעמד בראש קרן קיימת לישראל. אוסישקין הכיר את החשיבות שיש לפנתאון בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי של אומה ובהבניית מורשתה התרבותית ושאל לייחד מקום בירושלים לקבורת אנשי שם יהודים. הוא הציע את מערת ניקנור – מערת קבר משפחתית משלהי ימי הבית השני, אשר נחשפה בהר הצופים בשנת 1902 וזוהתה כמקום קברו של ניקנור מאלכסנדריה.²⁷ באותו הזמן החליטו השלטונות באודסה לסגור את בית הקברות היהודי הישן שם ולבנות מעליו מבנים חדשים. בבית הקברות הזה היה טמון יהודה לייב פינסקר, שנפטר בשנת 1891. פינסקר היה רופא, הוגה דעות ופעיל לאומי יהודי, יליד פולין, מראשי תנועת חיבת ציון ומאבות הציונות. ספרו הידוע **אוטואמנציפציה**, שפורסם בשנת 1882,²⁸ היה אחד החיבורים הראשונים שהצביע על הצורך של העם היהודי לקחת את גורלו בידו לטובת תחייתו בארץ משלו.²⁹ כאמור, הרעיון להסב את קבר ניקנור לפנתאון לאומי-ציוני עלה בראשו של אוסישקין בשנת 1934, בעקבות האפשרות שעצמות פינסקר יועלו לארץ ישראל. אוסישקין, תלמידו המובהק של פינסקר, פנה לנשיא האוניברסיטה העברית בירושלים אז יהודה לייב מאגנס, בהצעה לקבור את פינסקר בהר הצופים, במערת ניקנור. מאגנס, שנענה להצעה, קיווה שקבורת פינסקר תחזק את מעמדה של האוניברסיטה, לא רק כמוסד אקדמי אלא מוקד ציוני סמלי של ירושלים ואולי של הארץ כולה.³⁰

26 המזכיר הכללי של הנהלת התנועה הציונית אל הנהלת הסוכנות היהודית, לונדון, 16.1.1933, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S25/1355.

27 פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קרן קיימת לישראל, 2.7.1934, שם, kkl5/6083; שפירא, 'מערת ניקנור', עמ' 454-462; על התגלית הארכאולוגית במערת ניקנור ושיוכה של המערה למשפחת ניקנור מאלכסנדריה, אשר תרמה את אחד השערים לעזרה בבית המקדש שבנה הורדוס ראו: עמוס קלוזר ובוועז זיסו, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2003, עמ' 96-99 והמקורות שם; יהושע בן-אריה, ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט: שכונות, בתים, אנשים, ג, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2011, עמ' 1728-1730.

28 יהודה לייב פינסקר, **אוטואמנציפציה: קול קורא אל בני עמו** (תרגום מגרמנית אחד העם), דביר, תל אביב תשל"ו.

29 שלמה אבינרי, **הרעיון הציוני לגוניו**, עם עובד, תל אביב 1980, עמ' 89-99; גדעון שמעוני, **האידאולוגיה הציונית**, מאגנס, ירושלים תשס"ג, עמ' 28-35; Steven J. Zipperstein, 'Representations of Leadership (and Failure) in Russian Zionism: Picturing Leon Pinsker', in: Jehuda Reinhartz and Anita Shapira (eds.), *Essential Papers on Zionism*, New York University Press, New York 1996, pp. 191-209.

30 יהודה ליב מאגנס לגורמן בנטוויץ', 23.10.1941, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ארכיון מאגנס, P3/2383. מצוטט בתוך: שפירא, 'מערת ניקנור'. מכאן אחת ההשערות היא שיחסו של מאגנס לעניין באותה העת היה גם על רקע הניסיונות שלו להרחיב ולבסס את תחום אחוזת הקבר של משפחת בנטוויץ', שנפתחה סמוך לאוניברסיטה כמה שנים קודם לכן. ראו: בר, **אידאולוגיה ונוף סמלי**, עמ' 52.

ארונו של פינסקר הובא לארץ ב־24 ביוני 1934; מסע הלוויה עבר בכמה נקודות ברחבי הארץ והגיע לחצר המוסדות הלאומיים בירושלים. יצחק בן־צבי נאם שם בשם הנהלת הוועד הלאומי והדגיש בדבריו את תפקידו של הפנתאון בחיבור בין העבר היהודי המפואר ובין הבאת עצמותיו של פינסקר וכינונו של פנתאון בהווה: 'הפנתאון של ירושלים, הפנתאון היהודי של דורות מלכי בית דוד, החשמונאים, הנביאים, לוחמי האמת והחירות – הפנתאון הזה מתעשר עם הבאת עצמותיו של לוחם החירות ומניח יסודות התנועה הלאומית, ד"ר יהודה ליב פינסקר'.³¹

ימים מספר לאחר הטמנת עצמות פינסקר במערת ניקנור בישיבת דירקטוריון של קק"ל, קידם אוסישקין החלטה אשר תקבע את מערת ניקנור, הנמצאת על אדמת קק"ל כ'מקום מנוחת עולם לאנשי שם יהודים'.³² כך ביקש אוסישקין לזרז את ייסוד הפנתאון באמצעות קבורתו של פינסקר, ואולי אף להביא לכך שבבוא היום ייטמנו שם גם עצמותיו של הרצל.³³ להבדיל מהקבורה בהר הזיתים, שסימלה במידה רבה את המסורת ואת היישוב הישן בעיר, אוסישקין רצה לייסד בהר הצופים, סמוך לאוניברסיטה העברית בירושלים, פנתאון לאומי־ציוני, ובכך לייצר מעין הלחמה, סגירת מעגל בין העבר היהודי המפואר של ירושלים בשלהי ימי הבית השני והעלייה לרגל אליה ובין ההווה הציוני והתחייה הלאומית היהודית בארץ ישראל בעת החדשה, בניסיון להעלים, או לכל הפחות לגמז, את פרק הגלות שבין שתי התקופות מההיסטוריוגרפיה של עם ישראל. זה היה חלק מתפיסתו הלאומית הכוללת של אוסישקין, שסבר כי על התנועה הציונית לרכז דווקא בירושלים, עיר הקודש ומרכזו של היישוב הישן, את מיזמיה הלאומיים מכיוון שלדבריו 'אין ציונות ללא ציון'.³⁴ בנקודה זו ראוי לציין שכאמור, במחצית השנייה של שנות השלושים כבר נודעו ביישוב בית העלמין הישן ברחוב טרומפלדור בתל אביב, שהחל לתפוס את מקומו כפנתאון של מנהיגי היישוב ודמויות מפתח של התרבות העברית,³⁵ ובית הקברות של קבוצת כינרת שבעמק הירדן, אשר התבסס מעמדו כהיכל תהילה לאומי של אנשי תנועת העבודה בעמק.³⁶ יש להניח שאוסישקין היה ער לתהליכים הללו וניסה לקדם את הרעיון

31 טקס קבורתו בשנית של פינסקר הותר רושם רב ביישוב ונסקר בהרחבה בעיתונות העברית. למבחר ראו: 'העלאת עצמותיו של פינסקר', **הארץ**, 25.6.1934, עמ' 1, 6; 'עצמות פינסקר הובאו לקבר ישראל בארץ ישראל', **דבר היום**, 25.6.1934, עמ' 1, 4.

32 פרוטוקול ישיבת דירקטוריון קק"ל, 2.7.1934, אצ"מ, kkl5/6083, עמ' 7.

33 'בנידון העברת עצמות הרצל ז"ל לא", 1.4.1935, שם, S5/10412; ש' אייזנברג, לחברי ההנהלה של הוועד הפועל הציוני, 11.9.1945, שם.

34 יוסי כץ, 'המפנה ביחסם של אוסישקין וחובבי ציון לפיתוח ירושלים ולהקמת האוניברסיטה העברית לפני מלחמת העולם הראשונה', בתוך: יהושע בן־אריה, נחום גרוס ושלום רייכמן (עורכים), **ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית**, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 107–136.

35 עזריהו, **מקום לזיכרון**. ב־5.7.1934 נפטר חיים נחמן ביאליק בווינה. בהיעדר צוואה, הציע בן־גוריון לקבור אותו במערת ניקנור בירושלים, ששם נטמנו עצמות פינסקר שבועיים קודם לכן. אוסישקין ניסה לקדם את הרעיון הזה מול מניה, רעייתו של ביאליק, אך נענה בשלילה. ראו: שם, עמ' 38–40.

36 Ron, 'A Rachel for Everyone'

של הקמת פנתאון הלאומי היהודי המרכזי למנהיגי היישוב והתנועה הציונית בירושלים, שהייתה לתפיסתו ליבת הרעיון הלאומי הציוני בארץ ישראל.

ב־2 באוקטובר 1941, כשבוע שנים לאחר קבורתו בשנית של פינסקר, נפטר אוסישקין, ובצוואתו ביקש להיקבר לצד פינסקר.³⁷ אלא שאוסישקין היה השני והאחרון להיקבר במערת ניקנור. כמה חודשים לאחר קבורתו של אוסישקין כבר היו מי שהעלו ספקות 'אם יש להקים מאוזוליאום לגדולי ישראל או שמערת ניקנור תשמש רק קבר לשני מנהיגים (פינסקר ז"ל ואוסישקין ז"ל)'.³⁸ ואילו לעומתם, בעיקר חברי הוועד הפועל הציוני המצומצם, סברו שיש לשפר את סביבת המערה ולדאוג שתהיה ראויה לתואר פנתאון לאומי. הוצע להקים מדרגות אבן מסביב למערה כדי שיווצרו כאלף מקומות ישיבה, שפתח המערה יודגש באמצעות הצבת ארבעה עמודים גדולים ועליהם תוצב כיפה גדולה והמערות הקטנות שמסביב למערת ניקנור יוסדרו, וכך ייראה המקום מכובד יותר.³⁹ ואולם בסופו של דבר, בעיקר בשל הסתייגותם הגוברת של אישים באוניברסיטה העברית בירושלים, המערה לא הייתה לפנתאון לאומי כמו שציפה אוסישקין, ולאחר מותו דעך הרעיון להקימו בהר הצופים.⁴⁰ גם תוצאות מלחמת העצמאות והסכמי שביתת הנשק בין ישראל לירדן, שקבעו כי הר הצופים ובנייני האוניברסיטה העברית בירושלים יישארו מובלעת ישראלית בשטח הירדני אך בפועל הותירו אותה מחוץ לגבולות ישראלית, יצרו מצב שלא אפשר כלל לחשוב על המשך הקבורה במערת ניקנור וטיפוחה כמקום קבורה לאומי מקודש.

אמנם המחשבה להקים פנתאון בהר הצופים דעכה, אך הרעיון כשלעצמו – הקמת פנתאון לאומי יהודי מרכזי למנהיגי היישוב והתנועה הציונית בירושלים – לא נגזז אלא קיבל חיזוק לאחר הקמת המדינה וקביעתה של מערב ירושלים כבירת המדינה החדשה. כאמור, אבן הפינה לכך הונחה בהעלאת עצמותיו של הרצל ארצה וקבורתו במקום שנתן לו את שמו באוגוסט 1949. משעה שנטמן הרצל במרומי ההר היה המקום לאבן שואבת לביקורים ונערכו בו טקסים שייצגו את הריבונות הישראלית בבירה הלאומית החדשה, ואלה, ללא ספק, קיבעו וביססו את מעמדו כפנתאון הלאומי היהודי המרכזי בישראל למנהיגי היישוב והתנועה הציונית.⁴¹ על רקע החשיבות הגדלה של הר הרצל עלתה השאלה היכן ימוקם ומה יהיה צביונו של פנתאון שיבטא את התרומה של המשוררים, הסופרים ואנשי הרוח למיניהם למפעל הלאומי הציוני ולהקמתה של מדינת ישראל. הניסיון הזה התרחש בהר המנוחות, בית הקברות החדש שנוסד במערב ירושלים בראשית שנות החמישים.

37 'מ.מ. אוסישקין איננו', דבר, 3.10.1941, עמ' 1; 'מ.מ. אוסישקין הובא לקבורות במערת ניקנור', הבקר, 5.10.1941, עמ' 1.

38 זכרון דברים, ישיבה בלשכה הראשית של קק"ל, 20.4.1942, אצ"מ, KKL5/60074.

39 'במוסדות המרכזיים – מושב הוועד הפועל המצומצם', העולם, 24.9.1942, עמ' 4.

40 שפירא, 'מערת ניקנור', עמ' 460.

41 קובי כהן-הטב, 'בניית הזהות הלאומית בירושלים המערבית בעשור הראשון למדינת ישראל', ציון, 2, 2007, עמ' 189–217.

הניסיון להקמת הפנתאון לגדולי האומה ואנשי הרוח בהר המנוחות לאחר הקמת המדינה

להלן נסקור את השתלשלות הניסיון להקים פנתאון לגדולי הרוח של האומה בהר המנוחות ונבחן מדוע לא עלה יפה מאמץ זה. תחילה יש לציין כי הר הזיתים שימש לקבורת יהודים זה דורות רבים, אולם התגברות המתיחות בין היהודים לערבים לקראת סיום המנדט הבריטי, שהגיעה לשיאה עם פרוץ מלחמת העצמאות בסוף נובמבר 1947, העלתה על סדר היום את שאלת המשך השימוש בבית קברות זה. הדרך להר הזיתים שמרביתה עברה דרך שכונות ערביות וסמוך לחומת העיר העתיקה נעשתה מסוכנת, וכך בשל המצב הביטחוני המידרדר פסקו כל חברות קדישא לקבור בהר הזיתים, כאשר נוכחו שהמשך הקבורה במקום כרוך בסיכון חיים ממשי למלווים ולמשתתפים בהלוויות.⁴² בזמן המלחמה נפתחו במערב ירושלים שני בתי קברות חלופיים – בית הקברות בסנהדריה ובית הקברות באזור שיח' באדר – בהנחה שבתום המלחמה יוכלו לשוב ולקבור בהר הזיתים.⁴³ אלא שבסיום הקרבות התברר שאי אפשר לחזור ולקבור בהר הזיתים משום שהוא נותר בשטח הירדני. הנהגת העיר חיפשה מקום קבורה של קבע בחלקים המערביים של ירושלים, שהוכרזה כבירת המדינה הצעירה.

בשנת 1949 נקבע כי הר המנוחות יהיה בית הקברות הקבוע של מערב ירושלים, לאחר שוועדה המליצה על השטח שבין גבעת שאול למוצא, בקרבת הדרך הרומאית, בראש ההר המכונה ראס אל עלאוי, הרכס האחרון הנשקף על פני עמק מוצא. המקום נמצא בקצה הצפון-מערבי של ירושלים, בשולי החלק הנושב של העיר, מרחק של כקילומטר מצפון-מערב לשכונת גבעת שאול, לא רחוק מדי מן העיר.⁴⁴ שטח הרכס היה 250-300 דונם, וההנחה הייתה שזו יספיק לאוכלוסייה המתפתחת של ירושלים לתקופה של ארבעים שנה בערך.⁴⁵ ב־14 באפריל 1950 חתם שר האוצר אליעזר קפלן על הודעה המסמיכה את עיריית ירושלים להשתמש בשטח קרקע של כ־255 דונם כבית העלמין החדש בירושלים.⁴⁶ לכאורה לאחר שהסמיכה הממשלה את עיריית ירושלים להכשיר את השטח לקבורה של קבע, נדמה כי הקבורה במקום תתנהל על מי מנוחות, אלא שאז עלתה לדיון שאלת מעמדה

42 'שוב התקפה על לוייה יהודית', דבר, 31.12.1947, עמ' 1; ידיעות על עבודת הקהילה, 1.2.1948, אצ"מ, J1/6786.

43 להרחבה על שני בתי הקברות הללו ראו: Kobi Cohen-Hattab, 'Cemeteries as Representing National Identity: Trends in Jewish Burial in Jerusalem during British Rule (1917-1948)', *Journal of Modern Jewish Studies*, 22, 4 (2023), pp. 461-481.

44 פרוטוקול הישיבה השנייה של הוועדה לבחירת קרקע לבית עלמין חדש בירושלים, 9.9.1949, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), גל-2960/2.

45 פרוטוקול הישיבה השלישית של הוועדה לבחירת קרקע לבית עלמין חדש בירושלים, 15.9.1949, שם.

46 ילקוט הפרסומים, 80, 19.4.1950, שר האוצר נותן הרשאה לעירייה להפקיע את הקרקע לצורכי ציבור לפי סעיף 22 (2) לפקודת הקרקעות, רכישה לצורכי ציבור 1943.

של עיריית ירושלים בהר המנוחות מול חברות קדישא השונות, שנמצאו בירושלים זה כמה דורות, ופעילותן בהר הזיתים נמנעה כאמור בשל מלחמת העצמאות.

תחילה פנתה הממשלה אל העירייה שתקנה או תחכור את השטח שנועד לשרת את אוכלוסייתה. אמנם העירייה קיבלה את השטח מידי הממשלה, אבל היא לא מיהרה לממש את זכותה.⁴⁷ ברקע הדברים היו מריבות בין המפלגות בקואליציה העירונית בעיריית ירושלים בראשית שנות החמישים; אלה שיתקו את פעילות העירייה, ועניינים עירוניים רבים וחשובים הונחו, ובהם נושא בית העלמין.⁴⁸ בסוף אפריל 1953 פרסמה העירייה את דבר הפקעת הבעלות על השטח כולו לטובתה,⁴⁹ אך על אף שהוטל עליה לרשום את הבעלות על הקרקע בספרי האחוזה, לא מיהרה גם אז לעשות זאת, שכן היה ברור כי האפוטרופוס על נכסי נפקדים וקק"ל, בתור בעלי הקרקע, ידרשו פיצויים ממנה עבור ההפקעה. המשמעות באותה העת הייתה כי החזקה שיש לעירייה בקרקע של בית הקברות אינה מספקת משום שהיא לא הסדירה על פי חוק את בעלותה על הקרקע, ובתוך כך גם את סמכותה לקביעת נוהלי הקבורה במקום.⁵⁰

אם כן, לא ייפלא שבמצב עניינים זה, מצד אחד הוחלט על קביעת מקום לקבורת קבע בעיר, ומצד אחר אין בעל בית ברור על השטח והמעמד החוקי של קרקע בית הקברות נותר מעורפל – התעוררו חברות הקדישא הוותיקות של העיר וביקשו לחדש את פעילותן, שנעצרה בעקבות תוצאות מלחמת העצמאות. בהר הזיתים עד מלחמת העצמאות פעלו כמה חברות קדישא, ואלה קברו את המתים לפי שיוך עדתי או לפי כולל.⁵¹ לעומת זאת, המדינה הצעירה הייתה מעוניינת לייצר מציאות אחרת בבית הקברות החדש, שיופעל בריבונות יהודית-ישראלית עצמאית וברוח המדינה החדשה – ולבטל את הקבורה על פי מגזר. נעשה ניסיון להגיע לפשרה שלפיה תנהל העירייה את ענייני הכספים ואת העניינים המנהליים של בית העלמין החדש, ואילו את הצדדים הדתיים של המקום, דהיינו טיפול בנפטרים – מטהרה עד סתימת הגולל והקמת המצבה – ינהלו חברות קדישא והגורמים

47 רשות הפיתוח הייתה גוף ממשלתי שהופקד על פי חוק רשות הפיתוח (העברת נכסים; תש"י-1950) לנהל את האדמות שהופקדו בידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים לאחר מלחמת העצמאות.

48 יהושע בן-אריה ואליהו וגר, 'שליבים בבנייה ובהתפתחותה של ירושלים, 1948-1967', בתוך: אבי בראלי (עורך), **ירושלים החצויה 1948-1967**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 103-104.

49 ילקוט הפרסומים, 290, 7.5.1954, עמ' 937, הודעה מטעם יצחק קריב, ראש עיריית ירושלים, שלפיה החליטה מועצת העירייה להפקיע את השטח הזה להקמת בית עלמין.

50 עיריית ירושלים, דוח משיבת הוועדה לענייני דת, 13.10.1953, ארכיון עיריית ירושלים (להלן: אע"י), מכל 1803, תיק 5; ישיבת הוועדה המיוחדת בשאלת בית העלמין, משרדי העירייה, 31.8.1954, שם. ב' 29.12.1954 אישרה הוועדה המחוזית לבניין ערים את תכנית הר המנוחות והחליטה להביאה להפקדה. ב' 27.1.1955 אישרה מועצת העירייה את תכנית. ראו: ל' ברגר, מהנדס העיר, אל רענן סילבר, לשכת נשיא המדינה, 9.2.1955, אצ"מ, נ-58/49.

51 להרחבה בנושא זה ראו: Kobi Cohen-Hattab, 'Religion and State in Jewish Burial in Israel: The Establishment and Administration of Har HaMenuhot in Jerusalem, 1949-1967', *Contemporary Jewry*, 43, 1 (2023), pp. 143-163.

הדתיים השונים, כגון המועצה הדתית, ויתחשבו בעבודתם במסורת ובמנהגי העדות השונות.⁵² אלא שהמועצה הדתית ומשרד הדתות לא אבו לתת את המושכות בענייני הקבורה בידי רשויות המדינה, שמבחינה פוליטית המוסדות הדתיים אינם שולטים בהם, ולכן דחו את ההצעה. הם סברו כי מבחינה דתית אין להפקיד בידי מוסד חילוני את הבעלות והניהול של בית קברות יהודי; מצב זה, שמרות המדינה תוטל בו על הדת, היה לא תקין לתפיסתם. לטענתם, עד אז טיפלו בענייני הקבורה וההנהלה של בתי עלמין חברות קדישא, והן התנהגו לפי המסורת והמנהגים שיסודם עוד מתקופות עבר. אין אפוא לדעתם שום סיבה לשנות את הסידור הזה ולהקים בית עלמין בבעלות העירייה, שכן הדבר יחליש את כוחה של המועצה הדתית.⁵³

המחלוקות בענייני הקבורה ברמה המקומית נקשרו להסדרים הפוליטיים שנקבעו ברמה הארצית בימיה הראשונים של מדינת ישראל. אלה נבעו מההכרה בחשיבות המכרעת של יחסי דת ומדינה, העקרוניים, שבנוגע אליהם ניכרו הבדלי השקפה עמוקים.⁵⁴ מפא"י, ואחרי כן מפלגת העבודה, יכלו לכוון בכנסות הראשונות קואליציות נוחות גם בלא תמיכתה של המפלגה הדתית לאומית – המפד"ל. ההשתתפות הכמעט רצופה של המפד"ל בקואליציות הממשלתיות שבראשות מפא"י ומפלגת העבודה לא הייתה נעוצה בשיקולים אריתמטיים של מנהיגי המפלגה הדומיננטית. בעיקרו של דבר, היא שיקפה את הכרת מנהיגי המפלגות החילוניות בחשיבות שבמתן ייצוג למפלגות הדתיות בממשלה כדי למנוע מלחמת תרבות, שכן זו עלולה לפגוע קשות באחדות הלאומית וביציבות הפוליטית של מדינת ישראל.⁵⁵ סכסוכים בענייני דת ומדינה יושבו בעיקר על בסיס עקרון הסטטוס קוו. עיקרון זה אפשר לכל אחד מהמחנות היריבים להטיל וטו על שינויים במצב הקיים ולמעשה יצר מצב שהצדדים החלוקים בדעותיהם נמנעו מלקבל החלטות אשר עלולות לגרום עימותים חריפים ומשברים עמוקים במערכת הפוליטית.⁵⁶ הרעיון היה ליצור קו מנחה להסדרת יחסי

- 52 פרטוקול משיבה מיוחדת בעניין בית עלמין וחברה קדישא, 12.12.1949, א"מ, גל-8583/14.
- 53 ד"ר י"ד בר, היועץ המשפטי, משרד הדתות, הקריה תל אביב, לחברה קדישא קהילת ירושלים, ירושלים, 9.5.1950, שם, גל-2960/2.
- 54 מעמדה של הדת במדינת ישראל הצעירה הייתה אחת השאלות המרכזיות שעמדו על סדר יומה של המדינה בראשית ימיה. בין הנושאים שעמדו על סדר היום הציבורי היו שמירת השבת במרחב הציבורי, החינוך לילדי העולים וגיוס תלמידי ישיבות. ראו: אשר כהן, הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1998; מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2002; אליעזר דון-יחיא, משבר ותמורה במדינה החדשה: חינוך, דת ופוליטיקה במאבק על העלייה הגדולה, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008.
- 55 אליעזר דון-יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים 1997, עמ' 20-21. להרחבה ראו: דב שורץ ואשר כהן, מרוממות לאחרדה: הציונות הדתית בעשור הראשון של המדינה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2020, עמ' 13-33.
- 56 מנחם פרידמן 'אלה תולדות הסטטוס קוו: דת ומדינה בישראל', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה, 1947-1949: רציפות ותמורות, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1990, עמ' 47-67.

דת ומדינה, שהתבסס על הסכמים אשר מקצתם נקבעו ערב הקמת מדינת ישראל, ובכללם מעמדן וארגונן של הרבנות והמועצות הדתיות, המחויבות לדין תורה בתחום הנישואים והגירושים, האוטונומיה לזרמים בחינוך וחוקי עזר שונים בתחום הכשרות והשבת.⁵⁷ אלא שההסדרים ברמה הארצית לא בהכרח חלחלו לסוגיות אשר היו במחלוקת ברשות המקומית, למשל בענייני קבורה. בהר המנוחות נמשכה המחלוקת בנוגע למעמדו ודרך ניהולו של בית הקברות החדש. נוצר מצב שמצד אחד הוכרו כי המקום הוא אתר אשר מיועד לקבורה קבועה, ומצד אחר טרם הובררו מעמדו המשפטי של בית הקברות, מי רשאי לקבור בו, מי הגוף המנהל אותו, אם יפעלו בו חברות קדישא השונות ואיך. לצד חוסר הבהירות בנוגע למעמדו המשפטי של בית הקברות היה צורך דחוף להעביר לקבורה קבועה את חללי מלחמת העצמאות, שנמצאו בבית הקברות הזמני באזור שיח' באדר.⁵⁸ הלחץ העיקרי היה מצד המשפחות השכולות של חללי מלחמת העצמאות – חיילים ואזרחים – שראו כיצד המחלוקות על בית הקברות החדש מונעות את פתיחתו, ובכך למעשה החללים נותרים בארונות בקבורה זמנית, והמשפחות אינן מקבלות מענה לדרישותיהן.

ראשית הקבורה בהר המנוחות

מי שהגיע בסופו של דבר את פתיחת בית הקברות היה משרד הביטחון; כעבור כשנתיים ימים מתום המלחמה הוא דרש בשם המשפחות השכולות את העברת גופות חללי צה"ל לקבורה קבועה בבית הקברות הצבאי בהר הרצל. אלא שלא היה אפשר לחלץ אך ורק את גופות החיילים, בלא להוציא גם את גופות האזרחים, שנקברו אלו בצד אלו בשיח' באדר. העברת הגופות גם לא יכלה להתבצע ללא הסכמת הרבנות הראשית להעברת המתים ממקום מנוחתם.⁵⁹ לחץ כבד הופעל על הרבנים הראשיים: הופיעו לפניהם נציגים מטעם משרד הביטחון וגם ההורים השכולים בטענה שהסחבת אינה יכולה להימשך. הם סיפרו על פניות של בני משפחה רבים בדרישה להעביר לקבורה של קבע את החללים, הקבורים קרוב לשנתיים בארונות עץ. המשפחות הודיעו שאם לא יוסדר העניין, הן יצאו להפגנות, יעלו לבית הקברות ואף יחפרו בעצמן את הקברים. בישיבה מיוחדת שהתקיימה בסוף מאי 1950 חתמו הרבנים הראשיים יצחק אייזיק הלוי הרצוג, בן ציון מאיר חי עוזיאל והרב צבי פסח פראנק, אב בית הדין של ירושלים (ראב"ד), על פסק הלכה שקבע כי הם מתירים את העברת הנפטרים

57 נשמעו כמה דעות בנוגע לשאלה מתי הוגדרה מעמדה של הדת בישראל כחלק מרעיון הסטטוס קוו. לפירוט ראו: נדב היידקר, 'מועדי קהילות לרשויות מקומיות: קביעת מעמדן של המועצות הדתיות בישראל', בתוך: רון חריס ודרור גולדברג (עורכים), **משפט, כלכלה ומוסדות בישראל**, הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2022, עמ' 199-200.

58 Cohen-Hattab, 'Cemeteries as Representing National Identity', pp. 471-473

59 ישראל בריזכאי (ברדקי), 'מה פעלה החברה קדישא בשנת תשי"ב?', מרחשון תשי"ג, א"מ, גל-2960/1. נרשמה גם התנגדות של כמה מהמשפחות להעברת גופות האזרחים להר המנוחות. ראו: 'על פינוי המתים בירושלים', כרוז בחתימת 'קובי הנפטרים', לא מתוארך, שם, גל-8583/14.

למקומות קבורה קבועים, 'מבלי שהיתר זה ישמש תקדים לחלק אחר של בית הקברות, שעל זה נדון בכל מקרה לחוד'.⁶⁰ אם כן, ההסדר שהתגבש יועד לאפשר לצבא לקבל את גופות חללי צה"ל ולהעבירן למנוחה בהר הרצל.⁶¹ הפתרון של הרבנים התיר אפוא קבורת קבע של חללי המלחמה, אך הוא לא פתר את שאלת הבעלות על בית הקברות בהר המנוחות. חללי המלחמה משיח' באדר הועברו בחודשים אוגוסט-ספטמבר 1950 (אלול תש"י), שנתיים ושלושה חודשים מאז החלה במקום הקבורה הארעית. במשך 18 ימים הוצאו כ-900 ארונות; שליש מהם של חיילים, אלה הועברו לקבורה בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, וכ-660 אזרחים הועברו לקבורת קבע בהר המנוחות – בית הקברות החדש שנחנך בגבעת שאול.⁶² כמו שהתנו הרבנים הראשיים, העברת אזרחים חללי המלחמה לקבורת קבע בהר המנוחות לא יועדה לפתור את שאלת הבעלות על בית העלמין אלא לפתור את המצוקה של קבורת הקבע לחללי מלחמת העצמאות. משום כך לא התקיימה בהר המנוחות קבורה נוספת; מכיוון שהעירייה והמועצה הדתית לא הצליחו לחלק ביניהן את הסמכויות על הבעלות ועל הניהול השוטף של ענייני הקבורה במקום. קרובי חללי המלחמה שנקברו שם דיווחו: 'בית הקברות עצמו מוזנח ומופקר. אין שמירה, אין גדר, ואין שום השגחה. המקום שומם, מכוסה בעשבים שוטים. רוחות וגשמים מכסים את הקברים בעפר וזבל. עוד מעט לא יוכר מקומם של רוב הקברים [...] לרגל חילוקי [ה]דעות בין העירייה והמועצה הדתית, שאמביציות אישיות או גורמים כספיים עומדים אצלם מעל כבוד הנפטרים ורג[ש]ות קרוביהם, הזניחו את המקום'.⁶³

חידוש הקבורה בהר המנוחות ותכנית הפנתאון לגדולי הרוח של האומה

בראשית אוקטובר 1951 קבע מנהל לשכת הבריאות המחוזית שיש להפסיק את הקבורה בשיח' באדר, ובעקבות כך חידשה העירייה את הקבורה בהר המנוחות.⁶⁴ הקבורה בהר

60 ישיבה ברבנות הראשית, ירושלים, 28.5.1950, שם.

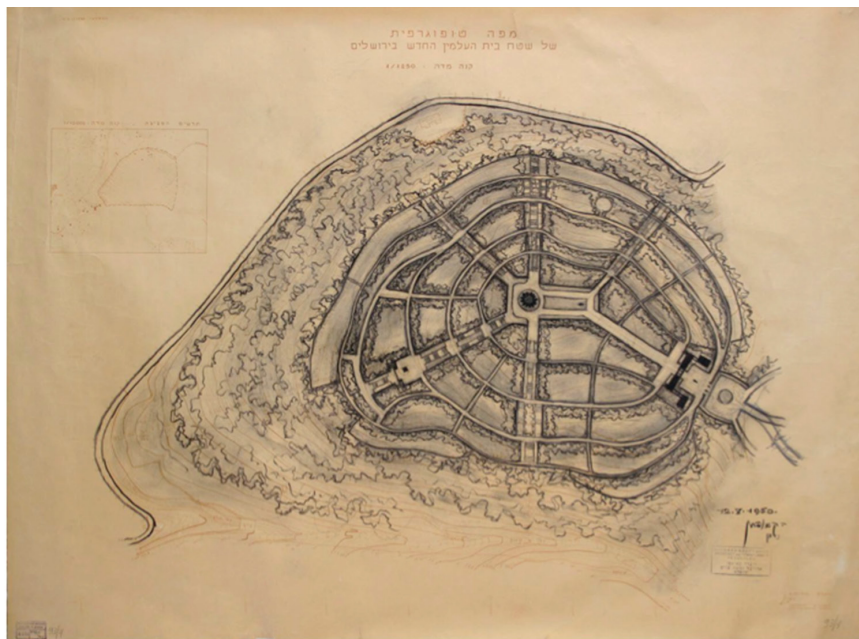
61 פרוטוקול ישיבת הנהלת העירייה, 16.6.1950, שם; א"ו זסלנסקי, מנהל המועצה הדתית ירושלים אל הרבנות הראשית לישראל, ירושלים, 15.8.1950, שם.

62 הודעה לעיתונות ולרדיו, נשיאות ומועצת הרבנות הראשית לישראל, 16.8.1950, שם; פרוטוקול הישיבה בנושא העברת המתים משיח' באדר, 16.8.1950, שם; ישראל בר זכאי, מנהל חברה קדישא גחש"א קהילת ירושלים, תוספות וביאורים, 22.5.1952, שם, גל-2960/1.

63 מכתב גלוי, 'עד מתי?', קרובי הנפטרים בבית הקברות בגבעת שאול, אוקטובר 1951, שם, גל-2960/2; גם בעיתוני התקופה נכתבו תיאורים קשים על המצב בהר המנוחות, לדוגמה ראו: ע' מרגלית, 'על שאלה כאובה אחת', דבר, 26.3.1952, עמ' 2.

64 חיים יפת, 'בין גבעת רם להר המנוחות', הפקר, 18.11.1951, עמ' 2. עד שלא נפתרה שאלת הקבורה בהר המנוחות הקבורה האזרחית בירושלים נמשכה בשיח' באדר, בחלקה שכונתה שיח' באדר ב. הדיונים על פינוי הקברים משיח' באדר ב נמשכו עד אמצע 1953, ואז החליטה הרבנות הראשית שאין להעביר את הקברים אלא כדי לקבור את הנפטרים קבורת קבע בהר הזיתים. עם זאת, נפסק

המנוחות נעשתה בתחילה לפי התכנית הכללית לבית הקברות החדש שהכין האדריכל ריכרד קאופמן באמצע 1950 לבקשת עיריית ירושלים.⁶⁵ נקבע בה היכן תעבור השדרה המרכזית של בית הקברות, היכן יסתעפו ממנה הדרכים הפנימיות, מקום גושי הקבורה והיכן יינטעו עצים.⁶⁶

מפה 1: תכניתו של ריכרד קאופמן להר המנוחות בירושלים, 5.6.1950
הפנתאון במרכז התכנית. אצ"מ, 175M/93/1

כי משפחות אשר מעוניינות להעביר את קרוביהם להר המנוחות יוכלו לפנות לרב, וזה יפסוק להן אישית בנוגע לפינוי הנפטר. ראו: 'לא יועבר בית הקברות מגבעת רם', **הצפה**, 2.7.1953, עמ' 4; פסק דין של הרבנים הראשיים בשאלת פנוי המתים הקבורים בשיח' באדר ב, 8.7.1953, א"מ, גל-8583/14.

65 ל' ברגר, מהנדס העיר, ירושלים, אל ריכרד קאופמן, ירושלים, 20.4.1950, אצ"מ, 175/281. ריכרד קאופמן (1877-1958) היה אדריכל ומתכנן ערים יהודי-גרמני ידוע. הוא עלה לארץ בראשית שנות העשרים של המאה ה-20 בהזמנת ד"ר ארתור רופין ושימש המתכנן הראשי של ההתיישבות הציונית עד סוף ימי המנדט הבריטי בארץ. להרחבה ראו: מרינה אפשטיין-פלוש ומיכאל לוין, **ריכרד קאופמן והפריקט הציוני**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2016.

66 תכנית מפורטת 52, בית העלמין על הר המנוחות לד גבעת שאול, קנ"מ 1:1250. חתום ריכרד קאופמן, 5.6.1950, אצ"מ, 175M/93/1. להשוואה בין תכניתו של קאופמן לבית הקברות בהר המנוחות ובין תכניתו לבית הקברות של ועד הקהילה העברית בירושלים במרומי הר הזיתים שהוקם בשלהי שנות השלושים ראו: קובי כהן-הטב, 'מעורבות ועד הקהילה בירושלים בהתפתחותה של העיר, 1917-1948', קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 82 (טבת תשנ"ז), עמ' 124.

את פסגת הר המנוחות ייעד קאופמן לחלקת הפנתאון, ששם ימצאו קבריהם של גדולי העם ועצמות גדולי האומה שיועלו מחוץ לארץ וייקברו בה בשנית. קביעת חלקה ייחודית שתציב יד זיכרון לגדולי הרוח של האומה בפסגתו של הר המנוחות נועדה לבסס את המקום כבית הקברות האזרחי-הלאומי והמרכזי שהמדינה הצעירה בונה בירושלים בירת ישראל.⁶⁷ אלא שהקבורה בהר המנוחות התנהלה לא על מי מנוחות כלל, והתנהלות זו השפיעה ישירות גם על חלקת הפנתאון. בשל מעמדו המשפטי המעורפל של בית הקברות ובהיעדר הסדרה בעניינים שעמדו במחלוקת על הר המנוחות בין העירייה למועצה הדתית, הקבורה בבית העלמין נעשתה ללא אישור על ידי כמה חברות קדישא ש'תפסו' שטחים והחלו לקבור בהם על דעת עצמן. כאמור, אלה היו כמה מחברות קדישא ש'קמו לתחייה', מהתקופה שקדמה למלחמת העצמאות.⁶⁸ עד אמצע שנות החמישים פעלו כך בהר חמש חברות קדישא לפחות: קהילת ירושלים – חברת הגחש"א, כוללים פרושים, כוללים חסידים, חברת קדישא מאוחדת לעדת הספרדים וחברת קדישא לעדה הכולדית.⁶⁹ חברות הקדישא לא הסתפקו בשטחים שהוקצו להן אלא אף פלשו לחלקות אחרות,⁷⁰ קברו בגושים שטרם חולקו לקברים,⁷¹ ואף דווח על כריית קברים פרטית בידי משפחות נפטרים.⁷²

בביקורים שערך ריכרד קאופמן בהר המנוחות במחצית הראשונה של 1952 הוא מצא ברחבי בית הקברות 'קבורה פראית', כהגדרתו, וזו שיבשה את התכנית האדריכלית שלו לבית העלמין. הוא הביע טרוניה כי כמה חברות קדישא קברו מתים שלא לפי החלוקה לגושים בתכניתו; כי קברים נכרו בנקודות שהשדרה המרכזית של בית הקברות עתידה לעבור בהן; וגם כי קיימת סכנה שבמקומות אשר הוא הציע לנטיעות ייחפרו קברים, וגם אלה יפגעו בתכנית המקורית.⁷³

העירייה הייתה נחושה לקדם את הקמת הפנתאון, על אף הקבורה הלא מבוקרת, אף שחלקת הקרקע בעת התכנון של בית הקברות טרם נרשמה על שמה של העירייה ואף שממשל ומתן בקשר לכך עוד התנהל בין העירייה להנהלת נכסי המדינה. על אף כל אלה בחרה עיריית ירושלים להשקיע בהכשרת החלקה ובסלילת כביש גישה אליה סכום של

67 בר, 'פנתאון האומה', עמ' 32-35; מפה טופוגרפית של שטח בית העלמין החדש בירושלים, קנ"מ 1:1250, 12.5.1950. חתום ריכרד קאופמן. אצ"מ, A175M/93/4.

68 י"ל ביאלר, מנהל המחלקה למועצות דתיות, משרד הדתות, לעיריית ירושלים, 2.12.1951, א"מ, גל-2960/2.

69 'חמש חברות קדישא – למה?', חרות, 12.6.1956, עמ' 3.

70 כך דיווח ראש העירייה בשיבת הנהלת העירייה, 2.6.1958, אע"י, מכל 1201, תיק 24/1.

71 ישראל בר-זכאי, קהילת ירושלים, אל ש"ז שרגאי, ראש העיר, 2.5.1952, א"מ, גל-2960/2.

72 א' בירן, הממונה על המחוז, לראש העירייה ולמשרד הדתות, 18.2.1952, שם; י"ל ביאלר, מנהל המחלקה למועצות דתיות, משרד הדתות, לראשון לציון הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל, 9.3.1952, שם.

73 ר' קאופמן אל ל' ברגר, מהנדס העיר, עיריית ירושלים, 20.1.1952, שם, פ-15/1980; ר' קאופמן אל ל' ברגר, מהנדס העיר, עיריית ירושלים, 4.3.1952, שם, גל-2960/2; ר' קאופמן אל ל' ברגר, מהנדס העיר, עיריית ירושלים, 20.5.1952, שם; ר' קאופמן אל ל' ברגר, מהנדס העיר, עיריית ירושלים, 11.7.1952, שם; חברה קדישא קהילת ירושלים, ביקור בביה"ק הר המנוחות, 10.7.1952, שם.

70,000 לירות.⁷⁴ באותה העת נמתחה ביקורת על עצם רעיון ייסוד פנתאון, שלא כולם קיבלו אותו בהתלהבות. הביקורת נמתחה על 'מחלת הגדלות בקרב מוסדות המדינה. עדיין לא נסתיים מפעל קבוץ גלויות, עדיין יושבים אלפי עולים באהלים, חסרים בתי ספר ומחברות לילדים – ומשרד החינוך עוסק בקבוץ עצמות ובניין "פנתאון".⁷⁵ בציבור הדתי הובעה התנגדות עקרונית לרעיון הפנתאון, והיא נשמעה עוד בנוגע לתכניות להקמת פנתאון להרצל.⁷⁶ הובעה גם התנגדות הלכתית, ובעיתון הצפה כתב אחד הרבנים שהקמת פנתאון שקולה בעיניו כפולחן הערצת המתים, הדבר עומד בניגוד גמור לדת ישראל ולרוח היהדות והוא יצירה עכו"מית.⁷⁷

מנגד, העירייה הייתה נחושה, בתחילת הדרך לפחות, לקדם את רעיון פנתאון גדולי הרוח של האומה בהר המנוחות. איש הרוח הראשון שיועד להיקבר בחלקה המיועדת היה פרץ סמולנסקין, סופר עברי ופובליציסט, מאנשי תנועת ההשכלה היהודית, ולימים מראשי תנועת חובת ציון. הוא למד באודסה ובווינה, ושם הוציא לאור את כתב העת העברי השחר, שעסק בבעיותיהם האקטואליות של יהודים והיה לאחת מבימות הספרות החשובות ביותר של יהודי אירופה.⁷⁸ הוא נפטר בשנת 1885 בעת ששהה במראנו (Merano), עיירת נופש ומרפא בחבל טירול שבאוסטריה, ונקבר בבית הקברות היהודי במקום. סמולנסקין הובא לקבורה בשנית בחלקת הפנתאון ב-28 במאי 1952 והיה הראשון להיקבר בה.⁷⁹ השתלשלות העניינים בנושא זה מלמדת רבות על מעמדה של החלקה, שכאמור יועדה להיות פנתאון לגדולי הרוח של העם היהודי ולמה שאירע בה בסופו של דבר.

בסוף שנת 1950 פנה דוד שמעוני, יושב ראש אגודת הסופרים העברים, לדוד רמז, שר החינוך והתרבות, בבקשה שהממשלה תחדש את המאמצים להעלאת עצמותיו של סמולנסקין לקבורה בישראל.⁸⁰ כשנה אחרי כן, בסוף 1951, פנה יוסף שפרינצק, יושב ראש הכנסת, לבן ציון דינור, שר החינוך והתרבות, וביקש להעביר את הנושא לממשלה כדי שזו תחליט להעביר לארץ את 'עצמות אחד מגדולי מבשרי הציונות והגשמתה'.⁸¹ תשובתו של דינור לשפרינצק הייתה: 'על יסוד שיחה מוקדמת עם ראש הממשלה הוחלט להקים

74 סופר הבקר בירושלים, 'דיון ממצא על כריית הקברים ב"פנתאון"', הבקר, 14.10.1953, עמ' 4.

75 אמתי, 'קבוץ עצמות או קבוץ גלויות', הארץ, 6.1.1952, עמ' 2.

76 שר הדתות יהודה לייב פישמן מימון כתב: 'אצלנו, בייחוד אצל היהדות הדתית, נוהרים מאוד להגדיל יותר מדי את האיש המת, הגם שהיה גדול מדורו. הרצל עשה גדולות ונפלאות אבל מעשיו הם זיכרונותיו, ואין צריכים לעשות מסביב לקברו מצבות וזיכרונות מיותרים'. הרב הראשי י"ל הכהן מימון אל הרב משה הלוי, 7.5.1950, א"מ, גל-14917/20.

77 הרב צבי נהיר, 'פנתאונים', הצפה, 18.7.1952, עמ' 3, 5. עכו"מ – עובד כוכבים ומזלות.

78 על מקומו של סמולנסקין במחשבה הציונית ראו: אבינרי, הרעיון הציוני, עמ' 71-79.

79 בר, אידאולוגיה ונוף סמלי, עמ' 64.

80 ד' שמעוני, יו"ר אגודת הסופרים העבריים, לדוד רמז, שר החינוך והתרבות, 22.11.1950, א"מ, גל-1087/8. באותו מכתב ביקש שמעוני גם להעלות את עצמותיו של הסופר אברהם מאפו.

81 יוסף שפרינצק, יושב ראש הכנסת השנייה, אל הפרופ' ב' דינור, שר החינוך והתרבות, 16.11.1951, שם.

ועדה להעברת עצמותיו של סמולנסקין. בראש הוועדה הזו יעמוד ד"ר א. בירן, הממונה על מחוז ירושלים. [...] הוועדה הזו צריכה ראשית כל לקבוע מקום מתאים בירושלים, מתוך הנחה מוקדמת שמקום זה יהיה גם פנתאון לגדולי ישראל.⁸² מתשובתו של שפרינצק עולה שגם בן-גוריון והממשלה חשבו באותה העת על פנתאון לגדולי ישראל. הקמת הוועדה הציבורית להעלאת עצמותיו של פרץ סמולנסקין העלתה לסדר היום הציבורי את נושא הקמת הפנתאון לגדולי הרוח של האומה.⁸³ חברי הוועדה שהקים שר החינוך והתרבות נדרשו תחילה לסוגיית מקום הקבר. אחת ההצעות הראשונות הייתה למצוא מקום לעצמות סמולנסקין בחלקת הסופרים בבית הקברות ברחוב טרומפלדור בתל אביב, סמוך לקבריהם של ביאליק, טשרניחובסקי, נורדאו ואחרים מגדולי הרוח הלאומיים, בחלקה שכבר שימשה למעשה מעין פנתאון לאומי.⁸⁴ ואולם הצעה זו נדחתה משהוחלט כי עקרונית יש להקים את הפנתאון בירושלים, כחלק מחיזוק העיר כבירת מדינת ישראל הצעירה.⁸⁵ בסוף שנת 1951 עמדה בפני הוועדה הצעתה של עיריית ירושלים להקים 'בית עלמין מיוחד לגדולי הציונות והספרות העברית בחלקה סמוכה לקבר הרצל [...] בחלקה מיוחדת, אשר תהווה חוליה מקשרת בין הר הרצל לבין בית הקברות הצבאי הסמוך'.⁸⁶

בסופו של דבר הוחלט כי סמולנסקין ייקבר בהר המנוחות, בחלק של בית הקברות של העירייה, 'שיוקצה למטרת פנתאון אשר אליו יובאו ארונות גדולי האומה מכל קצווי תבל'.⁸⁷ עולה מכאן שבאותה עת ביקשו להבחין בין הר הרצל, אשר הלך והתפתח כפנתאון ההנהגה הציבורית והפוליטית ובית הקברות הצבאי החל להתרחב סמוך לו, ובין מה שעתיד להתפתח בהר המנוחות ויועד להיות פנתאון לגדולי הרוח של האומה – אישים שתרמו תרומה של ממש לתרבות, למחשבה ולעיצוב הזהות והמורשת של העם היהודי מראשית הציונות.

משהוחלט על מקום הקבורה, אחד התפקידים החשובים שקיבלה עליה הוועדה הציבורית היה לרכז את הפעולות המקדימות שיביאו לידיעת הציבור הרחב את דמותו של סמולנסקין, ובכך להכשיר את הלבבות למקומו הראוי של הסופר להיטמן בחלקת הפנתאון של גדולי האומה, כאחד מגדולי הציונות והספרות העברית. בה בעת היה בכך להניח את אבן הפינה לחלקת הפנתאון עצמה ולבסס את מעמדה בציבוריות הישראלית. הוועדה יזמה הרצאות על דמותו של סמולנסקין ועל תרומתו לרעיון הציוני,⁸⁸ הפיצה חוברת על חייו ותפיסת

82 פרופ' ב' דינור, שר החינוך והתרבות, אל יוסף שפרינצק, יושב ראש הכנסת השנייה, 7.12.1951, שם.

83 זיכרון דברים משיבת הוועדה הציבורית לענין העלאת עצמותיו של פרץ סמולנסקין, 1.4.1952, שם. חברי הוועדה היו: נציגי עיריית חיפה, עיריית ירושלים ועיריית תל אביב, נציג משרד החינוך והתרבות, נציג הסתדרות המורים, נציג אגודת הסופרים ונציג הסוכנות היהודית.

84 מיכאל זיו אל שר החינוך והתרבות, 13.1.1952, שם.

85 'פנתאון לאומי', הארץ, 1.1.1952, עמ' 1.

86 'מציעים להקים פנתאון בירושלים', מעריב, 26.12.1951, עמ' 3.

87 א' בירן, הממונה על מחוז ירושלים, אל ראש עיריית ירושלים, 15.4.1952, א"מ, גל-1087/8.

88 הודעה של האוניברסיטה העברית בירושלים על הרצאתו של פרופ' יוסף קלוזנר לרגל העלאת עצמותיו של פרץ סמולנסקין בנושא: 'סמולנסקין והשפעתו על התפתחות הרעיון הלאומי', ללא תאריך, שם.

עולמו המשתקפת בסיפוריו,⁸⁹ ופרסמה קובץ, ובו מבחר מיצירתו הספרותית.⁹⁰ הוועדה פנתה למשרד החינוך והתרבות בבקשה לדאוג לכך שדמותו ויצירותיו של סמולנסקין ישמשו נושא לימוד בבתי הספר בתקופה הקרובה ליום הלוויה. הוועדה גם פנתה לעיתונות בבקשה שיקצו גיליונות מיוחדים, או כמה מהם לפחות, לדמותו וליצירותיו של הסופר.⁹¹ מסע הלוויה של סמולנסקין היה ממלכתי ונעשה בחסות ממשלת ישראל: משלחת ישראלית יצאה לאיטליה להביא את ארונו. בהגיעו לעיר הנמל האיטלקית גנואה נעטף הארון בדגל כחול-לבן והועלה לאונייה 'קדמה', האונייה הראשונה של חברת הספנות הלאומית צי"ם.⁹² לאחר שעגנה האונייה בנמל חיפה הורד הארון והוצב מול עיריית חיפה, ושם נשא דברים אבא חושי, ראש עיריית חיפה. בהמשך הגיע מסע ההלוויה לתל אביב, וגם שם הונח הארון מול בניין העירייה, ושם נשאו דברים ישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב, ודוד שמעוני. מסע הלוויה נמשך; הארון של סמולנסקין הגיע מתל אביב לירושלים, ושם הונח תחילה בחצר משרד החינוך והתרבות, ושר החינוך והתרבות הפרופ' בן ציון דינור הספיד את סמולנסקין. משם הועבר הארון לחצר המוסדות הלאומיים, ושם קיבלו אותו ראש הממשלה דוד בן-גוריון, יושב ראש הכנסת יוסף שפרינצק, שרי ממשלה, חברי כנסת, יושב ראש הנהלת הסוכנות, חברי הנהלת הסוכנות ונציגי קק"ל וקרן היסוד. משם המשיך מסע הלוויה להר המנוחות, אל אותה חלקה שיועדה להיות פנתאון גדולי הרוח של האומה.⁹³ בדברים שנשא שפרינצק בחצר המוסדות הלאומיים הוא קשר בין קבורתם בשנית של הרצל ושל סמולנסקין ובין חשיבות המעשה הזה לביסוס המפעל הציוני בארץ: 'אנו מקבלים את ארונו של בעל "השחר" במקום שלפני שלוש שנים הקבלנו את ארונו של תיאודור הרצל [...] אנו מעלים מן הגולה גם את עצמותיהם של אבות הציונות. [...] העם המתרכז במדינת ישראל ישמש משמר כבוד על קברות אבות הציונות'.⁹⁴ הכשרת הלבבות שקדמה להגעת ארונו של סמולנסקין, מסע הלוויה הממלכתי ברחבי הארץ והנאומים שנישאו בה יועדו הן להאיר את דמותו הן להעניק לחלקת

89 יוסף קלוזנר, פרץ בן משה סמולנסקין: חייו, ספריו ותפיסת עולמו, המשרד לחינוך ותרבות ע"י אחיאסף, ירושלים תשי"ב.

90 ש' ברימן, ספר סמולנסקין, אחיאסף, ירושלים תשי"ב.

91 ד"ר מיכאל זיו, מ"מ מנהל אגף תרבות, אל חיים ליאור, מזכיר יו"ר הכנסת, 4.3.1952, א"מ, גל-1087/8; ד"ר מיכאל זיו, מ"מ מנהל אגף תרבות, אל י' ברוידא, עורך כתב העת המולד, 5.3.1952, שם; זיכרון דברים משיבת הוועדה הציבורית לענין העלאת עצמותיו של פרץ סמולנסקין, 1.4.1952, שם.

92 Kobi Cohen-Hattab, 'The Test of Maritime Sovereignty: The Establishment of the Zim National Shipping Company and the Purchase of the Kedmah, 1945-1952', *Israel Studies*, 20, 2 (2015), pp. 110-134

93 מדינת ישראל, משרד החינוך והתרבות, הוועדה הציבורית להעלאת עצמותיו של פרץ בן משה סמולנסקין ז"ל, תכנית ההלוויה, 28.5.1952, אצ"מ, S5/10365; 'הגיע ארון עצמותיו של סמולנסקין', דבר, 26.5.1952, עמ' 4.

94 'עצמות סמולנסקין הובאו להר המנוחות', שם, 29.5.1952, עמ' 1.

הפנתאון החדשה את המעמד הלאומי החשוב שיש לתת לה מאותו היום. אלא שאפשר לראות בביסוס מעמדה של המדינה בחלקת הפנתאון עוד מהימים הראשונים של הקבורה בהר המנוחות, ביטוי מקומי למאבקי דת ומדינה שאפיינו את המדינה ברמה הלאומית באותן שנים. אחד הניסיונות הראשונים לערער את המעמד הזה בראי המאבק על דמותה ומעמדה של חלקת הפנתאון היה התערבותם של החברה קדישא בקביעת מנהגי הקבורה במקום, למשל בסגנון המצבה שתוצב על קברו של סמולנסקין. הקהילה היהודית במראנו שבאוסטריה, ששם כאמור נפטר סמולנסקין ונקבר לראשונה, שלחה עם הארון גם את המצבה המקורית, אך החברה קדישא קהילת ירושלים, שטיפלה בקבורה, סירבה להציב אותה על הקבר החדש בטענה שעל פי תקנון החברה קדישא המצבה עולה בגובהה על הנוהג של 70 ס"מ ויש בה כתובת בלועזית, האסורה בבתי קברות, מחשש 'צלם בהיכל'.⁹⁵ היו שטענו כי היה כאן ניסיון של החברה קדישא לנקום בסמולנסקין על התיאור השלילי של אנשי הקבורה היהודים בספרו **קבורת חמור**.⁹⁶ ראשי החברה קדישא הכחישו כי מדובר בנקמה וטענו שפעילותם נעשתה ממניעים הלכתיים בלבד.⁹⁷ על כל פנים, בסופו של דבר לאחר התערבותו של שר החינוך והתרבות דינור הוצבה המצבה במקומה (ראו מפה 2).⁹⁸

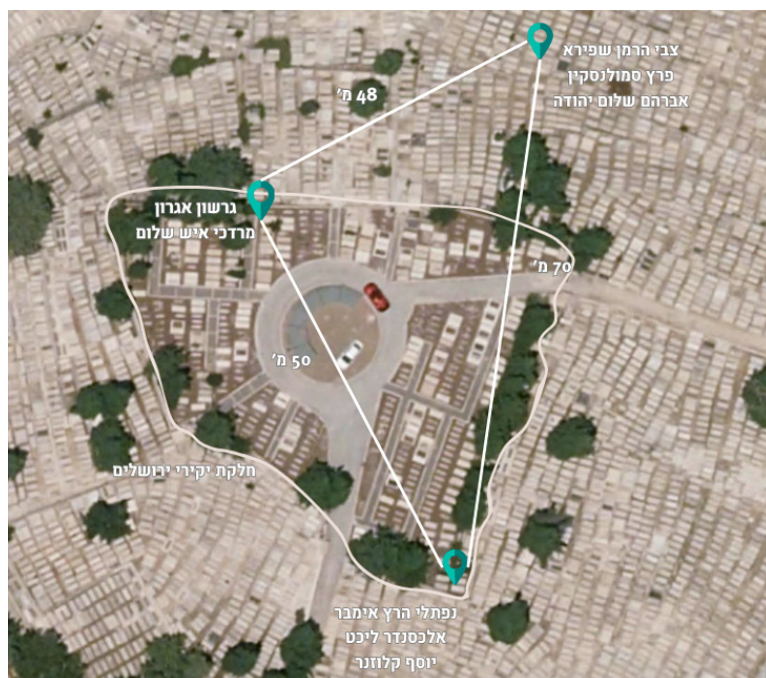
קבורת סמולנסקין הייתה ביוזמת עיריית ירושלים, כלומר המדינה, וכאמור היא הייתה אמורה לסמן את הנחת אבן הפינה בחלקה שיועדה לפנתאון גדולי הרוח של האומה. אבל הוועדה, שמונתה כדי להעלות את עצמות סמולנסקין, סיימה את תפקידה עם קבורתו, בלא מינוי גוף כלשהו שימשיך את מפעל הטיפול בחלקת הפנתאון. העירייה לא הקימה ועדה קבועה לטיפול בנושא, ונדמה שהרעיון לבניית הפנתאון ירד מסדר היום. נראה להלן כי היוזמה להמשיך ולקבור בחלקה את גדולי הרוח לא דעכה כליל אלא התעוררה אצל גופים ציבוריים אחרים, כגון קק"ל, מוקירים או בני משפחה וחברים.

95 חברה קדישא קהילת ירושלים, ישיבת נשיאות, ז' באדר ב תשי"ד, א"מ, נ-58/49.

96 קבורת חמור לקוח מפסוק בספר ירמיהו כב יח-יט: 'כֹּה אָמַר יְהוָה אֱלֹהֵינוּ אֵל יְהוֹשִׁיָּהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה לֹא יִסְפְּדוּ לוֹ הוּא אָחִי וְהוּא אָחֻת לֹא יִסְפְּדוּ לוֹ הוּא אָדוֹן וְהוּא הֹדָה. קְבוּרַת חָמור יִקָּבֵר סָחוּב וְהַשְׁלָה מִהַלָּא לְשִׁעְרֵי יְרוּשָׁלַם. עַם הַזֶּמֶן נִתְקַבֵּל הַבִּיטוּי 'קְבוּרַת חָמור' כְּבִיטוּי לְקְבוּרָה בְּלִי הַטָּקְס הַהִלְכָתִי וּלְקְבוּרָה בְּזוּיָה בְּכָלֵל. 'קְבוּרַת חָמור' מִחוּץ לַגֶּדֶר בֵּית הָעֵלְמִין נִמְנֶיֶת עִם הָאֲזוּרִיִּים שְׁבַעֲוָנִשִּׁים, שֶׁכֵּן עֹנֵשׁ זֶה נִפְרַע מֵהָאָדָם גַּם לֵאחֲרַי מוֹתוֹ וּמִנְדָּה אוֹתוֹ גַּם כְּשֶׁאִינוּ עוֹד בְּחַיִּים. רָאוּ: דוֹד וִינְפֶלְד, **קְבוּרַת חָמור, או, מִדְּחֵי אֵל דָּחִי / פֶּרֶץ סְמוּלֵנְסְקִין**, מוסד ביאליק, ירושלים 1968, עמ' 27. וִינְפֶלְד קִבַּע כִּי הַרְמוֹן **קְבוּרַת חָמור** הוּא רֹמָן חִבְרָתִי־מִגְמָתִי, הַבֵּא לְהוֹקִיעַ דְּבָרִים רַבִּים בְּרוּחַ הַהִשְׁכָּלָה, וּבֵהֶם סִדְרֵי הַקְהִילָה הַיְּהוּדִית. גִּיבּוֹר הָעֵלִילָה שֶׁם לַצְחֹק אֶת הַחִבְרָה קְדִישָׁא, בִּיחּוּד בְּתִיאּוֹר גְּרוֹטֶסְקִי שֶׁל הַסְּעוּדָה הַשְּׁנֵיתִית שֶׁל חִבְרַת הַקְדִישָׁא. רָאוּ: שֶׁם, עמ' 57-64.

97 חברה קדישא קהילת ירושלים, ישיבת נשיאות, ז' באדר ב תשי"ד, א"מ, נ-58/49.

98 'הוסר הלוח מעל קברו של סמולנסקין', **על המשמר**, 21.1.1954, עמ' 1; דוד אסף, "'עלי קבר קדושים תאכל מצבת': בעקבות קברו של פרץ סמולנסקין", **עונג שבת**, 17.6.2016, <https://tinyurl.com/2p9nwwff> (אוחזר ב־10.6.2025). תודתי לתלמידי דוד (דוכי) כהן על שהפנה את תשומת לבי לכתבה זו.

מפה 2: חלקת יקירי ירושלים ומקום הקברים של הנזכרים במאמר.
אתר המפות הרשמי של מדינת ישראל. עיבוד ועריכה: נעמי ביר

ב־12 בדצמבר 1952, כחצי שנה לאחר קבורתו של סמולנסקין, הובא לקבורה סמוך לו פרופ' אברהם שלום יהודה, שנפטר בארצות הברית.⁹⁹ את הבאת ארונו לארץ יזם המכון לחקר קהילות ישראל והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים, אשר הקים ועדה שתטפל בהבאת ארונו של יהודה לארץ. בוועדה שהוקמה היו נציגי ממשלה, הכנסת,

99 אברהם שלום יהודה (1877-1951) נולד בירושלים והתחנך אצל ספרדים ואשכנזים כאחד. בגיל 16 פרסם את ספרו הראשון **קדמוניות הערבים בימי הבערות אשר לפני מוחמד** וקנה לו שם של חוקר מעמיק ומקורי. בשנת 1895 יצא ללימודים בגרמניה ולמד מדעי המזרח באוניברסיטאות שונות. בעת לימודיו בהיידלברג השתתף בקונגרס הציוני הראשון (1897). בשנים 1905-1913 היה מרצה לתנ"ך ולעברית בבית המדרש הגבוה למדעי היהדות בברלין. מברלין יצא לספרד, ומשלהי 1915 היה פרופסור באוניברסיטת מדריד וכן הרצה בענייני תולדות ישראל באוניברסיטאות אחרות בספרד. בעת מלחמת העולם הראשונה פעל וסייע בעניין הציוני. מ־1919 שהה בלונדון, ומאז לימד באנגליה ובארץ ישראל. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה התיישב בארצות הברית, ובשנת 1941 קיבל מינוי ב־New School of Social Research בניו יורק. יהודה פרסם מחקרים רבים במדעי היהדות ובשפות שונות. ראו: <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/03323.php> (אוחזר ב־10.6.2025). להרחבה ראו: יובל עברי, **השיבה לאנדלוס: מחלוקות על תרבות וזהות יהודית-ספרדית בין עבריות לערביות**, מאגנס, ירושלים 2020.

האוניברסיטה העברית בירושלים, בית המשפט העליון, עיריית ירושלים והמשפחה.¹⁰⁰ על מסע הלוויה נמסר כי ליד מוצא, בכניסה לבירה, חיכתה לארון משלחת של אנשי מדע, סופרים, נציגי עירייה ומוסדות אחרים. משם המשיך מסע הלוויה לבניין הכנסת, ושם ספד ליהודה בן ציון דינור שר החינוך והתרבות. הארון הגיע לחצר המוסדות הלאומיים, ושם הספידו אותו זלמן שזר, בשם הסוכנות היהודית, פרופ' שלמה דב גויטיין בשם האוניברסיטה העברית בירושלים, פרופ' יוסף יואל ריבלין בשם המשפחה ומר אליהו אלישר בשם העירייה. על הקבורה בחלקת הפנתאון נכתב: 'קברו של המנוח נכרה בחלקה המיועדת לקבורת גדולי הסופרים, עסקנים ציוניים, מורים ומשוררים'.¹⁰¹ בעיתון הארץ נכתב כי יהודה הובא למנוחות 'על פיסגת ההר בבית העלמין "הר המנוחות" בירושלים, בחלקה המיועדת לגדולי האומה, סופריה ומכובדיה'.¹⁰²

ארבעה חודשים אחרי כן, באפריל 1953, התקיימה בחלקת הפנתאון הלוויה של המשורר נפתלי הרץ אימבר. אימבר נולד ב-1856 באזור גליציה והחל לכתוב שירה בגיל צעיר. ב-1887 הוא חיבר את שירו 'תקוותנו', שלימים שונה ל'התקווה' והיה להמנון מדינת ישראל. אימבר נפטר ב-1909 בניו יורק ונקבר בבית העלמין הר ציון, של יוצאי גליציה בלונג איילנד.¹⁰³ בתחילה, כאשר עלתה האפשרות להעלות את עצמותיו של אימבר לארץ בראשית שנות החמישים, אחד הרעיונות הראשונים היה להביאו לקבורה בבית הקברות ברחוב טרומפלדור בתל אביב, ועניין זה מלמד על מרכזיותו של בית קברות זה באותה העת.¹⁰⁴ אולם לאחר שהופנתה תשומת הלב לשירו 'השבועה', שהוא התבטא בו במפורש 'קברוני בירושלים עירי', הוחלט לקבורו בבירה, בחלקת הפנתאון בהר המנוחות.¹⁰⁵ היוזמה להעלות את עצמותיו של אימבר לארץ באה מהמשפחה ומיילוס הבר, יהודי אמריקני ממוקירי זכרו של אימבר, שגם כתב עליו זיכרונות. בארץ הוקם ועד להעלאת העצמות, ובראשו עמד פרופ' יוסף קלוזנר. בארצות הברית שיתפה פעולה עם הוועד קבוצת ציונים ותיקים, שבראשה עמד משה מרגוליס, מזכיר המנהל לשעבר של ההסתדרות הציונית באמריקה.¹⁰⁶ אנשי הסוכנות היהודית והנהלה הציונית, שעמדו בקשר עם מרגוליס הדגישו בפניו כי הטיפול בהעברת הארון מוטלת על כתפי האמריקנים ורק לאחר שהצליחו מוקירי

100 'עצמותיו של פרופ' יהודה יועלו לארץ', הארץ, 11.6.1952, עמ' 2. בוועדה היו שר התחבורה מר דוד צבי פנקס, שר החינוך והתרבות פרופ' בן ציון דינור, הרב שמחה אסף, מר אליהו אלישר, מר דניאל אוסטר, מידידי של יהודה, פרופ' יוסף יואל ריבלין ועורך הדין שלמה יהודה מהמשפחה.

101 'פרופ' יהודה – למנוחות בירושלים', הפקר, 12.12.1952, עמ' 8.

102 'פרופ' א. ש. יהודה הובא למנוחות', הארץ, 12.12.1952, עמ' 2.

103 על נסיבות הגעת ארונו של אימבר לקבורה בשנית ראו בר, אידאולוגיה ונוף סמלי, עמ' 79-83.

104 הנהלת ההסתדרות הציונית, המחלקה הארגונית, אל החברה קדישא הכללית, תל אביב, 19.9.1951, אצ"מ, S5/10365.

105 סיכומים של ישיבה בעניין העלאת עצמות נ. ה. אימבר ז"ל, ירושלים, 14.4.1953, שם; 'השבועה', ראו: נ"ה אימבר, כל שירי, מרדכי ניומן, תל אביב 1950, עמ' 102-103.

106 יעקב קקבוב, נפתלי הרץ אימבר 'בעל התקווה', מכון הברמן למחקרי ספרות, לוד תשנ"א, עמ' 169-170.

זכרו לגייס את מלוא הסכום להעברת הארון הוא יצא בדרכו לארץ.¹⁰⁷ ארנו של אימבר הגיע לנמל חיפה ב־16 באפריל 1953, ולאחר שחלקו לו שם כבוד אחרון הגיע הארון למושב זכרון יעקב.¹⁰⁸ משם המשיכה הלוויה לירושלים, הארון הוצב בחצר המוסדות הלאומיים, ושם ספדו לו מראשי ההנהלה הציונית, סופרים ומורים. את הממשלה ייצג רק פנחס רוזן, שר המשפטים.¹⁰⁹ בעיתוני התקופה נכתב כי אימבר נקבר ליד קברו של סמולנסקין אלא שמבדיקה אשר נעשתה בשטח נמצא שקברו של אימבר אינו סמוך לזה של סמולנסקין. סמולנסקין קבור במורדות הצפוניים של החלקה, ואילו אימבר קבור בצדה האחר, בגבול החלקה מדרום, במרחק כ־70 מטרים משם. בביקור במקום נמצא שהאזור סביב קבריהם של סמולנסקין ושל יהודה התמלא באותם ימים בקברים של חברות קדישא שונות. במילים אחרות, כבר באותו שלב נפגע רעיון הפנתאון בעקבות קבורתם של נקברים שונים סביב קבריהם של סמולנסקין ושל יהודה; אפשר לשער שקבורתו של אימבר בצדה האחר של החלקה יועדה אולי לסמן את הגבול הדרומי של הפנתאון המיועד (ראו מפה 2).

ההצעה לקבור בשטח הפנתאון עלתה פעם נוספת לקראת סוף 1953, שמונה חודשים לאחר קבורת אימבר, שאז הוחלט להעלות לארץ ולקבור בשנית את עצמותיו של הרמן (צבי) שפירא. שפירא שימש פרופסור למתמטיקה באוניברסיטת היידלברג שבגרמניה ונודע כמי שהעלה את הרעיון להקמת קק"ל ואת הרעיון להקמת אוניברסיטה יהודית בארץ ישראל. הוא נפטר בשנת 1898 ונקבר בקלן שבגרמניה.¹¹⁰ ההצעה להעלות את עצמותיו של שפירא לקבורה בישראל הגיעה מהנהלת קק"ל רק אחרי 1948, יותר מחצי מאה לאחר פטירתו של שפירא. כהכנה לקבורתו של שפירא בחלקת הפנתאון, עלו נציגי קק"ל עם מהנדס עיריית ירושלים לבדיקת מקום הקבר. המבקרים גילו ששטח הפנתאון כוסה בינתיים קברים של חברות קדישא שונות בלי רשות העירייה. בכותרות הכתבות שעסקו בנושא בעיתוני התקופה נכתב: 'הפנתאון נעלם'.¹¹¹

בשל הממצאים הללו הוחלט בעירייה להעלות את הנושא לדיון בוועדה לעניינים דתיים של עיריית ירושלים. האדריכל קאופמן, אשר הכין את התכנית הכללית של בית העלמין ואת תכנית חלקת הפנתאון, הציג לפני חברי הוועדה את הפגיעה במתווה החלקה,

107 'גם בטכס ההלוויה בירושלים שכחו את מחבר התקווה', חרות, 24.4.1953, עמ' 1. עוד על היעדר העניין מצד הנהגת המדינה להעלאת ארנו של אימבר ראו: בר, **אידיאולוגיה ונוף סמלי**, עמ' 79-81.

108 ארנו של אימבר נותר באוניה כמעט שבוע. הוא נקבר ב־23.4.1953. העצירה בזכרון יעקב נקשרה להנחה שאימבר כתב את השיר 'תקוותנו' כאשר שהה במושב. עוד על מסע הלוויה של אימבר בארץ והביקורת שנמתחה עליו ראו: שם, עמ' 81-83.

109 'עצמות אימבר למנוחת עולמים', דבר, 24.4.1953, עמ' 8; 'בשירת 'התקווה' נסתם הגולל על קברו של אימבר', הצפה, 24.4.1953, עמ' 8.

110 ד"ר ישראל קלוזנר, **קרקע ורוח: חייו ופעלו של פרופ' צ"ה שפירא**, קרן קיימת לישראל והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1966; צבי שילוני, הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית, **1903-1914**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990, עמ' 2, 5-6, 396-397.

111 סופרנו בירושלים, 'נעלם הפנתאון הלאומי', חרות, 11.10.1953, עמ' 7; 'חלקת גדולי האומה ב"הר המנוחות" נפרצה', הארץ, 12.10.1953, עמ' 2; 'הפנתאון נעלם...', מעריב, 13.10.1953, עמ' 3.

שנבעה לדעתו מכך שהחלקה עוד לא נרשמה על שם העירייה והקבורה במקום הייתה נתונה לכמה חברות קדישא, ואלה עשו במקום כבתוך שלהן. בניסיון לשמור בכל זאת על מתווה הפנתאון, הוצע להביא לאישור מועצת העיר את תכנית הפנתאון ולאסור כל קבורה בחלקה ללא רישיון מטעם העירייה. אלא שלא היה אפשר להחליט החלטה כזו בהיעדר הסדרת הבעלות של העירייה על החלקה.¹¹² בשלב הזה כבר לא היה אפשר לעשות הרבה לשיפור המצב בחלקת הפנתאון לנוכח הגידול בקבורת נפטרים שלא היו אמורים להיקבר סמוך כל כך לחלקת הפנתאון המיועדת. ארונו של שפירא הונח בחצר המוסדות הלאומיים. את המעמד כיבדו ראש העירייה יצחק קריב, נציגי המוסדות הלאומיים, נציגי קק"ל וחברים מהוועד הפועל הציוני, והוא הובא למנוחת עולמים בחלקת הפנתאון, סמוך ככל האפשר לקברו של סמולנסקין.¹¹³

קבריהם של פרץ סמולנסקין, צבי הרמן שפירא ואברהם שלום יהודה
בחלקת העדה הספרדית המאוחדת. צלם: המחבר, 21.10.2025

¹¹² סופר הפקר בירושלים, 'דיון ממצא על כריית הקברים ב"פנתאון"', עמ' 4.

¹¹³ 'ארונו של פרופ' שפירא - בפנתאון', דבר, 27.12.1953, עמ' 4. בבדיקה בחלקה נמצאו שני קברים חדשים שנכרו בין קברו של סמולנסקין לקברו המיועד של שפירא.

קבורתו של שפירא באזור שיועד לחלקת הפנתאון הייתה למעשה הקבורה האחרונה באזור הפנתאון המקורי, של מי שיכלו להיחשב גדולי הרוח של האומה. מאותה עת הלכה החלקה ואיבדה את ייחודה. בשלהי 1955, לקראת הגעת ארונו של ד"ר אלכסנדר ליכט, יושב ראש ההסתדרות הציונית ביוגוסלביה וחבר הוועד הפועל הציוני לשעבר, עלתה שוב לדיון סוגיית מצב החלקה. ההנהלה הציונית, שטיפלה בהעברת הארון, פנתה לעיריית ירושלים בטענה שהחלקה המיועדת לקבורה של גדולי האומה אינה מסומנת ומגודרת לשביעות רצון וכן: 'מזמן לזמן מסיגות חברות קבורה שונות את הגבולות האלה וכי אין לע"ע [לעת עתה] כל סידור כללי מטעם השלטונות המוסמכים אשר יבטיח את שלימותה של החלקה הנ"ל ואת הגנתה נגד הסגת גבולות'.¹¹⁴ ראש העירייה גרשון אגרון ענה בתגובה שהעירייה פועלת 'לשמירת מקום זה למטרה שלשמה נועד',¹¹⁵ אלא שנראה כי לא כך התגלגלו הדברים. הבעלות על החלקה לא הוסדרה, ובעיתונים דווח על 'שלטון חאפ' בהר המנוחות, שהתבטא ב'חטיפת' שטחי קבורה ובכריית כמה מחברות קדישא קברים שלא כמסכם או שלא בהתאם לתכנון בית העלמין בהר המנוחות ותוך כדי פגיעה בפנתאון של גדולי האומה. למקום זומנה המשטרה, וזו סימנה את השטח שהקבורה אסורה בו לכל החברות בלא רישיון מתאים מאת העירייה.¹¹⁶ ליכט נקבר בסופו של דבר סמוך לקברו של אימבר, בחלק הדרומי של החלקה.¹¹⁷ בחלק הצפוני של החלקה התרבו הקברים של חברות קדישא השונות באין מפריע. חלקת הפנתאון המקורית אשר נקברו בה סמולנסקין, יהודה ושפירא נבלעה ונעלמה, וגם החלק הדרומי, שכביכול 'נוסד' עם קבורתו של אימבר, לא קיבל 'מעמד' של פנתאון אלא הוא הוסב במשך השנים לחלקת יקירי ירושלים, וזו פעילה עד היום (ראו מפה 2).¹¹⁸

עוד חזוק לחלק הדרומי ניתן בקבורתו של פרופ' יוסף קלוזנר במקום. בסיור שנערך בחלקה בשלהי 1958 לקביעת מקום קבורתו של קלוזנר נמסר ששטחים נוספים מחלקת הפנתאון נלקחו ללא רשות על ידי חברות קדישא השונות. הוחלט להקים גדר בטון מסביב

114 א"ל לויטרכ, המחלקה לארגון, הנהלת ההסתדרות הציונית, ירושלים, אל גרשון אגרון, ראש עיריית ירושלים, ירושלים, 3.11.1955, אצ"מ, SS/10365.

115 גרשון אגרון, ראש עיריית ירושלים, ירושלים, אל א"ל לויטרכ, הנהלת ההסתדרות הציונית, ירושלים, 22.11.1955, שם.

116 'שלטון חאפ ב"הר המנוחות"', **הבקר**, 15.11.1955, עמ' 4.

117 'ארון ד"ר ליכט נטמן ב"הר המנוחות"', **דבר**, 11.11.1955, עמ' 10.

118 בשנת 1991 נקבר ראש עיריית ירושלים לשעבר מרדכי איש שלום סמוך לגרשון אגרון, במה שנראה כניסיון לייחד אזור מסוים בחלקה לקבורת ראשי העירייה שהלכו לעולמם (ראו מפה 2). למעשה משלהי שנות השישים הייתה החלקה למקום קבורה אפשרי למקבלי התואר 'יקיר העיר ירושלים', שניתן מאז 1967, לאחר מלחמת ששת הימים. בשיחה עם יצחק הנאו, מנהל אגף מבני דת בעיריית ירושלים, נמסר לי כי במחצית השנייה של שנות התשעים, בעת ששימש רענן דינור מנכ"ל עיריית ירושלים, נקבע כי הוחלט להסב את שם החלקה מחלקת הפנתאון לחלקת יקירי ירושלים, שכן שנים רבות מקבלי התואר 'יקיר ירושלים' נקברים בחלקה זו, ומנגד חלקת הפנתאון למעשה אינה קיימת. ריאיון עם יצחק הנאו, 10.11.2024.

לשטח החלקה 'כדי להציל את מה שניתן עוד להציל משטח הפנתאון הלאומי'.¹¹⁹ קלוזנר, שכזכור עמד בראש הוועדה להעלאת עצמותיו של אימבר, נקבר סמוך לקברו של אימבר.¹²⁰ עוד ציון דרך בהתגבשות חלקת הפנתאון, ובתוך כך השתכחות הרעיון של חלקת גדולי הרוח של האומה, היה בקבורתו במקום של ראש עיריית ירושלים גרשון אגרון, שנפטר בנובמבר 1959. אגרון נפטר בעת כהונתו, ואבל כבד ירד עם הסתלקותו. בעיתונים נכתב כי קברו 'נכרה בחלקה המיוחדת בה מצאו מנוחתם האחרונה פרופ' יוסף קלוזנר ופרץ סמולנסקי'.¹²¹ ברם בדיקה בשטח החלקה העלתה כי אגרון לא נקבר סמוך לקלוזנר ולסמולנסקי, שכאמור לא קבורים זה ליד זה, אלא הוא נקבר מצפון-מערב לקלוזנר ומדרום-מערב לסמולנסקי, סמוך לגבולה הצפוני של החלקה, שכאמור גודרה בשלהי שנות החמישים, ולימים יוסב שמה לחלקת יקירי ירושלים (ראו מפה 2).¹²²

ניסיונות לא מעטים נעשו להסדרת הפעילות בהר המנוחות וגם בחלקת גדולי הרוח, אלא שבהיעדר פתרון משפטי ברור הלך וגדל עם השנים מספר חברות קדישא שפעלו בהר,¹²³ וההפקרות במקום הייתה רבה.¹²⁴ בשנת 1966 נערך תיקון לחוק תקציבי שירותי הדת היהודיים, וזה עיגן את סמכותו של השר לשירותי דת להתקין תקנות בנוגע לרישיונות לחברות קבורה.¹²⁵ בשנת 1967 הוענק מעמד של קבע למועצות הדתיות, ושאלת הבעלות והניהול של הר המנוחות הגיעה להכרעה ברורה לטובת משרד הדתות והמועצות הדתיות.¹²⁶ הפיקוח על חברות קדישא הורחב, והן הוכפפו למועצת בית עלמין שהקים

119 י' מאראש, מ"מ מזכיר העיר, אל ראש העיר, 30.10.1958, אע"י, מכל 1201, תיק 24/1.

120 'טכס גילוי המצבה של פרופ' קלוזנר', הצפה, 6.11.1960, עמ' 4.

121 'רבבות ליוו את גרשון אגרון למנוחתו האחרונה בירושלים', דבר, 3.11.1959, עמ' 2.

122 מרדכי איש שלום, ראש עיריית ירושלים בשנים 1959-1965, סיפר בזיכרונותיו 'מה שקרה הוא שחברות קדישא מטויות נגסו בשטחים של הפנתאון מכל צדדיו. פשוט שדדו קרקע. הקמנו גדר, גדר יקרה. גם אותה הרסו ופרצו לשטח. אינני זוכר הרבה עניינים שגרמו לי רוגז ממש, כמו העניין הזה. לסוף גברנו עליהם. השטח סגור ומטופל. יש אדם בעירייה שאחראי על המקום. והוא מטופל ומפותח. הראשון שנקבר בחלקה זו היה גרשון אגרון, אחר כך בכור שטרט מי שהיה שר בממשלות ישראל, ואליהו ששון, אף הוא שר בממשלה'. מרדכי איש שלום, בסוד חוצבים ובונים, אגודת שלם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 283.

123 ש' אורי, 'פרטים מזעזעים על סדרי הקבורה בירושלים, בדו"ח רשמי', הבקר, 15.10.1961, עמ' 3, מדווח על 12 חברות קדישא שפועלות בירושלים.

124 בסיור שנערך במקום בקיץ 1961 דווח על ליקויים רבים, ובהם קבורה לא סדירה ועמוקה במידה מספקת, מצבות שבורות וסדוקות עקב פיצוצים לא מבוקרים לחפירת קברים שנכרו סמוך להן, קבורה בצפיפות רבה והיעדר שבילי גישה ואף 'חלקי תכריכי מגואלים בדם גלויים לעין כל'. ראו: דוח יהודה כליפא, מחלקת מהנדס העיר, 14.6.1961, אע"י, מכל 1201, תיק 24/1.

125 אריאל פינקלשטיין ואילה גולדברג, מחלקות הדת: אספקת שירותי דת על ידי הרשויות המקומיות, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2022, עמ' 15-16.

126 קצרה היריעה מלהביא כאן את השתלשלות הנסיבות הפוליטיות בכנסת שהביאו בסופו של דבר לאישור החוק שהוליד להכרעה ברורה לטובת משרד הדתות והמועצות הדתיות בנוגע לשירותי הקבורה. להרחבה ראו: אליעזר דון-יחיא, מוסדות דתיים במערכת הפוליטית: המועצות הדתיות בישראל, המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 7-9.

שר הדתות. את המועצה מינה שר הדתות לפי תקנות בדבר הקמת מועצת בתי עלמין יהודיים בירושלים שפורסמו על פי בקשת העירייה. מועצה זו קיבלה מעמד משפטי להקים, להחזיק, לנהל ולפתח בתי עלמין וכן לפקח על הסידורים הכספיים והמנהליים של חברות קדישא. המועצה הייתה גוף משפטי, והיא הייתה רשאית לרכוש ולהחזיק מקרקעין ומטלטלין ולהתקשר בחוזים ובהסכמת שר הדתות גם לקבל הלוואות. כן מינה שר הדתות הנהלה, ובה היו מיוצגים משרד הדתות, העירייה והמועצה הדתית.¹²⁷

דיון ומסקנות

הקמת מדינת ישראל הציפה מחדש את השאלות העמוקות בדבר היחסים בין מוסדות המדינה ובין מוסדות הדת: מי יהיה אחראי לשירותים הדתיים, אם ייהנו מאוטונומיה מלאה ולמי הן כפופות. אחד העקרונות המרכזיים שהנחו את קובעי המדיניות היה עקרון הסטטוס קוו, אשר נועד להימנע מהכרעות חדות שהיו עלולות לעורר עימותים פוליטיים עמוקים, אך הימנעות זו גבתה מחיר – הן ברמה המקומית, בה נותרו שאלות לא פתורות על מעמד המועצה הדתית וניהול בית הקברות, הן ברמה הסמלית-הלאומית, כאשר המדינה לא פיתחה מנגנונים ברורים להנצחת דמויות מרכזיות בתרבות ובזהות היהודית-ציונית.

במציאות זו נכשלה היוזמה להקים פנתאון ממלכתי לגדולי הרוח של האומה בהר המנוחות. אמנם נקברו בו כמה דמויות מופת – פרץ סמולנסקין, נפתלי הרץ אימבר, צבי הרמן שפירא ואחרים, אך לא נבנה מערך שיטתי שיבטיח את המשכיותו של המפעל. יתרה מזו, המציאות הארגונית, המשפטית והפוליטית סיבכה את ההחזקה באתר ואת האפשרות לקבע אותו כסמל לאומי. ארבעה גורמים מרכזיים הכשילו את הניסיון:

1. משפטי-בירוקרטי – מעמד הקרקע של החלקה לא הוסדר משפטית, חברות קדישא פעלו בשטח בלא פיקוח, ותכניות הפיתוח של עיריית ירושלים לא קיבלו מעמד מחייב. בנסיבות אלה, לא היה אפשר לקיים שליטה יעילה או לנהל את המקום לפי חזון מתוכנן.
2. פוליטי-אידאולוגי – המחלוקות החריפות בין העירייה למועצה הדתית, בין מוסדות מדינה חילוניים לגופים דתיים אורתודוקסיים, שיקפו את המאבקים הכלליים בדבר יחסי דת ומדינה במדינה הצעירה. כמה מהגופים הדתיים אף התנגדו עקרונית לרעיון הפנתאון משום שראו בו חיקוי נוצרי או 'עכו"מ'.
3. תחרות סמלית ('שוק רווי' של פנתאונים) – בית העלמין בכינרת ייצג את אתוס החלוציות של תנועת העבודה, בית הקברות ברחוב טרומפלדור בתל אביב היה כבר מעין מוזאון לאתוס הציוני-עירוני, והר הצל היה לפנתאון הפוליטי והצבאי הרשמי של המדינה. בתוך שדה סמלים זה, לא נותר מרחב מהותי לפנתאון עצמאי נוסף בהר המנוחות.

127 'התכנסה מועצת בתי העלמין בבירה', הצפה, 21.4.1967, עמ' 7.

4. מעמדם המשני של אנשי הרוח – זו אולי הסיבה העמוקה והחשובה מכולן. בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל נבנה הזיכרון הקולקטיבי סביב הדמויות שתרמו להקמת המדינה במובן הפוליטי: מנהיגי יישוב, מדינאים ואנשי צבא. לעומתם אנשי רוח, סופרים, פובליציסטים ואינטלקטואלים נותרו בשוליים של השיח הלאומי. תרומתם לעיצוב הזהות התרבותית והאידיאולוגית של היישוב והמדינה כמעט לא תורגמה להוקרה ממסדית. הפנתאון שיועד להם לא זו בלבד שלא קיבל מעמד אלא שהוא גם לא עורר הד ציבורי רחב. לא נקבעו אמות מידה, לא נבנה מנגנון מלווה, ולא הייתה מדיניות מוצהרת בנושא. במובנים רבים נראה כי החברה הישראלית של אותם ימים לא הייתה בשלה להכיר בתרומתם הסמלית של אנשי הרוח במעמד שווה לזה של אנשי המעשה והכוח.

מדוע אפוא לא צורפו אנשי הרוח לפנתאון בהר הרצל, לצד המדינאים, ראשי הציונות וחללי צה"ל? ואם אכן הייתה הכרה בחשיבות ההנצחה של אנשי הרוח, מדוע לא נמצא עבורם מקום בפנתאון הממלכתי המרכזי? ייתכן שהתשובות נעוצות בדיוק במבנה הסמלי של הזיכרון הלאומי הציוני שנבנה בעשורים הראשונים והציב את הפוליטיקה, הצבא והמדינה בראש הפירמידה, ואילו התרבות, הספרות והמחשבה נדחקו לשוליים. כישלון הקמת הפנתאון בהר המנוחות ממחיש כיצד שיקולים בירוקרטיים, סכסוכים פוליטיים ובעיקר סדרי עדיפויות תרבותיים מעצבים את מרחב הזיכרון הקולקטיבי. בהיעדר הכרה ממלכתית במעמדם של אנשי הרוח ובהיעדר החלטה מסודרת להקצות להם מקום של כבוד בזירת ההנצחה הלאומית לא הוקם הפנתאון והרעיון דעך.

אף שהניסיון ליצור פנתאון לאומי בהר המנוחות לא עלה יפה, הוסב המקום לחלקת יקירי ירושלים, ובה נקברים אישים שתרמו תרומה חשובה לבירת ישראל. אם כן, אפשר לראות בכך פשרה – אמנם אין זו חלקה לאומית ממלכתית, אך למקום יש משמעות תרבותית מקומית. ההיסטוריה של הר המנוחות משמשת עדות לא רק לכישלון מיום הפנתאון אלא גם לשאלות עמוקות בנוגע למדרג הזיכרון הקולקטיבי של החברה הישראלית.

על אודות המחבר

פרופ' קובי כהן-הטב הוא גאוגרף והיסטוריון של ארץ ישראל בעת החדשה. הוא מלמד במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן, ובשנים 2022-2025 היה ראש המחלקה. תחומי המחקר העיקריים שלו הם תולדות התיירות, פיתוח אתרים מקודשים, בתי קברות, תולדות הארכיונים בישראל, היחסים בין ציונות ובין הים וחופי ארץ ישראל, זיכרון והנצחה. מספריו: *לתור את הארץ: התיירות בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי (1917-1948)*, יד יצחק בן-צבי, 2006; *Tourism, Religion, and Pilgrimage in Jerusalem*, 2015; Routledge, במשותף עם פרופ' נועם שובל; *המהפכה הימית: אחיזת היישוב היהודי בים ובחופי ארץ ישראל (1917-1948)*, יד יצחק בן-צבי, 2019; *קדושה בעין הסערה: הכותל המערבי בין יהדות לישראליות, 1967-2000*, מאגנס, 2021 במשותף עם פרופ' דורון בר.

לאומיות וזהות בתערוכת העשור, 1958

גליה לימור-שגיא

תקציר

במאמר זה אני עוסקת בתערוכת העשור שנערכה בירושלים בקיץ 1958 ונועדה לציין את הישגי מדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה. התערוכה טרם זכתה לתיאור שלם ומקיף בספרות המחקר, הנוכחות שלה בתרבות הישראלית מעטה וחלקית, ודומה כי לא הותירה רושם רב על המבקרים בה, בהשוואה לתערוכות לאומיות ומסחריות אחרות שהתקיימו בעולם ובשראל באותן השנים ושימשו כלי מרכזי בעיצוב זהות לאומית וזיכרון קולקטיבי ושמען יצא למרחקים. במאמר זה אני משחזרת את התערוכה, מנתחת את מטרות התעמולה שלה ותוהה אם עמדה ביעדים השאפתניים שהציבו לה מארגניה.

תערוכת העשור הייתה פרי יוזמה של ממשלת ישראל, כחלק מחגיגות העשור שהתקיימו באותה שנה ברחבי הארץ. על מיקומה, סגנונה ותכניה התנהלו ויכוחים בין ראשי הערים הגדולות בישראל, עד החלטת הממשלה לקיימה בירושלים בירת ישראל. מארגני התערוכה שאפו לשוות לה צביון חגיגי ולצקת בה תכנים שיעוררו בלב מבקריה הרגשת התעלות. עיתונות התקופה יצאה מגדרה לקראת הקמתה, אך כבר סמוך לפתיחתה, ובעיקר אחרי כן, פורסמו דיווחים על שיעמום, תצוגות שלא הושלמו, תלונות על מקום התערוכה, מיעוט המבקרים, מחדלי ארגון ושרלטנות בתכנון.

באמצעות מסמכי ארכיון, קטלוג התערוכה והדיווחים עליה בכלי התקשורת של התקופה אני מנתחת את תוכני התערוכה ובוחנת אותם בראי התהליכים הפוליטיים, התרבותיים והחברתיים בישראל של שנות החמישים, ועומדת על הפער בין מטרות התערוכה לרישומה בפועל, תוך כדי הדגשת המטרות שהציבו לה מתכנניה ככלי לקידום האתוס הציוני והזהות הלאומית בעשור הראשון למדינה.

מילות מפתח: זהות לאומית, זיכרון קולקטיבי, ירושלים, העשור הראשון, תערוכה לאומית

[מטרת תערוכת העשור היא] לכלול יריעת העשור הראשון שנחרטה בחרט הרצון, הדם והיזע. להעלות בנאמנות את קלסתר פניו של העם ואת אוצרותיו כפי שנתגלו בשנות המסה [...] התערוכה צריך כי תעורר בכל המבקר בה מחשבות, תחושות והלכי רוח מרוממים והחזקים מאלה בהם הוא מצוי כרגיל [...] עליה להיות מעין בבואה לעם ישראל, לארץ ישראל ולמדינת ישראל.¹

תערוכת העשור, שתקוות רבות כל כך תלו בה, משרה עליך הרגשה של תוחלת שנכזבה, של נכס הגון שאין לו דורשים [...] אתה מסתובב בה ושואל עצמך, היכן אותה המולת קהל נפלאה, שהייתה ממלאת תערוכות יומרניות פחות, שנערכו בבית דגון?²

שני הציטוטים הללו, שנכתבו בהפרש של כשנה זה מזה, מתייחסים לאותו אירוע – תערוכת העשור, שהתקיימה בירושלים בקיץ 1958 ונועדה לחגוג את הישגי המדינה בעשור הראשון לקיומה. התערוכה הייתה חלק מחגיגות העשור שהתקיימו ברחבי הארץ, יזמה אותה שנה קודם לכן ממשלת ישראל, ועל תכנונה והקמתה עמלו טובי אנשי המקצוע של אותם הימים. פתיחתה של התערוכה הציחה התרגשות רבה, ומארגניה שאפו לשוות לה צביון חגיגי ולהטעין אותה בתכנים המעוררים בלב המבקרים רוממות רוח. עיתונות התקופה יצאה מגדרה לקראת הקמתה בשלל כתבות, אך כבר סמוך לפתיחתה, ובעיקר אחרי כן, דווח על שיעמום, תצוגות שלא הושלמו, תלונות על מקום התערוכה, מיעוט המבקרים, מחדלי ארגון ושרלטנות בתכנון.

תערוכת העשור הייתה היהלום שבכתר חגיגות העשור למדינת ישראל, אך המחקר ההיסטורי בישראל כמעט לא עסק בה, על אף היקפה והמשאבים שהושקעו בה. גם האזכורים על אודותיה בספרות הפופולרית מעטים וחלקיים: עבודת המוסמך אשר כתבתי הייתה המחקר המקיף הראשון על התערוכה, ובה סוקרו בהרחבה הדיונים שקדמו להקמתה, האגפים והמוצגים, התגובות על התערוכה בעיתונים, תוך כדי ניתוח התכנים והשוואתם לתערוכות בולטות בעולם; בעבודת הדוקטור שכתב אסף זלצר בנושא חגיגות העשור בכלל ובמאמר שהוא כתב בנושא זה הוא הזכיר את התערוכה בקצרה; גדעון עפרת וגליה בר-אור כתבו פרק קצר בשם 'תערוכת העשור' בספר שערכו, ובו סקרו את עבודות האמנות שהוצגו בתערוכה; ספר פופולרי שראה אור במלאת ששים שנה לבנייני האומה ציין את התערוכה בין שלל האירועים שהתקיימו שם.³

1 תערוכת העשור – המתווה הכללי, ככל הנראה מאביב או קיץ 1957, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), 62/319. מאמר זה מבוסס גם על ממצאים מעבודת המוסמך שלי בהדרכת עמנואל סיון, ראו: גליה לימור, 'תערוכת העשור: התערוכה שנעלמה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2002.

2 'התערוכה הרדומה: יזמה רבה – ומבקרים מועטים', **מעריב**, 8.7.1958, עמ' 5.

3 לימור, 'תערוכת העשור: התערוכה שנעלמה'; גדעון עפרת וגליה בר-אור, 'תערוכת העשור', בתוך: הנ"ל (עורכים), **העשור הראשון: הגמוניה וריבוי**, המוזאון לאמנות עין חרוד, עין חרוד 2008,

אפשר לייחס את המחקר המצומצם על התערוכה להטיות במחקר, אשר ראו בתערוכות ובירידים תוצרים שוליים בשיח ההיסטורי, שאין להם מעמד של 'מקורות רציניים' לניתוח תרבותי. כנגד אלה, אני מצטרפת במאמר זה למגמה שהחלה בשנות התשעים ובמרכזה ההיסטוריה של התרבות וחקר הזיכרון הלאומי, וכחלק ממנה החלו חוקרים לעסוק באירועים חגיגיים ובעיצוב המרחב הציבורי ככלים לבניית נרטיבים לאומיים.

לפיכך שחזרה וניתוחה של התערוכה, שאני מציעה במאמר זה, תורמים למחקר על העשור הראשון למדינת ישראל ומשלימים פרק חשוב בתהליך בניית האומה – תערוכה לאומית שמהותה תעמולה חזותית, כמו שהיה מקובל מסוף המאה ה־19. השחזור והניתוח שאני מציעה כאן מפנים מבט אל הערכים וסדר היום הציבורי־חברתי שביקשה הממשלה להנחיל לאזרחי המדינה הצעירה, לצד בניית נרטיב רשמי של קורות המדינה בעשור הראשון לקיומה.

המוצגים המקוריים של תערוכת העשור אבדו לפני שנים רבות. משום כך, כדי לדון בה, היה צריך תחילה לשחזר אותה על פי העדויות שהגיעו לידינו: קטלוג התערוכה, התיעוד שהשתמר עליה בארכיון המדינה ובארכיונים ואוספים אחרים וכן סרטי המלל שהשתמרו באולפני הרדיו של קול ישראל ותיארו את מדורי התערוכה. גם התצלומים המעטים של התערוכה שהתגלו בכמה ארכיונים ואוספים נבחנו, אך הם כלליים, מתארים את המוצגים ממרחק ותועלתם מועטה. לצד אלה, שימשו עיתוני התקופה, שסיקרו את התערוכה בזמן אמת, מעין קול מהתקופה. כדי לשקף מבחר דעות מפלגים שונים של החברה בחנתי עיתונים שונים, מפלגתיים ולא מפלגתיים, ומכל קצוות הקשת הפוליטית.

אם כן, מאמר זה מחדש בשחזור של התערוכה הלאומית הראשונה בתולדות המדינה ובניתוח של התכנים שהוצגו בה לצד דיון בהתקבלות שלה בציבור הישראלי של סוף שנות החמישים. יש לציין כי מיד עם נעילתה של התערוכה קבעו עיתוני התקופה שהיא נכשלה בהשגת המטרות אשר לשמן נערכה. שאלת ההצלחה או הכישלון של אירוע לאומי־תרבותי כתערוכה לאומית היא העומדת אפוא בלב הדיון שלהלן. קל לבחון הצלחה של אירוע במדדים כמותיים, כמו הכנסות כלכליות ומספר מבקרים, שבשניהם גרפה התערוכה הצלחה מרשימה, אלא שמדובר בהצלחה קצרת מועד. שאלה כבדה יותר היא בחינת רישומה של התערוכה והחותם שהותירה בזיכרון הקולקטיבי הישראלי ומידת השגתה את מטרתה בתרומה לעיצוב זהות לאומית של אומה צעירה. היעדרה של התערוכה מספרות המחקר, מהספרות הפופולרית ומביטויי תרבות אחרים מעיד, כמו שנטען בעיתוני התקופה,

עמ' 235-244; אסף זלצר, 'השתקפויות המדינה ומרחבה בחג הלאומי: אירועי העשור למדינה 1958-1959', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2006; הנ"ל, 'ירושלים בחגיגות העשור למדינת ישראל (אפריל 1958-אפריל 1959)', ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, 28 (תשס"ח), עמ' 382-388; מעוז עזריהו, 'תמונה קטנה ומרוכזת של שאיפותינו ובעיותינו: הביתן הישראלי ביריד העולמי, בריסל 1958', ישראל, 6 (סתיו תשס"ה), עמ' 1-29; מוניקה לביא (אוצרת), שישים שנה לבנייני האומה, הסוכנות היהודית לארץ ישראל ועיריית ירושלים, ירושלים 2011.

כי התערוכה לא עמדה ביעדים שהוצבו לה וכי הרושם שהותירה על קהל המבקרים לא הספיק כדי שתהיה לחלק מהנרטיב של הדורות שאחריה.

העיסוק באירועים שנשכחו מהלב מזמן להיסטוריונים צוהר לחקירה ודיון בזרמים עיליים ותת־קרקעיים בחברה שהתרחשו בה. תערוכות העשור, כך אטען במאמר זה, היא מן האירועים שהפער בין ההצהרות והכוונות ובין היישום בפועל משמש בהם זרקור על החברה הישראלית של התקופה. ניתוח התערוכה וההתקבלות שלה יראו כי אכן, ציבור גדול הגיע לתערוכה, אך הוא בחר לבלות באותם חלקים שהציגו אורח חיים מודרני ותרבות צריכה, ולא דווקא באלה שהציגו את הנרטיב הלאומי ההגמוני. במאמר זה אני מבקשת אפוא להציע קריאה חדשה בתערוכות העשור, לא רק כפרק סמלי בחגיגות המדינה אלא כעדות לגבולות ההשפעה של אירועים ממוסדים על הזיכרון הקולקטיבי. בכך הוא תורם להבנת המתחים שבין השיח הממסדי ובין הקהל, בין ההיסטוריה הרשמית המוכתבת 'מלמעלה' ובין הזיכרון הקולקטיבי.

עם זאת, יש לציין כי שני אירועים שהתרחשו בתערוכה אך לא עמדו בלב התצוגה בה הותירו אחריהם עקבות בתרבות הישראלית. הראשון הוא חידון התנ"ך, שהתקיים לראשונה בתערוכות העשור והיה במרוצת השנים אירוע מרכזי, פופולרי ובעל מאפיינים לאומיים.⁴ השני הוא הסרת הציור של יוסף זריצקי מן התצוגה ערב פתיחת התערוכה, שנעשה סיפור מכונן במחקר האמנות הישראלית.⁵

תערוכות ככלי להבניית זהות לאומית

מהמאה ה־19 היו תערוכות בין־לאומיות ולאומיות לאמצעי שמנהיגים וממשלות השתמשו בו לצרכים פוליטיים ולהבניית זהות לאומית.⁶ בין התערוכות הלאומיות הבולטות במאה ה־20 אפשר לציין את תערוכות האימפריה הבריטית (British Empire Exhibition, 1924), בלונדון, את התערוכה הקולוניאלית הבין־לאומית (Exposition Coloniale Internationale, 1931)

4 על חשיבות התנ"ך בעיני בן־גוריון כמכנה מאחד ביצירת עם ראו: זאב צחור, 'בן־גוריון כמעצב מיתוס', בתוך: דוד אוחנה ורוברט ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 140–142.

5 ראו להלן, עמ' 151.

6 Benedict Burton, 'International Exhibitions and National Identity', *Anthropology Today*, 7, 3 (1991), pp. 5–9; Stoklund Bjarne, 'The Role of the International Exhibitions', *Ethnologia Europaea: Ethnization of Culture*, 24, 1 (1994), p. 35; Samuel Lawrence R., *The End of the Innocence: The 1964–1965 New York World's Fair*, Syracuse University Press, New York 2010; John R. Gold, *Cities of Culture: Staging International Festivals and the Urban Agenda, 1851–2000*, Routledge, Oxfordshire 2016; Robert W. Rydell, *World of Fairs: The Century-of-Progress Expositions*, University of Chicago Press, Chicago 1993.

בפריז ואת התערוכה החקלאית (Всесоюзная Сельско-Хозяйственная Выставка, 1939), שנותרה פתוחה עשרות שנים ושילבה יריד מסחרי ויריד בין־לאומי.⁷ תערוכת האימפריה הבריטית נועדה לחזק את הקשרים באימפריה. זו הייתה התערוכה הגדולה ביותר בעולם עד אז, וביקרו בה 26 מיליון מבקרים. לקראת התערוכה הוקמו מבנים מרשימים ותחנת רכבת, והיא הייתה האירוע הראשון שלכבודו הנפיק שירות הדואר הבריטי בול זיכרון. 'מארש האימפריה' (Imperial March) של אדוארד אלגר (Elgar) הולחן במיוחד עבור תהלוכת האימפריה שהתקיימה בה, וכמוהו סדרת שירים שנכתבו לרגל האירוע. באותה תערוכה הוקם לראשונה גם ביתן ארץ ישראל. התערוכה הקולוניאלית הבין־לאומית בפריז הייתה אחד השיאים של מדיום ענף התערוכות הבין־לאומיות, אך קהל היעד העיקרי שלה היה אזרחי צרפת, והיא שירתה צורך לאומי. היא הייתה פתוחה במשך שישה חודשים והציגה למבקרים את הישגי הקולוניאליזם של צרפת. היא מוקמה בשטח גדול ביער ואנסן (Bois de Vincennes), ומאות ביתניה הציגו את כל הקולוניות הצרפתיות, לצד אלו של מדינות אחרות, ובהן ביתן ארץ ישראל בשליטת האימפריה הבריטית.⁸ צרפתים ותיירים נעו ברחבי התערוכה באמצעות רכבת קטנה וראו כפרים, שווקים ומקדשים, לצד אנדרטאות ואדריכלות אקזוטית. אגף צרפתי גדול, שיוחד למטרופולין, הציג טכנולוגיות מתקדמות ותעשיית מותרות. מטרת התערוכה הייתה ללמד את האומה על העמים השונים המרכיבים את האימפריה הצרפתית ולהדגיש את הצורך באחדות בבית. התערוכה הוצבה בפריז בירת צרפת והעניקה למבקרים הצרפתים הרגשה של בעלות על כל מה שהוצג בה.⁹ התערוכה החקלאית נפתחה בקיץ 1939 במוסקווה, בפארק גדול בצפון העיר, במרחק של

- Nicholas E. Roberts, 'Palestine on Display: The Palestine Pavilion at the British Empire Exhibition of 1924', *The Arab Studies Journal*, 15, 1 (2007), pp. 70-89; Ernest Belcher, 'The Dominion and Colonial Sections of the British Empire Exhibition, 1924', *Journal of the Royal Society of Arts*, 71, 3674 (1923), pp. 388-396; Patricia A. Morton, 'National and Colonial: The Musée des Colonies at the Colonial Exposition, Paris, 1931', *The Art Bulletin*, 80, 2 (1998), pp. 357-377; Patricia A. Morton, *Hybrid Modernities: Architecture and Representation at the 1931 Colonial Exposition*, Paris, MIT Press, Cambridge, MA 2000; Herman Lebovics, *True France: The Wars over Cultural Identity 1900-1945*, Cornell University Press, Ithaca and London 1992, pp. 51-97; Charles-Robert Ageron, 'L'Exposition Coloniale de 1931', in: Pierre Nora (ed.), *La République*, Gallimard, Paris 1984, pp. 561-591; Jamey Gambrell, 'The Wonder of the Soviet World', *The New York Review*, 22.12.1994, pp. 30-35
- 7 גדעון עפרת, 'ביתן א"י בתערוכה הקולוניאלית, פאריז 1931', *המחסן של גדעון עפרת*, 16.8.2020, <https://gideonofrat.wordpress.com/2020/08/16/8088/> (אוחזר ב־27.7.2025).
- 8 דרך ייצוג הקולוניות והילידים עוררה מחאות, ועל התערוכה הקולוניאלית נמתחה ביקורת נוקבת, בייחוד מצד המפלגה הקומוניסטית (זו כינתה אותה 'התערוכה הגדולה של האימפריאליזם') וכן מצד חברי התנועה הסוציאליסטית. ראו: Ageron, 'L'Exposition Coloniale de 1931', pp. 561-591; Lebovics, *True France*, p. 56
- 9

חצי שעת נסיעה בערך מהכיכר האדומה.¹⁰ היא הייתה פתוחה כל שנות המשטר הסובייטי, ושמה ותכניה שונו במשך השנים. התערוכה הייתה אחד הסמלים הבולטים של האומה הסובייטית, היא משכה מבקרים לפחות כמו המאוזוליאום של לנין, וביקרו בה יותר משמונה מיליון איש בשנה בממוצע. מטרתה הייתה לייצג אידאולוגיה שהתגשמה במדינה. אף שהתערוכה הייתה בעיקרה תערוכה חקלאית, שולבו בה יריד מסחר ויריד בין-לאומי. המבקרים בתערוכה ראו מופת של תכנון מרכזי לפי אידאולוגיה סטליניסטית. כמו התערוכה הקולוניאלית בפריז, היא נועדה להיות 'המולדת במיניאטורה', ולפיכך לכל מה שהוצג בה הייתה אמורה להיות מקבילה במדינה. כל אחת מהרפובליקות זכתה לביתן, וכך יכלו המבקרים לראות את עצמם ואת מדינתם בהשתקפות אידאלית. בשל ההשפעה הרבה שהייתה לרוסיה הסובייטית על מנהיגי מדינת ישראל בתחילת ימיה, ובייחוד ההשראה שהעניקה בעיצוב סמלי שלטון ויחסי ממשל-אמנות, יש לתערוכה הזאת חשיבות בהבנת וניתוח תערוכות העשור.¹¹

בתערוכות אלה ובאחרות מילא המדיום החזותי תפקיד חשוב בהבניית תודעה לאומית ובביסוסן של קהילות מדומיינות.¹² מאחר שתמונות, כמו אמצעים חזותיים אחרים, מובנות לקהל רחבים, ועל כן גם משכנעות, הן נהיו כלי מרכזי במאמצי התעמולה של ממשלות ופולגים פוליטיים שונים ביצירת זהות וזיכרון קולקטיביים. ביקור בתערוכות היה אמור לעורר אצל המבקרים רגש חיובי ולהדהד שייכות חברתית ולאומית.¹³

- 10 סקירת התערוכה הסובייטית מבוססת על: Gambrell, 'The Wonder of the Soviet World', pp. 30-35; Lidia N. Pirumova and N. V. Kosikova, 'History of Agricultural Exhibitions of the Soviet Period: All-Union Agricultural Exhibition in 1939', *Agrarnaya Rossiya*, 6 (2017), pp. 39-44.
- 11 Amir Locker-Biletzki, *Holidays of the Revolution: Communist Identity in Israel, 1919-1965*, SUNY Press, New York 2020; Yakob Rabkin and Yaacob Yadgar, 'On Political Tradition and Ideology: Russian Dimensions of Practical Zionism and Israeli Politics', *Nationalities Papers*, 52, 6 (2024), pp. 1413-1430; Avi Pitchon, 'Stating the Nation: The Thriving World of Israeli State Art has Its Roots in Communist Europe', *Jewish Quarterly*, 60, 1, (2013), pp. 34-39. ביקור בן-גוריון הצעיר בתערוכה החקלאית במוסקווה והקים בה ביתן ארץ-ישראלי, ובו הוצגה מיטב התוצרת החקלאית מהארץ. הביתן זכה להצלחה רבה, והתערוכה כולה הותירה על בן-גוריון רושם עז. מיכאל בר-זוהר, *בן-גוריון*, זמורה ביתן, תל אביב 1987, עמ' 170.
- 12 בנדיקט אנדרסון, *קהילות מדומיינות* (תרגם מאנגלית דן דאור), האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 1999; ארנסט גלנר, *לאומים ולאומיות* (תרגם מאנגלית דן דאור), האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 1998; אריק הובסבאום, *לאומיות ולאומים: מאז עידן המהפכה* (תרגמה מאנגלית עידית שורר); עריכה מדעית שלמה זנד, רסלינג, תל אביב 2006; Miriam M. Basilio, *Visual Propaganda, Exhibitions, and the Spanish Civil War*, Ashgate, Farnham 2014; Yael Zerubavel, *Recovered Roots – Collective Memory and the Making of Israeli Nation Tradition*, The University of Chicago Press, Chicago 1995.
- 13 Pierre Nora, *Les Lieux de Memoire*, Gallimard, Paris 1992; Maurice Halbwachs, *On Collective Memory* (edited and trans. by L. A. Coser), The University of Chicago Press, Chicago and London 1992.

המדיום החזותי מילא תפקיד חשוב באותן השנים גם בתערוכות ובירידים מסחריים בין־לאומיים ומקומיים רבים, שמשכו אליהם לצד מבקרים מן השורה גם אנשי מסחר ותעשייה, תיירים ופוליטיקאים. בזירה המקומית אפשר לציין את ירידי המזרח, שהתקיימו בתל אביב בשנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת, ולאחר הקמת המדינה נעשו ניסיונות להפעילם מחדש. ירידים אלו זכו בהצלחה מסחררת, ולכבודם הוקם לראשונה מתחם תערוכות ליד נמל תל אביב, שתוכנן כעיר קטנה, בסגנון התערוכות הגדולות שנערכו בחוץ־לארץ.¹⁴ בעשור הראשון למדינת ישראל נערכו תערוכות בנושאים שונים ברחבי המדינה, הידועה ביותר הייתה 'תערוכת כיבוש השממה', התערוכה הבין־לאומית הראשונה של המדינה, שהתקיימה בירושלים ב־1953 ועסקה בפיתוח אזורים מדבריים, ולצדה בלטו 'תערוכת הפרח' שהתקיימה מדי פסח בחיפה ו'תערוכת הנשק' שהתקיימה במתחם התערוכות החדש בבית דגן ב־1957.¹⁵ תערוכות אלו הותירו את חותמן לשנים שאחרי כן – בזכות היותן אירוע רב־פעמי או בזכות מבנים או פסלים שהותירו אחריהן וגם בזכות הפורמט החדשני וההילה שנקשרה אליהן בימים שהן התקיימו. ממשיכים להזכיר אותן ולעסוק בהן בספרות אקדמית, בספרות יפה ובכתבות בתקשורת.

תערוכת העשור שילבה בין שני סוגי התערוכות האלה – הלאומית־עמולתית והמסחרית. מטרת־העל שלה הייתה לציין ברוב הוד והדר את העשור הראשון למדינה ולחגוג את הישגיה. מהמתווה הכללי שציטטתי למעלה קטע ממנו עולה כי התערוכה נועדה לשמש כלי לגיבוש זהות לאומית וזיכרון קולקטיבי, מתוך גישה אתנית־סימבולית, שעל פיה אמנם הלאומיות הפוליטית היא תופעה מודרנית, אך היא שואבת את הלגיטימציה שלה ומגייסת אהדה ציבורית מתוך זיקה לעבר ההיסטורי.¹⁶ יתרה מזו, בשל שליטתה של מפא"י בהנהגת היישוב והמדינה, ההישגים שהוצגו בתערוכת העשור היו לא רק הישגי המדינה אלא

14 יעקב שביט וגדעון ביגר, **ההיסטוריה של תל־אביב: משכונות לעיר 1909-1936**, רמות, תל אביב 2001; סיגל דויד, 'האדריכלות החדשה ביריד המזרח 1934: הבניית זהות ליישוב היהודי', **ישראל**, 24 (סתיו תשע"ז), עמ' 163-190; עודד שי, "'עיר כזו אי אפשר לה בלא בית נכאת עירוני': ראשית המוזיאונים והאוספים הציבוריים בתל אביב בתקופת המנדט', קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 138 (טבת תשע"א), עמ' 111-138.

15 אופירה גראוויס־קובלסקי ויוסי כץ, "'תערוכת כבוש השממה': התערוכה הבינלאומית הראשונה בירושלים, 1953', **ישראל**, 20 (אביב תשע"ב), עמ' 153-180; גדעון עפרת וגליה בר־אור, 'תערוכת כבוש השממה', בתוך: הנ"ל (עורכים), **העשור הראשון: הגמוניה וריבוי**, עמ' 226-234; קובי כהן־הטב, 'בניית הזהות הלאומית בירושלים המערבית בעשור הראשון למדינת ישראל', **ציון**, 72, 2 (תשס"ז), עמ' 189-217.

16 על המונח 'אתנו־סימבוליזם' ראו: אנתוני דיוויד סמית, **האומה בהיסטוריה** (תרגמה מאנגלית איה ברויאר), מרכז זלמן שזר, ירושלים 2002; הנ"ל, **עמים נבחרים: מקורות מקודשים של זהות לאומית** (תרגמה מאנגלית איה ברויאר), מוסד ביאליק, ירושלים 2010. ראו גם: אדריאן הייסטינגס, **בניית של אומות** (תרגם מאנגלית דן דאור), שלם, ירושלים 2008, עמ' 3-40; אסף מלאך, 'חקר הלאומיות והמקרה היהודי־הישראלי', **עיונים בתקומת ישראל**, 26 (2016), עמ' 135-173; יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), **להמציא אומה: אנתולוגיה**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2006; Nora, *Les Lieux de*

Memoire; Halbwachs, On Collective Memory

למעשה הישגיהן של מפלגת השלטון והממשלה. מכאן שהתערוכה נועדה לא רק לגיבוש הזהות הלאומית החדשה אלא גם לחיזוק מעמדה של מפא"י ולקיבועה כמנהיגת המדינה. בכך היא מילאה תפקיד דומה לזה שמילאו התערוכה הקולוניאלית והתערוכה החקלאית, ששתיהן שימשו את השלטון בהאדרת פועלו ובביסוס כוחו. צביונה הסופי של התערוכה היה תולדה של ויכוחים אידאולוגיים ושל אילוצים טכניים. על פי תכנית העל של התערוכה:

עליה לכלול יריעת העשור הראשון שנחרטה בחרט הרצון, הדם והיגע. להעלות בנאמנות את קלסתר פניו של העם ואת אוצרותיו כפי שנתגלו בשנות המסה. לסכם ההישגים בכל תחומי היצירה בחומר וברוח. להתוות קווי התפתחות לעתיד לבוא. ובכלל לקשור את לב הצופה למשהו גדול ועשיר לאין ערוך מן המציאות, היינו לידיעה שלא הכל מסתיים בו, שיש עבר ויש עתיד. התערוכה צריך כי תעורר בכל המבקר בה מחשבות, תחושות והלכי רוח מרוממים והחזקים מאלה בהם הוא מצוי כרגיל. עליה לשמש סמל לניצחון האופטימיות היהודית [...] תעודת התערוכה היא להראות את ההכרח, ההגיון והמשימה שבתקומת המדינה, ומה הטעם שבמאמצים ובקורבנות. עליה להיות מעין בבואה לעם ישראל, לארץ ישראל ולמדינת ישראל.

מארגניה הסכימו כי הצלחתה

תלויה באידיאה, ברעיון, במבנה התערוכה. [...] על המבקר להרגיש את ההוד שבמפעל, את הלהט הנפשי של מדינה ואזרחיה, להבין שהוא חלק מהתהליך, המביא לשיפור החיים ולקידומם, שיש טעם לסבלו ומאמציו וכל מה שהוא עשה, לא רק תרם, כי אם עשה גם לו לעצמו ולביתו.¹⁷

טובי אנשי המקצוע גייסו לתכנונה ולעיצובה של התערוכה, שעל מקומה הוחלט בישיבה ממשלה מיוחדת, והדיווחים בעיתונים יוצרים רושם כי המדינה כולה ציפתה לפתיחתה.

חגיגות העשור

תערוכת העשור הייתה חלק ממערך נרחב של חגיגות שנת העשור למדינה.¹⁸ לתכנון החגיגות, שנערכו ברחבי המדינה כל השנה, הוקמה ועדה ממלכתית; זו תכננה וארגנה את רוב האירועים. החגיגות נערכו בתקופה שהמצב הפוליטי, הביטחוני והכלכלי במדינה היו יציבים יחסית, ואוכלוסיית המדינה שילשה את עצמה מאז הקמתה. רבות מהמעברות פורקו, משטר הצנע הועם, והשילומים מגרמניה אוששו כלכלית רבים מהתושבים. שלטונו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון היה יציב, ולצדו כיהן נשיא המדינה האהוד יצחק בן-צבי.

17 תערוכת העשור – המתווה הכללי, א"מ, 62/319.

18 על חגיגות העשור ראו: זלצר, 'השתקפויות המדינה ומרחבה'; הנ"ל, 'ירושלים בחגיגות העשור'.

החגיגות כללו סדרת אירועים שונים, ובהם מצעדים צבאיים, חידון התנ"ך הראשון (שהתקיים כחלק מתערוכת העשור), הפקות תרבות, תצוגות אמנות וטקסים אזרחיים ודתיים. אירוע הפתיחה של שנת העשור היה תערוכת הנשק בחיפה בקיץ 1957, שציינה את מלחמת סיני. האירוע המרכזי של החגיגות היה טקס הפתיחה של תערוכת העשור ב־5 ביוני 1958 בבנייני האומה בירושלים. לפניו נערך בה' באייר תשי"ח, 25 באפריל 1958, בבית דיזנגוף בתל אביב, שחזור של טקס הכרזת המדינה. בטקס נכחו רוב המשתתפים בטקס המקורי, ושוחזרו הרהיטים והעיטורים. בערב יום העצמאות התקיימה עצרת צבאית גדולה ברמת גן, וביום העצמאות נערך מצעד צה"ל, שכוונה מצעד העשור. אירועים שונים התקיימו בחיפה, ובהם מצעד המחולות ו'תערוכת הפרח'. בחגיגות פורסמו אלבומים חגיגיים, הונפקו מטבע העשור ובול העשור ונכתבו שירים ופזמונים.

תערוכה נולדת

תערוכת העשור הייתה אמורה להיות גולת הכותרת של חגיגות העשור. להחלטת הממשלה בדבר הקמתה קדמו דיונים ממושכים על סגנונה, מיקומה ועיתויה.¹⁹ היו שחשבו, ובהם טדי קולק, מנכ"ל משרד ראש הממשלה, ויצחק רול, המנהל הכללי של התערוכה, שהיא צריכה להתקיים בקריית התערוכות בחיפה בשל ניסיונה של העיר בקיום תערוכות. עיריית תל אביב טענה כי ב־1959 ימלאו חמישים שנה לעיר, ועל כן ראוי שהתערוכה תתקיים בה והמבנים ישמשו לימים את החגיגות שלה.²⁰ היו גם שחשבו כי ראוי לקיים כמה תערוכות, וכל אחת מהן תעסוק בנושא אחר.²¹ עיריית ירושלים טענה שמטעמים לאומיים, מדיניים וכלכליים יש לערוך תערוכה אחת כוללת בבירה, וההחלטה הועברה להכרעת הממשלה.

ב־17 בפברואר 1957, בדיוק שנה לאחר שהתחילה מועצת העשור לעסוק בשאלה, החליטה הממשלה לקיים תערוכה אחת בלבד – בבירה.²² הנימוקים נגעו במעמדה של

19 שחזור הרקע להקמת התערוכה מבוסס על המקורות האלה: דוח משיכה 1 של מועצת המנהלים, שהתקיימה ב־8.7.1957, א"מ, 62/318; פרוטוקול של ישיבת ועדת התפוצות והתערוכות שהתקיימה ב־19.2.1957, שם, 62/9; 'יצחק רול – הרוח החיה', מעריב, 30.5.1958, עמ' 10, וכן המקורות המובאים בהערות שלהלן. על הדיונים בנוגע למיקומה של התערוכה ראו גם: זלצר, 'השתקפויות המדינה ומרחבה'; הנ"ל, 'ירושלים בחגיגות העשור'.

20 מכתב מיצחק רול, 3.12.1956, א"מ, 62/8; מכתב מיצחק רול לפרופס, 21.12.1956, שם; פרוטוקול ישיבה מ־16.1.1957, שם; פרוטוקול ישיבת החברה הממשלתית לתיירות, שם; פרוטוקול ישיבת ועדת התערוכות מ־21.12.1956, שם, 62/9; מכתב מחיים לבנון, ראש עיריית תל אביב, ללא תאריך, שם.

21 פרוטוקול ישיבת ההנהלה, 30.1.1957, שם, 62/8; פרוטוקול ישיבת ועדת התערוכות, 29.11.1956, שם, 62/9; פרוטוקול ישיבת ועדת התערוכה, 28.12.1956, שם; פרוטוקול ישיבת ועדת התערוכות, 18.1.1957, שם; פרוטוקול ישיבה, 16.1.1957, שם, 62/8.

22 ישיבה מ/שז של הממשלה, ט"ז באדר א' תשי"ז (17.2.1957).

ירושלים כבירת ישראל ובתוקף שתיתן התערוכה למעמדה זה בעיני העולם, בתרומה הכלכלית לעיר וכן בתנאים הקיימים בירושלים, בעיקר המתקנים של בנייני האומה, שהקמת התערוכה תאיץ את השלמתם.²³

לצורך הקמת התערוכה יוסדה חברת התערוכה, ובה היו נציגי המוסדות והרשויות המרכזיים במדינה. יושב ראש מועצת המנהלים היה פאול יעקבי, שכיהן אז כסגן ראש עיריית ירושלים, ועמו בהנהלה ישבו יצחק לוי, סגן מנהל משרד ראש הממשלה, אלכסנדר עזר ויצחק רול. האדריכלים הראשיים היו אריה אלחנני וזאב רכטר, מבכירי אדריכלי ישראל של התקופה, ולצדם אדריכלים אחרים, ציירים, אמנים ומומחים בתחומים שונים.²⁴ תקציב התערוכה היה כשני מיליון לירות, ובהכנות הוחל כחצי שנה לפני הפתיחה.²⁵

מחזון לביצוע

תערוכת העשור, ובשמה האחר – התערוכה הלאומית הראשונה של המדינה, נפתחה בירושלים ב־5 ביוני 1958 וננעלה ב־21 באוגוסט באותה שנה. היא התקיימה ברחבת בנייני האומה בכניסה לירושלים, השתרעה על שטח של כ־113 דונם ונחלקה לשני חלקים עיקריים ונפרדים – האגף הלאומי והאגף המשקי. האגף הלאומי נקרא מדינה בת עשר וחולק לתשעה מדורי משנה, הראשון נקרא אומה עתיקה, והאחרון – פנינו לעתיד. באגף המשקי היו שישה ביתנים, ובהם הציגו חברות ישראליות את תוצרתן. אורכו של מסלול ההליכה בתערוכה היה כ־5.5 קילומטרים. כ־1.4 קילומטרים מהם באגף הלאומי, 3.5

23 תזכיר על תערוכת הישגים בבנייני האומה בירושלים במסגרת חגיגות העשור לעצמאות ישראל ב־1958, 20.1.1957, א"מ, 62/318; 'תערוכת העשור תיפתח ביום ה', **למרחב**, 1.6.1958, עמ' 4; 'יומן הענק לתערוכת העשור', **קול ישראל**, 4.6.1958, מלל 187; **ידיעות**, 9.12.1957, א"מ, 369/65. על המאמצים לגבש את הזהות המקומית של ירושלים ולטפח את הזיקה לחלקה המערבי ואת ייצוגה הבין־לאומי ועל הקמת בנייני האומה, שנועדו להיות האתר המרכזי של מערב ירושלים ומרכז יהודי עולמי ראו: כהן־הטב, 'בניית הזהות הלאומית בירושלים'.

24 אלכסנדר עזר, נולד ברוסיה ב־1894, נודע בשם 'איש התערוכות' של ישראל. ארגן יותר מ־50 תערוכות בישראל ובחוץ־לארץ, ובהן ירידי המזרח הבין־לאומיים. ב־1949 נבחר למנהלה הכללי של חברת בנייני האומה, וב־1953 ארגן את תערוכת כיבוש השממה. יצחק רול ניהל את המחלקה לפיתוח של עיריית חיפה ויום את חגי הפרח בעיר, את אירועי מנגינות הכרמל, את תערוכות הפרחים ותערוכות ופסטיבלים אחרים (**ידיעות**, 3, לפרסום במסיבת עיתונאים ב־19.8.1957, א"מ, 62/318). אריה אלחנני (1898–1985) היה אדריכל ראשי של תערוכות רבות בישראל, ובהן ירידי המזרח בשנות השלושים והתערוכה הבין־לאומית 'כיבוש השממה'. אדריכל ראשי של ביתן ישראל בתערוכות בין־לאומיות בבריסל, בפריז, בלונדון, בניו יורק ועוד; זאב רכטר (1899–1960) תכנן את היכל התרבות בתל אביב ואת בנייני האומה בירושלים, מלונות ובתי חולים, קיבוצים ומבני ציבור ביישובים חקלאיים. רן שחורי, **זאב רכטר**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1987.

25 '36 שעות לפני פתיחת תערוכת העשור', **דבר**, 4.6.1958, עמ' 6; עשור לעצמאות ישראל – הוועדה העולמית וחברת תערוכת העשור 1956–1959, א"מ, חטיבה 62, עמ' 16.

קילומטרים באגף המשקי, וכ־600 מטרים בכיכר הגדולה, בין המדורים ובמסלול למרכז הבידור. הביקור בתערוכה נמשך כארבע שעות.²⁶

בימי התערוכה התקיימו מופעי בידור ואמנות של אמנים מהארץ ומחוץ־לארץ, הוקמו מתקני לונה פארק ואף הוצב עוגב מים שהובא מהולנד. ליד שער הכניסה הוקמה מלתחה לילדים, ובה שמרו גננות על הילדים בעת שהוריהם ביקרו בתערוכה. אחד ממוקדי המשיכה העיקריים היה אולפן קול ישראל, שהוקם באחד מאולמות בנייני האומה ושידר מדי יום תכנית של שעה.²⁷

בערב הפתיחה, בשעה 18:45, נפתחו שערי התערוכה בפני 6,000 מוזמנים. עם כניסת ראש הממשלה הואר סמל התערוכה שסבב בראש מגדל בגובה 18 מטרים. את הסמל עיצב האמן אברהם ג'יימס, והוא תיאר יד ('ידו של כל אזרח במדינה') מחזיקה במנורה העתיקה, סמל מדינת ישראל. על היד והמנורה צמח שתיל ועליו האות יו"ד, לציון עשר שנות המדינה. נשיא המדינה יצחק בן־צבי לחץ בתום נאומו על מנוף התאורה, שהיה אמור להדליק בבת אחת את כל אורות התערוכה בקראו 'יהי אור!' אלא שלמרבח המבוכה נדלקו מקצת האורות בלבד עקב תקלה טכנית.²⁸ מיד לאחר הטקס נפתחו השערים לקהל; ואמנם הקהל התקשה לראות את התערוכה בשל התאורה החלקית, אך הצליח להבחין כי טרם הושלמו מוצגים רבים, לצד ליקויים רבים אחרים. בתום הסיוור גילו המבקרים כי מחירי המזון והשתייה בקפטריה היו מופקעים.²⁹

המארגנים ציפו ל־13,000 מבקרים בכל יום בתערוכה, ואולם בשבועות הראשונים היה זרם המבקרים בה חלש, והמספר היומי הממוצע לא עלה על 9,000 איש. כדי להגביר את מספר המבקרים הוחלט, כעשרה ימים לאחר הפתיחה, כי התערוכה תהיה פתוחה בכל יום עד חצות, כי הכניסה למופעים בערבים תהיה ללא תשלום וכי יתקיימו גם 'נשפי לילות קיץ'.³⁰ עם תחילת החופשה בבתי הספר וככל שהתקרב מועד סגירת התערוכה ניכרה עלייה במספר המבקרים.³¹

26 עשור לעצמאות ישראל – הוועדה העולמית וחברת תערוכת העשור 1956–1959, שם, עמ' 16–17; 'יומן הענק לתערוכת העשור'; 'רק מפעלים ישראליים יורשו להציג בתערוכת העשור', **מעריב**, 1.4.1958, עמ' 4; 'הכנות אחרונות לפתיחת תערוכת העשור', **חרות**, 3.6.1958, עמ' 5.

27 'תערוכת העשור תיפתח ביום ה', עמ' 4; 'מה נראה בתערוכת העשור', **הצפה**, 2.6.1958, עמ' 2; 'המדינה מפגינה השגיה בתערוכת העשור', **למרחב**, 6.6.1958, עמ' 6; 'אולפן "קול ישראל" בתערוכת העשור', שם, 19.5.1958, עמ' 4.

28 מתוך מסמך מ־5.11.1957, א"מ, 62/319; 'זיהי אור – והתערוכה תיפתח', **מעריב**, 5.6.1958, עמ' 1; 'תערוכת העשור נפתחה במעמד חגיגי על ידי נשיא המדינה', **הצפה**, 6.6.1958, עמ' 1.

29 'תערוכת העשור נפתחת היום', **למרחב**, 5.6.1958, עמ' 1; 'נפתחה תערוכת הישגי ישראל', שם, 6.6.1958, עמ' 10; 'יומן הענק לתערוכת העשור'; 'התערוכה נפתחה אך לא הושלמה', **מעריב**, 6.6.1958, עמ' 2.

30 'תערוכת העשור פתוחה עד חצות', **למרחב**, 17.6.1958, עמ' 4; '140 אלף ביקרו בתערוכת העשור', **גובר זרם המבקרים**, שם, 24.6.1958, עמ' 4; עשור לעצמאות ישראל – הוועדה העולמית וחברת תערוכת העשור 1956–1959, א"מ, חטיבה 62, עמ' 19.

31 'עלה מספר המבקרים בתערוכת העשור', **למרחב**, 3.7.1958, עמ' 4; '300,000 ביקרו כבר בתערוכת העשור', שם, 17.7.1958, עמ' 4.

ראש הממשלה דוד בן-גוריון בפתיחת תערוכת העשור, 1958.
צלם: משה פרידן, לשכת העיתונות הממשלתית

עם נעילת התערוכה פורסם בעיתונות כי מספר המבקרים הגיע ל-600,000 איש (מהם כ-154 אלף ילדים), לעומת 850,000 שציפו להם בתחילה. בספר **שנת העשור**, שראה אור במאי 1959³² כחצי שנה לאחר נעילת התערוכה, נמסר כי מספר המבקרים היה נמוך יותר – 500,000 איש. עולה מכאן כי אחד מכל ארבעה מבוגרים ואחד מכל שני ילדים במדינה ביקרו בתערוכה. לא נמצאו נתונים שאפשר ללמוד מהם על חלקן היחסי של קבוצות אוכלוסייה שונות,³³ וקשה גם לקבוע כמה מן המבקרים הגיעו עצמאית וכמה הגיעו לביקור מאורגן. משרד החינוך והתרבות עודד את מנהלי בתי הספר לארגן ביקורים קבוצתיים של תלמידים בתערוכה. המחיר לילד בקבוצה היה 500 פרוטות, בהשוואה ל-750 פרוטות בביקור יחיד. מחיר הכניסה למבוגר יחיד היה לירה אחת, ולמבוגר בקבוצה – 750 פרוטות.³⁴

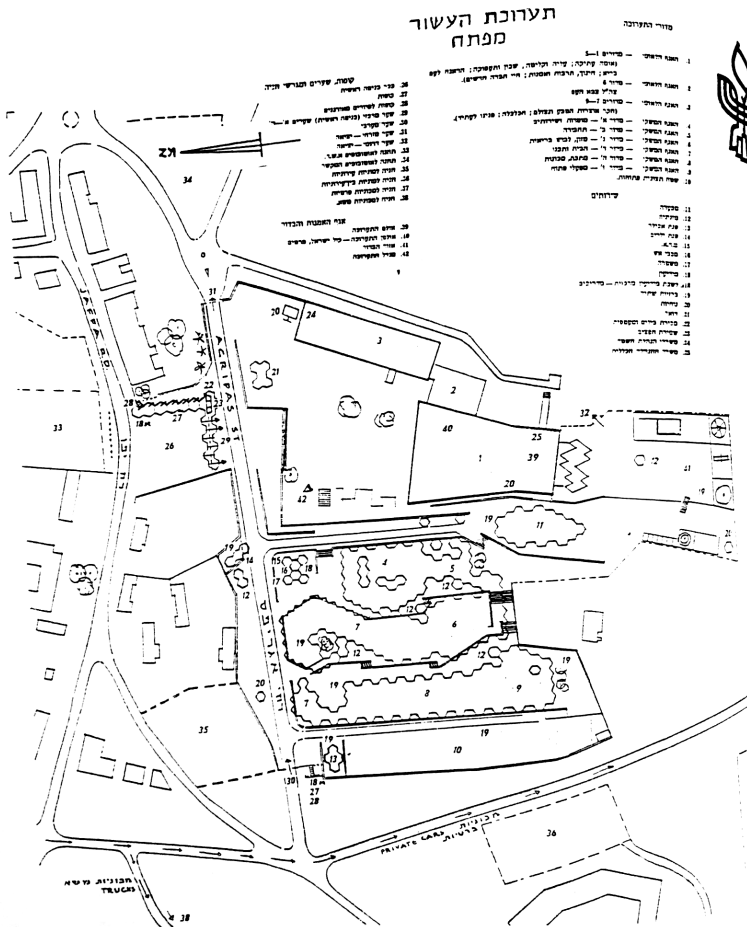
32 **שנת העשור: מה? מתי? היכן?**, עשור עצמאות ישראל – הוועדה העולמית, ירושלים 1958.

33 'החלו ההכנות לפירוק תערוכת העשור', **למרחב**, 13.8.1958, עמ' 4; 'ננעלה תערוכת העשור', שם, 22.8.1958, עמ' 10; 'תערוכת העשור פתחה שעריה', **דבר**, 6.6.1958, עמ' 8; 'תערוכת העשור ננעלה ללא גרעון', שם, 22.8.1958, עמ' 12; 'ננעלה תערוכת העשור', **הצפה**, 22.8.1958, עמ' 8; שנת העשור – סיכום פעולות ואירועים בארץ ובעולם, עשור עצמאות לישראל – הוועדה העולמית המחלקה להסברה ויחסי ציבור, מאי 1959, א"מ, 5367/13, עמ' 45.

34 מכתב מיוסף בורשטיין, 4.5.1958, א"מ, 369/65; פרוטוקול 77, 30.6.1958, שם, 5367/13; פרוטוקול 82, 4.8.1958, שם, 5367/13; 'כל ישראל' – בלירה אחת', **מעריב**, 28.3.1958, עמ' 10; סיכום משיבת ההנהלה אשר התקיימה ב-16.2.1958, ברחובות, א"מ, 5367/13; 'נקבעו המחירים לתערוכת העשור', **למרחב**, 3.6.1958, עמ' 4; 'קרית התערוכה מתכוננת לשעת האפס', **חרות**, 2.5.1958, עמ' 3; **שנת העשור: מה? מתי? היכן?**.

אגפים ומדורים

רבים מן הפריטים שהוצגו בתערוכה נשמרו בארכיון המדינה, אך נעלמו עם השנים, ועובדה זו מקשה את שחזור התערוכה. בארכיונים יש תצלומים מעטים מהתערוכה, אך הם כהים, מציגים קירות שלמים, ואינם מאפשרים להתמקד בפרטים.³⁵ דלות החומרים החזותיים

מפת תערוכת העשור, 5 ביוני-21 באוגוסט 1958, ירושלים.

מתוך: תערוכת העשור - ספר התערוכה

35 התצלומים נמצאו בארכיון הציוני המרכזי, בארכיון התצלומים של קק"ל, בארכיון עיתון הארץ ובשכנת העיתונות הממשלתית. גם בעיתונים נמצאו תצלומים מעטים, וגם מהם אי אפשר ללמוד פרטים על התצוגה. עוד על התערוכה: עפרת ובר-אור, 'תערוכת העשור', לביא (אוצרת), שישים שנה לבנייני האומה.

שהשתמרו הקשתה מאוד את הניתוח החזותי, ולפיכך הניתוח שלי מתבסס בעיקר על התכנים שהוצגו בה על פי התיאורים בעיתונות ובשידורי הרדיו של אותם ימים, שצורפו לכדי תמונה שלמה, ככל שמגבלות התרגום המילולי של חומר חזותי מאפשרות ומתוך הבנה שתרגום כזה גם מפעיל בהכרח תהליך של ניפוי ופרשנות, ואלה עלולים להגדיל אף יותר את המרחק מן המוצגים עצמם.

האגף הלאומי: האגף הלאומי הוקם בתוך הבניין המרכזי של בנייני האומה וכן במבנה הצדדי ששימש בעבר את התערוכה הקבועה של כיבוש השממה,³⁶ והיו בו תשעה מדורים.³⁷

1. אומה עתיקה חדשה – הרעיון המרכזי במדור זה היה להציג את 'הזיקה בין העם לארצו בכל הדורות', שהומחשה בדרך ישירה המכתיבה מסר חד-משמעי באמצעות מוצגים, כגון ספרי תנ"ך עתיקים, פֶּרֶסְקוֹ ענקי שצייר יחזקאל שטרייכמן, ובו סמלי שבטי ישראל ודגלי הקוממיות, תצלום בגודל טבעי של הכותל המערבי של יוסף שוויג, מגילת העצמאות, מפות ירושלים בימי בית ראשון ושני ומגילת ישעיהו מהמגילות הגנוזות. המבקרים נכנסו למדור דרך שדרה של עשרה עמודים לציון שנות המדינה. לצדם הוצבה אנדרטת ברזל של הפסל יחיאל שמי, שהייתה אמורה לבטא את צמיחת האומה החדשה משרידי העבר. המסר החינוכי חווק באמצעות לוח שקוף שהונח על תמונת הכותל המערבי וציין את תאריכי החורבן, הגלות והפזורה ולידו מפת הגלויות, והוא הועצם בהמשך המדור, שיוחד לתיאור המאבק לעצמאות המדינה. על לוח שחור צוין המספר שישה מיליון, לצדו דלק נר תמיד והונחו יומן קרבות של מלחמת העצמאות וארבע מפות מבצעים; אלה יצרו את החיבור הנגדה שואה-גבורה.³⁸

2. עלייה, קליטה, שיכון ותעסוקה – באמצעות תצלום מוגדל של פרצופים ובתוכם מראות קטנות היו אמורים המבקרים להרגיש חלק מהכלל. סירת מעפילים נועדה לבטא את גידול אוכלוסיית המדינה. בהמשך המדור צוינו טרדות חיים ומקצוע, אורח חיים חדש והכשרה לקראתו, קורת גג ובניין עיר וכפר, והוצגו מחוזות הפיזור הראשון של העולים: כפרי נוער, אזורי פיתוח, מעברות ושיכונים. ליד אלה הוצגה מפת העיור הגדלה, דגם העיר באר שבע בעבר ובהווה ופסל של באר שבע העתיקה מאת מירון סימה. בסוף המדור הוצב אורלוגין שבישר לקהל כי במרוצת עשר השנים האחרונות לא עברו חמש דקות בלי שיעלה יהודי אחד ארצה. האורלוגין תקתק, ומחוגיו נעו אל עבר המיליון השלישי.

36 גראויס-קובלסקי וכץ, 'תערוכת כבוש השממה'; עפרת ובר-אור, 'תערוכת כבוש השממה'; כהן-הטב, 'בניית הזהות הלאומית בירושלים'.

37 ראו את מפת התערוכה.

38 'יומן הענק לתערוכת העשור', מלל 187; 'תערוכת העשור פותחת שעריה', חרות, 5.6.1958, עמ' 1; 'בנייני האומה ניצלו מאש', מעריב, 3.6.1958, עמ' 7.

מגילת העצמאות בתערוכת העשור, 1958.
 צלם: משה פרידן, לשכת העיתונות הממשלתית

3. הדאגה לעם בריא - לאחר שבועת היפוקרטס ולצדה פסקאות נדרי אסף והרמב"ם, הוצגו תצלומי קשישים וצעירים, בני עדות ויישובים שונים כדי להראות שכולם נזקקים לטיפול רפואי. בהמשך המדור הוצגו אביזרי רפואה, תיאור ארגוני המתנדבים, ובראשם מגן דוד אדום, וכן מוסדות רפואה שונים.
4. חינוך, תרבות ואמנות - בכניסה למדור הוצב תצלום של ילד וילדה אווזים זה ביד זו וילקוטים על שכמם, ולאורכו פורטו מוסדות החינוך בישראל והוצגו עולמות היצירה השונים: ציור, פיסול, מוזיקה, מחול ותאטרון. בסוף המדור הושם דגש על 'פלא' העברית כלשון חיה - באמצעות דוכן עיתונים בעברית, ספרי מופת וספרים שמחבריהם זכו בפרס ישראל.³⁹
5. חיי חברה חדשים - הדגש במדור זה היה על 'זיקתו של האזרח לחברו, למדינה, למוסדותיה ולשפע הארגונים הפועלים בה'. במבואות המדור הוצב 'פיגום המשולשים', ובו משלחי היד בישראל. הפיגום, נכתב בקטלוג, הוא מעין כרטיס החלמה של אורח החיים היהודי בעבר. בהמשך המדור הוצגו התנועה הקיבוצית, המושבים, ההסתדרות הכללית, מוסדות הסעד והמוסד לביטוח לאומי.⁴⁰

39 'היא - כמעט מוכנה', שם, 30.5.1958, עמ' 10.

40 'יומן הענק לתערוכת העשור', מלל 187; תערוכת העשור - ספר התערוכה, עמ' 41.

6. צה"ל - צבא העם - המדור גישר בין חלקי האגף הלאומי. הוביל אליו גשר עץ, ובסופו מבנה בדמות מוצב צבאי. המדור נועד להבליט את האתוס המכונן של צה"ל כצבא העם ולשמש מראה דרכה יראה האזרח את בבואתו כחייל לאומי. הוצגה בו מפת המזרח התיכון, שביטאה את בעיית היסוד - 'מעטים מול רבים' - ובתצוגה ניתנו התשובות לבעיה זו: (1) 'כל העם - צבא': 12 אזרחים, גברים ונשים, בני עדות שונות, נראו בשני תצלומים: האחד בעבודה האזרחית והאחר - ביחידה המתארגנת לקרב; (2) 'צבא עדיף באיכותו' - בין השאר הוצג שחזור קרבות ממלחמת העצמאות, המלחמה בפדאיון ומערכת סיני. הסיור בביתן הסתיים בסמל צה"ל.⁴¹
7. חקר הטבע וניצולו - מוצגים שונים במדור זה הציגו את חקר הקרקע, צמחייה, מים ונפט לצד קלימטולוגיה ואנרגייה אטומית והדרכים לניצול אוצרות הטבע, ובהם אוצרות ים המלח. פינה שלמה הוקצתה לאגם החולה ולמפעל הייבוש, ולצדה - פינה לקרן קיימת לישראל, ששמה לה למטרה להחזיר לארץ את נופה הקדום והמפקחת על הנטיעות. דגם של מכרה בסוף המדור הציג את אוצרות הטבע בארץ ודגם גדול דימה את מפעלי הנחושת בתמנע.
8. הישגי הכלכלה - המדור פיאר את העלייה בייצור, את הייצוא, ובראשו ענף פרי ההדר, ואת הייבוא. בהמשך המדור הוקצתה פינה לצי הסוחר ולתעופה האזרחית וכן לחקלאות שהוצגה בקטלוג ככותל המזרח של המדינה. עשר קריקטורות גדולות של האמן אריה נבון תיארו את האירועים הבולטים בהתפתחות המשק בארץ.⁴²
9. פנינו לעתיד - על קירות לבנים הוצגו יצירות אמנות רבות. ויטרו' גדול של הצייר משה קסטל שנושאו שיר מזמור לישראל סימן את סוף האגף.⁴³

האגף המשקי: האגף המשקי השתרע על שטח של 16 אלף מ"ר, וכל בית חרושת, מפעל או מוסד ישראלי יכול לשכור ביתן לתצוגה. בין השוכרים היו הדואר, המשטרה ומכבי האש.⁴⁴ בפרסום הרשמי דווח על 400 מוסדות ומפעלים שהציגו באגף, אך נראה כי היו כאלה שחכרו שטח לתצוגה, ולא ממשו אפשרות זאת בסוף.⁴⁵ הביתן הראשון היה של עיריית ירושלים, ובו הוצגה ההיסטוריה שלה. בביתנים האחרים הציגו חברות שונות את מוצריהן: המועצה לשיווק פרי הדר הפעילה מערכת מיניאטורית של קרוניות עמוסות הדרים המובלות מן הפרדס אל בית האריזה; רכבת ישראל הציבה רכבת צעצוע שגלשה

41 תערוכת העשור - ספר התערוכה, עמ' 62.

42 את הקריקטורות הזמינה ועדת העשור לתערוכת העשור בירושלים ולתערוכה הבין-לאומית בבריסל, והן פורסמו גם בספר: אריה נבון, **אני בן עשר**, דבר, תל אביב 1958.

43 'ההכנות לפתיחת תערוכת העשור', **הצפה**, 4.6.1958, עמ' 4.

44 'יומן הענק לתערוכת העשור', מלל 187; 'בביתן הדואר של תערוכת העשור', **מעריב**, 27.6.1958, עמ' 13.

45 על פי המדריך לתיקי הוועדה העולמית וחברת העשור, באגף המשקי השתתפו 353 מציגים, כלומר 47 חברות לא הציגו לבסוף את תוצרתן. עשור לעצמאות ישראל - הוועדה העולמית וחברת תערוכת העשור 1956-1959, א"מ, חטיבה 62, עמ' 18.

ביתן מפעל אתא בתערוכת העשור, 1958.
צלם: משה פרידן, לשכת העיתונות הממשלתית

על דגם מסילת הברזל תל אביב-חיפה; חברת המכונות קייזר פרייזר הציגה כלי תחבורה שונים; צים הציגה דגם ענקי של הספינה 'חיפה'; וארקיע – דגמים של מטוסיה. גם מפעלי ההסדרות, ובהם העיתון דבר, הציגו באגף זה. מפעלי המזון המשתתפים היו מוכרים, ובהם עלית, יקבי ישראל ושטוק. המבקרים יכלו לקנות חלב טנא, יין כרמל מזרחי, בירה אביר נשר, סוכריות, שימורי מזון, תמרוקים, בדים, ספרים ועוד. בין מפעלי הפיתוח היו מחצבי ישראל, חברת החשמל, אמקור ואחרים. התצוגה הגדולה ביותר הייתה של סולל בונה. בתכנית הבידור של התערוכה היו קונצרטים, מופעי תאטרון ובלט וכן ערבי פזמונים ושירים ותכניות רדיו אהובות. בתערוכה נערך השלב האחרון של חידון התנ"ך העולמי וגם הוצג בה חלק מתערוכת העשור של הציור הישראלי, שהוצגה קודם לכן במוזאון תל אביב.⁴⁶

סוגיית ההתקבלות

כדי להעריך את התקבלותה של תערוכת העשור בציבור הישראלי נבחנו הדיווחים עליה בעיתוני התקופה, בתור המקור הקרוב ביותר לאירועים המתוארים. כתבות, מאמרים ופרסומות בעיתונות המודפסת, המשודרת והדיגיטלית הם מקור מרכזי להבנת תהליכים

46 'אמנות ישראל בתערוכת העשור בירושלים', דבר, 11.7.1958, עמ' 5-6.

פוליטיים, חברתיים ותרבותיים.⁴⁷ העיתונות העברית במדינת ישראל הצעירה הייתה מגוונת, וכמעט כל מפלגה הוציאה לאור עיתון משלה, שבאמצעותו הפיצה את עמדותיה. היו גם עיתונים פרטיים; אלה לא ביטאו עמדות של גורמים מפלגתיים.⁴⁸ סקירת הדיווחים בעיתונות העברית מלמדת על ציפייה גדולה לקראת התערוכה ועל אכזבה גדולה לאחר פתיחתה. הביקורת חצתה גבולות פוליטיים ובאה לידי ביטוי בכל העיתונים, היא התמקדה הן בתקלות הטכניות הן בתכנים. היא עסקה בהבטחות שלא מומשו, בחוסר המקצועיות של מקימיה, באיחור בפתיחת ביתנים, בשיפוץ החלקי של בנייני האומה, בהיות התערוכה גדולה אך ריקה ממוצגים, בתצוגה משעממת, בסילוף עובדות ובעומס ססמאות חלולות. גם על מיקום התערוכה בירושלים נמתחה ביקורת, וזו העידה על שוליותה הכלכלית והתרבותית של הבירה.⁴⁹ ביקורת אחרת נגעה לסערה בעקבות הסרת ציורו של יוסף זריצקי 'עוצמה', ערב פתיחת התערוכה, כנראה משום שלא מצא חן בעיני בן-גוריון. ההחלטה פגעה בכבודו של האמן החשוב ונתפסה כסטליניזם והתערבות השלטון בתוכני התרבות והאמנות.⁵⁰

47 Roberto Franzosi, 'The Press as a Source of Socio-Historical Data: Issues in the Methodology of Data Collection from Newspapers', *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History*, 20, 1 (1987), pp. 5-16; Philip Meyer, *Precision Journalism: A Reporter's Introduction to Social Science Methods*, Rowman & Littlefield, Lanham 2002

48 במאמר זה שימשו אותי ידיעות ומאמרים שפורסמו בשישה עיתונים מאותם הימים – חמישה יומונים ושבועון אחד: (1) יומון ההסתדרות **דבר**, ביטאון מפלגת השלטון (מפא"י), מאפשר לשחזר את 'הקו הרשמי' של הנהגת המדינה; (2) **למרחב**, עיתון מפלגת אחדות העבודה, שנקט קו פוליטי שמאלי מזה של מפלגת השלטון; (3) **חרות**, ביטאון מפלגת חרות, שמתח ביקורת מן הצד הימני של הקשת הפוליטית; (4) **הצפה**, שייצג את הציבור הדתי-לאומי ואת מפלגת המזרחי והפועל המזרחי; (5) **מעריב**, העיתון הנפוץ במדינה באותן שנים, שהיה לא מפלגתי; (6) **העולם הזה**, שבועון אפוזיציוני ששם לו למטרה לבקר את רשויות השלטון ואת עושי דברן. מבחר זה נועד לייצג את כל הקשת הפוליטית בישראל, הן כדי לשקף את רישומה של התערוכה על חלקים שונים באוכלוסייה, הן כדי לבחון אם העמדות הפוליטיות השפיעו על הדיווח על התערוכה ועל הביקורת עליה. הניתוח נעשה על סמך כל הדיווחים בעיתונים אלה מחודש מארס 1958 עד סוף אוגוסט באותה שנה, שאז נסגרה התערוכה.

49 מביקורת העיתונות: 'התערוכה נפתחה אך לא הושלמה', **מעריב**, 6.6.1958, עמ' 2; 'תערוכת האסון', **העולם הזה**, 30.7.1958, עמ' 7-14; 'אמנות ישראל בתערוכת העשור בירושלים', **דבר**, 11.7.1958, עמ' 5; 'ראיון השבוע עם יצחק רול, התערוכה – הצלחה או כשלון?' 'הצלחה' אומר מנהלה הכללי 'והרריה' – העם בא', **מעריב**, 18.7.1958, עמ' 10; 'עם נעילת תערוכת העשור', **דבר**, 25.8.1958, עמ' 2; 'מה קרה לתערוכת העשור?', **הצפה**, 20.7.1958, עמ' 2; 'ננעלה תערוכת העשור', **למרחב**, 22.8.1958, עמ' 10; 'תערוכת העשור ננעלה ללא גרעון', עמ' 12; 'ננעלה תערוכת העשור', **הצפה**, 22.8.1958, עמ' 8.

50 נושא זה נדון בהרחבה, ולכן לא ארחיב בו כאן. ראו: עפרת ובר-אור, 'תערוכת העשור', סמדר שפי, 'אופקים חדשים – עשר שנות אמנות', **העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1997, עמ' 281-298; דליה מנור, 'יוסף זריצקי ורפי לביא: אמנים כמנהיגים', **ישראל**, 15 (אביב תשס"ט), עמ' 33-66; לימור, 'תערוכת העשור: התערוכה שנעלמה'.

חשוב להדגיש כי אף שעיתונות התקופה הייתה ביקורתית כלפי התערוכה, בכל זאת היא ייצגה את קולה של עילית חברתית, ולא את קולם של אלה אשר לא היו בידיהם גישה למוקדי כוח והשפעה. הדבר מקשה את בחינת התקבלותה של התערוכה בקרב הרבים שביקרו בה ושלא נמנו עם עילית זו ואת בחינת הרושם שהותירה עליהם.⁵¹

כאמור, סקירה של ספרי מחקר וספרי עיון פופולריים אשר עוסקים בתקופה מעלה שהתערוכה כמעט אינה נזכרת והפרסומים עליה מעטים וחלקיים.⁵² אפשר לקשור זאת למגמות היסטוריוגרפיות ולמקומו השולי של המחקר ההיסטורי־תרבותי והדיון בזיכרון עד סוף המאה הקודמת, ואולם היעדרה של התערוכה בולט גם מחוץ למחקר האקדמי. על אף היקפה והמשאבים הרבים שהושקעו בה, היא לא הותירה עקבות בספרי זיכרונות או בכתיבה עיתונאית רטרוספקטיבית.

סקירת עיתונות התקופה, שכותביה מתחו ביקורת נוקבת על התערוכה, והיעלמות התערוכה מהזיכרון הפרטי והציבורי מעידים כולם כי היעד שקבעו המארגנים – לרומם את רוחו של המבקר ולטעת בו כוחות נפש לעתיד – הושג חלקית בלבד, והתערוכה לא הצליחה כנראה לחולל את אותו רגע מיוחד שמתרחש בטקסים לאומיים מוצלחים, שהחוויה נחקקת בו לעד בזיכרון הלאומי ונעשית אבן יסוד בזהות של בני הדור. לפי הגדרתו הנודעת של פייר נורה, תערוכת העשור לא נהייתה מחוץ זיכרון, כלומר אירוע שמעצב זיכרון משותף של קבוצות בחברה. מחזות כאלה לדברי נורה יכולים להיות אובייקטים מוחשיים, למשל אנדרטאות, אובייקטים בזמן, למשל טקסי זיכרון או אובייקטים סמליים, כמו דגלים או סממאות, שמשמשים גשר בין עבר להווה וממלאים תפקיד מרכזי בבניית זיכרון קולקטיבי ובניית אומה.⁵³ אמנם אירועים תאטרליים חד־פעמיים מעוררים התרגשות בקלות רבה יותר מאירועים מתמשכים כמו תערוכות, שהקהל מסתובב בהן בחופשיות ועל פי בחירתו, אך ב־150 השנים האחרונות התקיימו תערוכות שהצליחו לעורר רגשות עזים ואלה נחרתו בלבבות המבקרים בהן. כזו הייתה התערוכה הקולוניאלית הגדולה בפריז ב־1931, שהייתה למיתוס וחרגה מאוד מגבולות צרפת.⁵⁴ בפחות משישה חודשים, בעיצומו של משבר כלכלי, במזג אוויר קודר ומתחת לשמים מעוננים בחודשים הראשונים, אנשים

51 בשנים שחקרתי את תערוכת העשור שאלתי באקראי רבים מילידי שנות הארבעים של המאה הקודמת, אשר היו ילדים בעת שהתקיימה התערוכה, מה זכור להם מן התערוכה. רובם הגיבו בהתלהבות לשם התערוכה ('אה, בטח, תערוכת העשור'), אך התקשו להעלות זיכרון של ממש ממנה. אם זכרו פרטים, התברר שכוונתם בדרך כלל לתערוכה כיבוש השממה, שגם נערכה בבנייני האומה בירושלים ב־1953, לתערוכה החקלאית בבית דגן ב־1959 או לאחד מיירי המזרח.

52 ראו הערה 3.

53 Nora, *Les Lieux de Memoire*. טקס ממלכתי מעניין בהקשר זה הוא ההלוויה הממלכתית ככלי פדגוגי בידי מנהיגי הרפובליקות בניסיון לעצב זהות צרפתית שתאמה את סגנון השלטון. ראו: Avner Ben-Amos, *Funerals, Politics, and Memory in Modern France 1789-1996*, Oxford University Press, Oxford 2000.

54 Lebovics, *True France*, pp. 51-97; Ageron, 'L'Exposition Coloniale de 1931', pp. 561-591.

ביקרו בתערוכה הקולוניאלית יותר מאשר בתערוכה הידועה של 1889, שגם היא התקיימה בפריז. התערוכה הייתה רווחית, וההכנסות עלו על ההוצאות ב־30–35 מיליון פרנק. אך לא רק בכך טמונה הצלחתה. מבקרים בתערוכה סיפרו כי השפיעה עליהם עמוקות. כך למשל קצינים בקולוניות זכרו כי בחרו בקריירה הזאת בזכות ההשפעה שהייתה לתערוכה עליהם. השפעתה של התערוכה חרגה מגבולות האימפריה, וכתבות עליה, ובהן כתבה ארוכה של נתן אלתרמן, פורסמו גם בעיתונות העברית בארץ ישראל.⁵⁵ מדוע תערוכת העשור לא הטביעה חותם ולא נעשתה חלק מן המיתולוגיה של תקופת ראשית המדינה? מדוע היא נותרה בירכתי הזיכרון הקולקטיבי?

מיתוסים דועכים

ממרחק של כמעט שבעים שנה, ולאחר כל החיבורים ההיסטוריוגרפיים הביקורתיים שנכתבו בדור האחרון על הנחות היסוד של המפעל הציוני, קל לבקר את מטרות התערוכה ואת תכניה, מה עוד שהוגי התערוכה העמידו רשימת מטרות מרחיקות לכת: לסכם את אירועי העשור הראשון; לעורר הזדהות ולקשור את הצופה אל העבר והעתיד; לשמש הצדקה להקמת המדינה; לשמש בבואה למשולש הנצחי – עם, ארץ, מדינה.⁵⁶ מהצהרת הכוונות של הוגיה עולה כי התערוכה נועדה להיות אירוע מיוחד, שהמבקרים בה יחושו רגשות נעלים, וכך גם משתקף מהאגף הלאומי.⁵⁷ מטרתה הייתה לסכם את הפרק הראשון בתולדות המדינה⁵⁸ וגם להמחיש כי עשר שנים אלו ממשיכות עבר מפואר ומובילות אל עתיד מבטיח. התערוכה תיארה תופעה ציבורית רחבה, שנוגעת לעם ובניו הפזורים בתבל, אך היא גם פנתה אישית למבקרים בניסיון לעורר בהם גאווה והרגשת שותפות.⁵⁹

55 Lebovics, *True France*, p. 56. חגי חטרון, 'בלי לעשות פרצוף: הדרך המפתיעה מההתרשמות של אלתרמן מהתערוכה בפריז ב־1931 אל יצירה של שי כהן, שבכורתה תהיה השבוע', *הארץ*, 22.10.2024, עמ' 8.

56 תערוכת העשור – המתווה הכללי, א"מ, 62/319. מעניין להשוות את המטרות המוצהרות של מתכנני תערוכת העשור לאלו של התערוכה הקולוניאלית בפריז ב־1931. גם מטרותיהם של מארגניה היו חינוכיות בעיקרן ונועדו ליצור באמצעותה הרגשת סולידריות בחברה הצרפתית ובקרב תושבי הקולוניות. Ageron, 'L'Exposition Coloniale de 1931', p. 565.

57 דין מקאנל כתב כי הפעילות התיירותית של היחיד בחברה המודרנית נלווית לטקסים הנערכים בסביבת מוקדי המשיכה התיירותיים. טקסים אלו מאשרים את מושא הביקור כבעל ערך נשגב, והם שגורמים לתיירים להתכנס סביב האטרקציות האלה ולעשות דרך ארוכה כדי להגיע אליהן. פעולת היחיד היא כמעט חסרת משקל כשלעצמה וגם ההתכנסות של התיירים סביב מוקדי המשיכה חשובה פחות מהדימוי או מהרעיון שנולד בעקבות המעשה הקולקטיבי. Dean MacCannell, *The Tourist, a New Theory of the Leisure Class*, University of California Press, Berkeley 1999, pp. 14-15.

58 Mircea Eliade, *Myth and Reality*, Harper and Row, New York 1963

59 אנתוני סמית סבור כי ביסוד כל לאומיות מודרנית קיים גרעין אתני היסטורי בעל המשכיות ויכולת

אפשר לראות בתערוכה חלק מן המאמצים של גורמי השלטון לעצב תרבות אזרחית ישראלית, כדי לספק תשתית מוצקה לעצם משמעותה של המדינה ולעצב את סיפור לידתה כפרק בהמשכות היסטורית. המיתוסים, הטקסים והסמלים שעוצבו בתקופה זו נועדו לתווך בין היחיד ובין הקהילה והמדינה למען איחוד האוכלוסייה המגוונת, ובה ותיקים ועולים חדשים, שורדי שואה ויוצאי ארצות האסלאם, שלא חלקו לא שפה, לא תרבות ולא מנהגים. התערוכה, בהיותה יוזמה ממשלתית, ביטאה את האתוס הציוני.⁶⁰ אפשר לראות בה מקרה של פולחן אזרחי, אשר חיוני לחברה המודרנית בשל המסגרת שהוא מספק לנושא הסדר החברתי והפוליטי. מעוז עזריהו מסביר כי פולחני מדינה מנכיחים את מיתוס הבריאה של המדינה הריבונית ומבססים את הסדר החברתי-הפוליטי שלה. בו בזמן גם המדינה יוזמת ומפעילה את הפולחנים הללו.⁶¹ ואכן, כמו טקסי פולחן אזרחי אחרים, גם התערוכה העמידה במרכז מאורע מכונן וקדוש והדגישה את החיבור של המדינה עם תור זהב בעבר הלאומי ואת הניגוד הקיים בין החופש לסבל שקדם לו.⁶² היא נועדה לשמש כבואה למדינה, להציג בפני האזרח או המבקר את המתחולל בארץ ולגרום לו 'להכיר את עצמו', ולשאוב סיפוק על כל שעשה, עם בני ארצו.⁶³

גם מיקומה בירושלים ועברה ההיסטורי והדתי של העיר נועדו ליצור מן התערוכה מקום פולחן חילוני שאליו יעפילו אזרחי המדינה.⁶⁴ במלחמת העצמאות הייתה הדרך אליה לזירת קרבות אכזרית ולסמל המאבק לשחרור ירושלים, כפי שהעידו המשווריינים החלודים הפזורים לאורכה.⁶⁵ בשל כך נהייתה הנסיעה לירושלים חלק מחוויית התערוכה ומעין מסע עלייה לרגל, שהביקור בו גישר על פערים חברתיים ועל פערי מעמדות ויצר הזדהות

השתנות. לפיכך גם הציונות שואבת את עוצמתה מכך שהיא מעוגנת בתודעה היסטורית עמוקה, ואין היא רק תולדה של החילון והמודרנה. המונחים 'שיבת העם לארצו', 'גאולת הארץ', 'עלייה', 'עם סגולה' ועוד (שמקצתם גם שימשו בתערוכה) מבטאים גישה זו בבירור. סמית, *האומה בהיסטוריה: הנ"ל, עמים נבחרים*.

60 מעוז עזריהו, *פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956*, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 1995, עמ' 1-15.

61 שם, עמ' 9-10.

62 Robert N. Bellah, 'Civil Religion in America', *Daedalus*, 96 (1967), pp. 1-21; Charles, S. Liebman and Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, University of California Press, Berkeley 1983, pp. ix, 4-5, 125-126; על הדרכים ליצירת קהילות לאומיות: אנדרסון, *קהילות מדומיינות*.

63 'יומן הענק לתערוכת העשור', מלל 187.

64 Zerubavel, *Collective Memory*

65 Uri Bialer, 'The Road to the Capital – The Establishment of Jerusalem as the Official Seat of the Israeli Government in 1949', *Studies in Zionism*, 5, 2 (1984), pp. 273-296; Maoz Azaryahu, 'Wrecks to Relics: Battle Remains and the Formation of a Battlescape, Sha'ar HaGai, Israel', in: Danielle Drozdowski, Sarah De Nardi, and Emma Waterton (eds.), *Memory, Place and Identity: Commemoration and Remembrance of War and Conflict*, Routledge, Oxfordshire 2016, pp. 74-91

ואחווה.⁶⁶ מול הכוונות, היעדים והתכניות הללו מתבקש עתה לבחון את תוכני התערוכה עצמם, בעיקר את המרכזיים מהם.

מגילת העצמאות הייתה המוצג המרכזי במדור הראשון באגף הלאומי, וניתן לה מעמד של מעין שריד קדוש (Reliquiae) – מוצג סמלי גדוש משמעויות אך גם 'הדבר עצמו'. התערוכה כולה הייתה 'מקום עלייה לרגל תיירותי',⁶⁷ ואף מסע קודש חילוני, ומגילת העצמאות הייתה שיאו. בתכניות המקוריות אף דובר על הצבת משמר כבוד קבוע לידה, שיציג חתך עדתי וחברתי של אוכלוסיית המדינה.⁶⁸ המגילה הוצגה ביחס ישיר למגילת ישעיה שנמצאה במערות קומראן. שתיהן הוצגו בארונות זכוכית מוגנים ומוארים בתאורה מיוחדת, כאילו המגילה העתיקה משרתת את זו החדשה ומעניקה לה את שורשיה.

נושא שני במדור זה היה השואה, שעל אף מעמדה הדרמטי בתולדות העם היהודי והשפעתה הישירה על הקמת מדינת ישראל, מקומה בתערוכה היה מצומצם למדי, והיא צוינה רק בלוח שחור שעליו צוין המספר שישה מיליון. אין זה מפתיע, שכן בשנות החמישים היה הדיון הפומבי בישראל בנושא השואה דל ולא מגובש, ועד משפט אייכמן ב-1962 היא נותרה בשולי סדר היום, ללא צביון לאומי מוסדר.⁶⁹ השואה סימנה את חורבן הגלות וכאילו סתרה את המיתוס המכונן של מדינת ישראל – תחייה לאומית ושיאה הקמת המדינה.

66 על עלייה לרגל כמוסד חברתי ראו בעבודות הקלאסיות של ויקטור טרנר ומבקרו: Victor Turner, *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Cornell University Press, Ithaca and London 1974, pp. 166-230; Victor Turner and Edith Turner, *Image and Pilgrimage in Christian Culture*, Columbia University Press, New York 1978; John Eade and Michael Sallnow, 'Introduction', in: Idem (eds.), *Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage*, Routledge, London 1991, pp. 1-27. מעניין לציין כי רבים מהמקומות הקדושים בישראל נוצרו והתבססו בשני העשורים הראשונים של מדינת ישראל. ראו: דורון בר, 'ראשית המאבק על הגדרת מקומות קדושים והיסטוריים במדינת ישראל, 1948-1968', *קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה*, 154 (סבת תשע"ה), עמ' 137-162. על עלייה לרגל חילונית, ראו: Peter Jan Margry, 'Secular Pilgrimage: A Contradiction in Terms?', in: Idem (ed.), *Shrines and Pilgrimage in the Modern World: New Itineraries into the Sacred*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2008, pp. 13-46; Justine Dignace, 'Religious and Secular Pilgrimage: Journeys Redolent with Meaning', in: Timothy Dallen and Daniel Olsen (ed.), *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, Routledge, Oxfordshire 2006, pp. 36-48.

67 Christian Kniescheck, *Historische Ausstellungen in Wien 1918-1938*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1998, p. 25.

68 מערך עבודה, דצמבר 1957, א"מ, II 5371/1, עמ' 12; דוח משיבה 1 של המועצה הציבורית, 13.1.1958, שם, II 5369/6.

69 חוק הזיכרון לשואה ולגבורה יד ושם נחקק ב-1953, אך טקס הזיכרון הממלכתי באתר הזיכרון נערך לראשונה רק ב-1956. חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה נחקק רק ב-1959, וגם עם כינונו לא נקבע לו צביון מיוחד, להבדיל מחוק יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, שהוא יום אבל כללי. רק ב-1962, בהשפעת משפט אייכמן, הוחלט כי גם יום זה יהיה יום אבל כללי. ראו: עזריהו, *פולחני מדינה*, עמ' 11; חנה יבלונקה, *מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן*, ידיעות אחרונות, תל אביב 2001, עמ' 175-176.

המונחים 'שואה' ו'תקומה', שהשימוש בהם רווח בשנות החמישים, מתחו קו בין הטרגדיה שקרתה לעם היהודי ובין תחייתו הלאומית בארץ ישראל. בצמד זה מהדהד המונח המשיחי 'חורבן וגאולה', שהיה ועודנו בעל כוח רב בתודעה היהודית.

הצגת מגילת ישעיהו והמקום המכובד שניתן לה עולים בקנה אחד עם ההתעניינות המדעית והפופולריות הציבורית שזכתה להן הארכאולוגיה של ארץ ישראל בתקופה הנדונה, ובייחוד מגילות ים המלח, שהיו שריד ממשי מימי הבית השני. לאחר 1948, בעידודו של בן-גוריון, נהייתה הארכאולוגיה כמעט לאובססיה לאומית, לבשה סממני פולחן והשפיעה כמעט על כל הסמלים הלאומיים. החפירות נעשו לא רק לשם ידע אלא גם כדי להנכיח את השורשים העתיקים שנמצאו ברחבי הארץ.⁷⁰ גיליון של המגילות הגנוזות נחשב גאולה תרבותית, המוכיחה את ההמשכיות בין מדינת ישראל ובין הריבונות היהודית הקדומה, כאילו חיכו המגילות אלפיים שנה, עד חזרתו של עם ישראל לביטו. המגילות הגנוזות מייצגות את שיאו של העיסוק הארכאולוגי כמסע לחיפוש שורשים, דוגמה מובהקת לאתנו־סימבוליזם, המבסס לאומיות מודרנית חילונית על מקורות וסמלים מהעבר ההיסטורי.

הצגת נכסי התרבות היהודיים וספר התנ"ך בתערוכה משתלבת בניסיונותיה של הנהגת המדינה להשריש את התנ"ך במודעות של ההמונים, ששיאם היה חידון התנ"ך העולמי; זה התקיים לראשונה בתערוכה, וכעבור שנים אחדות היה לטקס שנתי שמתקיים ביום העצמאות. בשנים שאחרי כן זכו חידוני התנ"ך למאפיינים של טקס לאומי, שראש הממשלה ובכירים אחרים נוכחים בו. עמוס חכם, שניצח בחידון והיה לחתן התנ"ך הראשון, היה לגיבור לאומי ולסמל של חוכמה וידע. לעומת התנ"ך והמגילות הגנוזות, התקופה הממושכת והעשירה של הגלות לא זכתה בתערוכה למקום משל עצמה אלא רק כתקופת ביניים בין בית ראשון ובית שני ובין הקמת המדינה.⁷¹ בכך ייצגה התערוכה את הגישה המוכרת בשם שלילת הגלות, הרואה ב־1900 שנות הגלות תקופה נטולה משמעות ופגומה, שכל יהודי בה היה פרוטו־ציוני וחי בהרגשת זמניות תוך כדי כמיהה לשיבה לארץ וחידוש הריבונות שמומשו במדינת ישראל.⁷² אמנם גישה זו נטועה בתודעה הדתית היהודית ובתפילה, אך הציונות העצימה אותה ועשתה ממנה מנוע למימוש זכותו של העם לארצו. לפי גישה זו, גם לארץ עצמה לא הייתה בתקופת הגלות משמעות משל עצמה, לבד מתולדות המיעוט היהודי שישב בה. המיתוס 'רצף היישוב' ביקש להבליט את קיומה

70 Liebman and Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, p. 110; עמוס אילון, **הישראלים; מייסדים ובונים**, שוקן, ירושלים ותל אביב תשל"ב, עמ' 283; ישראל פינקלשטיין וניל אשר סילברמן, **ראשית ישראל: ארכאולוגיה, מקרא וזיכרון**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2003; מיכאל פינגה וצבי שילוני (עורכים), **קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2008.

71 Liebman and Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, pp. 87-90, 112.

72 אמנון רוזנקרצקין, 'בין גלות להיסטוריה: על המתח הבסיסי של ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית בעקבות יוסף חיים ירושלמי', **זהויות**, 1 (תשע"ב), עמ' 87-99.

הרציף של נוכחות יהודית בארץ ישראל כישות הומוגנית, אף שהיסטורית, היו אלה קהילות שקמו ונחרבו, ואת מקומן תפסו קהילות אחרות, שונות באוכלוסייה ובתודעה היהודית.⁷³ מבחינות אלה, התערוכה אימצה את סמלי המסורת היהודית והציבה אותם בתוך הקשר ופרשנות לאומיים חדשים, שמשטשים את הגבול בין הדתי לחילוני והלאומי, ותוך כדי המרת התקווה המטפיזית באתוס ריבוני-ממלכתי.

מדור אחר אשר שיקף אידאל שרווח בשנות החמישים היה חקר הטבע וניצולו. מקום של כבוד הוקצה לקרן קיימת לישראל, אשר 'נטלה על עצמה להחזיר לארץ את נופה הקדום והמפקחת על נטיעות, כריתות, עיטור הדרכים וכיוצא בזה'.⁷⁴ הגישה הרומנטית הביאה לתכנון יערות ארץ ישראל ולעיצוב נוף מוכר ממזרח אירופה, אף שגם בזמנים קדומים דמה נוף הארץ לזה שבאזור השומרון.⁷⁵

גישה הרואית ניכרה גם בפינה שהוקצתה לייבוש אגם החולה ותיארה 'מבצע יבוש מהיר, רב מעוף, מתוכנן במיטב כשרון המעשה'.⁷⁶ אמנם מבצע הייבוש היה נקודת שיא במפעל ייבוש ביצות הארץ, ואולם מטרות הייבוש – חיסול המלריה וכיבוש קרקע נוספת להתיישבות ולחקלאות – עמדו בספק עוד בשנות החמישים, לאחר שהודברה המלריה והתברר כי שטחי העמק המכוסה כבול לא התאימו לחקלאות. מעצבי התערוכה בחרו להציג את ייבוש האגם כמבצע מפואר ולהעלים את פגמיו ואת הביקורת שנמתחה עליו והדהדה בתחילת הפעילות לשמירת החי והצומח בארץ, ובראשה הקמת החברה להגנת הטבע ביוני 1954 והקצאת אלפי דונמים משטח האגם המיובש לצורך שמורת טבע. עניין זה הוזכר בקטלוג התערוכה, אך המחלוקות בעניין הקמת השמורה הועלמו. הקמת מפעלים אלה כה סמוך למפעל הייבוש מלמדת שתוך כדי ייבוש החולה כבר נתחוויר הנזק הכרוך בו והחל להתפתח האידאל המתחרה של שימור הטבע.⁷⁷ פעולות הייעור ומפעל ייבוש החולה הן שתי דוגמאות לאופן הצגת מפעלי הציונות והמדינה, על אף ביקורת שנמתחה באותה עת ולא באה לידי ביטוי בתערוכה. היעדר ביקורת על מפעלות המדינה משתלב עם התעלמות מוחלטת מנושאים קריטיים שלא התאימו לרוח התערוכה, ובהם היחסים עם המדינות השכנות, סוגיית הפליטים והשלכות הקמת המדינה על הפלסטינים ונושאים אחרים שחרגו מהמסר המרכזי שלה.

73 יעקב ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות; מגמות בחקר ארץ-ישראל ויישובה היהודי, 1881-634, מאגנס, ירושלים תשנ"ו, עמ' 94-117.

74 תערוכת העשור – ספר התערוכה.

75 גילי ליפשיץ וגדעון ביגר, 'מדיניות הייעור של התנועה הציונית בארץ ישראל 1895-1948', קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 80 (תמוז תשנ"ו), עמ' 96, 108; נורית קליאוט, 'אידיאולוגיה וייעור בישראל – יער מעשה אדם באמצעות הקרן הקיימת לישראל', מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, יג (תשנ"ג), עמ' 91.

76 תערוכת העשור – ספר התערוכה, עמ' 51.

77 מיה דואני, האגם הנעלם: החולה כסמל להשתנות היחס לסביבה במדינת ישראל, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשפ"א.

סיכום: תערוכת העשור – הערכות סותרות ומבחן הזיכרון

בשבוע הראשון לחודש אוגוסט נכתב במעריב כי במגרש החניה של התערוכה חנה אוטובוס אחד בלבד, איש לא ניצב לפני הקופות הריקות, מבקרי הכרטיסים התגודדו בפיסות הצל שליד השערים כמעט באפס מעשה וב'מלתחת הילדים' השתעשעה הגננת עם שלושה ילדים.⁷⁸ מאמר הביקורת בעיתון העולם הזה נחתם בפסקה הזאת:

'מה השעה?' זועקת כרוזת ענק באחד מאולמי התערוכה, ועונה לעצמה: 'שני מיליון יהודים – כל חמש דקות עלה יהודי לארץ'. את אותה השאלה בדיוק צריכים היו מארגני התערוכה והאחראים לה להציג כלפי עצמם: מה השעה? כלום הגיעה השעה להודות בשלון הרודף כשלון, ולהסתלק הביתה?⁷⁹

זמן קצר לפני נעילת התערוכה נכתב בלמרחב: 'הפער הגדול בין מספר המבקרים לבין האומדן שנקבע בזירות רבה, נותן מקום לקבוע, לדעת רבים, שהתערוכה נכשלה ולא השיגה את מטרתה העיקרית'.⁸⁰ ובעיתון העולם הזה נכתב, בסגנון עוקצני: 'השמועה עברה מפה לאוזן, מחדר אוכל קיבוצי למזנון אספרסו בעיר הסמוכה, מסלון תספרות הנשים למסגריה הקטנה שבמושב הנידח ביותר: "תערוכת העשור משעממת. אין מה לראות. חבל על הזמן".'

כל חמש דקות עלה יהודי לארץ, תערוכת העשור, 1958.
צלם: משה פרידן, לשכת העיתונות הממשלתית

⁷⁸ 'התערוכה הרדומה', עמ' 5.

⁷⁹ 'תערוכת האסון', עמ' 6-7, 14.

⁸⁰ 'החלו ההכנות לפירוק תערוכת העשור', עמ' 4; 'ננעלה תערוכת העשור', שם, 22.8.1958, עמ' 10; 'תערוכת העשור ננעלה ללא גרעון', עמ' 12; 'ננעלה תערוכת העשור', הצפה, 22.8.1958, עמ' 8.

אך האם אפשר לומר בקלות כה רבה כי תערוכת העשור הייתה כישלון? ואם לא הייתה כישלון, מדוע נטען כך בעיתוני התקופה, ובכללם אלה שלא היו ביקורתיים כלפי מוסדות המדינה? ובכלל, כיצד מעריכים, בראייה היסטורית, הצלחה או כישלון? אמנם מספר המבקרים היה קטן מהמצופה, אך בכל זאת חצי מיליון מבקרים בישראל הצעירה הוא מספר נכבד. אם נזכור כי אזרחים רבים לא יכלו להגיע לתערוכה (זקנים, נכים, מעוטי יכולת, אמהות ואף אזרחים שגרו הרחק מירושלים) וכי רבים מהם הגיעו אליה מתוך יוזמה אישית ולא בביקור מאורגן, המספר בהחלט מרשים. יש גם לזכור שתערוכת העשור התקיימה (רובה) בחופשת הקיץ, ותלמידי בתי הספר לא יכלו להגיע יחד בקבוצה.⁸¹

במסיבת עיתונאים שהתקיימה עם נעילתה של התערוכה אמר מנהלה יצחק רול שההוצאות לא עלו על ההכנסות, אף שמספר המבקרים היה קטן ב־200,000 מהצפוי והוסיף כי לדעתו 'מהווה תערוכת העשור פרשה מפוארת באירועי העשור'. הוא טען כי התערוכה הייתה אבן שואבת להמוני עולי רגל ועמד על תרומת התערוכה לכלכלת הברירה. לדבריו, אומדן המבקרים – 850,000, שנקבע עם פתיחת התערוכה – לא הושג במלואו משום שוועדת העשור לא עמדה בהתחייבותה לווסת את מועדי המפגנים של ההמונים אשר התקיימו ברחבי הארץ כדי שבעת פתיחת התערוכה לקהל היא תשמש אירוע יחיד. ריבוי האירועים גרם לעייפות בציבור ולנטל כלכלי. אשר לתוכנה של התערוכה אמר רול כי עבודת הארגון והביצוע הייתה מסורבלת בגלל המספר הרב של העוסקים בה, ובכלל זה ועדות משנה ועשרות יועצים ואדריכלים.⁸²

בעניין מספר המבקרים הביע העיתון דבר דעה מתונה וקבע כי אמנם המספר אינו מבוטל, אך בהשוואה לאירועים קודמים אין מדובר בהצלחה של ממש:

בישראל, בה נוהרים מאה אלף אנשים למפגן חיל האוויר בבאר שבע, 60 אלף למפגן ריקודי עם בדליה – אין 600 אלף מבקרים במשך 76 יום – הישג מצוין כל כך. אך בהתחשב בעובדה שכל המפגנים החד פעמיים האלה, שהריצו המונים מן הצפון לדרום ומן הדרום לצפון, נערכו במשך ימי התערוכה והסבו את תשומת הלב ממנה – אין להקל ראש בהישג זה, שהושג ע"י התערוכה.⁸³

אלא שהצלחה וכישלון אינם יכולים להיבחן על פי מספר המבקרים בלבד, יש לבחון אותם גם על פי התכנים שהוצגו בתערוכה ועל פי מידת קליטתם בקרב קהל המבקרים. ניתוח התערוכה מעלה כי הביקורת שנמתחה בעיתונים לא הייתה מנותקת מהמציאות. התערוכה אולי לא הייתה 'עמוסת שקרים', כדברי העולם הזה, אך האגף הלאומי היה ככל הנראה משעמם, רווי פתוס ומרוחק מהלך הרוח בציבור, גם אם הנושאים שהוצגו בו עוד עמדו

81 בהקשר זה ראוי לציין כי ממשלות צרפת דאגו במשך השנים שההלוויות הממלכתיות ייצרו תהודה במוסדות החינוך ברחבי המדינה. Ben-Amos, *Funerals*, p. 344.

82 'תערוכת העשור ננעלה ללא גרעון', עמ' 12.

83 'עם נעילת תערוכת העשור', עמ' 2.

בלבו של הדיון בקבוצות המרכז במדינה. מעיון בתיאורי התערוכה עולה כי רובה היה מובן מאליו, דיסקטי ואף מעייף, ומהדיווחים עליה בעיתונות עולה כי את כל מה שהוצג בה כבר ראו אזרחי המדינה בתערוכות אחרות, מוצלחות יותר. ייתכן כי מתכנני התערוכה ומעצביה, שרבים מהם כבר הקימו תערוכות דומות בשנים קודמות, לא הצליחו בעצמם לגייס השראה וחדשנות שיפיהו התלהבות במבקרים.

תערוכת העשור משתייכת לאותן חגיגות לאומיות שהדרן ופארן הם חלק מהצלחתן. בעיתון **העולם הזה** נכתב: 'חמש דקות של כנס המחול בדליה עוררו בלב הרבבות שם הד עמוק יותר מאשר ביקור של חצי יום בתערוכת העשור'. הדברים מעידים אולי יותר מכול על אותו גורם הכרחי שנעדר מהתערוכה והביא בסופו של דבר למקומה השולי בזיכרון הקולקטיבי. הטמעת מסרים וחוויות בנפשו של אדם ובנפשה של אומה נעשית לא רק באמצעות מפגנים מרשימים או באמצעות סמאות קליטות; היחיד הנבלע בתוך קבוצת אנשים שחוה עמו את אותה חוויה מושפע מהחוויה המשותפת, מתגובות ספונטניות של זרים שעומדים סמוך ומתבוננים באותו מוצג. בזיכרון של אירוע מסוים יש תמצית מן החוויה הכוללת: מראות, צלילים, הרגשת ההידחקות בהמון, התשישות שלאחר הליכה ממושכת ואף דימויים שמועברים באמצעי התקשורת. תערוכה לאומית, כמו טקסים לאומיים, תפקידה לתווך בין הזיכרונות של היחיד על רגע מסוים ורב־משמעות – במקרה זה מלאות עשר שנים למדינה – ובין המסרים של ההנהגה, השואפת לעצב זהות לאומית באמצעות יצירת הרמוניה במקהלת הזיכרון. הרמוניה זו חסרה כנראה בתערוכת העשור.

תערוכת העשור הייתה כלי הסברה בידי ממשלת ישראל, ששאפה ליצור חברה מלוכדת ולשמר את רוח ההתגייסות של השנים שלאחר מלחמת העצמאות, בתוך חברה ששינתה את פניה בחדות עם גלי עליית ההמונים. הממלכתיות שעמדה בבסיס התערוכה, כרעיון שנותן תוקף מתחדש למוסדות המדינה ולערכים של החברה והמדינה הנבנות, נתקלה באתגרים רבים מול הקשיים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים שנלוו לקליטת העולים הרבים. אף שהאומה המשיכה למלא תפקיד מרכזי בזהות של הישראלים, נדמה כי תערוכת העשור לא הצליחה לזהות את הזרמים הנוספים שהחלו לחלחל אל החברה הישראלית. זרמים אלו חיזקו את ניצני האינדיווידואליזם וקראו תיגר על אתוס קולקטיבי שזכה קודם לכן למעמד בכורה.⁸⁴

היעדרותה של תערוכת העשור מהזיכרון, להבדיל מתערוכות גדולות אחרות באותן שנים ולפניהן, עשויה ללמד גם על תהליך שינוי באידאולוגיה ההגמונית, שהתעצם באותה תקופה אך טרם התגבש לכדי אידאולוגיה חלופית. בעיתוני הימים ההם נטען כי אזרחי המדינה חלפו ביעף על פני האגף הלאומי ומיהרו לאגף המשקי, בתקווה למצוא שם משהו מעניין יותר. העיתונים מתחו ביקורת נוקבת על האגף הלאומי, ודווקא שיבחו את האגף המשקי ותיארוהו כמשובב נפש. מארגני התערוכה שאפו לשוות לה מראה מכובד, כראוי

84 אורית רוזין, חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים, עם עובד, תל אביב 2008.

לדעתם לתערוכה לאומית, אך המבקרים נמשכו לאגף המשקי הססגוני, שדמה יותר ליריד. באותו אגף יכלו לחלום על כלי תחבורה מהירים, על מכשירי חשמל משוכללים ועל מיני מזונות מפתים. משיכה זו משקפת מגמות עולמיות של עלייה ברמת החיים, ואתה גם צמיחה של תרבות צעירים שערכיה לא עלו בקנה אחד עם ערכי דור ההורים. ניצני התהליך הזה מראים כי הציבור בישראל של סוף שנות החמישים פיתח תרבות צריכה – זו באה לידי ביטוי בפתיחתם של מקומות בילוי כמו בתי קפה, גלידריות, בתי קולנוע ודיסקוטקים – ונמשך אל ביטוייה הגשמיים של תרבות זו יותר משהוא נמשך לאתוסים הלאומיים המובנים מאליהם, אשר החלו להתפורר.⁸⁵ יחיעם ויץ הראה כי בסוף שנות החמישים התחלפה האידיאולוגיה של השנים הראשונות, שאופיינה בהתגייסות קולקטיבית ובהתלהבות מסמלי המדינה והתכנים שקשורים בהם, בשיעמום ועייפות מהלאומיות ובכמיהה לחיי שגרה, נטולי דרמות.⁸⁶ תערוכת העשור הייתה ניסיון לשמר את עוצמתו של הסיפור הלאומי המכונן, ואולי אף שירת הברבור שלו, ואילו החברה הישראלית חיפשה מרחבים של שגרה ונורמליזציה. בתקופה שנכנסה ישראל לרגיעה ביטחונית ומפלגת השלטון מיצתה את סדר היום הלאומי ולא הצליחה לגבש בשורה חדשה פגשה תערוכת העשור קהל עייף, ביקורתי וספקני, שמאס באידאל הקולקטיבי והעדיף חיי יום-יום ותרבות צריכה וחוויות אישיות, ולא את הסיפור הרשמי הממלכתי.

ותיקי היישוב ומנהיגי חששו מאבדן הגמוניה תרבותית ופוליטית וגינו במאמרי עיתונות את התאווה לעשיית נכסים ולרדיפת מותרות, ובעיקר הוכיחו את בני הנוער, שלקו כביכול ברפיון ערכים.⁸⁷ אפשר אולי למנות את תערוכת העשור עם הטפות המוסר והחינוך הפלקטיות של דור המייסדים, שיצרו מיאוס בקרב הדור הצעיר. יש להניח כי הצעירים סלדו מהדיקטטורות שבהטמעה של סמלי עבר יהודי כדי לפאר הווה חילוני, כפרו בהדר ובכבוד שבאתנו-סימבוליזם וביכרו על פניהם את הנהגות הצברית הקלילה. את הפער הזה בין הדורות לא העריכו נכונה יוזמיה ומארגניה של תערוכת העשור. הצלחתה של יצירת אמנות, ובעיקר אמנות פופולרית כמו תערוכת העשור, תלויה ביכולתה לזהות מצב מנטלי – אישי או לאומי – ולהגדיר אותו. שיר, סיפור או תערוכה מצוטטים שוב ושוב רק כאשר הם מנסחים היטב רגשות, פחדים, שמחות ותקוות של בני התקופה. תערוכת העשור לא היטיבה כנראה לעשות זאת. ייתכן שהיא עמדה בתחרות

85 על תרבויות הצריכה והפנאי בעשור הראשון של ישראל ראו: ענת הלמן, **דגניה פינת הוליברוד: תרבות צריכה ופנאי בראשית המדינה**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2020; Oded Heilbrunner, 'From a Culture for Youth to a Culture of Youth: Recent Trends in the Historiography of Western Youth Cultures', *Contemporary European History*, 17, 4 (2008), pp. 575-591; Idem, "Resistance through Rituals" – Urban Subcultures of Israeli Youth from the Late 1950's to the 1980's', *Israel Studies*, 16, 3 (Fall 2011), pp. 28-50.

86 יחיעם ויץ, "קץ הראשית": לבירור המושג ראשית המדינה, בתוך: הנ"ל (עורך), **בין חזון לרוויזיה – מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1997, עמ' 235-256.

87 'התערוכה הרדומה', עמ' 5.

מול שלל אירועי שנת העשור, אשר גזלו ממנה תשומת לב; או שהתכנים אשר הוצגו בה חזרו על אלו שכבר הוצגו בתערוכות אחרות, ואולי אף היו משעממים ורחוקים ממאוזי הנפש הציבורית; ולכך יש להוסיף שהייתה אירוע חד־פעמי שלא נותרו אחריו מונומנטים ייחודיים, דוגמת הגמל המעופף בנמל תל אביב. כך או אחרת, המבקרים הרבים בה לא סיפרו שוב ושוב לנכדיהם על אותו יום בקיץ 1958 שבו עשו את הדרך לירושלים. תערוכת העשור כאירוע תרבותי־חזותי שנשכח כמעט לחלוטין מהזיכרון הקולקטיבי מציגה מקרה מבחן ייחודי המעיד על מגבלות הכוח הממסדי ביצירת זיכרון. הדיון בתערוכה תורם להבנה ההיסטורית־תרבותית של שנות המדינה הראשונות, מפנה זרקור לממד החזותי והחזותי של מדיניות הזיכרון בישראל ופותח פתח לחקר אירועים אחרים שהושמטו מהשיח המחקרי, על אף משמעותם הסמלית בזמן אמת.

על אודות המחברת

ד"ר גליה לימור־שגיב היא חוקרת נוף וסביבה וחברת סגל בבית הספר לאדריכלות נגב, במכללה האקדמית להנדסה על שם סמי שמעון בבאר שבע. עבודת הדוקטור שלה, אותה כתבה בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון, עוסקת בתולדות הנוף של חירייה. תחומי העניין שלה כוללים נופים מעשה ידי אדם, חקר תשתית והשפעה של אתרים מוזהמים על בני האדם והטבע. פרסומיה האחרונים כוללים מאמר עם נורית ליסובסקי: 'Place and Displacement: Historical Geographies of Israel's Largest Landfill', *Journal of Historical Geography*, 80 (2023), pp. 32-43; ומאמר עם נורית ליסובסקי 'Israel's Largest Landfill Rehabilitation: Creative Landscape Design as a Catalyst for a Functioning Metropolis', *Planning Perspectives*, 39, 2 (2024), pp. 259-283.

<https://orcid.org/0000-0001-7640-4384>

חברה

נשים דתיות, יהודיות ומוסלמיות, בשיח בין־דתי בישראל: הצטלבויות של אמונה, מגדר וקונפליקט

סלוא עלינאת עאבד ולילא עבד רבו

תקציר

במאמר זה אנו בוחנות את הצטלבויות (intersectionality) הדת, המגדר ובניית השלום בשיח הבין־דתי בישראל. בשנים האחרונות גוברת ההכרה בהשפעת הדת על פתרון סכסוכים, ואולם תרומתן הייחודית של נשים דתיות ליוזמות אלה נותרה בחסר. אנו מתמקדות בנשים דתיות, מוסלמיות ויהודיות, המעורבות ביוזמות אלה, ומתחקות אחר המניעים שלהן, אחר הדינמיקה במפגשיהן ואחר תפיסותיהן בנוגע לשלום. אנו בוחנות גם את השאלות: כיצד הזהות הדתית מעצבת את השיח דרך הבלטת נושאים אשר חשובים לנשים דתיות, כמו צניעות וכיסוי ראש, בתור חוויה שמעצימה את הנשים ואיך ההשכלה הדתית משפיעה על השיח ביניהן.

באמצעות מחקר שדה איכותני וראיונות עומק שנערכו בשנים 2018–2020, אנו חושפות את חוויותיהן המורכבות של 14 מראיינות יהודיות דתיות ושל 11 מוסלמיות־פלסטיניות דתיות, אזרחיות ישראל, שהשתתפו בשיח בין־דתי. נשים אלה פועלות ממניעים אנושיים ופוליטיים ומדגישות כי חובתן הדתית מניעה אותן לשלום וכי הדת אינה חסם אלא כלי לפיוס. אנו מראות כי פעילותן מייצגת פמיניזם דתי והוא כוח טרנספורמטיבי אשר קורא תיגר על פרשנויות דתיות ושמרניות בדבר תפקיד הנשים בפתרון סכסוכים לאומיים. ממצאי המחקר מעידים כי אף שלא חל שינוי בעמדותיהן הפוליטיות של המשתתפות בנושא הסכסוך הישראלי־פלסטיני, הן דיווחו על שינוי מהותי ביחסן לאחר, המתבטא בשבירת מחסומי פחד ודעות קדומות. הנשים משתמשות במכנה המשותף הדתי ובחוויות אישיות ליצירת אמפתיה. המפגשים הם בבחינת בניית שלום 'מלמטה' (grassroots peacebuilding) ומוכיחים את חשיבותם על אף כישלונות המאמצים הרשמיים להשיג שלום. בהקשר זה נשים דתיות הן סוכנות בעלות פוטנציאל לשינוי.

עם זאת אנו חושפות חילוקי דעות ופערים מורכבים בין המשתתפות: חוסר אמון על רקע מגדרי, מתח בין הקול האישי לקול הקולקטיבי, והבדלים בהדגשת החוויה הדתית בהשוואה לחוויה הפוליטית. פערים בהשכלה דתית רשמית ובמעמד בלטי גם הם בין הקבוצות.

מילות מפתח: אסלאם, בניית שלום, הצטלבויות, השכלה דתית, יהדות, ישראל, נשים, פמיניזם דתי, שיח בין־דתי

* המחקר בוצע בתמיכת המכון למחקר על שם הרי 'ס' טרומן למען קידום השלום באוניברסיטה העברית בירושלים.

מבוא

בעשורים האחרונים גברה ההכרה בהשפעת הדת על פתרון סכסוכים, הן בתאוריה הן בשדה המחקר. חוקרים הדגישו את כוחה של זהות דתית ביישוב סכסוכים, בייחוד בעידן של התחזקות הדת והזהויות הדתיות האישיות והקולקטיביות.¹ על בסיס אפיונים פנים-דתיים, מוסריים ורוחניים, נעשה ניסיון לעצב עמדות ופעולות באזורי סכסוך. מוחמד אבו נימר אף הציע לשלב טקסים דתיים בתהליכי פיוס תוך כדי התבססות על המשותף לדתות האברהמיות, ליצירת חוויות וסמלים משותפים.² דיוויד סמוק הרחיב הצעה זאת וקרא למאמינים דתיים להיות סוכני פיוס, באמצעות הזדהות עם סבלם של אחרים והישענות על משאבים הטמונים במסורות האמונה שלהם לבניית שלום.³

דיפלומטיה לא רשמית, בניהול גורמים מהחברה האזרחית, נהייתה מוקד עניין בהקשר של פתרון סכסוכים ובולט בה תפקידם של נציגי דת. מפגשי דיאלוג בין-דתי שאינם תלויים בשינויים פוליטיים זמניים נערכו בשנים האחרונות בישראל ובעולם התבססו על התפיסה שאנחנו מכנות 'דיפלומטיה של אנשים', ולפיה מנהיגים דתיים אחראים פוליטית, מוסרית ודתית לקהילת המאמינים שלהם.⁴

בישראל התקיימו מפגשים בין-דתיים בין אנשי דת מוסלמים, יהודים ונוצרים. דוגמה בולטת היא פועלו של הרב מנחם פרומן (1945-2013), שהדגיש את החשיבות של דו-קיום אמתי ואת מעורבותם של אנשי דת משני הצדדים בפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני, תוך כדי ערעור על התפיסה הרווחת שאנשי דת הם מכשול לתהליך השלום.⁵ כמו שעולה

- 1 Yehezkel Landau, 'Healing the Holy Land: Interreligious Peacebuilding in Israel/Palestine', *Peaceworks*, 51 (September 2003), pp. 1-24; John Paul Lederach, *Building Peace – Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, USIP Press, Washington DC 1997; Marc Gopin, *Between Eden and Armageddon: The Future of World Religions, Violence, and Peacemaking*, Oxford University Press, New York 2000
- 2 Mohammed Abu Nimer, 'Nonviolent Voices in Israel and Palestine', *Policy Brief* (research report), Joan B. Kroc Institute for International Peace Studies, Notre Dame, IN June 2002, pp. 75-93
- 3 David R. Smock (ed.), *Interfaith Dialogue and Peacebuilding*, USIP Press, Washington DC, 2002, p. 77
- 4 James Notter and John McDonald, 'Track Two Diplomacy: Nongovernmental Strategies for Peace', *U.S. Foreign Policy Agenda, USIA Electronic Journals*, 1, 19 (December 1996), pp. 21-25
- 5 קובי נחשוני, 'בשל המחלה: הרב פרומן הוסיף "חי-שלום" לשמו', *Ynet*, 27.2.2011, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4034953,00.html>; 'סגן השר מלכיאור: רבנים ושייחים בכירים דנים בהפסקת האש', *Ynet*, 5.7.2001, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-882788,00.html>; דורון שיגר, 'הרב הראשי בקשי לערפאת מכתב גינוי לרצח', שם, 20.7.2001, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-939128,00.html>; יאיר אטינגר, 'רב ישראלי ועיתונאי פלשתינאי ניסחו הצעה לשחרור גלעד שליט', *הארץ*, 3.2.2008, <https://www.haaretz.co.il/misc/2008-02-03>

מדברי המרואיינות במחקר זה, המחזקות את גישתו של פרומן, הרחקת אנשי דת מהשיח הפוליטי מחלישה את האפשרויות לפתרון.

בעשורים האחרונים התקיימו עשרות מפגשים בין-דתיים כדי לקדם שיח סובלני ושלום. גברים ונשים בני דתות שונות השתתפו במפגשים האלה, ובכלל זה בעלי מעמד וסמכות דתית. בתוך כך התקיימו מפגשי דיאלוג בזיקה פמיניסטית בין נשים מוסלמיות דתיות לנשים יהודיות דתיות, כמו פרויקט Reborn, בראשות אסתר הרצוג ובאתסאם מחאמיד.⁶ ארגונים בין-לאומיים כמו Search for Common Ground אף יזמו מפגשי שיח בין-דתי באזורי סכסוך.⁷ כאמור, מפגשים אלו, העולים בקנה אחד עם גישת הדיפלומטיה הלא רשמית, נועדו לקדם הבנה ואמון לטווח ארוך, ואינם מושפעים משינויים פוליטיים זמניים. גם ארגונים ישראליים כמו 'שורשים',⁸ 'מוזאיקה',⁹ 'קול רבני לזכויות האדם',¹⁰ האגודה לשיח בין-דתי¹¹ ו'עוז ושלום' – נתיבות שלום¹² קידמו יוזמות לדיאלוג בין-דתי,¹³ גם אם יוזמות עצמאיות ערביות או מוסלמיות בישראל נפוצות פחות.

בערכת מחקר זה בלטה מעורבותם של אנשי דת בשיח הבין-דתי. פילוח דמוגרפי של היהודים בקרבם מראה שרובם מתגוררים בהתנחלויות. הדבר מעלה שאלות מעניינות בנוגע למניעיהם. הסברים אפשריים הם אמונה ביכולתה של הדת להביא שלום יציב, רצון לערער את הדימוי השלילי של המתנחלים בקרב הקהילה המוסלמית, שאיפה לאקטיביזם דתי שונה מזה החילוני הישראלי, וחוסר ביטחון, שהרי הפעילים הללו חיים בסביבה פלסטינית, שאינה מקבלת את הנוכחות שלהם ורואה בהם חלק מהכיבוש הישראלי.

03/ty-article/0000017f-e4b2-d7b2-a77f-e7b7c3b70000 (כל הפריטים מן המרשתת אוחרו ב-30.10.2025).

6 Andrea K. Blanch, Esther Herzog, and Ibtisam Mahameed, 'Women Reborn: A Case Study of the Intersection of Women, Religion, and Peacebuilding in a Palestinian Village in Israel', in: Susan Hayward and Katherine Marshall (eds.), *Women, Religion, and Peace: Illuminating the Unseen*, United States Institute of Peace, Washington, DC 2015, pp. 209-230

7 Search for Common Ground, 'What We Do', 29.12.2021, <https://www.sfcg.org/what-we-do/>

8 ראו: <https://www.shorashim.org/about>.

9 Mosaica Home Page, 27.12.2021, <https://mosaica.org.il>

10 לפרטים על הארגון ראו: <https://www.rhr.org.il/>.

11 Elie Leshem, 'In a Settler's Living Room, a Palestinian Reaches Out', *The Times of Israel*, 27.12.2021, <https://tinyurl.com/3hk5yvbw>; עומר שרביט, 'דו קיום, הדור הבא: במקום הכי בלתי צפוי נבנה גשר של שיח אמיתי בין ישראלים לפלסטינים', *זמן ישראל*, 27.12.2021, <https://www.zman.co.il/235141/>; Rabbis For Human Rights Home Page, 27.12.2021, <https://www.rhr.org.il>

12 <https://tinyurl.com/24cnhkch>

13 מ' שמריהו, 'מאבק במפד"ל: "עוז לשלום" נגד "גוש אמונים"', *מעריב*, 20.10.1974, <https://tinyurl.com/y75afzrz>; אתר עוז לשלום, <http://www.ozveshalom.org.il/>

קבוצות הדיאלוג הללו משמשות אמצעי להפחתת דעות קדומות ועוינות,¹⁴ ומטרתן לסייע למשתתפים להבין את מקורות הסכסוך ולפתח מודעות למורכבותו.¹⁵ חשוב לציין כי השיח הבין-דתי יוצר מכנה משותף, אך יחסי הכוחות המגדריים והפוליטיים בסביבה באים לידי ביטוי אף הם בתוך הקבוצות.¹⁶

תרומתן של נשים ליישוב סכסוכים ולבניית שלום זכתה עד כה לתשומת לב מועטה במחקר.¹⁷ בעקבות החלטת מועצת הביטחון של האו"ם 1325 בשנת 2000 הופנתה תשומת לב רבה יותר במחקר לתפקידן של נשים, ואולם חסמים מבניים עדיין מגבילים את יכולתן של נשים להשפיע. לדברי נוראן עטיה, הספרות על 'נשים ובניית שלום' התעלמה עד כה במידה רבה מגורמים בין-דתיים שהייתה להם השפעה על השיח עצמו, והספרות על 'בניית שלום דתית' הייתה 'עיוורת' לתרומה הרבה של נשים דתיות.¹⁸

לאחרונה, חוקרים אחרים בחנו את מעורבותן של נשים בשיח בין-דתי ברחבי העולם. לדוגמה, מחקר על נשים יהודיות ומוסלמיות בבריטניה מראה כיצד הן משתמשות באקטיביזם בין-דתי לערעור ייצוגים מגדריים שמרניים של דתן, ובתוך כך מגדירות מחדש את אזרחותן הבריטית.¹⁹ מחקר על חלקן של נשים במשא ומתן לשלום בעמק נהר המאנו (Mano) במערב אפריקה ממחיש את הצורך הקריטי בייצוג קולן של נשים בהחלטות ובחלוקת משאבים.²⁰ גם באזור הסאהל (Lahs), רצועת קרקע לרוחבה של יבשת אפריקה) נשים ממשיכות לפעול למען שלום מקומי, תוך כדי טוויית קשרים שחוצים חלוקות דתיות ואתניות.²¹

14 Daniel Bar-Tal, 'The Elusive Nature of Peace Education', in: Gavriel Salomon and Baruch Nevo (eds.), *Peace Education: The Concept, Principles, and Practices Around the World*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Mahwah, NJ 2002, pp. 27-36

15 שפרה שגיא, שושנה שטיינברג ומועין פחראלדין, 'האני האישי והאני הקולקטיבי במפגש בין-קבוצתי של יהודים וערבים בישראל: דיון בשתי אסטרטגיות התערבות', *מגמות*, מא, 4 (2002), עמ' 534-556.

16 Lenore Bohm, 'The Feminist Theological Enterprise', *CCAR Journal*, 44 (1997), pp. 70-80; Herbert C. Kelman, 'Negotiation as Interactive Problem-solving', *International Negotiation*, 1, 1 (1996), pp. 99-123

17 Adjei Maxwell, 'Women's Participation in Peace Processes: A Review of Literature', *Journal of Peace Education*, 16, 2 (2019), pp. 133-154, <http://doi.org/10.1080/17400201.2019.1576515>

18 Noran Atteya, 'Women, Religion, and Peacebuilding: Any Role for Islamic Feminism?', *Analyze: Journal of Gender and Feminist Studies*, 17, 31 (2022), pp. 185-200

19 Lea Taragin-Zeller, 'Just a Cup of Tea? Jewish-Muslim Interfaith Activism and the Gendered Politics of Representation', *American Behavioral Scientist*, 68 (2024), pp. 1-22, <https://doi.org/10.1177/00027642241260775>

20 רחל עמירם, 'מקרה בוחן: נשים מובילות משא ומתן לשלום בעמק נהר המאנו במערב אפריקה – שיתוף נשים ככלי לבניית שלום', *פוליטיקה*, 2, 8 (קיץ 2020), עמ' 113-126.

21 Aili Mari Tripp, Awa Maiga, and Maina Yah, "'We Are Always Each Other's Keeper'", *Transformative Dimensions of Women's Local Peacebuilding in Africa*, *Global Studies Quarterly*, 5, 1 (2025), pp. 1-12

ארגונים כמו SOSS (Sisterhood of Salaam Shalom), שנוסד בארצות הברית בשנת 2010, מדגימים כיצד תגובות רגשיות משותפות להלם מוסרי (moral shock) – למשל כמו זו שגרמה בחירת דונלד טראמפ לנשיאות ארצות הברית ב-2016 ובעקבות העלייה בפשעי שנאה אסלאמופוביים ואנטישמיים – מאפשרות לאנשים בעלי זהויות שונות לפעול יחד ולפתח קשרי חברות.²²

תאוריית ההצטלבות (intersectionality) תורמת להבנת החוויות והפנייה לאקטיביזם של נשים דתיות יהודיות ומוסלמיות בישראל בכלל וביחידות בין-דתי בפרט. היא מאפשרת לנו לנתח כיצד זהויות מרובות: דת, מגדר, לאום, מעמד והקשר קולוניאלי, מצטלבות ויוצרות חוויות ייחודיות של כוח, פריבילגיה ודיכוי.²³ במחקר זה ההצטלבות חושפת את נקודות החיבור, את הפערים ואת המתחים בשיח בין-דתי בישראל. אנו בוחנות את הזיקה בין פמיניזם דתי לבניית שלום בשיח הבין-דתי בישראל ומתמקדות באופן שונים דתיות, מוסלמיות ויהודיות כאחת, נהיו שחקניות מרכזיות בתהליכי בניית שלום 'מלמטה' (grassroots peacebuilding),²⁴ אגב ערעור על תפיסות קיימות בענייני דת, פוליטיקה ומגדר כחלק מן הסכסוך הישראלי-פלסטיני. מחקר זה מהדהד עבודות תאורטיות מרכזיות שעוסקות בפמיניזם דתי.²⁵

במאמר זה אנו עוסקות בחוויות של נשים דתיות מוסלמיות ויהודיות במפגשים בין-דתיים שהתקיימו בישראל – שההיסטוריה והמרחב הגאוגרפי שלה רוויים סכסוכים, פערים ומאבקי כוחות על רקע של לאום, דת, כלכלה, תרבות ועוד. שאלות העולות על הפרק בהקשר הזה הן: מה היו המניעים להשתתפות במפגשים? כיצד התנהלה הדינמיקה בין הנשים במפגשים? כיצד הן פירשו את המונח 'שלום' ואיך הן תרגמו אותו למעשים בחייהן האישיים והציבוריים? האם חשף השיח בין הנשים מתחים או פערים, ובאילו מישורים? וכיצד שיח בין-דתי בקרב נשים דתיות תורם להעצמתן ולהבלטת זהותן הדתית? שאלות נוספות שייכות לזהותן הדתית של הנשים ובהשפעתה על השיח ביניהן ועל התרומה להעצמתן.

Rebecca Hersch, 'The Sisterhood of Salaam Shalom: The United Response of Muslim and Jewish Women to "Moral Shocks"', PhD dissertation, Brandeis University, Waltham, MA 2019 22

Nira Yuval-Davis, 'Intersectionality and Feminist Politics', *European Journal of Women's Studies*, 13, 3 (2006), pp. 193-209; Kathy Davis, *Writing Academic Texts Differently*, Routledge, New York 2014, pp. 17-29; Vanessa E. Thompson, 'Intersectionality (Key concepts 2nd edition) by Patricia Hill Collins and Sirma Bilge', *Ethnic and Racial Studies*, 44, 8 (2020), pp. 1472-1474 23

Donna Ramsey Marshall, *Women in War and Peace: Grassroots Peacebuilding*, DIANE Publishing, Darby, PA 2008 24

Tanya Zion-Waldoks and Ronit Irshai, 'Orthodox Feminism – Religious Egoism?! Theological Rabbinic Rhetoric as Illiberal Backlash to Religious Zionist Feminism in Israel', *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 43, 1 (2023), pp. 60-98; Rosemary Radford Ruether, 'The Feminist Critique in Religious Studies', *Soundings*, 100, 2 (2017), pp. 89-103 25

מעריך המחקר

ערכנו ראיונות עומק עם 14 מרואיינות יהודיות דתיות ועם 11 מרואיינות מוסלמיות פלסטיניות דתיות בשנים 2018-2020.²⁶ לנשים בשתי הקבוצות יש אזרחות ישראלית. המרואיינות גרו במקומות שונים בארץ – באזור הצפון, במרכז הארץ ובהנגב. רוב המרואיינות היהודיות התגוררו בתחומי הקו הירוק, למעט שלוש שהתגוררו בהתנחלויות בגדה המערבית. המשתתפות ציינו שהן מעדיפות פרסום בעילום שם ולכן הסוינו ככל שאפשר את פרטיהן האישיים והשתמשנו בשמות בדויים. יש לציין שהנשים הדתיות שמשתתפות במפגשים דתיים מעטות, ולכן לפעמים אפשר לזהות אותן.

מבחינת השכלה, למרואיינות היהודיות השכלה דתית רשמית – הן בוגרות סמינרים ושייכות לזרם הציונות הדתית. לתשע מהמרואיינות השכלה רשמית במדעי היהדות, דוגמת תואר ראשון, שני או שלישי במחשבת ישראל, בתלמוד או בלימודי רבנות. לשלוש האחרות השכלה רשמית כללית, דוגמת תואר ראשון או שני בחינוך או בביולוגיה. כמה מהן רבניות. המרואיינות המוסלמיות רכשו השכלה כללית חילונית ולשמונה מהן תואר אקדמי ממכללה או מאוניברסיטה ישראלית באחד מן התחומים האלה: מזרח תיכון, משפטים, חינוך והוראה, עבודה סוציאלית ומדעים. לרובן השכלה דתית לא רשמית, מלימוד עצמי או מהשתתפות בחוגים של התנועה האסלאמית בישראל. רק לשלוש מהן השכלה דתית רשמית דוגמת תואר אקדמי בשריעה (הלכה אסלמית).

כל הנשים שהתראיינו, מוסלמיות ויהודיות, עבדו מחוץ לבית, בעיקר בהוראה, חינוך דתי, עריכת דין ועסקים. גילן של המרואיינות היהודיות היה 20-65 ושל המרואיינות המוסלמיות 25-50. הן השתתפו במבחר תכניות לשיח בין-דתי שהתקיימו במקומות שונים ובתקופות שונות; בכמה מהתכניות נסעו הנשים יחד לחוץ-לארץ או ביקרו זו בביתה או בשכונתה של זו. מטרתנו במחקר הייתה לבחון את החוויה של הנשים ופחות להתמקד במפגשים עצמם – אפיוני הגופים המארגנים, תוכנם של המפגשים, טיב ההנחיה בהם, מידת הגיוון בהם (שילוב של שיח עם ביקורים בשדה או נסיעות לחוץ-לארץ) וכדומה.

אנחנו, החוקרות וכותבות המאמר, מוסלמיות דתיות, בעלות ניסיון אישי קודם בשיח בין-דתי וישראלי-פלסטיני. הדגשנו בפני המשתתפות שהסכימו להשתתף במחקר שהגישה שלנו רגישה ואמפתית; אנו סבורות כי ההזדהות הדתית-מגדרית-לאומית זו שלנו סייעה ביצירת אמון בראיונות העומק. ניתחנו את הראיונות בשיטה איכותנית-תמטית (thematic analysis), ואת התמונות שעלו מהם גיבשנו על בסיס חזרתיות, הדגשות של המרואיינות וזיקה לנושא המחקר.

אנו מתמקדות בייחודיות של שיח בין-דתי בקרב נשים מוסלמיות ויהודיות בישראל. אנו מדגישות את קולותיהן ואת חוויותיהן של הנשים כפי שעלו בראיונות שערכנו אתן ומראות

26 בשנים 2020-2023 המשכנו לעקוב אחר המשתתפות בקבוצות הדיאלוג דרך אמצעי התקשורת השונים. ראינו שכמה מהן המשיכו להשתתף בקבוצות דיאלוג ואף להנחות קבוצות כאלה. אחרות חדלו להשתתף במפגשים כאלה.

כיצד הן רואות בדת לא חסם לשלום אלא כוח מניע. בהקשר זה, לשיח הבין-דתי הנשי יש ערך מוסף מושגי: הוא מטפח מנהיגות דתית ופמיניסטית חדשה הנובעת מעצם הסכמת הנשים לחרוג מהתלם החברתי והדתי המקובלים, אך בו בזמן צמודה למסגרת הלאומית והקולקטיבית.

בפרק הממצאים אנו מציגות חמש תמות: הראשונה עוסקת במניעיהן של הנשים להשתתף בשיח בין-דתי; השנייה עוסקת בדינמיקה במפגשים; השלישית עוסקת בתפיסת השלום בקרב הנשים; הרביעית עוסקת בכיסוי הראש ובצניעות כחוויה משותפת; והחמישית – בפערים בהשכלה הדתית בין המשתתפות. בפרק הסיכום דיון בזיקה בין מגדר, שיח בין-דתי ושלום בישראל.

ממצאים

הצטלבות של מניעים פוליטיים ואישיים להשתתפות בשיח הבין-דתי

המרוויגות, הן המוסלמיות הן היהודיות, הצהירו על שני מניעים להשתתף בשיח על שלום: המניע האנושי והמניע הפוליטי. במניע האנושי הובאו סיבות דוגמת אבדן במשפחה, רצון לקבל חשיפה ולגיטימציה בקבוצה האחרת, להכיר נשים בקבוצה האחרת וללמוד על החוויה הדתית שלהן. כך במקצת המפגשים הן ניתחו טקסטים דתיים, וכל אחת הביאה את הפרשנות שלה, קודם כול כאישה, לא בהכרח אשת דת או מומחית בתחום הדת. במניע הפוליטי בעקבות המפגשים נשים בשני הצדדים רצו לחולל שינוי פוליטי, אם כי הנשים המוסלמיות נמנעו ואף הסתייגו מקביעות פוליטיות אשר קשורות למשל למקומות קדושים כמו מסגד אל-אקצא. אשר למניע האנושי, אביטל, המתגוררת באזור מודיעין ועוסקת בתלמוד והלכה, הגדירה את עצמה דתייה אורתודוקסית. היא ארגנה בשנים 2018-2019 מפגשים של ארגון 'שורשים' שקראו בהם טקסטים דתיים מהקוראן, מהתורה ומספרות חז"ל. באותם מפגשים השתתפו נשים מוסלמיות מאזור ירושלים, בית לחם וחברון, ויהודיות מגוש עציון ומירושלים, שם נחשפה אביטל לראשונה לקוראן, וזה היה 'רווח אישי' מבחינתה:

היינו בקבוצה של קוראות טקסטים דתיים ביחד, זאת הייתה גם חוויה מאוד חזקה בשביל הנשים היהודיות לשמוע את סרין. היא הייתה בחורה צעירה יחסית שידועת לקרוא קוראן במנגינה, בטעמים הנכונים, ובשבילנו זה היה מאוד מאוד מרשים ומרגש לשמוע את זה [...] ואז סביב זה היינו מנתחות טקסטים, השיחות היו מעניינות, אני חושבת שגם ראינו בהן הרבה נקודות משותפות וגם את השוני בין תפיסות ותרבויות.²⁷

ארגון הקבוצה ותיאום מפגשים שיתאימו לאורח חייהן של הנשים היהודיות והמוסלמיות היו כרוכים בקשיים טכניים. מעבר לכך, גם היו למשתתפות ציפיות שונות מהמפגשים. לדברי אביטל,

27 ריאיון שערכה לילא עבד רבו עם אביטל, 14.1.2020.

משני הצדדים היה רצון להמשיך להיפגש, בעיקר הרגשתי מהצד של הנשים הפלסטיניות פחות את הרצון ללמוד ויותר את הרצון להכיר, להכיר את החיים, לדבר, אפילו את הדברים הקטנים, איפה אתן קונות? מה אתן קונות? איך הילדים בבית ספר? באמת הרגשתי רצון מאוד מאוד גדול להכיר – את ההיכרות הבין-אישית האנושית הכי פשוטה ורגילה, זה היה משהו חזק מאוד בפגישות האלה.²⁸

בסמה, בת שישים, ארגנה עם אביטל מפגשים בבית מדרש בין-דתי באוניברסיטה העברית בירושלים בשנים 2016-2017, בהשתתפות גברים ונשים יהודים, נוצרים ומוסלמים, והשתתפה בהם. לדבריה, היה עניין רב בקריאה המשותפת ובניתוח הטקסטים: 'היינו צריכים להתכונן לקראת המפגשים ולהתעמק בנושאים הנלמדים, כמו למשל צדקה וחמלה, צום, מסורת הנביא מוחמד ועוד נושאים'.²⁹

מבחינת בסמה: 'המשתתפות המוסלמיות מיצו את הדיון בנושאים דתיים מהר יחסית למשתתפות היהודיות, כי מבחינתן זה היה ברור מאליו והן רצו להכיר יותר את החיים החברתיים של המשתתפות היהודיות, רצו לדעת פרטי פרטים על חייהן של הנשים היהודיות'.³⁰

לכל אחת מהמראיינות היה סיפור אישי שהביא אותה למפגש הבין-דתי. רות, אישה דתייה אורתודוקסית, גדלה בבית דתי והקפידה מאוד על ענייני הלכה. היא הגדירה את עצמה לאומית דתית. בנה, בן 16, נרצח בפיגוע בשטחים. משפחתה זכתה לתמיכה בקרב הציבור היהודי דתי והחילוני. מאז 2014 הכירה את קבוצת 'שורשים', שפעלה בגוש עציון לקירוב בין פלסטינים לישראלים.

בריאיון שערכנו עם רות היא לא הציגה במפורש את החיבור בין רצח בנה למעורבות שלה בקבוצות דיאלוג. עם זאת, היא התייחסה לחשיבות הנחלת כבוד הדדי בין שתי הקבוצות, ומתחה ביקורת על החינוך הדתי היהודי. בין השאר היא ביקשה להשפיע על תפיסת הדת, הן בחברה היהודית הן בקרב המשתתפות המוסלמיות בקבוצות דיאלוג שהשתתפה בהן.

היפא, בת 38, עורכת דין מאזור המשולש, הדגישה בריאיון שהיה חשוב לה המפגש האנושי והבין-איש: 'כשיש היכרות אישית הפחד או המחסום הרגשי נחלשים, ואז יש אפשרות להביע את העמדות בלי פחד ובלי לרצות אנשים'.³¹

אשר למניע הפוליטי, אפשר לזהות שכמה מהמשתתפות היהודיות ביקשו ליצור ברית עם המוסלמים הדתיים נגד היהודים החילונים. בקרב כמה מהמשתתפות המוסלמיות המניע הפוליטי בא לידי ביטוי ברצון להסביר את נקודת מבטו של המיעוט המוסלמי לרוב היהודי במדינה ולחשוף אותו לאורח החיים של המוסלמים במדינה ולקשיים שעומדים

28 שם.

29 ריאיון שערכה סלוא עלינאת עם בסמה, 30.6.2020.

30 שם.

31 ריאיון שערכה סלוא עלינאת עם היפא, 5.12.2019.

בפניהם. המשתתפות המוסלמיות לא ביטאו שאיפה או חזון פוליטי כלשהו בעקבות השיח המשותף.

נתלי, בת חמישים בעת הריאיון, תושבת ירושלים, אם לשלושה ילדים, גדלה בבית דתי ושמרני אך שירתה בצבא. תפיסתה הדתית היא גם תפיסה פוליטית, וזו ניכרה גם במפגשים עם נשים מוסלמיות. נתלי עבדה בלשכת שר דתי וניהלה עמותה שארגנה מפגשים בין אנשי חינוך ואנשי דת מוסלמים ובין אנשי חינוך ואנשי דת יהודים. היא מתחה ביקורת על השמאל בישראל והאשימה אותו בפגיעה בדימוי הימין בקרב הערבים ובאפשרות לשלום בין שני העמים:

השמאל במשך שבעים שנה נטע ציפיות [...] תקום פה מדינה פלסטינית, או שמדינת ישראל תשתנה למדינה רק דמוקרטית וכבר לא תהיה יהודית [...] אבל זה לא נכון, מדינת ישראל הופכת להיות יהודית יותר ויותר, החברה הופכת להיות יותר יהודית [...] השמאל לא מבצע מדיניות ולא משנה מדיניות, הימין משנה מדיניות, הימין החזיר שטחים [...] לפחות הימין הוא בר-שיח יותר אמין לערבים בעיניי מהשמאל.³²

דבריה העידו שהיא מעוניינת לחזק את היחסים עם הדתיים המוסלמים ולשכנע אותם בצדקת דרכו של הימין בישראל. לעומת זאת סנאבל, בת 34, עובדת סוציאלית מוסלמית דתייה מאזור המרכז, סברה שהמפגשים תרמו להתמודדות עם דעות קדומות בקרב שתי הקבוצות: 'למרות שאנחנו חלשים והם חזקים [...] יש השפעה לדיאלוג בטווח הארוך במישור האישי [...] מספיק לי לשנות דרך חשיבה של אדם אחד. תמיד יש מעגלי השפעה, גם אם מדובר במעגלים מצומצמים הם יכולים להביא לשינוי'.³³

משתתפות מוסלמיות הצביעו בראיונות על התלבטויות טרם הסכמתן להשתתף במפגשים. היפא, אחת המשתתפות, סיכמה את ההתלבטות כך: 'האם מקובל לנהל דיאלוג עם מתנחלים? מה זה אומר עלינו כנשים דתיות? האם אנחנו מנרמלות את הכיבוש?'.³⁴ משתתפות מוסלמיות דיווחו בראיונות שלהן כי הן התרשמו שלמשתתפים יהודים היה חשוב להגיע להסכמות בנוגע לעתידו של מסגד אל-אקצא בירושלים ואף להגיע להסכמות ביניים, למשל בעניין הסדרת הביקורים בו. משתתפות מוסלמיות לא רצו לדון בסוגיות כאלה והסבירו שאין להן סמכות להחליט על עניינים שקשורים למסגד.

המשתתפות היהודיות והמוסלמיות תיארו דינמיקה רגשית סוערת בזמן המפגשים. רגשות כמו כעס, חוסר ודאות, חוסר אמון ועוד קיבלו בהם מקום, אך לא טשטשו את המציאות עבור המשתתפות ולא כיבו את הרצון להיטיב להכיר את הצד האחר; הן המשיכו להשתתף במפגשים. לא נרשמו שינויים מרחיקי לכת בעמדות פוליטיות או הלכתיות של המשתתפות בשני הצדדים, למשל בסוגיות כמו מסגד אל-אקצא וחלוקתו. בו בזמן, כל משתתפת פנתה ל'אני מאמין' שלה, בחנה אותו מחדש ודבקה בו.

32 ריאיון שערכה לילא עבד רבו עם נתלי, 7.11.2019.

33 ריאיון שערכה סלוא עלינאת בטלפון עם סנאבל, 13.4.2020.

34 ריאיון שערכה הנ"ל עם היפא, 5.12.2019.

היפא הדגישה שהמפגשים סייעו בפיתוח יחסים בין-אישיים בלי להשפיע על הנרטיב של האנשים בקבוצה. 'זו הייתה אהבה בלי ויתורים. במישור האישי אנחנו מכילות אחת את השנייה, מוכנות לדבר על ילדים ומשפחה, אבל במישורים הפוליטי והדתי לא היו ויתורים [...] ולא בכל מחיר'.³⁵

היפא הדגימה את דבריה בדיון בנוגע לתפילה במסגד אל אקצא. שתי הקבוצות הסכימו בדבר הזכות של בני שתי הדתות להתפלל, ועל כך שהם מתפללים לאותו אל. הוויכוח נסב על הריבונות במסגד. המוסלמים התנגדו לריבונות ישראלית, היהודים התנגדו שהריבונות תהיה בידי מוסלמים. מחלוקת אחרת נגעה למקום התפילה של היהודים ולשאלה אם הוא צריך להיות בשטח המסגד (144 דונם) או מתחתיו. שתי הקבוצות הסכימו שהן אינן רוצות להרוס את מסגד אל-אקצא. כך היפא: 'הדיון הרגיש הזה התנהל בחדרי חדרים, בשתי הקבוצות היה חשש של נשים להביע את עמדותיהן בקרב בנות קהילתיהן. במיוחד בקרב המשתתפות היהודיות שנחשפו לנרטיב של נשים מוסלמיות, הן הזדהו אתו אבל לא יכלו לעמוד בפני הקהילה שלהן'.³⁶

כאמור, רבות מהנשים המוסלמיות הרגישו לא נוח לבטא את עמדותיהן בנושא הסכסוך הדתי על המקומות הקדושים. כשאחת מהן בכל זאת הציגה את עמדתה בעניין, נמתחה עליה ביקורת מקרב המשתתפות בקבוצת השיוך שלה. לדוגמה ראניה, בת 42, פעילה פוליטית שהגדירה את עצמה מוסלמית, אבל לא אדוקה מאוד. ראניה השתתפה במפגשים עם נשים מוסלמיות ויהודיות, והיה חשוב לה לבטא במפגשים את מבחר זהויותיה: 'ערבית-פלסטינית, מוסלמית, פמיניסטית ואזרחית ישראלית'. לדבריה, 'הנוכחות שלי בקבוצה המעורבת אינה קוסמטית, אלא חשוב לי להביא את הקול שלי ואת השאלות שאני רוצה להעלות לדיון'.³⁷ חשוב היה לה לדבר על הכיבוש ולא רק על מסגד אל-אקצא. לטענתה, נכון שהמסגד הוא סמל דתי, אבל יש מקום לדבר גם על האדמה של העם הפלסטיני. לראניה היה חשוב להעלות את הנושאים שבמחלוקת, לא רק בקרב הקבוצה היהודית, אלא גם בקרב הקבוצה המוסלמית.

מבחינת ראניה, 'יש שני קולות של הקבוצה המוסלמית, קול פנימי, מה שאומרים בתוך הקבוצה, וקול חיצוני, מה שנאמר לקבוצה היהודית, וכאן טמונה הבעיה'. כמה מחברותיה לקבוצה שרצו להציג בפני הקבוצה היהודית קול שהוא מקשה אחת, לא קיבלו את גישתה. הדיון בעניין מסגד אל-אקצא עורר עוד התנגדות. רות, משתתפת יהודייה, נחשפה לדיון בנושא:

בתוך הקבוצה היהודית הייתה יחסית, לא חד-משמעית, הפרדה בין דיון שהוא דתי-הלכתי-טקסטואלי ובין דיון פוליטי, ואצל הנשים המוסלמיות לא היה קו מפריד בין הפוליטי לאישי [...] המעבר בין דתי ללאומי התנהל ללא קוויים, זה אותו דבר

35 שם.

36 שם.

37 ריאיון שערכה סלוא עלינאת עם ראניה, 14.2.2020.

עצמו, אז אתה מתחיל דיון טקסטואלי וזה מגיע ישר למישור הלאומי. אני זוכרת מפגש אחד שניסינו להגיד או-קיי, אז בואו נשאר הכול בצד וננסה לדבר רק על הזיכרונות האישיים שלי מהר הבית או על מה זה בשבילי, אז שם קצת יותר התקדמנו כי לפחות הגענו לאמפתיה אחד כלפי השני [...] במישור האישי היה הרבה חיבה, היה הרבה להסתכל אחד לשני בעיניים.³⁸

דבריה של רות מעידים על הנכונות של הנשים בקבוצה להקשיב לקולן של הנשים האחרות. שני המניעים, האנושי והפוליטי, שהציגו המשתתפות המוסלמיות והיהודיות, סייעו להן ביצירת שיח עם הצד האחר. מהראיונות אפשר ללמוד שהמשתתפות ציפו להתמודד עם דעות קדומות, לשנות עמדות, לערער על השיח הדומיננטי. המשתתפות המוסלמיות נטו לייצג את עמדותיהן האישיות ולא רצו לייצג עמדות בכל מה שקשור למקומות הקדושים. המשתתפות היהודיות נטו להפריד בין ההיבט הפוליטי להיבט הדתי, ולא תמיד רצו לערב ביניהם. בשני הצדדים היה רצון להאזין ונכונות להזדהות עם הצד האחר. ממצאי המחקר חושפים כי החלוקה הדיכוטומית של מניעי המראיינות בין מניע אישי לפוליטי אינה חד-משמעית, ומעידה על נקודת הצטלבות מרכזית בין זהויות הנשים. עבור המשתתפות המוסלמיות, שחיות כמיעוט דתי ולאומי בתוך מדינת רוב יהודית, המניע האנושי, כלומר הרצון להכיר פרטים על חיי היום-יום, כמו טיפול בילדים וקניות, אינו נובע רק מסקרנות; זהו מעשה פוליטי של חשיפה, הסברה וחתירה לנורמליות בצל הסכסוך, מעשה שמונע גם מפחד, מזהירות ומחוסר אמון. מנגד, בקרב המשתתפות היהודיות ניכר מאמץ מודע ליצור מרחק אינטלקטואלי בין ההיבט הדתי להיבט הפוליטי, תוך כדי שימת דגש על קריאת טקסטים דתיים יחד כדרך ליצירת מרחב שיח בטוח, החף כביכול מהפוליטיקה הלאומית השנויה במחלוקת, וחיפוש המכנה המשותף. ההבחנה האנליטית בין ההיבט האישי להיבט הדתי ולהיבט הפוליטי נהיית אפוא שאלה אמפירית מרכזית: בעיני המוסלמיות הזהויות שלובות, ואילו היהודיות מנסות להפריד ביניהן כדי לאפשר דיאלוג בין-דתי, וגם ליצור ברית פוליטית בעתיד.

השיח המצטלב: אמון, פחד ונטל הייצוג הקולקטיבי

חוקרים רבים ניתחו את הדינמיקה במפגשים בין-דתיים ובמפגשים בין עמים. מספרות המחקר אנו למדים על כמה אתגרים בשיח הבין-דתי, למשל, סכסוכים דתיים, פחד מהטרדות, אי-הבנה בנוגע לאמונה ולעמדות דתיות, הבדלי שפה, דעות קדומות ושונות דתית ותרבותית.³⁹

38 שם.

39 שגיא, שטיינברג ופחראלדין, 'האני האישי והאני הקולקטיבי'; נעמי זוסמן, 'ע[ו]ל הסובלנות: מסורות דתיות ואתגר הפלורליזם', עיון: רבעון פילוסופי, נח (2009), עמ' 385-394; Mohammed Abu-Nimer, 'Religious Leaders in the Israeli-Palestinian Conflict: From Violent Incitement to Nonviolence Resistance', *Peace & Change*, 36, 4 (2011), pp. 556-580.

המשתתפות התייחסו לקשיים שהתעוררו במפגשים, למשל הפחד לדבר מחשש לתגובת הצד האחר. נבילה, עורכת דין מכפר קסאם, השתתפה במפגשים בין-דתיים בשנים 2018-2019. היא התייחסה לפחד של נשים מוסלמיות לדבר על פוליטיקה בפני המשתתפות היהודיות. לדבריה, הן נזהרו בשיקוף הרגשות והמחשבות, וחששו להתמסר לחוויה הבין-דתית מחשש שתערער זהותן. באחד הסיורים בכפר של נבילה היא לקחה את הקבוצה, יהודיות ומוסלמיות, למסגד, ושם הן שמעו את הקריאה לתפילה 'אללה אכבר'. המשתתפות היהודיות הבינו כי אין זו קריאה לרצח, כפי שקישרו בינה ובין פיגועים. נבילה גם התייחסה לחוויה שלה כשביקרה בפעם הראשונה בחייה בבית כנסת: 'זה היה מדהים. פעם ראשונה שאני מבקרת בבית כנסת ולומדת מקרוב על התפילה בו'.⁴⁰

דבריה של נבילה התחברו לחששות מוכרים בקבוצות דיאלוג, שקשורים ליצירת אמון בקרב חברי הקבוצה. החשש לשתף ולדבר קיים גם בקבוצות שנושאות צביון פוליטי לאומי או חילוני. הדבר המעניין הוא ההתייחסות של המשתתפות המוסלמיות לחווייתן כאל חוויה 'פוליטית', כלומר נשים מוסלמיות ראו בכל מגע או קשר עם היהודים עניין פוליטי, והתלבטו אם לחשוף לפני המשתתפות היהודיות את הקושי ואת הביקורת שלהן על היחס של המדינה למיעוט הערבי. הן חשבו על ה'מחיר' שיצטרכו 'לשלם' בעקבות חשיפה זו. במפגשי הנשים הדתיות עלו מתחים, חשדנות וזהירות שמייחדים קבוצות דו-לאומיות, יהודיות וערביות, וקבוצות של גברים ונשים. קושי אחר של המשתתפות היה הרגישות לצד האחר. שירי, בת 42, חרדית מאזור ירושלים, התגוררה תקופה מסוימת באנגליה, למדה שם תלמוד וספרות אנגלית, והגדירה את עצמה כמי שלומדת תורה כל הזמן. שירי השתתפה בכמה מפגשים של קבוצות נשים יהודיות דתיות ומוסלמיות דתיות מרחבי הארץ. לדבריה, 'הייתי זהירה. לא רציתי לדרוך על מקומות שיכולים להיות פוגעניים לצד השני, וכן:

הנשים היהודיות היו נשים שעברו טראומה אישית גדולה כתוצאה מהמצב הפוליטי בארץ. נשים שאיבדו בני משפחה או נשים שמכירות באופן אישי חברים [...] היה להן קשה לא בגלל הנשים האינדיוידואליות היושבות בחדר, ברור שהן באופן אישי לא עשו להן שום דבר, אבל עצם זה שיכול להיות קשר חברי [...] הייתה מישהי שמה שהרגישה שהיא כאילו בוגדת בזיכרון של האנשים שנרצחו בגלל העימותים, כל הזמן נזהרנו בקבוצה.⁴¹

בדבריה של שירי קיימים שני רבדים. הרובד הראשון הוא האישי, כלומר הסקרנות להכיר את הצד האחר למרות הטראומה האישית שלה או של נשים יהודיות אחרות. הרובד השני הוא עצם הקושי להפריד בין המוסלמיות שיושבות בחדר כאינדיוידואליות ובין הקולקטיב שלהן. עם קושי זה התמודדו נשים יהודיות שלא תמיד רצו לשתף את הקבוצה המעורבת, וכנראה לא תמיד הרגישו נוח לשתף, משתי סיבות: ייתכן שהרגישו שהדבר עלול לפגוע במרקם שנוצר בקבוצה וייתכן שהרגישו שהן 'בוגדות בזיכרון של האנשים שנרצחו', במילים

40 ריאיון שערכה סלוא עלינאת עם נבילה, 1.1.2020.

41 ריאיון שערכה לילא עבד רבו עם שירי, 1.1.2020.

אחרות – שהן בוגדות בלאום שלהן. מדובר כאן במפגש רווי משקעים, הן עבור המשתתפות המוסלמיות הן עבור היהודיות. אלו שיש להן סיפורים וחוויות שליליים מהיתקלות עם הצד האחר נזהרו במילותיהן כאשר תיארו אותם. הסיבות לזהירות יכולות להיות קשורות למידת האמון בקבוצה, לסדר היום של הגופים המארגנים ולמיומנות של המנחים.

הדינמיקה בשיח חשפה מתח רב בין הקול האישי לקול הקולקטיבי, המכונה במחקר זה 'נטל הייצוג הקולקטיבי'. מתח זה נובע מההרגשה של המשתתפות, בשני הצדדים, כי הן לא מייצגות רק את עצמן אלא גם את אותם קולות שאינם בחדר. עבור הנשים היהודיות שראיינו, הייצוג הקולקטיבי התבטא בחשש לבגוד בזכרם של אנשים שנרצחו, כך ציינה שירי, כלומר בנטל התפקיד שהן לקחו על עצמן לייצג את כאב הקורבנות ואת הקהילה הלאומית בכללה. בקרב המוסלמיות, נטל זה התבטא בהסתייגות מקביעות פוליטיות בנושאים דתיים רגישים (כמו מסגד אל-אקצא), מתוך הכרה בגבולות הסמכות הדתית-מגדרית שלהן מול הקול הגברי-דתי הממוסד, ומחשש ליפול למלכודת של נורמליזציה של הכיבוש, כפי שציינה היפא. כך נהיה הדיאלוג מרחב שנאלצו המשתתפות לאזן בו בין אמפתיה אישית ובין נאמנות לקול הלאומי והדתי של קבוצת ההשייכות שלהן.

טל, בת 37, רווקה, התחנכה בחינוך יהודי-רפורמי, עלתה לארץ בגיל 22 והשתתפה בפרויקט 'שורשים'. טל הבחינה בהבדלים בין גברים לנשים בתפיסת השיח: 'אני חושבת שלנשים יותר קל להתייחס למורכבויות האלה ולא לנסות לעגל פינות; להיכנס באמת לדברים שהם קשים. הסיפור הזה הוא סיפור קשה וגם הוא סיפור קשה לפתרון'.⁴²

טל הדגישה שנשים מסוגלות לראות מורכבות ביחסים הבין-דתיים והלאומיים, לא רק סיפורים פשוטים או דיכוטומיים. היא ציינה שלהבדיל משיח של גברים, אשר מתמקד לעתים קרובות בשורשים ובדברים המשותפים, נשים מתמקדות בבחינת שני הנרטיבים – הבנת כאב העמים וקבלת המורכבות שבסכסוך – ובכלל זה הכרה בכיבוש, לצד זכות שני העמים למדינה, כדי לאפשר תהליך פיוס אמת.

סנאבל השתתפה במפגשי שיח עם גברים יהודים ומוסלמים. אלה היו מפגשים מעורבים, נוסף על מפגשי הנשים. היא מתחה ביקורת על הגברים הפלסטינים, אשר לדעתה לא מספיק סומכים על הנשים:

מצד אחד כאילו אנחנו מנהיגות ומצפים מאתנו לדבר. מצד שני לא סומכים עלינו. לכל קבוצה, אצל גברים ואצל נשים יש אופי משלה, אני לא מרגישה צורך להשוות בין הדיונים של הגברים לעומת הנשים. ראיתי את זה גם בקבוצה היהודית, אחד האחראים היהודים רצה להיכנס אלינו לקבוצה כי גם שם לא ממש סומכים על הנשים. אני תוהה אם אני צריכה להגיד את מה שאני חושבת באמת, או מה שהקבוצה מצפה ממני להגיד.⁴³

סנאבל הצביעה על קושי משותף למשתתפות היהודיות והמוסלמיות, הקשור ליחסים בין גברים לנשים. כלל הנשים, מוסלמיות ויהודיות, הרגישו שהגברים אינם סומכים עליהן.

42 ריאיון שערכה הנ"ל עם טל, 13.11.2018.

43 ריאיון שערכה סלוא עלינאת עם סנאבל, 15.4.2020.

כאן אפשר להתייחס להייררכייה בין גברים לנשים בעולם הדתי, שהיא ממוסדת ומקובלת מבחינה חברתית בשתי הקבוצות. הביקורת של הנשים על הייררכייה זו גברה בעקבות מפגשים שהיו בהם מאפיינים שונים הקשורים בהתנהלות השיח, בתכנים קונפליקטואליים בין גברים דתיים, בהשוואה לשיח בין נשים דתיות שחיפשו יותר את המשותף, והיא התקבלה לא באהדה. השיח שונה, ולכן נשים כמו סנאבל ביקשו עצמאות בשיח ובביטוי מחשבותיהן ורגשותיהן במפגשים. מוקדי חיכוך אחרים שהתעוררו במפגשים נגעו לסכסוך הלאומי והגדרת הזהות. לדברי סנאבל,

במפגשים אלה הזהות שלי הפכה להיות יותר חדה וברורה. אני פלסטינית וישראלית בזמנית מבלי לערער את זה. שאף אחד לא יגיד לי שזה לא נכון [...] התחושה התחזקה [...] ליהודים קשה לקבל אותי כפלסטינית, קל להם לקבל אותי כמוסלמית. מבחינתם זה לא מסתדר, הם לא מקבלים שיש כיבוש, אומרים לנו חזרנו לארצנו.⁴⁴

דבריה של סנאבל העידו שלמשתתפים במפגש ובקרב כל פרט בה קל לקבל את הזהות הדתית יותר מאשר את הזהות הלאומית משום שבנוגע לזהות זו אין הסכמה. לכן ההבחנה בין זהות לאומית לזהות דתית מסייעת בסופו של דבר להמשך הדיאלוג בקרב המשתתפים היהודים. לעומת זאת, כמה מהמשתתפות המוסלמיות, כמו סנאבל, שזהותן הפלסטינית מרכזית עבורן, דורשות הכרה של המשתתפים היהודים בזהותן הלאומית ולגיטמציה שלה, ולא רק בזהותן הדתית.

סנאבל העלתה את סוגיית חשיבותה של זהותה הישראלית ושל השילוב בין הישראליות עם הפלסטיניות של זהותה, וביקשה שלא לערער על זהות זו. מנקודת מבטה אין סתירה בין שני המרכיבים האלה של הזהות. לעומת זאת, התפיסה הלאומית של המשתתפות היהודיות היא אחרת, כפי ששיקפה אותה נתלי:

אני מאוד אוהבת את הרעיון של הלאומיות היהודית, זה לא לאומיות רגילה, זה לא לאומיות כמו כל לאום אחר, הלאומיות שלנו היא למעשה חוקה, התורה שלנו היא חוקה לאומית, היא למעשה מצווה, איך אנחנו צריכים להתנהל כחברה, חברת מופת, לבנות כאן בארץ חברת מופת שתהיה דוגמה לאנושות כולה, לא רק לנו. זה מטיל עבודה ואחריות מאוד גדולות ואנחנו לומדים איך לממש את זה.⁴⁵

דבריה מעידים על הרגשת שליחות בקרב נשים יהודיות דתיות, שמניעה אותן להשתתף בשיח הדתי עם מוסלמיות. דרך שיח זה הן מבקשות לממש חזון דתי, ואין להן ספקות, כמו לחלק מהמשתתפות המוסלמיות, בדבר הזהות שלהן. בעיניהן אין הפרדה בין דת ללאום ביהדות. בשיחות שלהן עם המוסלמיות הן לא חיפשו הכרה בזהות זו.

44 שם.

45 ריאיון שערכה לילא עבד רבו עם נתלי, 7.11.2019.

המשתתפות היהודיות הדתיות לא השמיעו בראיונות אתן אמירות שהעידו על חילוקי דעות בתוך הקבוצה היהודית, אלא בעיקר ביקורת על החברה הישראלית והפיצולים בתוכה ועל המנהיגות הפוליטית, שאותה הגדירו 'שקרנית'. רוב הביקורת נמתחה על השמאל הישראלי. לדברי נתלי,

אני חושבת שאף פעם לא באמת הייתי שמאל, אני חושבת שאני שיקרתי לעצמי, אני חושבת שיש הרבה אנשים שמשקרים לעצמם, ואני חושבת אפילו שיש הרבה אנשים שעוסקים בתחום הבין־דתי היום ויש בתוכם כמה קולות, והם לא אומרים לעצמם את האמת, הם משקרים לעצמם כי זה נוח [...] גם השמאל במשך שבעים שנה נטע ציפיות אצל ערבים – תקום פה מדינה פלסטינית או שמדינת ישראל תשתנה למדינה רק דמוקרטית כבר ולא תהיה יהודית – אבל זה לא נכון, מדינת ישראל הופכת להיות יהודית יותר ויותר, זה גורם נזק בהבנה ובפרשנות ובציפייה שנובעת מזה, ואז הסכסוך מועצם.⁴⁶

לורה, בשנות השישים לחייה, פעילה ותיקה במפגשי השיח הבין־דתי, דיברה על דינמיקה סמויה שמתנהלת בקרב משתתפות יהודיות אשר אינן מגלות לסביבה את העמדות שלהן וחוששות לבטא רגשות בקבוצה המעורבת או לפני הגברים היהודים. היא הזכירה מקרה אחד במפגש בחוץ־לארץ, כאשר המשתתפות היהודיות שמעו על פיגוע בשטחים ואז ניהלו כמה מהן שיחה בשירותים:

הלכנו לשירותים, בכינו קצת, וזה היה מעניין [...] ואני זוכרת [משתתפת] יהודייה שאמרה, הפיגוע היה בשטחים אני רוצה להגיד לכם משהו וזה נורא, אני הרגשתי יותר טוב כשהבנתי שמי שנהרג זה מתנחל. יהודייה אמרה את זה, אנחנו בתור נשים כל אחת הייתה יכולה להוציא החוצה דברים קצת בעייתיים ואני לא בטוחה אם היינו אומרות בקול רם אם היינו גם עם גברים, אני לא בטוחה, אז היה שם איזה משהו, איזה סוג של סולידריות שיכולנו לדבר, היה מאוד קשה, אבל גם דברים אחרים שעולים במצבים כאלה.⁴⁷ בעיני לורה, השיח בין המשתתפות היהודיות היה שיח משחרר רגשות, הן לא שפטו זו את זו הן הכילו את הרגשות שלהן וקיבלו אותם. בה בעת הן לא הרגישו בטוחות לשתף את רגשותיהן עם גברים או עם נשים מהקבוצה האחרת.

הדינמיקה בין המשתתפות המוסלמיות ליהודיות במפגשים לא הייתה אחידה. בקבוצות שונות התנהל שיח שבמרכזו עמדו סוגיות דתיות. בקבוצות שהשתתפו בהן רק נשים הן הרגישו בטוחות יותר לשאול שאלות, להציג עמדות ולדבר מהלב ומתוך החוויה האישית. סוגיית הלבוש והדיבור עליו יצרה מכנה משותף בין הנשים. עם זאת, היו חילוקי דעות וקשיים במפגש בין הקבוצות דוגמת פחד, חוסר אמון, רגישות וזהירות שלא לפוצץ את המפגשים. ביקורת הופנתה כלפי המנהיגות הגברית הפוליטית והדתית בקשר להייררכייה ביחסים בין גברים דתיים לנשים דתיות, שבאה לידי ביטוי בהרגשת הנשים שלא סומכים

46 שם.

47 ריאיון שערכה הנ"ל עם לורה, 8.10.2018.

עליהן. עם זאת, חשוב לציין שרוב המשתתפות דיווחו על שבירת מחסום הפחד בזכות הנוכחות במפגשים. הן התמודדו עם הפחדים שלהן, עם הדעות הקדומות כלפי הצד האחר, ויצאו מהמפגשים מפוחדות פחות ובהרגשת קרבה רבה יותר לצד האחר. במפגשי נשים דתיות התגלתה דינמיקה שהצביעה על פוטנציאל ייחודי של פמיניזם דתי בזירת פתרון הסכסוכים. עוד עולה מהמחקר כי נשים חוות רמות גבוהות יותר של אמון וקרבה בזכות הפנייה למישור הבין-אישי והרגשי. הרגשתן של המשתתפות, מוסלמיות ויהודיות כאחת, כי הגברים בקבוצותיהן אינם סומכים עליהן מעידה כי הן נחשבות סוכנות אשר מערערות את ההיררכייה הדתית הממוסדת. נשים אלה משמשות למעשה כוח טרנספורמטיבי כפול: הן מערערות הן על ההיבט הלאומי-גברי בנושא הסכסוך הן על הפרשנויות הדתיות השמרניות בדבר תפקידן של נשים דתיות בפתרון סכסוכים, ובכך מממשות את הפוטנציאל של בניית שלום 'מלמטה'.

שלום כהשלמה לעומת שלום כשוויון: הצטלבות דת ולאומיות בשיח בין-דתי

הן המשתתפות המוסלמיות הן המשתתפות היהודיות התייחסו בראיונות אתן לחיבור בין דת לשלום. המשתתפות המוסלמיות הדגישו שהאסלאם היא דת של שלום, והמשתתפות היהודיות סברו שאין סתירה בין דת לכמיהה לשלום. עם זאת, עלו לפעמים התלבטויות בנוגע לתפיסת השלום שלהן כנשים דתיות.

לורה, בעלת רקע אקדמי, הגדירה את עצמה: 'דתייה פמיניסטית, דתייה מודרנית, זאת ההגדרה העצמית שלי ואני יהודייה אורתודוקסית'. כך היא אמרה:

אני באה ממשפחה יהודית דתית ציונית, והלכתי לגור בנגב בגלל האידאולוגיה שלי, זה היה בדיוק אחרי שהקימו את גוש אמונים, האידאולוגיה היותר פופולרית של היהודים הדתיים הייתה שצריך ללכת ולהתיישב בשטחים המשוחררים. עד היום אני שייכת לקבוצה של יהודים שמתנגדים שזה היה הפירוש היחידי של היהדות. אנשים מציגים אותו כאילו מי שהוא יהודי זה הקו, אין קו אחר, זה הקו היחיד שהוא מוכרח ללכת כי ככה זה, זה התורה, זה מה שכתוב בתורה, אני התנגדתי לזה שאומרים שיש רק פירוש אחד, ובסוף הלכתי עם איזה קבוצה קטנה לגור בנגב – בירוחם, אז אני ארבעים שנה כבר גרה שם.⁴⁸

לורה הקדימה ואמרה שאינה מסכימה עם הטענה שנשים שוחרות שלום יותר מגברים. הטענה שלה מתחברת לדיון התאורטי בנושא מעורבות נשים במלחמות. לדבריה: 'ההנחה שנשים מהטבע שלהן הן יותר בעד שלום מגברים, אני חושבת שזה לא נכון. ההיסטוריה הראתה שזה ממש לא נכון, נשים יכולות להיות אכזריות, אם יש להן כוח ביד הן יכולות לתמוך במשטרים פשיסטיים, להיות בעד מלחמה'.

עם זאת, היא סבורה כי כיום יש סיכויים גבוהים יותר שנשים יתמכו בשלום:

הצד החיובי זה שיש במסגרת ההתקדמות של השוויון של הנשים שנכנסות ליותר מקומות בחברה, ליותר תפקידים שהן לא היו בהם קודם, יש להן יותר ידע, הן לומדות יותר [...] אז במסגרת ההתקדמות הזאת נפתחו גם הזדמנויות לנשים. היום זה יותר עומד על הפרק שנשים נכנסות לכל מקום, אז הן נכנסות לתחום הזה [פוליטיקה]. עוד נקודה חיובית, אם החברה כולה מיואשת מזה שכל הזמן מלחמות וכל כך קשה להגיע לשלום אז יש יותר נכונות לשמוע רעיונות חדשים, אומרים: 'אולי מזה יבוא לנו, מהקבוצה שלא היו שם אף פעם בפוליטיקה של ניהול מלחמות, אז אולי מהקבוצה הזאת יבואו רעיונות חדשים'.⁴⁹

לורה היא אחת המארגנות של מפגשי דיאלוג בין־דתיים והייתה שותפה להקמת הארגון 'עוז ושלום' לפני יותר מארבעים שנה, לדבריה: 'אנחנו קיימים כבר מאז 1974, לפני תנועת שלום עכשיו [...] היינו ארגון קטן, בארגון הזה אני חושבת שכל השנים היו גם נשים שהיו פעילות מאוד וזה היה מאוד חשוב להן, אבל היו גם גברים, זאת אומרת העבודה היא משותפת של גברים ונשים'.⁵⁰

לורה הצביעה על דוגמה אחת שבעיניה מחברת בין נשיות לשלום ולמנהיגות:

גברים נתנו כסף לנשים כדי לקדם יוזמות חדשות, כמו תנועת 'נשים עושות שלום' [...] זה ארגון השלום הכי גדול בארץ עם הכי הרבה כסף. מאיפה יש להן כסף? לנשים בדרך כלל אין כל כך הרבה כסף, יש כסף לגברים, אני חושבת שהרבה כסף הן מקבלות מגברים בדיוק במקום הזה, הם אומרים: 'אולי מפה יצא משהו, אז למה שלא לתמוך? ניתן להן מקום ואולי זה יתקדם'.⁵¹

מדברים אלה אפשר להסיק כי יש ציפייה חברתית שנשים יקדמו מהלכים של שינוי, ואחד המהלכים קשור לנושא השלום.

פעילה אחרת היא הדס, המתגוררת במרכז, אם לשבעה ילדים, מלמדת גמרא ויועצת הלכה:

אני מתעסקת בעולם המתחדש ש[בו] נשים יצטרפו לעולם הרבני, לעולם ההלכתי, בשני מוסדות והם 'נשמעת' ו'מתן'. ב'נשמעת' התלמידות קצת יותר צעירות, בערך בנות עשרים, וב'מתן' זה קבוצה של נשים בוגרות יותר שכבר הרבה שנים בלימוד תורה. יש לנו תוכנית מתקדמת בלימודי הלכה.⁵²

הדס התלבטה בנוגע להגדרת המונח 'שלום':

אני לא יודעת [...] בשבילי שלום הוא משהו שהוא רחוק, כשאני אומרת שלום אני לא מרגישה שאני יכולה להשיג אותו. שלום בשבילי זה לפרק את זה קצת לשלבים,

49 שם.

50 שם.

51 שם.

52 ריאיון שערכה הנ"ל עם הדס, 17.11.2019.

כי הוא קודם כול שלום עם עצמי, שלום עם הסביבה שלי ודרך זה שלום עולמי, ואני חושבת ששלום זה גם מהמילה השלמה, לעשות שלום זה להשלים עם משהו, להשלים עם עצמי, לא לחפש להיות מושלמת, להשלים עם מי שאני בדיוק איך שאני, להשלים עם המצב בדיוק איך שהוא, לא לנסות כאילו להשלים עם הצד השני ולהכיר בו איך שהוא, כאילו להשלים ולחבר בין צדדים, שזה מקום של הרבה צניעות, כאילו לנסות.⁵³

לדעת הדס, היהדות היא דת של שלום, אף שאפשר למצוא בה אמירות לוחמניות:

אני ממש מוצאת ביהדות דת של שלום, אם כי אני אומרת מראש שאני מאוד מפוכחת ויודעת שאפשר למצוא בתורה הרבה אמירות מלחמתיות ונוקשות כלפי הזר ולא מקבלות, אבל האמירה שלי היא שביסודה היהדות מאוד מחפשת שלום, והרבה מהערכים של היהדות מחייבים אותנו לדאוג לאחר, לדאוג למי שעני, ולמי שיתום ואלמנה, ולכן אני אומרת שתמיד אפשר למצוא גם וגם, אבל היהדות בשבילי זה מה שהיא מייצגת ואני משתמשת בזה, אני פועלת לאור הערכים האלה.⁵⁴

בבחינת תפיסות השלום בקרב הנשים הדתיות עולה כי אף ששתי הקבוצות רואות בדת מכנה משותף לשלום, הן מגדירות אותה באופן המייצג את עמדתן הלאומית במערכת היחסים הלאומית. בקרב כמה מהמשתתפות היהודיות השלום נחשב אידאל דתי אשר מחובר לשלום עם עצמי ולהשלמה, כלומר ניסיון לגשר על המתחים הפנימיים בקהילה הדתית-ציונית ולהתמקד בבניית גשרים בין-אישיים. תפיסה זו, הרואה בשלום תהליך פנים-קבוצתי ורגשי, שונה בתכלית מתפיסתן של הנשים המוסלמיות. בעיניהן האסלאם הוא דת של שלום, ובו בזמן הן ראו בשלום בראש ובראשונה עניין פוליטי-קיומי שמחייב איזון ויחסי כוח שוויוניים בין יהודים למוסלמים. נשים אלה דוחות במפורש את המונח 'שלום מדומיין' ומדגישות את הצורך לדבר על שורש הסכסוך – השליטה בארץ הקדושה. הפער בין 'שלום כהשלמה' ובין 'שלום כשוויון' מבליט כיצד המעמד הלאומי של כל קבוצה (רוב מול מיעוט) מעצב את הגדרת השלום בקרב המשתתפות.

סאמיה, מאחד הכפרים בצפון, היא פעילה ותיקה בקבוצות מפגש בין-דתי, כ-22 שנים. שלום לדעתה צריך לבוא מעמדה של כוח, ולא מעמדה של חולשה:

מי שפגע בי בבית שלי, אני חייבת לפחות להגן על עצמי ולא [על] הבית שלי. אם הצד השני הפסיק את האלימות נגדי, אני מפסיקה [...] אבל אגן על זכותי, יש לי זכות על הארץ הזו. בהקשר הזה הדת והפוליטיקה מתערבבים אחד בשני. שלום בא תמיד בעקבות מלחמה. הפוליטיקה משתנה אך לדת יסודות לא משתנים. אנחנו עם של פליטים, במרחב שבו אני חיה העלימו כפרים פלסטיניים כמו טנטורה וג'בע. טנטורה הפך לחוף דור. אני שואלת, האם הפכנו לשוליים בגלל שאנחנו מוסלמים? גם בחברה הערבית הדור הצעיר לא יודע מהי פלסטין האמתית.

53 שם.

54 שם.

לדבריה, השלום היחיד בישראל הוא בין שני צדדים שאין ביניהם יחסי כוח שווים. 'אנחנו בעיני הצד השני רועי צאן, והם בעינינו חיילים על טנק. אנשים מחפשים ביטחון, אך השלום הוא שלום של חומס פול'.⁵⁵

סאמיה ביקורתית מאוד ומבחינה בין שלום אמתי לשלום מדומיין. שלום אמתי מבחינתה מבוסס על יחסים שווים בין שני הצדדים, שלום מדומיין הוא בין שני צדדים לא שווים, אחד חזק – היהודים, והאחר חלש, כבוש – הפלסטינים.

מרים, בת 25, פעילה צעירה מבאקה אל־ע'רִבִּיָה, חשבה שכדי לדבר על שלום צריך לדבר קודם כול על מהות הסכסוך. על אף הנושאים המשותפים ליהודים ולמוסלמים, היא שאלה:

על מה אנחנו מסתכסכים? על הארץ הקדושה הזו? כל אחד רואה אותה כשלו. כדי לחיות בארץ צריך לשלוט בה. לכל צד יש את התירושים משלו. זה לדעתי שורש הקונפליקט. הדתות קוראות לשלום, אבל אנחנו כבני אדם לא הולכים בדרך הדת. בדת אסור לרצוח. באסלאם לרצוח נשמה זה יותר קשה מאשר הריסת הכעבה שבמכה. אותו דבר בתורה.⁵⁶

מדבריה של מרים אפשר להסיק שבעיניה הדת אינה מעודדת מלחמה, ויחסי השלום אינם קשורים לדת אלא מדובר בסוגיה פוליטית, שנוגעת לשליטה בארץ.

מהראיונות עולה גם שהמשתתפות היהודיות קיוו ליצור שיח של שלום דרך המפגשים. כך ליזה מפתח תקווה, אשר למדה ספרות, תלמוד ופילוסופיה יהודית באוניברסיטת בר־אילן, והגדירה את עצמה אורתודוקסית ליברלית. היא השתתפה במפגשים אחדים של שיח בין־דתי ואמרה:

אני מאמינה שכל מפגש אנושי מייצר קשרים, ואף פעם אי אפשר אחר כך לדעת מה יצא מהקשרים האלה. מבחינתי להשקיע במפגש אנושי ובהיכרות זה דבר שאני מאמינה בו. גם אם לא נצליח לצאת כולנו צוחקות, אז טוב, הינה יופי, הבאנו את השלום, אז לא הבאנו את השלום עדיין, ויכול להיות שזה ייקח הרבה זמן. המפגש האנושי מאפשר את היכולת לאט לבנות גשר, וגשר לא בונים ביום אחד. בסוף כולנו בני אדם, לכולנו יש משפחה, יש ערכים מאוד דומים, גם ביהדות וגם באסלאם. הערכים של משפחה הם מאוד שונים מאשר בחברה המערבית, יש כל מיני ערכים של כבוד, האמונה באלוהים, המחויבות לאידאליים, שיש כל כך הרבה דברים שהדתות שלנו דומות בהם. ודווקא קודם כול בדברים שקשורים לבן אדם ולא במישור הלאומי, אלא במישור האנושי והאיש.⁵⁷

גם מרים חשבה כך: 'יש בינינו דברים רבים שהם משותפים. אנחנו דואגים לילדים שלנו. חשוב לנו שלום הבית, חוששים רבות מפירוק המשפחה'.⁵⁸ מרים דיברה על שפה משותפת

55 ריאיון שערכה סלוא עלינאת עם סאמיה, 22.4.2019.

56 ריאיון שערכה הנ"ל עם מרים, 12.11.2019.

57 ריאיון שערכה לילא עבד רבו עם ליזה, 18.12.2018.

58 ריאיון שערכה סלוא עלינאת עם מרים, 12.11.2019.

שנוצרת במפגשים, לדבריה 'הנשים דיברו במונחים של שייכות, לאום ומולדת', וזכרה באחת הקבוצות שהמשתתפות בה חששו לדבר על דברים קשים:

לא רצו לגעת בפצע [...] אלא בדברים המשותפים – מעמד הנשים, משפחה, נישואין וגירושין [...] פחדו מפיצוץ המפגש. הנשים התחברו אחת לשנייה, רצו להכיר את הבן אדם היושב ממול [...] עם הזמן דיברנו על נושאים טעונים יותר כמו קדושת הארץ, התנחלויות, הפקעת קרקעות של פלסטינים. אני שיתפתי בחוויה שלי, שבהתנחלות אורית הסמוכה לנו הפקיעו שבעים דונם מאדמתו של הסבא שלי. שאלתי: 'איך מנקודת מבט דתית אפשר לקחת אדמה מאדם?' שאלתי ודרשתי שנפסיק לדבר על המכנה המשותף אלא נדבר על המציאות הקשה.⁵⁹

הניגוד בין תפיסתה של ליזה ובין תפיסתה של מרים ממחיש כיצד נופל הדיאלוג במפגש בין נשים מקבוצת הרוב ומקבוצת המיעוט, להבחנות אנליטיות ברורות אשר נובעות מהצטלבות שונה של זהויות (מגדר, דת, לאום, סטטוס, מיעוט או רוב). ליזה מציעה, באמצעות הדגשת הערכים המשותפים והמישור האנושי, תפיסה של בניית שלום 'מלמטה' שמבוססת על האפשרות להפריד זמנית בין הממד הדתי-מגדרי לממד הלאומי (כחלק מקבוצת הרוב), ובכך להתמקד בחיבור אישי מגשר. מנגד, מרים מבקשת לערער על ההבחנה הזאת: עמדתה מייצגת הצטלבות, ובה אי אפשר להפריד את הזהות הלאומית (כמיעוט הנמצא בכיבוש) מהזהות הדתית והאנושית. לכן היא מציבה תנאי ברור של צדק דתי-פוליטי ושוויון כוחות כבסיס הכרחי לכל שלום. דרישתה לדון במציאות הקשה של הפקעת קרקעות היא הצהרה, אשר מעידה בצורה מובהקת שהצטלבות הקיום, כלומר חייהן של הנשים המוסלמיות כמיעוט מחייבת בחינה מתמדת של יחסי הריבונות והשליטה, ואינה מאפשרת להן להסתפק בשיח האנושי או הדתי והטהור שהמשתתפות היהודיות מציעות.

מן הראינות עלה כי המשתתפות היהודיות והמוסלמיות הדגישו את תפקידן כאימהות בחינוך הדור הצעיר לפי ערכים של שלום. גישה זו, שמדגישה את השלום כחלק מתפיסה דתית, מציעה מודל ייחודי לבניית שלום מעבר למשא ומתן מדיני, פוליטי ורשמי. גישה זו נוגעת לעולמם של אנשים פרטיים, גברים ונשים מן השורה ('מלמטה למעלה'), שרואים בדת מסגרת-על ליחסים בין בני אדם. עוד עולה מהראינות כי הנשים נטו להדגיש את החיבור בין שלום מן הבחינה האישית ובין שלום בין הדתות והעמים. עם זאת, היו נשים שכן רצו לקדם סדר יום פוליטי דרך שיח בין-דתי, מתוך הבנה כי דת היא גורם חשוב ביישוב סכסוכים (ראו לעיל, סוגיית המניעים הפוליטיים שעלתה במפגשים).

רגש, לבוש ופוליטיקה של סולידריות

המשתתפות המוסלמיות והיהודיות דיווחו על חוויה חזקה דומה שהייתה להן. אלה ואלה התחברו לחוויתן כנשים דתיות שמקיימות אורח חיים דתי במדינה שיש לה גם צביון חילוני.

כל המשתתפות הסתקרונו לדעת איך מתנהלים חיים דתיים של אישה בקבוצה האחרת, כלומר איך יכולה אישה דתייה מוסלמית או יהודייה להתנהל במרחב שהוא דתי וחילוני בעת ובעונה אחת. במפגשים הצביעו המשתתפות על החזקה האישית שלהן, שסייעה להן להתמודד עם תגובות חברי קבוצת השייכות שלהן, למשל בעניין השיח הבין-דתי. מצד אחד כולן הצניעו את התנגדות החברה ודיברו על תמיכת המשפחה בהשתתפותן בשיח זה. מצד אחר הן ציינו כי הסתייגות החברה שהן באו ממנה לא מנעה מהן מלהמשיך להשתתף במפגשים.

בהיותן נשים דתיות, סוגיית הלבוש ושאלת הצניעות הייתה מרכזית בשיח שלהן בקבוצה ובשיחות האישיות שניהלו ביניהן. הנשים המוסלמיות הדתיות שהתראיינו למחקר עטו חג'אב, כלומר הקפידו על הלבוש לפי חוקי האסלאם וכיסו את ראשן. מבחינת כיסוי הגוף היה שוני בין הנשים המוסלמיות, מקצתן לבשו שמלות, ואחרות – מכנסיים. המשתתפות היהודיות, שכמה מהן הגדירו את עצמן פמיניסטיות דתיות, ואחרות – גם כנשים אדוקות, לבשו בגדים לפי השיוך הדתי שלהן: אורתודוקסיות, רפורמיות, ליברליות. כמה חבשו כיסוי ראש וכמה לא הקפידו על כיסוי ראש כנדרש הלכתית. בקרב המשתתפות התעוררה סקרנות בדבר הלבוש, הן במרחב הביתי הן במרחב הציבורי והדתי.

בעיניה של ליזה, סוגיית הלבוש הדתי הייתה מרתקת במיוחד:

פתאום שמתי לב שאני מסתכלת על נשים עם חג'אב ואומרת רגע, אולי אני מכירה אותן, וגם למשל שיחות שהיו לנו, נגיד היה מאוד מצחיק המקום של היחס לצניעות [...] אני תמיד הדתייה עם השרוולים והזה [...] אבל באופן יחסי למוסלמיות הן התפלאו עלינו, הם אמרו לנו מה, השרוולים שלכם קצרים והחצאיות שלכן קצרות, אצלנו זה עד המרפק ועד הברך [...] זה בכלל היה לנסות להסביר לנשים מוסלמיות למה מותר ללכת עם משהו שנראה כמו השיער, כי זה משהו אחר כי באמת ביהדות. כיסוי ראש קשור רק לנשים נשואות [...] זה מאוד חיבר שאנחנו כולנו נשים ומתמודדות עם דברים דומים.⁶⁰

ליזה הצביעה על עוד קושי של נשים דתיות, והוא הבדיקות המשפילות בנמל התעופה. היא סיפרה שבאחת הנסיעות לאירלנד עם הקבוצה המוסלמית היא חוותה בדיקה משפילה בנמל התעופה:

בשדה התעופה באיסטנבול, בגלל שלא רציתי להוריד את הכובע שלי, אז עשו עליי חיפוש גופני מאוד משפיל וזה היה חוויה מאוד קשה, ולא רק לי אלא לעוד נשים [...] אז פתאום הבנתי מה מרגישה אישה מוסלמית ב[נמל התעופה] בן-גוריון [...] וזה גם משהו שאני מרגישה שחובה שלי בתור אישה יהודייה דתייה להשמיע קול ולהגיד אני מבינה ומזדהה, וחייבים לדבר על זה, חייבים לצעוק על זה שגם אם יש ביטחון, אני מבינה את הצרכים של הביטחון, אח שלי נפצע בפגיעה כשהתפוצצה עליו מחבלת מתאבדת, אז זה לא שנשים לא עושות פיגועים, יש, ועדיין הרגישות

האנושית והרגישות הדתית חייבת להיות בסובלנות הדתית [...] והחג'אב, אי אפשר להחביא שום דבר בחג'אב, זה לא יכול להיות, אנחנו חייבים להבין את המחיר הכבד של ההשפלה הזאת, המחיר הכבד של שנאה. צריך לעשות כל מאמץ להימנע מזה, שבעצם בן אדם מושפל רק בגלל שהוא דתי, רק בגלל שיש לו מראה דתי. אז זה משהו שאני כאישה דתייה יכולה להבין יותר מכל גבר חילוני, לא משנה עד כמה הוא בעד שלום.⁶¹

ליזה כרכה יחדיו כמה סוגיות בעיצוב זהותה הדתית היהודית ויחסה לנשים מוסלמיות. הסוגיה הראשונה קשורה ללבוש הדתי, שמהווה מכנה משותף בין נשים דתיות – יהודיות ומוסלמיות. בשתי הקבוצות הלבוש הדתי הצנוע הוא ביטוי חשוב בזהותן הדתית של הנשים, וכל המשתתפות מקבלות עליהן את המצווה הדתית, אף שיש הבדלים בקיום המצווה הן בין הקבוצות הן בתוך הקבוצות. הלבוש הדתי הוא גם מקור להזדהות. ליזה כאישה יהודייה דתייה חוותה השפלה בנמל התעופה, ובעקבות זאת הבינה שאסור להשפיל נשים דתיות בגלל הלבוש שלהן. היא השליכה מהמקרה שלה על החוויה של נשים מוסלמיות דתיות שמושפלות בנמל התעופה בן-גוריון.

אף על פי כן, כאישה ישראלית ליזה מזדהה עם מדינת ישראל ועם שיקוליה הביטחוניים. היא אינה רואה סתירה בין היותה אזרחית יהודייה במדינת לאום ישראלית ובין הזדהותה עם נשים מוסלמיות שמשתייכות לקבוצת המיעוט. ממד אחר של החג'אב בא לידי ביטוי בדבריה כמשתתפת בקבוצות דיאלוג בין-דתי:

כאישה דתייה שהולכת ברחוב במקום שהוא לא-דתי, נגיד בתל אביב או משהו כזה, אז את מזהה עוד אישה עם כיסוי ראש, את ישר מסתכלת אם אולי את מכירה אותה, כי את מרגישה איזו שייכות או קשר. כשאני רואה אישה עם חג'אב, ואני פתאום מסתכלת רגע אולי יש מישהי שאני מכירה, וזה לא היה יכול לקרות קודם כי לא הכרתי קודם, ופתאום יש איזה תנועה נפשית כזאת שאת רואה מישהי שנראית מוסלמית, ואת אומרת יכול להיות שהיא מהמעגלים החברתיים שלי, וזה מייצר איזה תנועה בנפש. בהגדרה כל מישהו שנראה מוסלמי לא יכול להיות שיש לי קשר אליו, זה אחרת מאשר עם אישה שנראית מוסלמית, אני אומרת רגע אולי היא החברה שלי, אז זה כבר משהו שהוא מאוד משמעותי.⁶²

מדבריה של ליזה עולה כי ההיכרות שלה עם מוסלמיות ועם הלבוש שלהן יצרה הזדהות שחרגה מהמפגשים אל חיי היום-יום. מדובר בשינוי שחל בה בעקבות המפגשים. דבריה ממחישים את השפעת ההיכרות הבין-אישית על היכולות של האדם לזהות אנשים במרחב, גם אם מדובר בזרים, ולהזדהות עמם או להרגיש חיבור אליהם. היא קראה לשינוי זה 'תנועה בנפש'.

61 שם.

62 שם.

חויות משותפות בנושא הלבוש הדתי, ובייחוד ההשפלה שהרגישה ליזה בנמל התעופה כשסרבה להסיר את כיסוי הראש שלה, אינן רק אירוע אישי-רגשי עבורה אלא אירוע בעל השלכות מרחיקות לכת על תפיסותיה הפוליטיות. מקרה זה יצר הזדהות פוליטית-דתית מידית בינה ובין הנשים המוסלמיות, החוות השפלה דומה בנמל התעופה בן-גוריון. ההזדהות הזאת, המעוגנת בחוויה הגופנית של הפיקוח הדתי במרחב הביטחוני, הופכת את הצניעות שבכיסוי הראש מנושא הלכתי-אישי למכנה משותף פוליטי, שמאפשר מתיחת ביקורת על הממסד הביטחוני ועל המדינה. בכך הצניעות משמשת כלי סוכנות (agency) של נשים, המערער לא רק על הפרשנויות הפטריארכליות אלא גם על הנורמות הביטחוניות במרחב החילוני. ליזה, המזדהה כאישה יהודייה דתייה, מרגישה חובה להשמיע קול אשר מביע אמפתיה והבנה ומדגימה כיצד הדיאלוג מביא ל'תנועה בנפש' המשנה את דפוסי הזהויות ויוצר הזדהות בין-דתית מגדרית.

סוגיה אחרת היא הביקורת שמתחזה ליזה על מי שהגדירה כשמאל בישראל, אשר נחשב בעיניה זרם חילוני שאינו יכול להכיל חוויות של נשים דתיות. בטענותיה מובלע המסר שהימין הישראלי יכול להכיל את הדתיים יותר מאשר יכול לעשות זאת השמאל הישראלי משום שהימין הישראלי קרוב יותר בעיניה לזרם הדתי. ליזה מצביעה בכך על אמירה פוליטית מרכזית בשיח הבין-דתי. האמירה הזאת חזרה גם בקרב נשים דתיות אחרות, יהודיות ומוסלמיות.

נבילה, עורכת הדין מכפר קאסם, התייחסה לשיחות עם הנשים היהודיות על הלבוש:

דיברנו על כיסוי הראש ועל ההבדלים בין הנשים בשתי החברות בכיסוי הראש. מדובר בעולם ומלואו שלא נחשפתי אליו מספיק [...] דיברנו על הניקאב [רעלה שנשים מוסלמיות מסורתיות עוטות] והקשר בין ניקאב לטרור [...] גיליתי עד כמה אנחנו לא מכירים את היהודים ועליתי על הדעות הקדומות, שרובן שליליות, עליהם [...] שהם שונאים אותנו ורוצים להרוג אותנו. מצד שני, עם הזמן התחלתי להבין שיש מכנה משותף בינינו ובין היהודים הדתיים יותר מאשר עם היהודים החילונים. פתאום התחלתי להפנים שמי שיותר מכבד אישה מוסלמית דתייה הוא דווקא אדם חרדי. מבחינתי העניין זה לא דתי אלא לאומי. אצל החרדים החיבור הוא לא למדינה, הם לא לאומיים, אלא הם מחוברים לבני האדם. חיי האדם הם חשובים יותר מקדושת האדמה.⁶³

דבריה של נבילה איששו את דבריה של ליזה בכל הקשור לחוויה המשותפת ולקרבה שנוצרה בין מוסלמיות ובין יהודיות, ובסופו של דבר נקלטה כמסר פוליטי ולא רק כמסר דתי. במילים אחרות, המשתתפות הבינו את הפוטנציאל הפוליטי הטמון בקרבה האישית והבין-אישית ביניהן. נבילה הוסיפה רובד בשיחה על הלבוש הדתי, והוא הדעות הקדומות שיש למוסלמיות על יהודיות, ולהפך. אחת הסוגיות הייתה הניקאב, הנקשר לטרור בעיני

המשתתפות היהודיות, ותפקידן של המוסלמיות היה להסביר להן שזהו לבוש דתי, ואין לו כל קשר לטרור.

המונח 'צניעות' נחקר רבות ומזוויות תאורטיות שונות. בין השאר נחקרו פרקטיקות של צניעות בקרב נשים יהודיות ומוסלמיות דתיות ונערכה השוואה ביניהן. לפי גישה רווחת במחקר, צניעות היא כלי דיכוי, פיקוח ושליטה מצד הגברים בגוף הנשים, בהתנהגות שלהן, בדימוי שלהן כנשים שמפתות גברים.⁶⁴ עם הזמן התפתחה גישה חדשה, שבחנה את הצניעות מנקודת מבט של נשים דתיות, וביקשה לבחון כיצד הן חוות את הצניעות שלהן, מה הן המשמעויות שהן מייחסות לה ואיך הן משתמשות בצניעות כדי לאתר מוסכמות ודעות קדומות בנוגע אליהן.⁶⁵

המחקר שלנו מתחבר לגישה הזאת במחקר, הבוחנת את נקודת המבט של הנשים הדתיות בדבר הצניעות. מן הראיונות עם הנשים, הן היהודיות הן המוסלמיות, עולה כי הן רואות בצניעות ערך עליון, והיא תרמה ליצירת מכנה משותף ולחיבור ביניהן, בלי קשר לקוד הלבוש המקובל בכל אחת מן הדתות. במפגשים שימשה הצניעות קטגוריית זהות משותפת הן לנשים יהודיות הן לנשים מוסלמיות. ממצא זה מראה כי צניעות היא פרקטיקה שיכולה לתרום לקידום שיח בין-דתי בקרב נשים דתיות, בהשוואה לשיח בין נשים חילוניות או שיח בין גברים חילוניים בני דתות שונות שאינם חולקים מכנה משותף.

64 Tamar El-Or, 'The Length of Slits and the Spread of Luxury: Reconstructing the Subordination of Ultra-Orthodox Jewish Women through the Patriarchy of Men Scholars', *Sex Roles*, 29, 9-10 (1993), pp. 585-599; Helen Watson, 'Women and the Veil: Personal Responses to Global Process', in: Akbar S. Ahmed and Hastings Donnan (eds.), *Islam, Globalization and Postmodernity*, Routledge, London & New York 1994, pp. 137-147; Lucy Barrie, 'Can Religious Modest Dress be Included in the Feminist Project', *Plurality*, 1 (2024), pp. 1-28

65 Lea Taragin-Zeller, 'Modesty for Heaven's Sake: Authority and Creativity among Female Ultra-Orthodox Teenagers in Israel', *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 26 (2014), pp. 75-96; Saba Mahmood, *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*, Princeton University Press, Princeton, NJ 2005; Hatice Altundal-Erkmen, 'Comparing Modesty in Orthodox Jewish Women and Muslim Women in the U.S', PhD dissertation, Indiana University, Bloomington 2022; Rivka Neriya Ben Shahr, 'Modesty Practice and Discourse within Old Order Amish and Ultra-Orthodox Jewish', *Journal of Amish and Plain Anabaptist Studies*, 12, 1 (2024), pp. 29-46; Romana B. Mirza, 'Women Undercover: Exploring the Intersectional Identities of Muslim Women through Modest Fashion', *International Journal of Fashion Studies*, 11, 2 (2024), pp. 223-241; Fatima Mernissi, *Beyond the Veil: Male-female Dynamics in a Modern Muslim Society*, Schenkman Publication, New York 1975; Anne Barnhill, 'Modesty as a Feminist Sexual Virtue', in: Sharon L. Crasnow and Anita M. Superson (eds.), *Out from the Shadows: Analytical Feminist Contributions to Traditional Philosophy*, Oxford University Press, New York 2012, pp. 115-138

הזן דתי וסמכות ממוגדרת: השכלה רשמית ככוח מצטלב בשיח הבין-דתי

עוד עלה במחקר אתגר ההשכלה הדתית הרשמית של המשתתפות. מפגשים בין-דתיים זימנו למשתתפות אפשרות להציג את התמצאותן בהלכות הדת, להפגין מיומנויות בניתוח טקסטים דתיים ולדבר על חוויותיהן האישיות כנשים דתיות. לעתים התאפשר לדבר על מוקדי חיכוך בעלי רגישות דתית, כמו היחס למסגד אל-אקצא – הר הבית. מפגשים שסבבו סביב נושאים של התמצאות בהלכות דת חשפו פערים בהשכלה הדתית בין המשתתפות המוסלמיות לאלה היהודיות.

הממצא בדבר הפערים בהשכלה הדתית הרשמית הוא ממצא אנליטי מרכזי במחקר זה. הוא חושף הייררכייה סמויה בשיח הבין-דתי ומצביע כיצד הפער משפיע על הסמכות (authority) המגדרית והדתית של הנשים. התמצאות בהלכות הדת משמשת בשתי הקבוצות כוח אינטלקטואלי ומצע לביסוס סוכנות (agency) בשיח הציבורי, ואולם הנשים היהודיות היו בעלות ידע רשמי שמאפשר להן לשמש רבניות או יועצות הלכה, ואילו לנשים המוסלמיות חסרה מסגרת רשמית מקבילה. פער מבני זה יצר בשיח סמכותיות של ידע בין נשים יהודיות בעלות סמכות רשמית ובין נשים מוסלמיות שנשענות על ידע דתי אך ללא סמכות דתית, ובכך השפיע על יכולתן של המוסלמיות לדבר בשם הדת ולהציע פרשנויות דתיות פוליטיות ומגדריות.

במפגשים עצמם באו לידי ביטוי הפערים בהשכלה הדתית הרשמית; המרואיינות היהודיות הפגינו ידע בהלכות הדת שלהן, ואילו המרואיינות המוסלמיות התבססו על חוויותיהן כנשים מוסלמיות ועל ידע כללי שצברו מלימוד עצמי או דרך חינוך לא רשמי. המרואיינות המוסלמיות הצהירו במפורש על הפערים בינן ובין המרואיינות היהודיות בכל הנוגע להשכלה דתית רשמית ועל השלכותיהם על המפגש ביניהן. אחת ההשלכות הייתה שלרוב הנשים היהודיות היה גם תפקיד דתי כמו רבנית, יועצת הלכה או מורה במכללה דתית (10 מתוך 14 מרואיינות), בהשוואה למרואיינות המוסלמיות שלא מילאו תפקיד דתי רשמי. שלוש מ-11 מרואיינות מוסלמיות פעלו בתור מטיפות דת (דאעיות), שתיים מהן מהפגל הדרומי של התנועה האסלאמית בישראל, ואחת מהן פעלה במזרח ירושלים מתוקף היותה אשתו של חכם דת ידוע שנמנה עם הסופים.

היפא היא אחת המשתתפות המוסלמיות שצינו במפורש את הפערים בהשכלה דתית בין המשתתפות המוסלמיות למשתתפים המוסלמים ובין המשתתפות המוסלמיות למשתתפות יהודיות. בשנים 2018-2020 היא השתתפה במפגשים מטעם ארגון Search for Common Ground. היא סיפרה:

במהלך המפגשים התחלקנו לקבוצות נפרדות של נשים וגברים, והיו לפעמים מפגשים מעורבים. במפגשים אלה נוכחתי לדעת שלגברים מוסלמים יש יותר ידע דתי מאשר לנשים המוסלמיות. הגברים יודעים יותר להסביר את הדת ומכירים את דקויות הדברים, לעומת רוב הנשים המוסלמיות שיש להן ידע שטחי בדת. אז ביקשנו השלמה של ידע ובמסגרת הפרויקט נחשפנו למרצים חיצוניים שהכשירו אותנו בנושאים שלא ידענו מספיק עליהם. הגברים שהשתתפו במפגשים היו חכמי דת או פעילים מובילים

בפלג הדרומי של התנועה האסלאמית, או אימאמים במסגדים [...] כשנפגשו עם הנשים היהודיות הפערים היו בולטים עוד יותר, לכל הנשים בקבוצה שלי היו תארים אקדמיים בתחומים דתיים כמו רבנות. לנשים היהודיות הייתה השכלה וידע ויש להן הכשרה מקצועית דתית. בקבוצה שלנו הופתעתי מהבקיאות שיש להן בפרטי הפרטים בתחומים דתיים. כולנו בקבוצה הרגשנו את זה.⁶⁶

פערים אלו אינם מקריים; הם תוצאה של מסלולי הצטלבות שונים של דת ולאום בישראל. הנשים היהודיות רכשו השכלה דתית מתקדמת רשמית (רבנות, פסיקת הלכה) לאחר מאבק פמיניסטי דתי פנים-קבוצתי ששורשיו בשנות השבעים ואשר נועד לשבור את מונופול הידע הגברי בתוך האורתודוקסיה המודרנית. הישג זה הקנה להן סמכות דתית-מגדרית שנתפסת כלגיטימית בשיח הבין-דתי. לעומת זאת, בקרב הנשים המוסלמיות, היעדר מסלול רשמי לרכישת השכלה דתית הוא במידה רבה תוצר של פגיעה מבנית לאומית: הקמת מדינת ישראל הביאה למחיקת מוסד הווקף שמימן את החינוך המוסלמי, לניתוק ממקורות הידע האסלאמי בעולם הערבי ולצמצום החינוך הדתי בבתי הספר הערביים. לפיכך, המאבק היהודי הוא מאבק פנים-דתי על כוח, ואילו היעדר גישה להשכלה מוסלמית מתקדמת הוא תוצאת המאבק הלאומי, שהותיר ריק בנגישות אליה (בקרב גברים ונשים כאחד),⁶⁷ ובכך החליש את בסיס הסמכות של הנשים המוסלמיות במפגשים.

ההסבר לפערים בהשכלה דתית רשמית טמון בכך שבקרב מוסלמים בישראל אין חינוך דתי ממלכתי כמו שנהוג בקרב יהודים דתיים. מערכת החינוך הציבורית בישראל נחלקת לשתיים: האחת – מערכת החינוך העברית, ובה תת-מערכות – החינוך הממלכתי, החילוני, החינוך הממלכתי-דתי וזה החרדי; והאחרת – בתי הספר ברובד הנמוך ביותר, תלמידים מהמיעוט הערבי פלסטיני בישראל לומדים בהם.⁶⁸ בבתי ספר אלה לומדים התלמידים

66 ריאיון שערכה סלוא עלינאת עם היפא, 5.12.2019.

67 מכללות השריעה בירושלים, בקלקיליה, בחברון ובשכם הציעו מסלול לימוד פורמלי לנשים מוסלמיות שרצו לרכוש השכלה דתית. משנות השמונים גבר הביקוש להשכלה דתית בקרב מוסלמיות אזרחיות ישראל. לאחר חתימת הסכמי השלום בין ירדן לישראל בשנת 1994 נפתחו שערי מוסדות ההשכלה הגבוהה בירדן לסטודנטים פלסטינים אזרחי המדינה, שהתחילו ללמוד בהם במגוון תארים. אחד מהם היה לימודי השריעה לתארים מתקדמים. רוב מי שרכשו תואר דוקטור בשריעה מאוניברסיטאות בירדן היו גברים, מיעוטם נשים. מכללת השריעה האסלאמית באום אל-פחם נוסדה ב-1989-1990 כדי להכשיר אימאמים ודרשנים במסגדים, ולאפשר לבוגריה להמשיך בלימודים מתקדמים בחקר הדת והמסורת. המכללה לא קיבלה הכרה מטעם המועצה להשכלה גבוהה בישראל. חוגים אחרים לשריעה נפתחו באקדמיית אלקאסמי בבאקה אל-אער'ביה ובמכללה לשריעה בכפר ברא, כדי להכשיר מורים להוראת דת האסלאם בבתי הספר. לעיון נוסף באתרי המכללות, ראו: <https://www.qsm.ac.il/about/>; <https://acdbra.com/>; ללא שם מחבר, 'מן נחן? תאסיס אל-כלייה ואהדאפהא' [من نحن؟ تأسيس الكلية وأهدافها, مجلس الإسلامي للإفتاء بيت المقدس] [היכרות עם המועצה האסלאמית לפסקי הלכה], אל-מג'לס אל-אסלאמי ליל-אפתאא בית אל-מקדס, ללא ציון שנה, <https://www.fatawah.net/Content-96>.

68 לאחר הקמת מדינת ישראל פחת בחדות מספרם של בתי הספר הפלסטיניים הפרטיים, מסיבות

לימוד חלקי, מוגבל ובסיסי, והדבר מצמצם את סיכוייהם לעתיד ומשמר את אי-השוויון החברתי-כלכלי הקיים בחברה הישראלית.⁶⁹

לנשים יהודיות דתיות מסלולי הכשרה דתית מסודרים, והן לומדות בבתי ספר ממלכתיים דתיים. לאחר סיום הלימודים בבית הספר הן יכולות ללמוד באחת המדרשות ללימודי תורה כדי להעשיר את בקיאותן בהלכות הדת שלהן וגם כדי לקבל הסמכה לרבנות. כאמור, שורשי השינוי במונפול על השכלה דתית התרחשו בשנות השבעים של המאה הקודמת, ובשנות התשעים עלה מספרן של הנשים היהודיות הדתיות שביקשו ללמוד לקבלת תואר ברבנות. וכך בעשור האחרון של המאה ה-20 נכנסו נשים לבתי הדין הרבניים בתפקיד טוענות רבניות, והן דנו בסוגיות שקשורות לנשים, כמו גירושים ופריון. הטוענות קיבלו הכשרה תורנית ומקצועית, ולימים גם הכרה ציבורית ודתית במעמדן ובהכשרתן.⁷⁰ לנשים מוסלמיות אין אפשרות כזו מבחינה רשמית. אמנם התנועה האסלאמית על שני פלגיה הציעה הכשרה דתית להטפת דת (דעוה), אבל ללא מעמד של פוסקת הלכה.⁷¹

לורה מתחה ביקורת על נשים מוסלמיות חסרות השכלה דתית שהגיעו למפגשים: 'בהרבה מאוד פעמים הנשים שאני פגשתי מהצד השני לא היו דתיות, או שהן הציגו את עצמן כדתיות, אבל לא עניין אותן לדבר על הדת'.⁷² היא הסבירה כי להבדיל מגברים

אחדות: הראשונה, הירידה במספר הפלסטינים תושבי הערים, שרובם היו לפליטים בארצות ערב השכנות. השנייה, מדינת ישראל ביטלה את מוסד הווקף האסלאמי, שמימן עד אז את בתי הספר המוסלמיים הפרטיים ופיקח על פעולתם, ובכך חיסלה למעשה את מערכת החינוך כולה. השלישית נובעת מן הירידה במעורבות אירופה בניהול בתי הספר הנוצריים לאחר תום המנדט הבריטי. לפריטים נוספים, ראו: Sami Khalil Mar'i, *Arab Education in Israel*, Syracuse University Press, New York 1978; Majid Al-Haj, *Education, Empowerment, and Control: The Case of the Arabs in Israel*, State University of New York, Albany 1995.

שלמה סביסקי, **חינוך בישראל – מחוז המסלולים הנפרדים**, ברירות, תל אביב 1990; Ismael Abu-Saad, 'Education as a Tool for Control vs. Development among Indigenous Peoples: The Case of Bedouin Arabs in Israel', *Hagar: International Social Science Review*, 2, 2 (2001), pp. 241-259; במזרח ירושלים נותרו בתי הספר של הווקף על כנם עד היום, והם נמצאים בפיקוחו של השלטון הפלסטיני. במסגד אל אקצא נשים נחשפות להלכות הדת דרך מסאטב אל עלם (חצרות הידע), ששם נערכים שיעורי דת לנשים מוסלמיות ממזרח ירושלים ומישראל שמגיעות למסגד. בכפרים הסמוכים לירושלים נשים משתתפות בשיעורי דת במסגדים דרך דאעיתא. להרחבה ראו: Laila Abed Rabho, *Why I left School: Voices of Palestinian Dropouts in East Jerusalem*, Israel Academic Press, Jerusalem 2016; Ismael Abu-Saad, 'Separate and Unequal: The Role of the State Educational System in Maintaining the Subordination of Israel's Palestinian Arab Citizens', *Social Identities*, 10, 1 (2004), pp. 101-127.

70 רונית עיר-שי ותניא ציון וולדקס, 'הפמיניזם האורתודוקסי המודרני בישראל – בין נומוס לנרטיב', **משפט וממשל**, טו (תשע"ג), עמ' 37-39.

71 סלוא עלינאת עאבר, 'מהעצמה להנהגה: נשים בתנועה האסלאמית בישראל (1980-2013)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2015, עמ' 125-138.

72 ריאיון שערכה לילא עבד רבו עם לורה, 8.10.2018.

בעלי תפקידים דתיים רשמיים, נשים מתקשות יותר לבסס את סמכותן לדבר על סמך ידע והשכלה דתית. היא הדגישה כי הן באסלאם הן ביהדות, השכלה דתית מעמיקה הכרחית ומחייבת שנים רבות של השקעה וכי הצהרה על 'דתיות בלב' אינה מספקת.

האמירות של לורה ושל משתתפות יהודיות אחרות העידו על פערים בהשכלה דתית בין המשתתפות המוסלמיות למשתתפות היהודיות. הביקורת שלה היא בשני כיוונים: האחד – ביקורת על הנשים המוסלמיות שלא רכשו השכלה דתית, שמבחינתה השפיע על השיח עם המשתתפות היהודיות; האחר – ביקורת על גברים מוסלמים דתיים שהנהיגו את השיח הבין-דתי וייצגו את הקבוצה שלהם. הגברים המוסלמים השתלטו על השיח, והנשים המוסלמיות הרגישו לא נוח לדבר בשם הדת.

נגה, אחת המשתתפות, דתייה נשואה מירושלים בעשור השישי לחייה, בוגרת מערכת החינוך הדתי בארצות הברית, ביטאה תביעה פמיניסטית לפיה נשים מוסלמיות כיהודיות צריכות לרכוש השכלה דתית רשמית:

נשים [דתיות יהודיות] רוצות להיות רבניות והן מבינות שהכוח בא מאנשים שמחזיקים בידע זה בכל העולם הדתי, לא רק היהודי, כאילו יש הרבה כוח במנהיג דתי שמחזיק את הקוראן או את התנ"ך או את הברית החדשה [...] ההשכלה הגבוהה פתאום פתחה את הדלתות שלה לנשים [...] הן רוצות להיות שוויוניות בחינוך ושוויוניות במשכורת ושוויוניות בחברה.⁷³

לדעתה, כדי לבנות חברה שוויונית 'צריך לדבר עם גברים מנהיגים ורבנים ממבט נשי, וגם ללמד טקסטים שאף פעם אישה לא למדה ולימדה. להוסיף [לשיח] את הקולות שלהן – של הנשים'.⁷⁴

דעה זו מתחברת לתביעותיהן של פמיניסטיות דתיות יהודיות ומוסלמיות בישראל וברחבי העולם, המבקשות שוויון וצדק מגדרי ברוח הדת. ההנחה היא שגישה שוויונית של גברים ונשים לטקסטים דתיים ולהלכות הדת מאפשרת לנשים דתיות להביא לידי ביטוי פרשנויות המקדמות את מעמדן בחברה. מהראיונות עם המשתתפות היהודיות והמוסלמיות אפשר ללמוד על המודעות של אותן נשים לחשיבות ההשכלה הדתית בעיצוב תודעתן של נשים. למעשה, המפגשים עצמם חשפו את הנשים המוסלמיות לצורך ללמוד לעומק את הדת שלהן. במספר קבוצות שיח לימדו מוסלמים מוסלמים את הנשים שיעורי העשרה כדי להדביק את הפערים; אולם מדובר בפערים מוכנים שאי אפשר לגשר עליהם אלא באמצעות בנייה מחדש של מערכות חינוך דתיות שוויוניות. ממצא זה רב-חשיבות להבנת הדינמיקה הכללית בשיח הבין-דתי. אמנם המפגשים מקדמים מודעות, אך אינם יכולים לפתור את הפערים הנגזרים מהסכסוך הלאומי ומן אי-השוויון המגדרי במוסדות הדת, ובכך ממחישים את גבולות השפעת הסוכנות של הנשים בבניית שלום.

73 ריאיון שערכה הנ"ל עם נגה, 17.1.2019.

74 שם.

סיכום: הצטלבויות של דת, לאום, מגדר ושיח על שלום

המשתתפות במחקר, נשים דתיות, מוסלמיות ויהודיות, מצאו עניין ומשמעות עמוקה בדיאלוג הבין-דתי. בפעילותן במפגשים אלו הן חוו חוויות אישיות וקבוצתיות, ואלה העצימו את זהותן הדתית והלאומית. אף שלא חל שינוי ממשי בעמדותיהן הפוליטיות והדתיות בנוגע לסכסוך, נרשם שינוי מהותי בעמדותיהן כלפי 'האחר'. שינוי זה התבטא בשבירת מחסומי פחד ודעות קדומות והוביל להניעה מוגברת ליצור קשרים ולהידבר עם הצד האחר. מוטיבציה זו נבעה משילוב של מניעים אישיים ומניעים פוליטיים.

הבחירה של נשים אלו להשתתף בשיח הבין-דתי היא מעשה של פמיניזם דתי הפועל ככוח טרנספורמטיבי.⁷⁵ הנשים מפרשות מחדש את מקומן במסגרות דתיות, הן קוראות ומפרשות יחד טקסטים ודנות במסורות דת מתוך חמלה, צדק וכבוד הדדי, ובכך מוציאות אל הפועל את הכוח המובנה בדת לקדם שלום. הן מערערות על מוסכמות פוליטיות שרוואות בדת גורם מפלג בסכסוך וממחישות כי אין סתירה בין היותן נשים דתיות לשאיפתן לשלום. בכך הן מציגות מודל חדש, של אזרחות ממוגדרת,⁷⁶ אשר מערער על התדמית הציבורית של נשים דתיות כאזרחיות לא מתאימות למרחב הציבורי. הן ממחישות כיצד חובתן הדתית מניעה אותן לשלום וכי הדת עצמה אינה חסם אלא כלי לפיוס.

ראוי לציין כי הגדרת השתתפות בשיח בין-דתי כפמיניזם דתי היא פרשנות אנליטית של מחברות המאמר, המבוססת על המהלכים הטרנספורמטיביים של המשתתפות. בפועל המרואיינות היהודיות-דתיות אכן השתמשו במונח 'פמיניסטיות דתיות' כדי לתאר את עצמן ואת מאבקן לרכישת השכלה דתית וסמכות דתית. לעומת זאת, המשתתפות המוסלמיות נמנעו מלהגדיר את עצמן כפמיניסטיות (בשל משמעות הלואי השלילית של המונח), והעדיפו לדבר במונחים של אקטיביזם דתי והטפה דתית, המכוונים לצדק חברתי ולשוויון לאומי. בכך אנו חושפות במחקר גרסה מצטלבת של פמיניזם דתי המיושמת אחרת בשתי הקהילות: אקטיביזם שפועל לקידום מעמדן ופרשנותן של נשים במסגרות הדתיות והלאומיות.

המפגשים הבין-דתיים שימשו מסד לבניית קשרים אישיים המבוססים על אמון והבנה הדדית, אשר חוצים פערים דתיים ולאומיים. הנשים שהשתתפו בהם, אף שאינן עוסקות

Sonya Sharma and Dawn Llewellyn, 'Introduction to Special Issue on Religion and Feminism', *Feminist Encounters: A Journal of Critical Studies in Culture and Politics*, 9, 1 (2025), pp. 1-5

76 אזרחות ממוגדרת אינה רק שאלה של אילו זכויות יש לנשים בחוק, אלא איך וכיצד הזכויות והחובות הללו מובנות, מיושמות, מגבילות או מעצימות נשים וגברים בחיי היום-יום, לפי התפקידים החברתיים המצופים מהם. ראוייה אבו רביעה עוסקת באזרחות ממוגדרת בקרב נשים בדויות מהגרב. לטענתה המדינה מפעילה כלים משפטיים באופן בררני, כך שהחוק לכאורה שוויוני, אך היישום שלו מותיר נשים בעמדת נחיתות תחת לחץ כפול: הן של המשפט הפטריארכלי הן של הדיכוי המדיני-קולוניאלי. ראו: ראוייה אבו רביעה, בתוך החוק, מחוץ לצדק: פוליגמיה, אזרחות ממוגדרת וקולוניאליזם במשפט הישראלי, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2002.

בהכרח בדיפלומטיה רשמית, יוצרות באמצעות התמקדות בחוויה האישית, בדילמות יום-יומיות ובמכנה המשותף הדתי, כלי רב-עוצמה של אמפתיה ואמון. זוהי בניית שלום 'מלמטה', המתמקדת בטרנספורמציה של מערכות יחסים בין-אישיות כבסיס לשלום רחב, והיא מוכיחה את חשיבותה גם כאשר מאמצי שלום רשמיים נכשלים.⁷⁷

מבחינת המגדר, נשים דיווחו על חוסר אמון מצד הגברים בקבוצתן. עם זאת, המחקר חשף חילוקי דעות ופערים מורכבים בין המשתתפות. מבחינת הפרט, מקצתן חוו מתח בין הקול האישי לקול הקולקטיבי. נשים יהודיות נטו להדגיש את החוויה הדתית, ואילו המוסלמיות התמקדו בחוויה הפוליטית. פערים גדולים בהשכלה הדתית הרשמית בין שתי הקבוצות בלטו גם הם כאשר המוסלמיות, אף שרבות מהן משתייכות למעמד חברתי-כלכלי גבוה, נאבקות על רכישת השכלה דתית רשמית ועל מעמדן בתוך החברה, להבדיל מהפמיניסטיות הדתיות היהודיות, הנהנות ממעמד מבוסס ומנגישות למשאבים.⁷⁸ פערים אלו בהון הדתי והחברתי, המעוצבים על בסיס הקשרים פוליטיים והיסטוריים,⁷⁹ משפיעים על מימוש שאיפותיהן הפמיניסטיות-דתיות ועל פעילותן למען שלום, ואולם הפמיניזם הדתי בשתי הקהילות שואף לערער על תפיסות דתיות ממוגדרות ולבסס מנהיגות מתוך עמדה של אמונה וסמכות.⁸⁰

על אף שהמשתתפות לא הצליחו להציע פשרות בנוגע למקומות הקדושים לשתי הדתות, הן הסכימו על השפעת השיח הדתי על היחסים בין העמים. הן הדגישו כי הסכסוך אינו דתי אלא לאומי וכי דווקא דרך הדת אפשר להגיע לשלום. השתתפותן היא מעין אקטיביזם דתי שבבסיסו אמירה פמיניסטית ופוליטית גם יחד. האמירה הפמיניסטית באה לידי ביטוי בחתירתן של כלל המשתתפות, יהודיות ומוסלמיות, לרכוש השכלה דתית ומעמד בקהילתן, והאמירה הפוליטית מתבטאת בכך שהן מאמינות כי אי אפשר להפריד דת מפוליטיקה בישראל – שתי האמירות נלוות אחת לאחרת.

לסיכום, לשיח הבין-דתי של נשים יש ערך מוסף: הוא מטפח מנהיגות דתית ופמיניסטית אשר נובעת מעצם הסכמתן לחרוג מהתלם החברתי והדתי המקובל. יצירת מרחב בטוח (safe space) במפגשים אלה אפשרה לנשים להבליט את זהותן הנשית, האישית והדתית, לחלוק חוויות משותפות ולהדגיש מוסכמות, והפחיתה את הדחף להתריס בנושאים פוליטיים, כלומר לעסוק בסוגיות רגישות אחרת משיח גברי או חילוני. אנו מראות במחקר

Abu Nimer, 'Nonviolent Voices in Israel and Palestine'; Smock (ed.), *Interfaith Dialogue and Peacebuilding*; Notter and McDonald, 'Track Two Diplomacy'

Zion-Waldoks and Irshai, 'Orthodox Feminism-Religious Egoism?'; Radford Ruether, 'The Feminist Critique in Religious Studies'

Hayward and Marshall (eds.), *Women, Religion, and Peacebuilding*; Haifaa Jawad, 'Islamic Feminism', *Hawwa*, 7, 1 (2009), pp. 1-24; Yuval-Davis, 'Intersectionality and Feminist Politics'

Margot Badran, *Feminism in Islam: Secular and Religious Convergences*, Simon and Schuster, Oxford, UK 2013; Ruth Roded, 'Islamic and Jewish Religious Feminism: Similarities, Parallels and Interactions', *Religion Compass*, 6, 4 (2012), pp. 213-224

כי מרחב זה גם אפשר לנשים למצוא את המכנה המשותף ביניהן, למשל: צניעות, כיסוי ראש, תפיסתן כאחראיות למרחב הביתי ולגידול ילדים, אף על פי שפערים וחילוקי דעות בסוגיות של פוליטיקה, מעמד ותרבות נותרו בעינם אצל הפרט ובתוך הקבוצה. הממצאים על פערי הבקאות בהלכות הדת והמאבק לרכישת סמכות (השכלה דתית), הניגוד בין שלום כהשלמה לשלום כשוויון והסולידריות המגדרית (צניעות וכיסוי ראש) – כולם תורמים לביסוס הטענה כי מרחב זה יצר מנהיגות דתית של נשים, החוצה גבולות של זהות. מנהיגות זו, המוגדרת באמצעות הצטלבות זהויות מורכבת, מתמקדת בטרנספורמציה של יחסים ובאמפתיה קבוצתית, ומוכיחה כי דתיות של נשים יכולה להיות משאב רב-ערך לבניית שלום במציאות של סכסוך מתמשך.

יש להדגיש כי את נתוני המחקר הזה אספנו בשנים 2018–2020 בהקשר פוליטי שונה מזה שהתהווה לאחר 7 באוקטובר 2023. משבר האמון בין שני העמים בעקבות המלחמה השפיע במידה רבה מאוד על השיח הבין-דתי בישראל ועל האמונה בכוחם של הדת ושל האקטיביזם הבין-דתי להשכין שלום. מגישושים ראשוניים ניכר כי חל משבר במרחבי השיח הבין-דתי, ובשיחות בלתי אמצעיות עם רבים שהיו מעורבים במפגשי שיח בין-דתי בעבר הם הטילו ספק בפוטנציאל הגלום בהם. הקשר חדש זה מדגיש את החשיבות ההיסטורית של הממצאים ואת הצורך במחקרי המשך שיבחנו כיצד הצטלבות הזהויות (דת, לאום, מגדר) של נשים דתיות ומוסלמיות מעצבת מחדש את הסוכנות ואת יכולת הפעולה שלהן בזירה של פתרון סכסוכים לאומיים ודתיים מתמשכים.

על אודות המחברות

ד"ר **סלוא עלינאת עאבד** היא היסטוריונית ומרכזת הוראה במחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה. מחקריה עוסקים בצמתים המורכבים שבין מגדר לאקטיביזם דתי ולמרחב קדוש בישראל ובמזרח התיכון. היא זכתה במלגת דן דויד להמשך לימודי הבת-דוקטורט באוניברסיטת תל אביב. אחד ממחקריה עסק בפיתוח מושג 'הפוליטיקה של ההתגרות', והוא זיכה אותה בפרס המאמר המצטיין של האגודה הסוציולוגית הישראלית לשנת 2023. ממאמריה: 'A New Struggle? Religious Muslim Women's Activism at al-Aqsa Mosque, Jerusalem', *Contemporary Islam*, 17, 1 (2025), pp. 1–21, <https://doi.org/10.1007/s11562-025-00592-1>; 'Flowing with Reality (Musaiyyara): Politics and Leadership of the Islamic Movement in Israel', *Israeli Studies Review*, 39, 1 (2024), pp. 123–140.

ד"ר **לילא עבד רבו** היא חוקרת, מרצה ומגשרת בבתי דין שרעיים בירושלים. מחקריה, שאותם ערכה כעמיתת מחקר במכון טרומן באוניברסיטה העברית בירושלים משנת 2006 עד היום, מתמקדים במפגש שבין מגדר למשפט השרעי, כמו תביעות נשים למזונות בבתי דין שרעיים, מינוי נשים שופטות ולימודי השריעה בקרב מוסלמיות בישראל. מפרסומיה:

‘בין טייבה לירושלים: על פוליגמיה וזכויות נשים בראשית שנות האלפיים’, המזרח החדש, 57 (2018), עמ’ 91-113; ‘המינוי ההיסטורי של הנשים הפלסטיניות הראשונות לבתי הדין השרעיים בגדה המערבית: שיח תקשורתי וחוויה אישית’, בתוך: היבא יזבק וליאת קוזמא (עורכות), מעמד אישי ומגדר: נשים פלסטיניות בישראל, פרדס, חיפה 2017, עמ’ 55-81 (במשותף עם יונתן גונן).

בין צבא, חברה ומשפט: הטיפול בבעיותיהם האישיות של חיילי המילואים במלחמת יום הכיפורים

ענת שטרן

תקציר

התאריך 6 באוקטובר 1973, מועד פרוץ מלחמת יום הכיפורים, חרוט בזיכרון הלאומי הישראלי. גם מועד סיום המלחמה ותוצאותיה מוכרים. לאחר שלושה שבועות של לחימה עיקשת ונועזת הצליחה ישראל להדוף את המתקפה המתואמת מולה, ובעקבות מהלכיה ההתקפיים הסכימו מצרים וסוריה לחתום על הסכמי הפסקת אש, ואלה הוחלו מ־24 באוקטובר 1973. אולם להבדיל ממה שהתקבע בציבור כסוף המלחמה בעקבות החתימה על הסכם הפסקת האש, האש לא פסקה, והמלחמה לא תמה. שימור הסכמי הפרדת הכוחות עם מצרים וסוריה דרש מחיילים רבים שגויסו למילואים בחופזה בראשית אוקטובר להישאר בשירות עוד חודשים רבים. מתוך 260,000 מגויסים שגויסו בשיא המלחמה נותרו באמצע נובמבר כ־190,000 מגויסים לשירות מילואים, והדבר גרם נטל חברתי וכלכלי גדול על ישראל. מלבד הלחימה הפעילה ושימור הכוננות נדרשו חיילי המילואים המגויסים להתמודד עם בעיות אישיות שנבעו משירות המילואים הממושך והלא צפוי אליו נקראו במפתיע. המאמר מציג את תפקידו המרכזי של צבא המילואים בתפיסת הביטחון הישראלית ובוחר את הטיפול בבעיותיהם של המשרתים במילואים במלחמת יום הכיפורים באמצעות פעולתו של מנגנון הסיוע לחיילי המילואים של הפרקליטות הצבאית, שהוקם בינואר 1974. העיון במענה המשפטי והיישומי לבעיותיהם של המשרתים במילואים מאפשר בחינה שמאירה צד לא מוכר של יחסי צבא-חברה בישראל ומדגים את חשיבות הטיפול בפרט המשרת במילואים כחלק מביסוס החוסן החברתי, שהוא אחד מאבני היסוד בתפיסת הביטחון של ישראל.

מילות מפתח: יחסי צבא-חברה, מלחמת יום הכיפורים, הפרקליטות הצבאית, שירות מילואים, תפיסת הביטחון של ישראל

* המחברת מבקשת להודות לסא"ל יזהר יצחקי, ראש תחום החדשנות וניהול הידע בפרקליטות הצבאית ומייסדו של צוות המורשת של היחידה, על סיועו הרב באיתור מסמכי ארכיון עבור המחקר.

מבוא

השעה 14:00 בשבת 6 באוקטובר 1973 – יום הכיפורים – חרוטה בזיכרון הקולקטיבי הישראלי. שזורים בה צילי הסירנות שהחרידו את שלוות היום הקדוש, רעש המטוסים שהמריאו לגיחות הפצצה והארטילריה שהרעידה את האדמה, שעטת הטנקים אל העמדות, מראות הגיוס החפוז של הלוחמים, ההפתעה שנבעה מנקיטת היוזמה של מדינות ערב נגד ישראל והשהייה במקלטים. גם יותר מחמישים שנים לאחר פרוץ מלחמת יום הכיפורים, המועד ידוע לכל ישראלי. גם זמן סיום המלחמה ותוצאותיה מוכרים. לאחר שלושה שבועות של לחימה עיקשת ונועזת הצליחה ישראל להדוף את המתקפה המתואמת מולה, ובעקבות מהלכיה ההתקפיים הסכימו מצרים וסוריה לחתום על הסכמי הפסקת אש, ואלה הוחלו מ־24 באוקטובר 1973. בשבועות שלאחר המלחמה התכנסה ישראל ביוגנה על הקורבנות הרבים שחירפו את נפשם לשם הגנה עליה. לימים התעורר זעם ציבורי על הכישלונות ועל חוסר היכולת המדינית והצבאית, וזה הביא להקמת ועדת חקירה בראשות השופט שמעון אגרנט ואף לחילופי שלטון.

לכאורה סימנה החתימה על הסכם הפסקת האש את סוף המלחמה, אך האש בחזיתות לא פסקה עוד חודשים רבים, והמלחמה לא תמה. בחזית הדרומית נמשכו חילופי אש בין הצדדים, ובחזית הצפונית הודיעו הסורים לאחר זמן קצר: 'שהפסקת האש בטלה, וכי מגמתם המוצהרת היא לכפות על ישראל גיוס מילואים, התשה כלכלית ואבדות'.¹ בשל כך הפעיל צה"ל בחודשים שלאחר תום הקרבות כוחות חיל רגלים, שריון, אוויר וים בשתי החזיתות. קווי ההגנה התארכו בעקבות שלושת השבועות של הלחימה העזה. בחזית המצרית החזיק צה"ל קווים באורך 300 קילומטרים (במקום 150 קילומטרים לאורך התעלה, כמו שהיה מאז מלחמת ששת הימים) ובמובלעת בגולן הסורי עמדו כוחות צה"ל במרחק 40 קילומטרים מדמשק.² שימור מצב זה דרש מחיילים רבים שגויסו למילואים בחופזה בראשית אוקטובר להישאר בשירות עוד חודשים רבים, והדבר גרם נטל גדול על ישראל – על האוכלוסייה בה ועל כלכלתה. מתוך 260,000 חיילי מילואים שגויסו בשיא המלחמה נותרו באמצע נובמבר כ־190,000 מגויסים לשירות מילואים, ובעקבות החתימה על הסכם הפרדת הכוחות עם מצרים ב־18 בינואר 1974 שוחררו עשרות אלפים, ונותרו כ־120,000 במילואים.³ רק ב־31 במאי 1974, כשבועה חודשים לאחר החתימה על הסכמי

1 אלחנן אורן, **מלחמת יום הכיפורים**, המחלקה להיסטוריה ומשרד הביטחון, תל אביב 2013, עמ' 564; על חילופי האש בשתי החזיתות ועל הוויכוח אשר לתגובה הישראלית הרצויה כלפיהם ראו: איתן שמיר, **משה דיין: התפתחותו של אסטרטג**, מודן, משרד הביטחון ומערכות, בן שמן 2023, עמ' 516–530.

2 צה"ל שלט על קו מערבי שפונה למרחב קאהיר, קו תעלה שפונה מזרחה אל סואץ ואל גדת התעלה המזרחית וכן על קו בסיני שסוגר על ראש הגשר המצרי המכותר. בגזרת סוריה נמתחו הקווים בסריז השטח שכבשה ישראל בגולן ובהר החרמון. ראו: אורן, שם, עמ' 558.

3 אורן, שם, עמ' 563. בו בזמן נעצר שחרורם של חיילי החובה ונערכה הקדמת גיוס; ב־16 באוקטובר הגיע מספר המשרתים בצה"ל לשיא של 388,445 אנשי סדיר ומילואים. ראו: הרצל שפיר, **מלחמת**

הפסקת האש, נחתם הסכם הפרדת הכוחות עם סוריה ופסקה האש גם בחזית הצפונית. לצד הלחימה הפעילה, ההפגזות ושימור הכוננות נדרשו חיילי המילואים המגויסים להתמודד עם בעיות אישיות שנבעו משירות המילואים הממושך והלא צפוי אשר אליו נקראו במפתיע ב־6 באוקטובר 1973. הקריאה החפוזה למילואים יצרה גם בעיות כלכליות: עסקים נפגעו, תשלומים לא שולמו, ובעיות כלכליות נוצרו לאלו ששירות המילואים הרחיק אותם משגרת חייהם וגם לבני משפחתם שסבלו מהיעדרם ונאלצו להתמודד עם בעיות גם במישורים אלו.

במאמר אני מבקשת להפנות מבט אל תופעה זו, שטרם זכתה להתייחסות במחקר, ולנתח באמצעות זווית היסטורית שמשלבת היבטים משפטיים וחברתיים כדי לעמוד על חשיבות הקשר בין הצבא ובין החברה בישראל ומקומו בתפיסת הביטחון שלה. בחלקו הראשון של המאמר אתאר את תפקידו של מערך המילואים בתפיסת הביטחון של ישראל, הפעלתו במלחמות ישראל קודמות והגיוס ב־1973. בחלקו השני אציג את המצב המשפטי בראשית המלחמה, את הבעיות הכלכליות והמשפטיות השונות שנתקלו בהן המגויסים למילואים ואת המענה שהעמידה הפרקליטות הצבאית לבעיות באמצעות החוק להארכת מועדים ומרכז הסעד המשפטי מינואר 1974. העיון במענה המשפטי והיישומי לבעיותיהם של המשרתים במילואים מאפשר בחינה המאירה צד לא מוכר של יחסי צבא-חברה בישראל ומדגים את חשיבות הטיפול בפרט המשרת במילואים כחלק מביסוס החוסן החברתי, שהוא אחד מאבני היסוד בתפיסת הביטחון של ישראל.⁴ זמן קצר לאחר השלמת כתיבת המאמר פרצה מלחמת חרבות ברזל. רבות מן ההתרחשויות ב־7 באוקטובר 2023 דמו לאלו שהתרחשו חמישים שנה קודם לכן: ההפתעה שנבעה מהיעדר ההתרעה המודיעינית, זינוק הלוחמים, וכעת גם הלוחמות, לעבר האש והנעת כוחות רבים אל החזית; הן חזרו והופיעו בגלגול של המאה ה־21. גיוס המילואים הנרחב באוקטובר 2023 והתמשכות שירות המילואים לחודשים רבים חזרו והעלו את האתגרים שעל העורף להתמודד עמם בעת מלחמה. לפי אחד מעקרונות תפיסת הביטחון הלא כתובה של ישראל, על ישראל להילחם מלחמות קצרות בשל האסימטריה בינה ובין אויבותיה, הבאה לידי ביטוי גם בהיקף כוח האדם שאפשר לשמור מגויס לאורך זמן בלי לפגוע במשק ובכלכלה. התארכות מלחמת חרבות ברזל, הנמשכת זה קרוב לשנתיים, אינה שונה במובן זה; ומחירה החברתי-כלכלי כבר ניכר.⁵ בסיכום הדברים אשווה בקצרה בין אירועי העבר לאירועי הזמן הנוכחי.

יום הכיפורים מבט שונה: האירועים שקדמו והובילו מלחמה, מהלך המלחמה, תוצאותיה והשלכותיה 1977-1967, מערכות, בן שמן 2020, עמ' 98-99, 137.

4 משה יעלון, 'המילואים לאן?', מזכר 183, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל אביב אוקטובר 2018, עמ' 17-21; דותן דרוק, "המילואים יבלום" – השינוי בתפיסת הלחימה של צה"ל, בין הקטבים (מאי 2021), ללא ציון מספרי עמודים.

5 תומר פדלון ואסתר קלור, 'מלחמת חרבות ברזל – החזית הכלכלית והשלכותיה', מבט על, 1804 (דצמבר 2023), עמ' 1-4; ירדן בן גל הירשהורן, 'כ־1,000 עסקים של אנשי מילואים נסגרו מאז פרוץ המלחמה', דה מרקר, 21.3.2024, עמ' 2.

'הסדיר יבלום' – תפקידו של צבא המילואים בתפיסת הביטחון והפעלתו במשך השנים

התפיסה המבצעית שלפיה 'הסדיר יבלום' עד הגעת כוחות המילואים אל החזיתות נהייתה אחד מאדניה של תפיסת הביטחון הישראלית מאז ניסח אותה ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון בסקירת הביטחון שהציג לפני הכנסת באוקטובר 1953. בניתוח שערך הוא עמד על האסימטריה הבסיסית בין ישראל למדינות ערב המקיפות אותה עם תום מלחמת העצמאות. לכאורה חייב מצב גאוסטרטגי זה הקמת צבא סדיר גדול אשר יהיה מוכן לכל אתגר ביטחוני, אולם בימים שנוסחה תפיסת הביטחון התמודדה ישראל עם עוד אתגרי ביטחון לאומי רבים, ובראשם קליטת עלייה והשלכותיה הכלכליות. כדי לענות על האתגר ועל דרישות התקציב הכרוכות בו אורגן צה"ל לאחר מלחמת העצמאות על פי דגם של צבא סדיר וגרעין קבע קטן וצבא מילואים גדול.⁶ בן-גוריון התייחס לדגם זה ולצורך לאזן בין צורכי ביטחון וכלכלה כחלק מן הביטחון הלאומי עוד בימיה הראשונים של המדינה: 'הסיכון שישנו בצמצום [הצבא] אינו מוטל בספק. לעומת זאת, אם לא נקצץ באופן ניכר מאוד את הוצאות הממשלה בשטח זה [הביטחון] – אנחנו אבודים. לא תהיה עליה, יהיה משבר כלכלי ולא יהיה הון בארץ. לכן, הגעתי בליבי למסקנה שעלינו לקחת על עצמנו את הסיכון של החזקת צבא קטן'.⁷ שנים מספר אחרי כן, בעת הצגת תפיסת הביטחון בממשלה, הסביר בן-גוריון: 'אנו ניצחנו, במה שניצחנו צריך לקיים, אבל עלינו להתכונן לעתיד. ברור דבר אחד, שאנו איננו יכולים להחזיק צבא סדיר כמו הערבים, כל אשר יש לנו לא יספיק לכך'.⁸

צבא האזרחים מזוהה עם צמיחת מדינת הלאום המודרנית שלאזרחות יש בה משמעות של חברות בקהילה לאומית, והמונח 'אזרחות' יוצר קשר ישיר בין המדינה לאזרח. העיקרון המכונן של צבא האזרחים הוא שהאזרחים משרתים בצבא מעצם היותם אזרחים, ואילו השירות בצבא נועד להגן על מדינתם של האזרחים, ובכך להגן על חירות הפרט ועל

6 דוד בן-גוריון, פרוטוקול ישיבת הממשלה, 19.10.1953. להתפתחותה של תפיסת 'הסדיר יבלום' ראו: עמנואל סקל, **הסדיר יבלום?** מערכות, תל אביב 2011, עמ' 22-27. תפיסת הביטחון של בן-גוריון זכתה להתייחסות רבה במחקר, ראו למשל: דוד (צ'ק) פרייליך, **תפיסת הביטחון של ישראל**, מודן, בן שמש 2019, עמ' 33-50; אורי בר-יוסף, **מעבר לקיר הברזל: מה חסר בתפיסת הביטחון של ישראל**, כנרת זמורה, ביתן, תל אביב 2024, עמ' 32-45; יצחק בן ישראל, **תפיסת הביטחון של ישראל**, מודן ומשרד הביטחון, בן שמש 2013, עמ' 27-42.

7 דוד בן-גוריון, פרוטוקול ישיבת הממשלה, 6.5.1949, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), יג/ש"ט, בתוך: יצחק גרינברג, **עם לוחם: הנחת היסודות למערך המילואים 1949-1950**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2001, עמ' 34.

8 בהמשך הציטוט בן-גוריון מתייחס לאופן שאיכות כוח האדם הישראלי תהיה זו שתסייע לגבור על חוסר האיוון: 'הבעיה היתה איך להגדיל את האיכות שלנו, כלומר את הכח הלוחם, את זיונו, את ציודו, את רוחו', בן-גוריון, פרוטוקול ישיבת הממשלה, 19.10.1953, א"מ, פרוטוקולים של הממשלה – החלטות הממשלה א/שי"ד – כא/שי"ד.

החירות הלאומית.⁹ מן הבחינה החברתית, התבססותו של מבנה כוח האדם בצה"ל על דגם 'סדיר קטן ומילואים גדול' יצרה 'גבולות מקוטעים' בין הצבא ובין החברה בישראל, שיש בהם תנועה מתמדת של אזרחים ההופכים להיות חיילים לזמן מוגבל בשל שירות המילואים וחוזרים אחרי כן לחייהם הרגילים וקשרה בקשר הדוק את החברה והצבא בישראל מאז עד היום.¹⁰

יחידות המילואים נקראו לדגל בשתי המלחמות אשר קדמו למלחמת יום הכיפורים. במלחמת סיני ב-1956 גויסו כוחות חי"ר, נגד מטוסים (נ"מ) ושריון במילואים והשתתפו בקרבות השונים בסיני. המערכה הייתה קצרה, וכוחות המילואים שוחררו בתוך זמן קצר לבתיהם.¹¹ באמצע מאי 1967, שאז נודע על פריסת כוחות מצרים בסיני, קיבל הרמטכ"ל יצחק רבין את אישורו של ראש הממשלה לוי אשכול לגייס כוחות מילואים.¹² ימים מספר אחרי כן החל גיוס של כ-50,000 אנשי מילואים בהליך סדור וחשאי שנמשך שבוע. החלטת הממשלה מ-28 במאי שלא לצאת למתקפת מנע ולחפש חלופות מדיניות אכזבה את הנהגת הצבא. לצד הדאגה שמעבר של צה"ל למגננה יפגע ביכולות האופרטיביות שלו, הובע חשש שמא המשק לא יחזיק מעמד בעת גיוס ממושך שאין בצדו הפעלת כוח.¹³ הגיוס הרחב השפיע על המשק גם בימי כוננות כחול-לבן שנערכה בין מאי לאוגוסט 1973 ועמד לנגד עיניהם של קברניטי המדינה ואף השפיע על שיקוליהם בעת הדיונים על גיוס המילואים באוקטובר 1973.¹⁴

גיוס כוחות המילואים במלחמת יום הכיפורים נבדל משתי המלחמות שקדמו לו בשני היבטים מרכזיים: הראשון – הגיוס המפתי של יחידות רבות למילואים, שלא אפשר הכנה מוקדמת של החייל ומשפחתו לקראת תקופת השירות, והשני – התארכות משך השירות

9 יגיל לוי, 'מהו צבא האזרחים?' חברה צבא וביטחון לאומי, 1 (ינואר 2001), עמ' 6, <https://tinyurl.com/mrb8s8eu> (כל הפרטים מן המרשתת אוחרו ב-17.7.2025).

10 משה ליסק, 'הרכיבים האזרחיים של תורת הביטחון הלאומי של ישראל', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 191-210; לוי, שם, עמ' 6.

11 דב תמרי, 'מבצע קדש – בין אסטרטגיה לטקטיקה ליכולות הלחימה של המילואים וסנכרון למערכה בסיני', בתוך: חגי גולן ושאויל שי (עורכים), ברעום המנועים: 50 שנה למלחמת סיני, משרד הביטחון, תל אביב 2006, עמ' 227-268; מוטי גולני, תהיה מלחמה בקיץ, ב, משרד הביטחון, תל אביב 1997, עמ' 487-502.

12 חטיבת שריון מילואים ראשונה גויסה בעקבות החלטה מ-16.5.1967. דב תמרי, האומה החמושה: עלייתה ושקיעתה של תופעת המילואים, מודן, בן שמן 2012, עמ' 300-304, 349-348; עמי גלוסקא, אשכול תן פקודה!, מערכות, תל אביב 2004, עמ' 218-231.

13 כך למשל טען האלוף מתי פלד, ראש אגף אפסנאות. ראו: תמרי, האומה החמושה, עמ' 351. על העימות בין מפקדי הצבא לראש הממשלה אשכול ראו: גלוסקא, שם, עמ' 332-336. זמן קצר לאחר תום הקרבות שוחרר כמעט כל מערך השדה שגויס למילואים. חודש אחרי כן נותרו רק 25,000 איש מגויסים. תמרי, שם, עמ' 363; מאיר פעיל, 'תרומת חיל המילואים לניצחון במלחמת ששת הימים', מערכות, 394 (מאי 2004), עמ' 36-39.

14 שמיר, משה דיין, עמ' 421-425, 446-447; אורי בר יוסף, הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה, זמורה ביתן, תל אביב 2001, עמ' 184-185.

במילואים גם לאחר החתימה על הסכמי הפסקת האש למשך חודשים ארוכים. הרמטכ"ל דוד אלעזר (דדו) קיבל את הידיעה שהמלחמה עומדת לפרוץ בשעה 4:30 בבוקר של 6 באוקטובר. השאלה כמה כוחות מילואים לגייס עמדה במוקד הדיונים של הרמטכ"ל עם שר הביטחון שנערכו סביב השעה 6:00 בבוקר ועם ראשת הממשלה שעתיים אחרי כן. הגיוס החל בשעה 8:30 בבוקר והיה מקיף ובהול.¹⁵ במועד פתיחת המלחמה שירתו בצה"ל כ-4,004 חיילים בשירות מילואים פעיל (שמ"פ) ב-6 באוקטובר גויסו 162,000 אנשי מילואים, ב-7 באוקטובר – כ-88,000, וב-8 באוקטובר – עוד 7,600 בערך. בתוך 48 שעות גויסו אם כן 87 אחוזים מכלל אנשי המילואים, ובתוך 72 שעות גויס מערך המילואים במלואו. עד 16 באוקטובר גויס מספר שיא של 268,222 חיילי מילואים לשירות.¹⁶ כאמור, הפסקת האש הוחלה רשמית מ-24 באוקטובר 1973, אולם בשל התמשכות חילופי האש בשתי החזיתות לא שוחררו חיילי המילואים עם כניסת הפסקת האש לתוקף, להבדיל משתי המלחמות הקודמות. בסוף אוקטובר עוד נותרו בשירות מילואים כ-268,000 חיילים וקצינים, ובאמצע דצמבר – כ-168,000, שהיו 58 אחוזים מכלל אלו שגויסו במילואים.¹⁷ גם כאשר הוחל בשחרור היחידות קיבלו כמה מהן צווים לתקופת שירות נוספת כעבור חודש או חודשיים.¹⁸ התארכות המלחמה והשהייה בקווי הפסקת האש ואחרי כן בקווי הנסיגה וההיערכות מחדש בסיני וברמת הגולן חייבו את המשך שירות המילואים לתקופות ארוכות. הדבר העיקר על חיילי המילואים, על המשפחות, על מקומות העבודה ועל כלכלת המדינה. משך השירות הארוך חייב מתן מענה בשירותים הנדרשים לחיילים עצמם וכן למשפחותיהם, בייחוד לחיילי המילואים ששירתו ביחידות הלוחמות בחזיתות. הקושי הכלכלי התווסף לקושי הנפשי שנבע גם ממספר הנפגעים הרב אשר חלחל והשפיע גם על כלל האוכלוסייה.¹⁹ מפרוץ המלחמה עד הפסקת האש נהרגו 2,306 חיילי צה"ל, נפצעו 5,637 ונפלו בשבי 294

15 חוקרים עסקו רבות בשאלה מדוע לא הורה הרמטכ"ל לגייס את שתי האוגדות שאישר שר הביטחון לגייס מיד. במחקר שפורסם לאחרונה טען איתן שמיר כי אחד הגורמים לכך היה על תקשורת לקויה, אשר נבעה מן הלחץ שהיה הרמטכ"ל שרוי בו באותה העת. הוא ציין שוועדת אגרנט החמירה עם הרמטכ"ל דדו, אשר הניח כי שתי ההצעות (גיוס שתי אוגדות או גיוס מלא) יובאו להכרעת ראשת הממשלה. ראו: שמיר, *משה דיין*, עמ' 460-461. על הדיון אצל ראשת הממשלה ראו גם: תמרי, *האומה החמושה*, עמ' 421. וכן אתר ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון בנושא גיוס המילואים, <https://tinyurl.com/bdjcuuev>.

16 ספרו של האלוף שפיר הוא מקור מצוין וכמעט יחיד לסוגיות רבות שעוסקות בהיבטים אשר קשורים בתחום עיסוקו כראש אגף כוח אדם במלחמה. על פי נתונים אלו, גודלו של הצבא הסדיר 103,545 איש – ולפיכך הדגם הוא של מילואים בהיקף של 70 אחוזים, וסדיר – 30 אחוזים, כמו שהיה גם במלחמות ישראל הקודמות. שפיר, *מלחמת יום הכיפורים*, עמ' 307, 309. בנוגע לגיוס ציין האלוף שפיר, ששירת כראש אכ"א במלחמה, כי הגיוס היה מהיר ויעיל, בעיקר משום שהתבצע ביום הכיפורים, בעת שכל האנשים שהו בבתיהם והכבישים בדרך אל החזיתות היו פנויים.

17 שפיר, שם, עמ' 310-311.

18 תמרי, *האומה החמושה*, עמ' 437.

19 שפיר, *מלחמת יום הכיפורים*, עמ' 308.

חיילים.²⁰ למרות זאת, ואולי לא במפתיע, הטיפול בבעיותיהם האישיות של חיילי צה"ל שגויסו למילואים בחטף לא עמד בראש סדר העדיפויות של צה"ל. עם תום עיקר הלחימה הושקע המאמץ העליון של אנף כוח האדם בצה"ל (אכ"א) בטיפול בפצועים, בחללים ובנעדרים, בארגון ובשיקום סדר הכוחות (סד"כ) הקיים, בהקמת יחידות חדשות ובהכשרת מערך כוח האדם המקצועי הנדרש לצה"ל.²¹ קשייהם האישיים של חיילי המילואים ושל בני משפחותיהם נדחקו לתחתית סדר העדיפויות, ולא זכו לקשב מיוחד מרשויות הצבא. יתרה מזו, בשל הצרכים המבצעיים הייתה מדיניות אכ"א להקשות את השחרורים של חיילי המילואים ככלל, אלא אם כן דובר במשפחה או בחייל שנפגעו ישירות מתוצאות הלחימה. כך לדוגמה, אושר השחרור משירות מילואים לבני משפחות שכולות ולבני משפחות נעדרים ושבוים, אולם ההנחיה בנוגע לאנשי מילואים שביקשו שחרור מטעמים אחרים, ובכלל זה בקשות על רקע כלכלי או משקי, הייתה: 'לבחון את הנתונים ולפעול על פי המלצות של גופים מוכרים'. הדבר האט והקשה את השחרור. אם דובר בחיילי ההגנה האזרחית (הג"א) או חיל משמר (חי"ם) ניתנה הנחיה להקל במתן האישורים לשחרור ממילואים של חיילים אלו: 'בקשות מסבות משפחתיות שונות (שאינן קשורות לנפגעים) – יש להתחשב ברקע ובנסיבות, במיוחד במשפחות מרובות ילדים ובמעמד כלכלי קשה, כאשר המפרנס העיקרי משרת, במצב זה יש לנקוט גישה מקלה'.²² אולם רוב המגויסים לא היו אנשי הג"א או חי"ם, והם נותרו לשרת במילואים זמן רב בלי שניתן מענה מוסדר לבעיותיהם האישיות. ככל שחלף הזמן, כן הלכו ותפחו בעיותיהם של המילואימניקים, ולעתים קרובות הם נותרו חסרי יכולת לטפל בבעיותיהם מרחוק. בשל התארכות שירות המילואים החריפו לעתים בעיות בירוקרטיות וכלכליות ונהיו בעיות משפטיות – כך לדוגמה חיילי מילואים נתקלו בניתוק משפחותיהם משירותי חשמל, טלפון ומים בגלל אי-תשלום חשבונות או בהגשת תביעות נגדם בגין אי-תשלום חובות כמו משכנתאות – ולבעיות אחרות. ההליכים המשפטיים הובילו את הטיפול בבעיות של המשרתים במילואים אל המרחב המשפטי. הכלים לטיפול בבעיות אלו היו מוגבלים בראשית המלחמה, והמענה המשפטי ניתן באמצעות החקיקה הקיימת באותה העת, ובעיקר באמצעות תקנות שעת חירום וחוק הארכת מועדים, התשי"ז-1957.

המצב המשפטי במלחמה ובנוגע לשירות המילואים

מצב מלחמה מחייב התאמה של המצב החוקי בישראל כדי שהמדינה תוכל להפעיל את כל מערכותיה לפי שעת החירום. עם פרוץ המלחמה, עוד ביום הכיפורים עצמו, פורסמו התקנות הדרושות בחוק לשם התאמת המצב המשפטי בישראל למצב מלחמה. בתאריכים

20 מאור לוי (עורך), מלחמת יום הכיפורים: מפות ומבצעים, משרד הביטחון, תל אביב תשפ"ד, עמ' 245.

21 שפיר, מלחמת יום הכיפורים, עמ' 309.

22 שם, עמ' 312-313.

6 ו-7 באוקטובר פורסמו כמה חיקוקים בנוגע למערכת הביטחון וצה"ל: ראשית פורסמו תקנות שעת חירום (סמכויות מיוחדות), התשל"ד-1973 שנועדו להקנות לשר הביטחון סמכויות מיוחדות בענייני שליטה על האוכלוסייה, תפיסת טובין, שליטה על מקרקעין וכדומה. נוסף על כך, ניתנו או הורחבו סמכויות לבעלי מינויים קיימים במשרד הביטחון (עוזר שר הביטחון, מנכ"ל משרד הביטחון, סגניו וכדומה) ולבעלי תפקידים בצה"ל (אלופי פיקוד, מפקדי חיל האוויר וחיל הים, קציני חיל ראשיים) כ'רשויות מוסמכות' או 'פקידים מורשים', לפי הנדרש בתקנות שעת חירום. נוסף על כך, פורסמו כמה תקנות, צווים והכרזות בנוגע לגיוס כוח האדם הנדרש, ובכלל זה אופן התשלום לחיילים שגויסו למילואים בשירות חירום לפי סעיף 26 של חוק שירות ביטחון, התש"ט-1949. נקבע כי התשלום לחיילי המילואים יינתן לפי צו של שר הביטחון שמפרט את לוח התשלומים, ולא על פי התשלומים המקובלים בשגרה.²³ מלבד שמירה על מקום העבודה, הגנה מפוטורים ולוחות התשלומים, נקבע ששירות המילואים לא יפגע ברציפות ההעסקה של המגויסים למילואים, ובוטלו היתרי היציאה של חיילי מילואים לחוץ-לארץ.²⁴

הצו החשוב ביותר לענייננו הוא הצו שפרסם שר הביטחון מיד עם פרוץ הקרבות והפעיל את חוק הארכת מועדים, התשי"ז-1957. הצו הכריז על שירותו של חייל מיום הכיפורים כשירות חירום, לפי שעת החירום שהביאה עמה המלחמה. החוק העניק פטור מתשלומים וסילוק חובות בזמן הגיוס הפעיל של האזרח המגויס וכן נתן ארכה של שלושים ימים לסילוק החובות לאחר מועד השחרור. 'משמעות הצו היא שמועדים לכיצוע פעולות

23 'קובץ חוות דעת משפטיות בנושאים הקשורים למלחמת "יום הכיפורים"', מפקדת פרקליטות צבאית ראשית תשל"ד, אוסף מסמכי מורשת וארכיון דיגיטלי של הפרקליטות הצבאית. הכרזת שירות מילואים לפי סעיף 26 לחוק שירות הביטחון תשי"ט נוסח משולב בתאריך 6 באוקטובר; צו בדבר תשלומים לחיילי מילואים בשירות חירום – צו זה קובע את שיעורי התשלומים המשתלמים לחייל בשירות מילואים המשרת שירות מיוחד לפי סעיף 26 לחוק שירות ביטחון, תשי"ט-1959 (נוסח משולב). הכרזת שר הביטחון פורסמה בעיתונים והבהירה את זכויות החיילים עוד בראשית המלחמה: 'עם פרוץ הקרבות, "חשב שירותם של החיילים במשך שעת החירום כשירות המזכה אותם בזכויות על פי חוק חיילים משוחררים (החזרה לעבודה) המבטיחה חזרתם לעבודה של חיילים שהפסיקו עבודתם בשל גיוס החירום. שר הביטחון פירסם לוחות תשלומים חדשים שלפיהם ישלם צה"ל למגויסים לשירות החירום ולבני משפחותיהם בעד תקופת שירותם. על פי ההוראות החדשות יהיו המגויסים זכאים לתשלום בשיעורים העולים בכ 60-100 אחוזים על שיעור התשלומים ששולמו למשרתים במילואים בעת מלחמת ששת הימים" סמכויות לשעת חירום לממשלה ומערכת הביטחון', **מעריב**, 9.10.1973.

24 הכרזה לפי חוק חיילים משוחררים (חזרה לעבודה) תש"ט-1949 קובעת ששירות מיוחד על פי צו לפי סעיף 26 לחוק שירות ביטחון (תשי"ט-1959) ייחשב שירות חלקי, ולכן "אין העדרות מהעבודה בעקבות שרות מיוחד נחשבת כמפסיקה את רציפות עבודתו של עובד קבוע בעבודתו וכן "שתקופת השירות המיוחד תיחשב כעבודה לצורך חישוב פיצויי פיטורין". ראו: 'קובץ חוות דעת משפטיות', עמ' 1-3. בהמשך המלחמה נוספו דברי חקיקה שנועדו לשמור על יציבות המשק ולספק את צורכי הציבור בתקופת חירום כמו החוק לקיום תקפן של תקנות שעת חירום (פיקוח על מצרכים ושירותים – הוראות נוספות), התשל"ד-1974.

שנקבעו בחוק או במכרזים ושאמורים היו להסתיים בימי הקרבות ואשר אדם לא בצעם במועדם בגלל היותו מגויס, יוארכו עד עבור 30 יום משחרורו של החייל.²⁵ החוק להארכת מועדים נחקק עם סיומה של מלחמת סיני לאחר שחיילי מילואים אשר גויסו במפתיע בשל שעת החירום נתקלו בבעיות אישיות וכלכליות לאחר שחרורם. עיון בהליכי החקיקה המקוריים שנערכו בשנות החמישים מעלה כי נבחרו הציבור בכנסת הבינו את הקשר בין צבא ובין חברה ואת הקשיים העלולים להיווצר לאזרחים בשל השירות בכוחות המילואים, גם בשל המצב הביטחוני, שעלול להביא לגיוס צבא המילואים לשירות ממושך בעתיד. אם כן, הליכי חקיקה שנערכו ב־1956 כדי לסייע לטפל בבעיותיהם האישיות של המשרתים במילואים נבעו גם מטעמים אזרחיים, ובראשם סיוע לאזרח הקטן באמצעות החוק וגם מטעמי ביטחון כלליים. בהמשך הדברים נראה כי בכנסת הבינו שיש לסייע לחיילי המילואים באמצעות חקיקה גם במלחמת יום הכיפורים.

הדיונים בכנסת על חוק הארכת מועדים בשנת 1956

כאמור, לקראת מלחמת סיני, שהחלה ב־29 באוקטובר 1956, גויסו כוחות מילואים; הם שוחררו זמן קצר יחסית לאחר תום המערכה. מיד לאחר המלחמה, בישיבת הכנסת ב־5 בדצמבר 1956, העלה חבר הכנסת עזרא איכילוב ממפלגת הציונים הכלליים הצעת חוק בשם חוק שמירת הזכויות (חיילים ואנשי מילואים), תשי"ז-1956. בדבריו במליאת הכנסת הוא הסביר כי מטרת החוק היא הבטחת זכויותיהם של חיילים בשירות סדיר או מילואים בזמן חירום: כדי '[ש]לא יישללו מהם זכויות ולא יקופחו בזכויות שהיו מגיעות להם אלמלא היו חיילים והיו נמצאים בעורף בין שאר האזרחים'. איכילוב ציין כי הבעיה נוגעת לרבים 'בקנה מידה כזה שהתערבותה של הכנסת בהגשת הגנתה [למגויסים] היא הכרחית'.²⁶ בדיון שנערך בוועדת חוקה, חוק ומשפט ימים מספר אחרי כן הציע חיים כהן, ששימש באותם ימים היועץ המשפטי לממשלה, נוסח חוק קצר אך מקיף יותר – לפי דוגמת החוק המנדטורי Extension of Times Ordinance, ושינה את שמו של החוק המוצע לחוק הארכת מועדים. בדברי ההסבר לחוק הודגשו מהותו וכן מטרתו העיקרית – הצורך לסייע לאזרחים המגויסים למילואים:

הגיוסים לשירות פעיל הרחיקו אזרחים רבים ממקום מגוריהם ועבודתם למשך תקופה ממושכת. לרבים מן המגויסים היו עניינים בבתי משפט, במוסדות עירוניים וממשלתיים אשר צריכים היו להתברר תוך כדי תקופת הגיוס. כמו כן היו אזרחים שהפסידו או איחרו את תקופת הערעורים, התנגדויות או העררים אשר החוק התיר

25 'סמכויות חירום למשרדי הממשלה ולזרועות הבטחון', דבר, 9.10.1973.

26 הישיבה המאיתיים של הכנסת השלישית, 5.12.1956, עמ' 422. ראו: אתר הכנסת, https://fs.knesset.gov.il/3/Plenum/3_ptm_251386.pdf

להם להגיש תוך תקופה מסוימת. שומה על המדינה לא לעוות את דינם של המגויסים ולאפשר להם למלא את אשר החסירו תוך זמן מתקבל על הדעת.²⁷

בדיון הכנסת על הצעת החוק לקריאה ראשונה ב־25 בדצמבר 1956 ביקש חבר הכנסת שמשון יוניצ'מן (חרות) לתקן את ניסוח החוק ולהחילו גם על סטודנטים, מהנדסים, קבלנים ופקידים כדי שיוכלו לגשת למכרזים שונים. הוא ציין כי בדיון בוועדה התעלמו מבקשתו בטענה שיהיה 'קומון־סנס' למוסדות הציבור והסביר:

החיים עצמם אימתו את חששותי, וכולנו נוכחנו לדעת שהם היו מוצדקים. הוכחה לכך הוא אותו מקרה בסטודנט באוניברסיטה שחזר ממבצע סיני ואיחר את המועד להרשמה. כאשר ביקש להירשם נאמר לו: איחרת את המועד. שאל הסטודנט: מדוע עלי להפסיד שנת לימודי אם זה עתה חזרתי מן החזית? השיב לו הגזבר החכם: אחרים איבדו הרבה יותר, הם איבדו את חייהם, אתה מאבד רק שנת לימודים. שמעתי גם על חייל שגויס חודשיים לפני המבצע [סיני], נשלח אחר כך לקורס ומן הקורס ישר לחזית. הוא חזר כעבור שלושה חודשים ומצא בביתו ערמה שלמה של הודעות מבנקים, גובי מסים וכל מיני צרות אחרות. הוא ביקש מהמוסדות והבנקים הארכה, אך פניו הושבו ריקם. [...] מוטב להרחיב במקצת את החוק, מאשר לסמוך על ה'קומון־סנס' והרצון הטוב. מוטב שהדברים יהיו כתובים בחוק בבהירות, שלא יצטרכו לסמוך על כל מוסד או בנק או נותן עבודה שיעשו טובה או חסד. צריך שהחוק יחייב אותם. בזה נפרע רק חלק מן החוב של כבוד שאנו חייבים לחיילינו, שומרי בטחוננו.²⁸

ב־8 בינואר 1957 נערך דיון לצד קריאה שנייה ושלישית של החוק בכנסת.²⁹ בנוסח החוק שהוצע היו חמישה סעיפים בלבד. בסעיף 1 נקבע מהי הכרזה על שעת חירום שלפיה יופעל החוק: 'שר הבטחון רשאי להכריז על שירות כעל שירות חירום לענין חוק זה', והוא שיקבע את מועד תחילתה וסיומה של שעת החירום וכן ניתנה בידו האפשרות להכריז על הכרזה שעת חירום 'כללית או לשירות מסויים או לשירות ביחידה מסויימת או לשירות

27 דברי הסבר לחוק הארכת מועדים, תשי"ז-1956 הונחו בפני הכנסת לקריאה ראשונה. הצעת חוק 287, כ"א בטבת תשי"ז (25.12.1956), עמ' 120. ראו: אתר הכנסת, [https://fs.knesset.gov.il/3/](https://fs.knesset.gov.il/3/law/3_ls1_289828.PDF)

28 חבר הכנסת שמשון יוניצ'מן בישיבת הכנסת ר"י, כ"א בטבת תשי"ז (25.12.1956), עמ' 564. ראו: אתר הכנסת, https://fs.knesset.gov.il/3/Plenum/3_ptm_251056.pdf

29 ישיבת ועדת חוקה חוק ומשפט כהכנה לקריאה שנייה ושלישית התקיימה ב־31.12.1956. בדיון בנוגע למינוח 'שירות פעיל' העיר יושב ראש הוועדה ניר כי הניסוח פגום מן הבחינה המשפטית. חבר הוועדה חבר הכנסת מנחם בגין העיר כי היועץ המשפטי כהן ויושב ראש הוועדה ניר הסכימו: 'צריך למצוא מילה אחרת ל"שירות פעיל" משום ששירות פעיל הוא מילה נרדפת לשירות בצבא הקבע ושירות סדיר'. נערכו עוד תיקונים ללשון החוק, והוא הועבר לקריאה שנייה ושלישית בכנסת. ישיבת ועדת חוקה חוק ומשפט, הכנסת השלישית, 31.12.1956, ראו: אתר כנסת פתוחה, <https://oknesset.org/meetings/2/0/2029746.html>

במקום מסויים'. ההכרזה תלויה לא בפרסום ברשומות אלא רק במסמך מטעם שר הביטחון. בסעיף 2 של החוק הוגדר המונח 'הארכת מועדים':

נקבע בחיקוק מועד לעשיית פעולה, ומי שהיה צריך לעשותה היה ביום האחרון של אותו מועד או בשלושת הימים שקדמו לו בשירות חירום, רשאי הוא לעשות את הפעולה תוך שלושים יום לאחר שחרורו משירות החירום או לאחר מתן ההכרזה מסעיף 1, הכל כפי המאוחר יותר; ואם עשה את אותה הפעולה תוך שלושים יום כאמור, לא תישמע טענה שהפעולה לא נעשתה במועדה.

בסעיף 3 לחוק הוגדר מהי הארכת מועדים שנקבעו במסמכים פרטיים: 'נקבע בחוזה, בהצעה או במכרז מועד לעשיית פעולה, והמועד חל ביום שבו אדם פלוני היה בשירות חירום, יראה אותו מועד, לגבי אותו אדם כאילו הוארך עד ליום השלושים לאחר שחרורו משירות החירום או שלאחר מתן הכרזה לפי סעיף 1 הכל לפי המאוחר יותר'. סעיפים 4 ו-5 של החוק הם סעיפים טכניים: סעיף שמירת הדין, שמטרתו לקבע את החוק כחלק מכל הדינים בחוקי המדינה; וקביעת תחילת החוק ל-24 באוקטובר 1956 (סעיף 5).³⁰ בזמן הדיון על החוק בכנסת הסביר יושב ראש ועדת חוקה חוק ומשפט חבר הכנסת נחום גיר-רפאלקס (אחדות העבודה-פועלי ציון) את השינויים שערכה הוועדה וכן כי הוועדה החליטה להחילו רטרואקטיבית מ-24 באוקטובר 1956, כלומר הזמן שהחל הגיוס לקראת מבצע סיני. לא הובעו הסתייגויות לחוק, ולאחר ההצבעה לאישורו בכנסת היה לחלק מחוקי מדינת ישראל.³¹ חוק הארכת מועדים, התשי"ז-1957 שימש את צה"ל במלחמת ששת הימים והופעל על פי הכרזת שר הביטחון גם ב-6 באוקטובר 1973.

בעיותיהם של חיילי המילואים במלחמת יום הכיפורים

בשבועות הראשונים של המלחמה, לצד החדשות הקשות והמטלטלות מן החזית, נרתם המשק כולו לסיוע לחיילי המילואים המגויסים. עוד באוקטובר 1973 החלו משפחות המגויסים לקבל מענק תשלומים תמורת שירותם, ועד סוף אותו חודש שולמו תשלומים ל-192,541 אנשי מילואים באמצעות תשלומי משפחה.³² כדי להקל על משפחות המגויסים

30 חוק הארכת מועדים, התשי"ז-1957.

31 בין השינויים שהוצגו: הגדרת שירות לפי הכרזת שר הביטחון, מועד ההכרזה, תחולה גם במקרה שההכרזה לא הוכנסה לרשומות ולא פורסמה. מועד ביצוע הפעולה הורחב לשלושים יום וההארכה לשלושים יום לאחר תום מועד השירות. ראו: פרוטוקול הישיבה 219 של הכנסת השלישית, שבט תשי"ז (1957.8.1) עמ' 687 באתר הכנסת, https://fs.knesset.gov.il/3/Plenum/3_ptm_251061.pdf.

32 'הביטוח הלאומי ישלם מקדמות למשפחות שמפרנסיהן גויסו', **מעריב**, 21.10.1973; 'ייתנו מקדמות למשפחות מגויסים מרובות ילדים', **דבר**, 21.10.1973; הממשלה הסמיכה את שר העבודה להתקין תקנות לתשלומים מוגדלים לחיילים עד 1,500 ל"י, **שכירים יקבלו חצי מהצבא וחצי על חשבון קרן ההשוואה על פי שכרם**, ראו: 'תשלומים לחיילים', **מעריב**, 19.11.1973.

תואם עם איגוד הבנקים מתן ייפוי כוח מטעם החייל המגויס למשיכה מחשבון הבנק שלו, אפשרות של משיכת יתר עד 500 ל"י לאשת החייל ואפשרות לפדות כל המחאה לתשלום לחייל בכל אחד מסניפי הבנקים השונים (אף שההמחאות היו משוכות מבנק הדואר).³³ האיגוד הישראלי של חברות הביטוח האריך את כל הפוליסות עד 15 בנובמבר 1973 מתוך הנחה כי חוק הארכת מועדים אינו חל על פוליסות ביטוח שאינן מוארכות אוטומטית,³⁴ ומשרד התחבורה העניק ארכה אוטומטית לחידוש רישיונות רכב של המגויסים.³⁵ מועד פתיחת שנת הלימודים האקדמית נדחה, ועם פתיחתה ב־23 בדצמבר 1973 הונחו האוניברסיטאות לשלוח רשימות של אנשי סגל שעוד היו מגויסים ולהבטיח לימודים לאנשי מילואים שיאחרו להצטרף או ייקראו לשוב לשירות מילואים; הובטחו גם הקלות לסטודנטים המגויסים.³⁶ למרות הרצון הטוב, ככל שחלף הזמן, החריפו בעיות המגויסים ומשפחותיהם. כך למשל בתהליך התשלום למשפחות נפלו טעויות רבות בשל רישום שגוי ברשימות הזכאים והזכאויות באכ"א, לפיכך התקבלו תשלומים מופחתים, והדבר הקשה על המשפחות שנותרו בעורף. בדיעה שפורסמה בעיתון **מעריב** הובא סיפור של אשת אחד המגויסים: 'סימה ו. באה מבת ים עם שני פעוטיה לרח' פוריה ביפו, כדי לברר מדוע קיבלה תשלום, כאילו יש לה רק ילד אחד. היא קיבלה אתמול בשעה 4.30 תור מס' 119 וויתרה על הבירור: מתי אגיע הביתה', התרעמה.³⁷ באין תשלום מספיק נקלעו כמה מן המשפחות לקשיים כלכליים.³⁸

אף שהסיוע המידי אשר ניתן עם פרוץ המלחמה עזר לרבים מן המגויסים למילואים, התמשכות שעת החירום ובעקבותיה גם התמשכות שירות המילואים שלהם עוררו בעיות אחרות, ואלה לא נפתרו. הבעיה הנפוצה ביותר שתועדה הייתה אי־עמידה בתשלומים שוטפים לחברת חשמל, לחברת בזק ולעיריות (לתשלומי מים ארנונה) ובתשלומי מסים, בייחוד במשפחות אשר בן המשפחה המגויס היה היחיד שעסק בהסדרי התשלומים של המשפחה. מאחר שדובר במלחמה ממושכת בימים וטרם נפוץ תשלום חשבונות באמצעות הוראת קבע בבנק 'כאשר רבים שירתו למעלה מ־6 חודשים [...] נקלעו משפחות רבות ללחץ בשל איום בניתוק זרם החשמל, מים או טלפון'.³⁹ בעיה שכחה אחרת הייתה אי־תשלום

33 שפיר, **מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 389.

34 חוות דעת 10: 'קובץ חוות דעת משפטיות', עמ' 21-23; רזי גורמן, 'כל פוליסות הביטוח שתוקפן פג יוארכו עד ה־15 בנובמבר', **מעריב**, 5.11.1973.

35 הארכה הראשונה הייתה עד 1 בנובמבר, וזו ניתנה בשנית עד 1 בדצמבר מתוך הבנה שרבים מבעלי כלי הרכב עדין מגויסים. 'ארכה נוספת לבעלי רכב שטרם חידשו רישיונות', שם, 25.10.1973.

36 שפיר, **מלחמת יום הכיפורים**, עמ' 364; 'התאחדות הסטודנטים תובעת הקלות למגויסים', **מעריב**, 28.11.1973.

37 'תלונות על סיבות בבירור תשלומי צה"ל למשפחות', **מעריב**, 6.11.1973.

38 ראו למשל: 'אשת חייל שילדה לא קיבלה תשלום מצה"ל', שם, 13.12.1973; 'ביטוח לאומי ישלם מקדמות למשפחות מגויסים נזקקות', שם, 21.10.1973.

39 'תזכיר חוק הארכת מועדים תשל"ה'. בעיות הנובעות מיישום הלכה למעשה, ללא תאריך, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 819/149/2005.

משכורות על ידי המעסיק, בין שהמעסיקים (בעיקר בעסקים קטנים) גויסו למילואים ובין שהעסקים עצמם נקלעו לקשיי נזילות בגלל האטת פעילות המשק בשל המלחמה. בעיה אחרת הייתה בתחום הנדל"ן, ובעיקר בתחום רכישת דירות. 'חיילים רבים התקשו לעמוד בגיוס כספים לצורך ביצוע תשלומים על חשבון דירה, כאשר גיוס כזה היה לעתים מסובך והצריך פעולות שונות: קבלת הלוואות, רישום משכנתא, ערבויות' וכדומה. לימים התעוררה גם השאלה מי צריך לשאת בעלויות דחיית התשלומים. עוד סוגיה שהטרידה את הבנקים למשכנתאות הייתה מה לעשות במקרים שמגויסים לא שילמו את חובותיהם במועד – אם לגבות מהם תשלום ריבית פיגורים בגין תקופת ההארכה ובאיזה שיעור.⁴⁰

בצר לחיילי המילואים הם ביקשו סעד מרשויות הצבא השונות, אך הטיפול בהם היה חלקי, אם בכלל. בדצמבר נערכו התייעצויות בין אכ"א למשרד העבודה ולמשרד הסעד בניסיון למצוא פתרונות. בין השאר עלה רעיון להציב קצינים שיטפלו בבעיות סעד ובזכויות החיילים, אך אלו לא הבשילו, והוסכם שעל המגויסים לפנות ישירות למשרד הסעד כדי לקבל סיוע.⁴¹ בסוף ינואר 1974 יצאו מתנדבים מעובדי משרד העבודה להסביר לחיילים ביחידות השונות את זכויותיהם, אך הדבר לא התפתח לסידור קבוע.⁴² בדיון בוועדת הכלכלה של הכנסת עלתה 'שאלת העצמאים המגויסים מצב מפעליהם ובעיותיהם הכלכליות'. השר משה קול טען בדיון 'שבעית החלוקה הצודקת של העומס הכלכלי בין כל המגויסים תובעת טיפל דחוף. ישנם מגויסים שנאלצו לסגור את מפעליהם ועסקיהם ולא יהיה להם לאן לחזור ומצב משפחותיהם מחמיר'.⁴³

בעיתוני התקופה אפשר למצוא פניות של חיילי מילואים ובני משפחותיהם אשר ביקשו סיוע באמצעות פרסום בעיתוניהם. המדור 'מה כואב' בעיתון **מעריב** עסק לא אחת בפניות כאלה. כך לדוגמה הובא סיפורה של ליאורה, שפנתה לביטוח לאומי כדי לבחון אילו זכויות מגיעות לבעלה המגויס כדי לקבל את השלמת שכרו. פקיד הביטוח הלאומי שאלו פנתה שמע את סיפורה והשיב לה כי לא תוכל ליהנות מהשלמת שכר מכיוון שבעלה לא עבד 75 ימים לפני יציאתו למילואים, כנדרש בחוק, שכן הוא 'התקבל לעבודה במפעלי הנחושת בתמנע בדיוק חודש לפני פרוץ המלחמה. הוא עבד שלושה ימים וקיבל חופשה ללא תשלום כדי לארגן את ההעברה מתל אביב, שם נישא לליאורה. בחודשים שקדמו לקבלתו לתמנע, לא עבד וחיפש משרה מתאימה'. התשלום שקיבלה ליאורה מצה"ל לא הספיק לכלכלתה ולמימון חובותיה, והיא נקלעה למצב קשה. העיתון פנה בשמה לביטוח לאומי,

40 שם. היה ניסיון לסייע לחיילי המילואים באמצעות הגדלת שכרם מתקרה של 1,500 לירות ל-1,800, אך הדבר לא פתר את הבעיה היסודית שמקורה בהיעדרות ממקומות העבודה ופגיעה בפרנסה. ראו: א' גבע, 'מאפריל 1974 הגדלה ניכרת בשכר המגויסים', **דבר**, 19.12.1973. בחודש אפריל 1974 הכריז צה"ל כי השכר יוגדל לכדי 2,500 לירות. ראו: יונה שמשי, 'לקחי המלחמה ייושמו גם ביחידות המילואים', שם, 1.4.1974.

41 יוסף צוריאלי, 'משרד הסעד נערך לטיפול במשפחות אנשי המילואים', **מעריב**, 19.12.1973.

42 דליה מזורי, 'משרד העבודה פתח במבצע להסברת זכויות החיילים', שם, 23.1.1974.

43 'מחמיר מצב המגויסים העצמאים', שם, 6.12.1973.

וזה הצליח למצוא הסדר כדי לפתור את בעיית השלמת השכר, אך מן הסתם הטיפול באמצעות העיתון היה אפשרי רק למעטים מן הפונים.⁴⁴

גם במערכת הביטחון הבינו ששירות המילואים המתמשך דורש מיפוי של הבעיות. בראשית פברואר 1974 ביקש שר הביטחון משה דיין מהאלוף רפאל ורדי, ששימש באותה העת ראש המטה הצבאי של פיקוד המרכז, לבחון את בעיותיהם של חיילי המילואים אשר שירתו תקופה ממושכת. באחד מדוחותיו תיאר את בעיותיהם של חיילים עמם שוחח בעת ביקור אצל יחידות המוצבות ברמת הגולן. בנוגע לחיילים המשמשים באזרחות 'כ' קבלני משנה המבצעים עבודות בתחומים שונים (בתי מלאכה, חברות גז, חברות מזון וכדומה) עקב תקופת השרות הממושכת מסרו נותני העבודה שלהם את ביצוע העבודות לקבלני משנה אחרים ובכך הפסידו את מקום עבודתם. חיילים שעבדו כשכירים הביעו חשש מהרעת תנאי עבודתם לאחר חזרתם לעבודה. סטודנטים ששירתו במילואים חששו מאבדן שנת לימודים שלמה אם לא יורשו לחזור ללימודים בסמסטר החורף. עוד העיר ורדי בדוח: 'חיילי מילואים אשר עסקם מאורגן בחברת מניות (כגון קבלנים) אינם נהנים מחוק הארכת מועדים, והדבר פוגע בעסקיהם. ואילו חיילי מילואים ששוחררו לאחר תקופה ארוכה וגויסו מחדש בתוך תקופת זמן של פחות מחמישה שבועות טענו כי עדיף שיישארו במילואים ולא ישוחררו כלל משום שאין אפשרות לארגן את עסקיהם בתקופה הקצרה שבין הגיוסים.⁴⁵ הבעיות הכלכליות והרגשת אי-השוויון בנטל השפיעו גם על מורל היחידות ועל רגשותיהם של החיילים. בקרב אנשי המילואים שהוצבו בחזיתות התגברה ההרגשה שהם היחידים המשלמים את מחיר הכוננות הביטחונית הגבוהה:

הם חשים יותר ויותר שהתשלום המושט עליהם הוא גבוה יותר מאשר זה המוטל על קבוצות אוכלוסיה אחרות. תחושת הקיפוח שפוגעת יותר ויותר במוראל שלהם מתבטאת בשני מישורים: האחד הנטל המוטל עליהם יחסית לאנשים שלא גויסו והשני, אי שוויון בינם לבין עצמם [...] קיפוחם המשווע של העצמאים הקטנים [שמפחותיהם צריכות להסתדר עם סכומים של 600 לירות בחודש מהביטוח הלאומי, ואילו שכירים זכאים לעד 1,500 לירות בחודש] בעיה נוספת היא התמוטטות עסקיהם.⁴⁶

44 הפתרון שנמצא היה מענק-על מתוך קרן החופשה של הבעל במקום תשלום מקרן ההשוואה 'השלמת הכנסה למגויס שלא עבד 75 יום במקום עבודתו - מקרן החופשה', שם, 19.3.1974.

45 רפאל ורדי הועלה לדרגת אלוף נתמנה מתאם הפעולה בשטחים ויהיה אחראי לבדיקת שחרור מילואים, שם, 1.2.1974; 'בדיקת בעיות של חיילי מילואים', אוסף מסמכי מורשת הפרקליטות, 22.3.1974; האלוף רפאל ורדי בריאיון לעמותת תולדות ישראל, 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=FGEZJ1Aj00Y>. ורדי צירף המלצות להקלות פיננסיות לדוחותיו. על פי עדותו, כולן התקבלו ללא היסוסים בידי הממשלה אף שלעיתים הן דרשו הקצאת כסף רב.

46 ח' יעד, 'אי שוויון בנטל השרות כואב למגויסים', מעריב, 10.12.1973. בסוף ינואר אושרה קבלת תוספת יוקר למשרתים במילואים והקצבה מהביטוח הלאומי עלתה ל-1,800 לירות בחודש. 'תוספת יוקר תשלום למשרתים במילואים', שם, 25.1.1974.

למרות הרגשות האלה, לצה"ל לא היה מענה ממשי לבעיות. כך למשל דיווח העיתונאי יעקב העליון: 'נוכח העובדה לפיה קיימת לעתים מצוקה אצל משפחות מגויסים בעורף נאמר כי צה"ל אינו מסוגל להתמודד עם כל הבעיות הנוגעות להם וכי על העורף מוטל להתארגן לעזרת משפחות אלה בדרכים שונות'.⁴⁷

באין פתרון מערכתי ניסו כמה מן החיילים, שהיו בנים יחידים, לפתור את בעיותיהם האישיות באמצעות שינוי ההצבה שלהם ולעבור מיחידה קרבית ליחידה עורפית בהסתמך על נתון אישי זה. בחוות דעת בנוגע לשחרור בן יחיד משירות מילואים שכתבה הפרקליטות הצבאית במלחמה תוארה התופעה: עד מלחמת יום הכיפורים היו בצה"ל הנחיות שלפיהן לא ישובץ בן יחיד ליחידת שדה לא בשירות סדיר ולא בשירות מילואים אלא בהסכמתו ובהסכמת הוריו. למי שהתנדב ניתנה האפשרות לחזור בו ולעבור לשרת ביחידה עורפית:

במהלך מלחמת יום הכיפורים ולנוכח הצרכים הגוברים והולכים של צה"ל מחד, ובקשות החוזרות ונשנות של בנים יחידים רבים בשירות מילואים, לעבר מיחידותיהם הקרביות אל יחידות עורפיות (כתוצאה מקשיים משפחתיים או כלכליים שנתעוררו עקב השירות הממושך) מאידך, נאלץ היה צה"ל כדי לשמור על מערך המילואים (אשר בשורותיו משרתים בנים יחידים רבים) לחזור בו מההנחיה הנ"ל ולקבוע כי בנים יחידים בשירות מילואים ישרתו בהתאם לנתונים האישיים וצרכי כח האדם ביחידות. [...] הבקשות לעבור מיחידה קרבית ליחידה עורפית לא נבעו ממורכז לב או מנסיון להשתמט אלא כאמור, בעיקר מקשיים משפחתיים או כלכליים שהתעוררו עקב השירות הממושך ואשר מטבע הדברים סובלים מהם אנשי מילואים ולא אנשי החובה, אשר מרביתם אינם בעלי משפחות ומשחררים מהדאגות הנ"ל.⁴⁸

אם כן, צה"ל שינה את ההנחיות נוכח צורכי הצבא, ולא אישר את העברתם של הבנים היחידים ליחידות עורפיות, והדבר מעיד על היקף התופעה. מקרב חיילי המילואים היו כאלו שהבעיות מבית הובילו אותם לעבור עברה ולהיעדר מן השירות. בפברואר 1974 נדונו כמה חיילי מילואים לעונשי מאסר של שנתיים, ומהן שנה על תנאי בגין עריקות. בדיווח על כך בעיתונים צוין: 'רוב הנפקדים עזבו את יחידותיהם בעיצומה של המלחמה, כדי לעזור למשפחותיהם שמצבן הכלכלי רעוע'.⁴⁹ במקרה אחר נשפט חייל מילואים מיחידת חי"ר משוריין (חרמ"ש) שהשתתף בקרבות ברמת הגולן בבית הדין הצבאי המחוזי בגין היעדרות מן השירות למשך שישה שבועות בין התאריכים 10 בדצמבר 1973 ל-26 בינואר 1974. בפסק הדין תואר מצבו האישי שהביא אותו לעבור את העברה:

47 יעקב העליון, 'צה"ל בודק את מערך המילואים כדי לברר אם גויסו כל המסוגלים לשרת', שם, 18.12.1973.

48 חוות דעת 27: 'שחרור בן יחיד ממילואים', 25.2.1974, 'קובץ חוות דעת משפטיות', עמ' 75-76; לתגובת הצבא ראו: העליון, 'צה"ל בודק את מערך המילואים'.

49 'שנתיים מאסר לעריק מצה"ל במלחמת יום הכיפורים', מעריב, 6.2.1974.

המשיב נשוי ואב לתינוק בן 7 חדשים, הוא בנם יחידם של הוריו שהנם קשישים וחולים ולמשפחה אין כל קרובים בארץ. [...] סמוך לפני פרוץ הקרבות הקים המשיב עסק עצמאי בו השקיע את כל חסכונו עד לפרוטה האחרונה. משנתלש מעבודתו מפאת גיוסו למילואים, החל עסקו שוקע והמשיב עמד על סף פשיטת רגל. עם שוך הקרבות קמעה, ירדה יחידתו למחנה 'יפתח' בקרבת ראש פינה, ואז לא יכול היה המשיב להתאפק יותר כדי להרחיק מעצמו את הדאגות המעיקות לעתיד כלכלת המשפחה, הוא לקח את החוק לידי ונעדר משרותו. בתקופת הנפקדות עשה כמיטב יכולתו להתארגן מבחינה חומרית, עד כמה שהדבר ניתן לו.

בדיון בבית הדין הצבאי המחוזי אמרו השופטים כי הם מבינים את מניעיו של הנאשם, אך לא יוכלו להצדיקם ולהקל בעונשו משום שיחס סלחני מדי 'עלול להתפרש שלא כהלכה, ולא יהיה בו כדי לשרת את טובת הציבור וטובת צה"ל'. בדיון בערעור טען התובע כי יש להחמיר עם המשיב 'בהדגישו כי אלפי חיילי מילואים אחרים היו, ללא ספק נתונים בעת ההיא, ויתכן גם היום, במצב חומרי דומה ואולי אף קשה מזה שבו היו נתונים המשיב ומשפחתו' וללא החמרה בענישה עלולה להיות 'סכנה לערעור התודעה הלאומית המחייבת לתת חשיבות משנית לעניינים האישיים בעיתות קשות בהן נתונים העם והמדינה'. בפסק הדין ציינו השופטים שנפקדות בקרב אנשי מילואים היא תופעה נדירה וקיבלו את הערעור רק חלקית.⁵⁰ ככל שעבר הזמן, כן הלכו והצטברו בעיותיהם של המשרתים במילואים, והדבר הביא בסופו של דבר להקמת מנגנון לסיוע משפטי של הפרקליטות הצבאית. נראה להלן שהדבר קרה על דרך המקרה.

הקמת מרכז הסעד המשפטי של הפרקליטות הצבאית ודרכי פעולתו

בחורף 1973, בימים שלאחר החתימה על הסכמי הפסקת האש, החלה ישראל להתמודד עם מה שכונה כבר באותם ימים 'המחדל'. הביקורת הנוקבת שנמתחה בציבור ובכנסת על הפעולות המדיניות והצבאיות לפני המלחמה ובזמן המלחמה הביאה להקמת ועדת אגרנט; זו החלה את דיוניה ב-21 בנובמבר. האלוף יוסי פלד, ששימש מפקד חטיבת שריון במלחמה, תיאר בזיכרונותיו את הביקורת: 'בתקופה ההיא, המורל בצה"ל היה בשפל. לראשונה בתולדותיו צה"ל היה נתון לביקורת ציבורית נוקבת - הן צה"ל כגוף, הן חלק ממפקדיו, כפרטים'.⁵¹ אחת השאלות שעלו לדיון ציבורי הייתה מוכנותו של צה"ל

50 לעונש של ארבעה חודשי מאסר שנגזרו על הנאשם התווספו שני חודשי מאסר על תנאי. ע'91/74, בית הדין הצבאי לערעורים בעניינו של טוראי ישעיהו ניתן ב-21.3.1974. ראו: פסקי דין 1974, 100-1 הדרכה, ללא ציון מספרי עמודים.

51 פלד ציין שהחשש מביקורת גרם לכמה מן המפקדים להירתע 'מלדרוש לקיים ביחידות שלהם את הנורמות הצבאיות הבסיסיות, שהיו לחם חוקנו לפני המלחמה. חלק מאתנו העדיף לא להיכנס לעימותים. חלק העדיף ויתורים ופשרות על פני דרישות, דרישות קשות, שנועדו להחזיר את צה"ל

למלחמה מבחינת ציוד ואספקה. בין השאר הואשם שר האוצר פנחס ספיר שהקיצוץ בתקציב הביטחון לפני המלחמה עורר קשיים בתחום הביטחון, לדוגמה מחסור בכלי נשק ותחמושת וכן בציוד אישי.⁵² כחלק מן העיסוק של ועדת הכספים של הכנסת בנושא הופיע לפניו ראש אגף האפסנאות (אג"א) האלוף נחמיה קין. לאחר הופעתו ביקשה הוועדה לבחון את הדברים בעצמה, ועל כן הקימה ועדת משנה לבחינת מצב האספקה של ציוד אישי בצה"ל. ועדת המשנה ביקרה 'ביחידות השונות הן של חיילי מילואים והן של חיילים בשירות חובה במקומות הבאים: רמת הגולן ומוצב החרמון, הגדה המערבית של תעלת סואץ ובקעת הירדן ונתנה לה האפשרות להיפגש עם החיילים לפי רצונה'.⁵³ בראשית ינואר הגישה ועדת המשנה את מסקנותיה, שלפיהן חל שינוי של ממש במצב אספקת הציוד האישי, והמליצה על כמה שינויים ארגוניים למען שיפור אופן אספקת ציוד אישי לחיילי צה"ל ולשיפור תשתיות המגורים והחימום, בעיקר ביחידות שהוצבו בצפון. לצד מסקנותיה העיקריות של ועדת המשנה, היא ציינה בדוח כי הובאו לתשומת לב כמה עניינים והיא מוצאת לנכון להתייחס אליהם בתחום האפסנאות (מקלחות, הסעות הביתה, חשמל באמצעות גנרטורים למוצבי קצה) ותחומים אחרים כמו סידור קשר טלפון תקין, חלוקה שווה יותר של מרצים ומופעי בידור – כדי שיגיעו לכלל היחידות – וכן סוגיית הכרת הזכויות של החיילים. בעניין זה קראה הוועדה 'לאחראים לדבר לדאוג לכך שחוברת המסבירה את זכויות החייל, שהוצאה על ידי צה"ל תגיע לכל חייל וחייל'. הוועדה המליצה: 'שייעשה הסדר של ייעוץ משפטי חינוך לחיילים ולמשפחותיהם בדבר מימוש זכויותיהם בתיאום עם לשכת עורכי הדין ומשרד המשפטים'.⁵⁴

בהמשך הדוח ציינה הוועדה כי בכל פגישותיה עם החיילים ומפקדיהם עלתה שאלת השכר וההכנסות. חיילי המילואים העלו בייחוד את סוגיית חוסר השוויון בין הכנסות החיילים להכנסות האזרחים בעורף והדגישו את הנזק הכלכלי שנגרם להם משירות המילואים – פגיעה בהכנסתם זה חודשים רבים. על כן המליצה הוועדה

שהממשלה תבחן את האפשרות של הבטחת יתר שוויון בין הכנסות החיילים לבין ההכנסות בעורף על ידי הטלת חובה על המעבידים [...] לשאת באובדן הכנסות החיילים עקב גיוסם (הכוונה להפסד שעות נוספות, פרמיות הטבות שונות וכו'). בשנים לב למשך השירות של חייל המילואים, ממליצה הוועדה לבדוק את גובה ושיטת התשלומים לחייל המילואים (על מנת לפשטם) [...] הוועדה גם פונה לממשלה ולרשויות המקומיות לבחון את האפשרות של מתן הקלות בתשלום מיסים, רשיונות ואגרות עבור רכש ושירותים שמתמורתם אין החייל יכול להינות עקב שירותו הממושך.⁵⁵

למסלול הנכון והמקצועי במהירות'. ראו: יוסי פלד, איש צבא, מעריב, תל אביב 1993, עמ' 192. תודתי לאל"ם ד"ר אלי מיכלסון על הפניה זו.

52 יהושע ביצור, 'שקר וכזב! – הגיב פ. ספיר על טענה שלצה"ל חסרו פריטים בגלל חוסר תקציב', מעריב, 19.12.1973; אריה אבנרי, ספיר, פלג, גבעתיים 1976, עמ' 304-312.

53 'מסקנות ועדת המשנה של ועדת הכספים ואספקת ציוד אישי בצה"ל', 4.1.1974, א"צ, 174/477/1985. 54 שם.

55 שם.

אם כן, לצד ההמלצות הקשורות בתחום עיסוקה הכלכלי של הוועדה, צוינו בדוח שתי המלצות שקשורות בתחום המשפטי: הראשונה – יצירת הסדר ליעוץ משפטי לחיילים, והשנייה – תיקון חוק הארכת מועדים והתאמתו למצב בשטח כדי שייטיב עם חיילי המילואים. המלצות הוועדה הועברו לפרקליטות הצבאית, וקציניה האמונים על תחומי הייעוץ והחקיקה ניגשו ליישמן במהרה. ייחודן והיקפן של הבעיות המשפטיות של המשרתים במילואים חרגו מן המענה שהעניקה עד אז הסנגוריה הצבאית, שעיקר עניינה עד אותה עת היה סיוע לחיילים בעניינים פליליים.⁵⁶ על כן סיפקה הפרקליטות את המענה המשפטי לבעיות החיילים באמצעות מרכז סעד משפטי ייעודי שהוקם במפקדת הפרקליטות וכן באמצעות קציני תנאי שירות שהוצבו במפקדות האוגדות שהיו מוצבות בחזיתות.⁵⁷ ב-17 בינואר 1974, ימים אחדים לאחר פרסום דוח ועדת המשנה, הופץ בתוך הפרקליטות נוהל העבודה בעניין הקמת המענה המשפטי. בנוהל נקבעו הנחיות כלליות לאופן הפעולה של מרכז הסעד ושל קציני השירות. בו בזמן ולפי המלצות ועדת המשנה הודיע הפרקליט הצבאי הראשי (להלן פצ"ר) תא"ל צבי ענבר על הקמת המרכז ללשכת עורכי הדין.⁵⁸ כדי לפרסם את דבר הקמת מרכז הסעד המשפטי לחיילי צה"ל הופץ בינואר 1974 'דף לחייל' מאת הפצ"ר, ובו הודעה על האפשרות של כל החיילים לפנות לקציני השירות שהוצבו ביחידות השונות בעניין בעיותיהם המשפטיות:

כדי להקל על המגויסים בפתרון בעיותיהם המשפטיות הוחלט לספח ליחידות המרוחקות, בהם משרתים חיילים תקופות ממושכות, קציני תנאי שירות שהנם עורכי

56 שירותי סנגוריה נקבעו כחלק מחוק השיפוט הצבאי לייצוג משפטי למשרתי צה"ל העומדים לדין פלילי. על חוק השיפוט הצבאי והקמת השירות המשפטי בצה"ל ראו: ענת שטרן, **לוחמים במשפט: השיפוט הצבאי בישראל במלחמת העצמאות**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2021.

57 אמנם השימוש בביטוי 'תנאי שירות' התקבל, אבל עורר בעיות. מטרת הפרקליטות הייתה לסייע בעניינים משפטיים, ואולם כמה מהחיילים פירשו את תפקידם של קציני הפרקליטות כלשונו. במכתב שכתב קצין תנאי השירות של אוגדה 210 לפצ"ר העלה הקצין את סוגיית שם התפקיד ואת העובדה שאין ברור כי מדובר בתפקיד משפטי. 'אני בדיעה שלהדביק לקציני המשפטים את התואר קצין תנאי שירות לא עולה יפה. [...] אני מבקר ביחידות, משוחח עם החיילים שואל לבעיותיהם וכו' [...] [כ] שאני מציין שאני קצין תנאי שירות לא יודעים "איך לאכול זאת" כי המושג של תנאי שירות קרוב יותר לתנאים כגון: מגורים, שמיכות, אוכל וכל מה שקשור לתנאי השירות של החייל – אולם אם אני אומר לאותו קצין אשר צריך להציג אותי בפני החיילים שאני עורך דין וקצין סעד משפטי או קצין משפטים מטעם מפקדת פרקליט צבאי ראשי אז אני מתקבל בהבנה'. 'התפקיד של קצין תנאי שירות', 18.2.1974, א"צ, 174/477/1985. תלונתו של קצין השירות התקבלה באהדה מסוימת, אך סיכומם של דבר לא שונה שם התפקיד.

58 מן המסמכים עולה כי סא"ל גרשון אוריון הופקד על מרכז הסעד במפקדת הפצ"ר. 'הגדרת וחלוקת תפקידים של קציני תנאי השרות ביחידות ובמפקדת הפרקליט הצבאי הראשי בענייני סעד משפטי לחיילים', 17.1.1974, א"צ, 2106/149/2005. חוות דעת 23: 'הגדרת וחלוקת תפקידים של קציני תנאי השרות ביחידות ובמפקדת הפרקליט הצבאי הראשי בענייני סעד משפטי לחיילים', 17.1.1973, 'קובץ חוות דעת משפטיות', עמ' 63-65.

דין המשרתים שירות מילואים בפרקליטות הצבאית. קצינים אלה יטפלו בכל בעיות הסעד של חיילי היחידות אליהן יסופחו וגם יסייעו לחיילים בטיפול בבעיות משפטיות המציינות להם. קציני תנאי השירות יונחו בעבודתם המשפטית על ידי מפקדת הפרקליט הצבאי הראשי. כל חייל רשאי לפנות בעל־פה או בכתב, לקצין הסעד של יחידתו כדי להסתייע ביעוץ משפטי.⁵⁹

רוב קציני תנאי השירות שהוצבו ביחידות היו אנשי מילואים של היחידה, אך בזיכרונם של מי ששירתו באותם ימים בפרקליטות הצבאית הוענק הסיוע לחיילים גם באמצעות המשרתים בקבע של היחידה. כך למשל תיאר אל"מ אריה נתיב, אשר שירת בתור פרקליט במחוז צפון, את פעולתו לסיוע לחיילי המילואים באותה תקופה:

כשמלחמת יום הכיפורים הסתיימה, החלה התקופה הארוכה של מלחמת ההתשה ברמת הגולן. אנשי מילואים רבים נאלצו להישאר בשירות במשך חודשים ארוכים מבלי לשוב לבתיהם. למשפחות אנשי המילואים נגרמו קשיים כלכליים עצומים, העסקים – וחשוב מכך, משפחות שלמות – עמדו לקרוס. השכירים עמדו בפני פיטורין. הקמנו בפרקליטות צפון חוליות ייעוץ משפטי וסיירנו בין המוצבים בחזית הסורית כדי להעניק לחיילים ייעוץ משפטי. זכור לי שבאחד הביקורים יצא אלינו חייל מילואים, שסינן לעברנו בצחוק עצוב: 'ביקרו אותנו אנשי הרבנות הצבאית, ועכשיו באים אנשי הפרקליטות הצבאית. העסק שלי קורס, אשתי עומדת להתגרש ממני, אז עכשיו אני לא יודע למי לפנות קודם – לפרקליטות או לרבנות'.⁶⁰

גם האלוף (מיל') אילן שיף, ששירת בפרקליטות חיל הים, אשר קיבלה אחריות למרחב שלמה (מרש"ל) השתתף במתן סעד משפטי לחיילי המילואים שנותרו במרחב סיני תקופה ארוכה.⁶¹ תא"ל (מיל') הד"ר עודד מודריק שימש במלחמת יום הכיפורים סגן פרקליט במחוז הדרום. הוא סיפר כי לפי זיכרונו, לאחר סיום המלחמה טס עם פרקליט פיקוד דרום לסיוור ביחידות צה"ל מעבר לקווים. בזמן הביקור ניגשו אליו אנשי מילואים ושאלו שאלות משפטיות, ומתוך כך הוא הבין שיש צורך חדש בסיוע משפטי לאנשי מילואים אשר נקראו לשירות ממושך: 'חיילים רבים נקראו למילואים והשאירו אחריהם משפחות, לעתים במצבים כלכליים ואישיים לא פשוטים. ועל כן צירף אליי קצינים מהפרקליטות הצבאית, בסדר ובמילואים, וירד למצרים לכוחות ששהו מעבר לתעלה. שם, הם העניקו סיוע משפטי לכל אלו שהשאירו בבית תביעות, הליכים פתוחים וכל צורך משפטי אחר'.

59 דף לחייל: עזרה משפטית ביחידות צה"ל, ללא תאריך, א"צ, 2106/149/2005.

60 עוד נושאים משפטיים שהוא עסק בהם: הטיפול בשבויים הסורים, הפעלת הממשל, גיוס הציוד וכלי הרכב. לפי עדותו, 'מעמדו של הפרקליט שהנחיתו בנושאים המשפטיים נתפסה כמכרעת בעיני המשרתים בפיקוד, לא ירד בחשיבותו ממעמדו של המח"ט'. ראו: ריאיון מורשת עם אל"ם (מיל') אריה נתיב, 8.12.2011, <https://tinyurl.com/5943puj6>.

61 ריאיון מורשת עם אלוף (מיל') אילן שיף, ללא תאריך, ראו: <https://tinyurl.com/ywywe6jr>.

מודריק ציין בריאיון עמו כי הוא זוכר שנסע פעמיים לסייע לחיילים, אך בשאר הזמן הוצבו קבוע באוגדות קציני תנאי שירות מאנשי המילואים של הפרקליטות.⁶² קציני תנאי השירות פעלו רבות למען המגויסים. הם טיפלו בפניות שונות של חיילים בנוגע לתנאי העסקתם, דרישה לתשלום דמי פיגורים בגין קניית רכב, סירוב קופת חולים להעניק טיפול לבני משפחה של מגויס והקושי למצוא עבודה בשל גיוס חוזר למילואים.⁶³ מרכז הסעד המשפטי במפקדת הפצ"ר הפיץ הנחיות מקצועיות לקציני תנאי השירות.⁶⁴ בדוח מסכם על פעילותם צוין: 'בעיות עיקריות שהיועצים המשפטיים טיפלו בהן היו חובות כספיים (במיוחד משכנתאות), שכירות דירות, הליכי הוצאה לפועל שננקטו נגד החייל או בת זוגו וייעוץ משפטי כללי בדבר זכותו של החייל המשוחרר על פי החוקים הנ"ל והתקנות שהוכנו על פיהם'. פעילותם הייתה בעיקר פניות בטלפון ובכתב, ובעת הצורך הם גם נפגשו עם נציגי המוסדות הנוגעים בדבר. היועצים המשפטיים טיפלו בתקופת פעילותם ב-17,132 פניות, כלומר סייעו ל-14 אחוזים בערך מכלל חיילי המילואים באותה תקופה. עוד צוין בדוח כי ב-94 מקרים לא היה אפשר לטפל, ועל כן הופנו אותם חיילי מילואים לייעוץ משפטי בשכר טרחה בעלות של עד 750 לירות.⁶⁵ תחום אחר שנקטו בו אנשי מרכז הסעד המשפטי יוזמה היה סיוע משפטי לחיילים הפצועים הרבים שאושפזו בבתי החולים השונים בארץ. קציני תנאי שירות יצאו מפרוור לבתי החולים ולמרכזי השיקום כדי לסייע לחיילים. בדוח על אודות פעולותיהם תוארו עבודתם והסיוע שהעניקו לחיילים בסוגיות המשפטיות האלה:

- א. עניינים אזרחיים, עניינים הנוגעים לחוקי עבודה, ענייני שכירות, תביעות משפטיות אזרחיות (ביטול צווים שניתנו במעמד צד אחד) עניינים הקשורים לדיני חוזים, נושאים הקשורים לדיני נזיקין (תאונות דרכים),
- ב. עניינים פליליים (בעיקר משפטי תעבורה)
- ג. עניינים הקשורים לחוקי השיקום. לאחר כל ביקור אצל מאושפזי בתי החולים הנ"ל, התקשרנו עם הגורמים האזרחיים הצבוריים ועם משרד הבטחון, דבר שבוצע על ידי פגישות, שיחות טלפוניות ומכתבים.⁶⁶

בדוח צוין שעל פי מספר הפניות וצביון ניכר כי הסיוע המשפטי חיוני וכי המחלימים ראו במרכז הסעד המשפטי 'מקום בו יוכלו לקבל יעוץ וסעד ואף הדרכה בהרבה מבעיותיהם

62 תא"ל מודריק סיפר בשיחה עמו כי על פי זיכרונו הוא שיוזם את מתן השירות למגויסים וסיפר על כך לפצ"ר צבי ענבר, וזה מיהר לאמץ את הרעיון וזמן קצר אחרי כן הוקמה רשמית חוליית פרקליטות והעניקה סיוע משפטי לחיילים שנזקקו לכך. שיחה עם הפרופ' עודד מודריק, 5.7.2023; ריאיון מורשת עם השופט עודד מודריק, 16.2.2022, <https://tinyurl.com/bdfsxk6h>.

63 הפניות מרוכזות בא"צ, 265/399/1985.

64 'תסקיר חוק הארכת מועדים', שם, 35/1396/1992.

65 סא"ל ד"ר גרשון אוריון, 'פעולת היועצים המשפטיים במרכז לתיאום בחיילים משוחררים. דו"ח מסכם ראשוני', 23.6.1974, שם, 174/477/1985.

66 'ייעוץ וסעד משפטי לבתי חולים ובתי החלמה בהם מאושפזים חיילי צה"ל', שם, 174/477/1985.

לאו דווקא משפטיות ואשר התעוררו עקב סיבת שהותם במקום של המחלימים וכתוצאה ממלחמת יום הכיפורים.⁶⁷ על אף הסיוע הרב שהעניקו קציני הפרקליטות למגויסים, בבואם לסייע לחיילי צה"ל בענייניהם המשפטיים הם נתקלו בבעיות שנבעו מהניסוחים התמציתיים של חוק הארכת מועדים, אשר יצרו מגבלות ודרשו פרשנות בסוגיות שונות. במהרה התברר כי על אף הרצון הטוב לסייע, נדרש תיקון לחוק.

תיקון חוק הארכת מועדים בקיץ 1974

כאשר חוקק חוק הארכת מועדים ב־1957 עמדו לנגד עיניהם של המחוקקים התנאים שנוצרו בסוף מלחמת סיני, כלומר מלחמה קצרה שאחריה מקצת הכוחות נשארו במילואים למשך זמן לא ארוך. במלחמת יום הכיפורים התמשכות שירות המילואים של יותר מ־100,000 חיילים לחודשים ארוכים יצרה בעיות שהמחוקק לא צפה מראש. עוד באמצע נובמבר 1973 הוכנה במחלקת ייעוץ וחקיקה של הפרקליטות הצבאית חוות דעת מפורטת שהצביעה על חולשותיו של חוק הארכת מועדים, התשי"ז-1957 ועל אי־התאמתו לנסיבות שנוצרו בעקבות מלחמת יום הכיפורים.⁶⁸ כמה מן הבעיות שהתעוררו בשל הנוסח התמציתי של החוק תוקנו בתקנות שפורסמו בינואר 1974,⁶⁹ ובקיץ של אותה שנה פנתה הכנסת להסדיר את התיקונים באמצעות חקיקה ראשית. ב־22 ביולי 1974 הציגה הממשלה לפני הכנסת נוסח חדש של חוק הארכת מועדים, התשל"ד-1974 לשם קריאה ראשונה. שר המשפטים חיים צדוק הבהיר לכנסת בהציגו את החוק: 'מלחמת יום הכיפורים, עקב ארכה והיקפה, העמידה בפני חיילי המילואים בעיות וסיכוכים בתחום מילוי ההתחייבויות שלהם מכוח חוזים ומכוח ההתחייבויות [...] הצעת חוק זו באה לגבש את החקיקה הקודמת ולהשלים אותה בתחומים מספר [...] לאור הנסיון שנצטבר ובהבהרת נושאים אחרים שנכללו בתחיקה הקיימת, אבל עוררו ספקות באשר להיקפם ולהשלכות שלהם'.⁷⁰ בדיון בכנסת באו לידי ביטוי הקשר בין צבא לחברה וחשיבות הטיפול באנשי המילואים בשל קשר מיוחד זה בדבריו של חבר הכנסת ארי אנקוריון (המערך):

67 שם.

68 זכריה כספי ראש ענף מחלקת הייעוץ והחקיקה בפרקליטות הצבאית (יע"ח"ק), תיאר את מעורבות יע"ח"ק בניסוח חוק הארכת מועדים בריאיון מורשת עמו. כחלק מתפקידו שימש כספי גם יועץ משפטי לעת מצוא, שעה שנקרא לאולפן גלי צה"ל והשיב בשידור חי לשיחות טלפון של חיילים מהחזית ומסר להם תשובות משפטיות. ריאיון אל"ם (מיל') זכריה כספי לצוות המורשת של הפרקליטות הצבאית, 2013, <https://tinyurl.com/2wasnmw6>.

69 התקנות שפורסמו ב־23.1.1974 הסדירו את מועד החלת החוק לכדי שלוש יום לפני הגיוס (כדי להקל על מי שעליו לשלם חובות משכנתה למשל), אפשרו הסדרת חובות באמצעות תשלומים והרחיבו את הפרשנות לביטוי 'חווה, הצעה או מכרז' – שייכללו בו פוליסות ביטוח והתחייבויות הדדיות בחוזים ותאגידים שהם ישות משפטית נפרדת בחוק הישראלי. תקנות לפי חוק הארכת מועדים תקנות שעת חירום (הארכת מועדים הוראות נוספות; התשל"ד-1974).

70 דיון הכנסת, 22.7.1974, דברי הכנסת, כו, ישיבה עה, עמ' 2364-2370.

[ה]בעיה שהצעת החוק הזאת מטפלת בה היא, לצערנו, בעיה שאיננה חד פעמית [...] ולכן יש הצדקה לכך שיהיה חוק קבוע [...] בכל מוראטוריום⁷¹ יש שני צדדים חייב ונושה [...] העקרון שבחוק – שהמדינה חייבת לדאוג לכך, שאנשים שנקראים על ידה לשעת חירום ומוצאים ממעגל העבודה והפרנסה לא יוכרעו על ידי החובות או ההתחייבויות שלהם הוא עיקרון צודק, ואנחנו מוכרחים לתמוך בו.⁷²

חבר הכנסת בועז מואב (התנועה לזכויות האזרח) ציין בדבריו:

החוק להארכת מועדים מסמן את תחילתה של מגמה חיובית מצד הממשלה להכין תשתית של חקיקה גם למקרים שבהם חיילים יגויסו לשירות מילואים ממושך, כפי שהיה בעקבות מלחמת יום הכיפורים, התיקונים התכופים שעבר חוק הארכת מועדים, תשי"ז מוכיחים שהמערכת המנהלית ומערכת החקיקה לא היו מוכנות לגיוס חיילי המילואים לתקופה ארוכה ולתביעות לתגמולים שהועלו עקב סיטואציה זו.⁷³

הדיון בקריאה שנייה ושלישית בנוסח הצעת החוק החדשה נערך ב־31 בדצמבר 1974, מועד פקיעת הארכת תוקפן של תקנות הארכת מועדים. חבר הכנסת יצחק נבון, יושב ראש ועדת חוץ וביטחון, הציג לפני הכנסת את שינויי הנוסח שנערכו בלשון החוק לאחר הדיונים בוועדה. תחולת החוק המתוקן הורחבה גם לשטרות חליפין ולשטרות חוב וכן לתשלומים למס רכוש ולמס הכנסה והורחבה הגנה לערבים או לבת הזוג של מגויס במקרה של חובות משותפים. המחוקק העניק לבית המשפט סמכות לקבוע אם תינתן למשפחות מגויסים הארכה בפינוי דירות בשכירות ואפשר להסדיר את חובות המגויס באמצעות תשלומים חודשיים שווים, כמו שנקבע בתקנות אשר פורסמו בינואר. החוק הוחל גם על שבויים ועל מי ששוחרר ממילואים וגויס מחדש בתוך שלושים יום. שינויים אחרים בוצעו בניסוחי הלשון של החוק למען הבחנה מובהקת יותר בין מקרים מסוימים. לדוגמה, בעקבות בקשות של הבנקים שונה ניסוח סעיף שעוסק בהארכת מועדים של שטר חילופין ושטר חוב גם בעניין 'מי שערב לחיוב או מי שהתחייבותו נועדה להבטיח את קיומו של החיוב או לשפות או לפצות אדם על אי קיומו של החיוב'. חבר הכנסת נבון הסביר כי הבנקים הבהירו לוועדה שלא תמיד ערבויות אשר ניתנות בידי בנקים הן ערבויות במובן חוקי, אך הן כן ערבויות פונקציונליות בשל היותן אוטונומיות.⁷⁴ כן הוחל החוק במובהק על

71 מוראטוריום: חוק ממשלתי בשעת חירום שמאפשר לבנקים ולבעלי חוב לדחות את פירעון חובותיהם; השעיית חוב; שמיטת חובות.

72 דיון הכנסת, 22.7.1974, **דברי הכנסת**, כו, ישיבה עה, עמ' 2366-2367.

73 שם, עמ' 2369.

74 למונח 'ערבות' יש משמעות משפטית; נציגי הבנקים הסבירו בוועדה כי הלוואות נחשבות ערבויות מבחינת התפקיד שהן ממלאות, אך לא תמיד בכל המובנים המשתמעים ממונח זה בחוק. הדבר תוקן בחוק החדש. הכוונה כאן היא להבדל בין ערבות שאדם מתחייב בה כצד ג' להתחייבויות בין צדדים א' ו-ב' ובין ערבות שהבנק מעניק (ערבות בנקאית). תודה לעו"ד הראל כהן על הערה זו. דיון הכנסת, ישיבה 127 של הכנסת השמינית, 31.12.1974, עמ' 1062. ראו: https://fs.knesset.gov.il/8/Plenum/8_ptm_253343.pdf

שבוים ועל עיזבונותיהם של הנופלים, וההארכה היא לתשעים יום במקום שלושים יום.⁷⁵ לא הועמדו הסתייגויות לנוסח החוק המוצע, ולפיכך הוא הועבר להצבעה בקריאה שנייה ושלישית והתקבל לספר החוקים של ישראל. הוא תקף עד היום.⁷⁶

סיכום

תפיסת הביטחון של ישראל שניסח דוד בן-גוריון לפי מצבה הגאוגרפית של ישראל והאסימטריה הבסיסית בינה ובין מדינות ערב הובילה לעיצובו של צה"ל על פי דגם שירות שמבוסס על צבא סדיר וקבע קטן אשר נתמך בצבא מילואים גדול. התפיסה שלפיה 'הסדיר יבלום' עד הגעת כוחות המילואים עמדה למבחן באוקטובר 1973. בעקבות גיוס החירום של כלל כוחות המילואים של צה"ל במלחמת יום הכיפורים והתמשכות שירות המילואים חודשים רבים אחריה, עד חתימת הסכמי הפרדת הכוחות עם מצרים ועם סוריה בשנת 1974, נוצר עול חברתי וכלכלי על המשרתים במילואים ועל בני משפחותיהם. בעיותיהם של חיילי המילואים הלכו והתגברו ואיימו להיות בעיה חברתית מן המעלה הראשונה שהתווספה לביקורת אשר נמתחה על צה"ל ועל הדרג הפוליטי בחורף 1973. בהיעדר מנגנונים מתאימים באכ"א העניקה הפרקליטות הצבאית מענה למקצת הבעיות האלה תוך כדי הקמת מנגנון סיוע משפטי למשרתים במילואים.

העיון בסוגיות חברתיות באמצעות המשפט מעניק זווית ייחודית שחושפת את הקשר בין צבא לחברה באמצעות היסטוריה 'מלמטה'. בימים שלאחר המלחמה עסק אכ"א בטיפול בסוגיות דחופות, כגון טיפול בנעדרים ובמשפחות הנפגעים והשבוים, ובעיותיהם האישיות של המגויסים למילואים נדחקו לתחתית סדר העדיפויות. מתוך הבנת נסיבות הזמן וקשיי החיילים העמידה הפרקליטות הצבאית מנגנון סיוע וייעוץ לחיילי המילואים. הקמת מרכז הסעד המשפטי והצבת קציני תנאי שירות באוגדות היו מענה ייחודי שסיפקה הפרקליטות הצבאית בעקבות המלצת ועדת הכספים של הכנסת. קציני הפרקליטות ייעצו לחיילים בנוגע לבעיותיהם המשפטיות ופתרו אותן; בכך תרמו הקצינים להעלאת המורל ביחידות הקצה שנשאו עוד חודשים רבים בנטל הכוננות הביטחונית בחזית הדרומית ובחזית הצפונית. הכלי המשפטי העיקרי שבאמצעותו ניתן השירות למגויסים היה חוק הארכת מועדים, התשי"ז-1957. בו בזמן עסקו קציני הייעוץ והחקיקה בפרקליטות בניסוח

75 דיון הכנסת, 22.7.1974, דברי הכנסת, כו, ישיבה עה, עמ' 2364-2370. חוק הארכת מועדים, התשל"ה-1974, 'ישיבה מאה עשרים ושבע של הכנסת השמינית', 31.12.1974, דברי הכנסת, יא, ישיבה קכז, עמ' 1062-1063, ראו: <https://tinyurl.com/h4hdmzb>.

76 במשך השנים הוצעו שינויים מסוימים לחוק, אך הם לא התקבלו. את ההצעה האחרונה לשינוי החוק הניח בפני הכנסת העשרים ב-26.2.2018 חבר הכנסת עמר בר-לב, שביקש להחיל את החוק על כל מי שקיבל צו 8 או צו 9, ולא רק בשעת מלחמה. 'הצעת חוק הארכת מועדים (תיקון) – שירות לפי סעיף 8 או 9 לחוק שירות המילואים; התשע"ח-2018'. ראו: אתר הכנסת, <https://tinyurl.com/5ekwr633>.

ושיפור תקנות שעת חירום להארכת מועדים והצעת החוק החדשה שאושרה בסוף שנת 1974.

מאז מלחמת יום הכיפורים נהיה הסיוע המשפטי לחיילי המילואים באמצעות קציני תנאי השירות חלק משירותי הפרקליטות לחיילי צה"ל. מערך הסיוע המשפטי המשיך לסייע לחיילים רבים בסדיר ובמילואים במשך השנים, ובכך תרם למורל החיילים ולמוכנות יחידותיהם. תקופת הפעלתו האחרונה של המערך במלואו הייתה במלחמת לבנון הראשונה, שאז הושקע מאמץ מיוחד ביישום חוק הארכת מועדים, בין השאר באמצעות פרסום חוברת מקיפה שעסקה בזכויות ובחובות של מגויסים בשעת חירום.⁷⁷ בשנת 2009, בעקבות שינויים במערכת המשפט ובאמצעי התקשורת הזמינים למשרתים בצה"ל, ובייחוד בזכות הנגישות למידע שהעמידה רשת האינטרנט, התייתרה פעולתו של הסיוע המשפטי והמערך פורק. לעומת זאת, חוק הארכת מועדים זכה לעדנה, והוא שימש גם במצבי חירום שאינם מלחמה, למשל כחלק מהתמודדות עם מגפת קורונה.⁷⁸

עם פרוץ מלחמת חרבות ברזל ביום שבת 7 באוקטובר נערכו התאמות חקיקתיות ומשפטיות למלחמה שנכפתה על ישראל בשל ההתקפה הרצחנית של ארגון חמאס. שר הביטחון הכריז על מצב חירום מיוחד בשעה 8:00 בבוקר, וממשלת ישראל קבעה לפי סעיף 40 לחוק יסוד הממשלה כי ישראל במלחמה. כעשרה ימים מאוחר יותר – ב־18 באוקטובר 2023 – הונחה על שולחן הכנסת הצעת חוק דחיית מועדים (הוראת שעה – חרבות ברזל) (חוזה, פסק דין או תשלום לרשות), התשפ"ד-2023. בדיון בכנסת הסביר יושב ראש ועדת חוץ וביטחון חבר הכנסת יולי אדלשטיין כי הוכרז מצב מלחמה בעקבות מתקפת הטרור הרצחנית של ארגון חמאס על מדינת ישראל וכי הוכרז מצב מיוחד בעורף וגיוסו חיילי מילואים רבים. כמו בדיון שנערך בכנסת חמישים שנים קודם לכן, יושב ראש הוועדה בהביר כי החלת חוק הארכת מועדים נועדה 'לאפשר לחיילי המילואים שגויסו להתרכז במשימותיהם מבלי לחשוש מהפרת חובות וחייבים שאין באפשרותם לקיים בנסיבות אלה'.⁷⁹

שלא כמו ב־1973, המתקפה פגעה פגיעה חסרת תקדים באוכלוסייה האזרחית של מדינת ישראל, וחוק הארכת מועדים הוחל גם עליה, ולא רק על חיילי המילואים. הוועדה

77 'זכויות, חובות וחייבים של מגויסים בעת גיוס חירום לפי חוק הארכת מועדים, דיני החוזים, דיני עבודה והדין הכללי', ענף הייעוץ והחקיקה בפרקליטות הצבאית, 28.7.1982; דוח שנתי לשנת 1982-1983, הפרקליטות הצבאית. ראו למשל את פקודת מטכ"ל 35.0814 בדבר הסעד המשפטי בצה"ל, כמו שזו עודכנה לאחרונה ב־3.6.1979.

78 ראו למשל את הדיווח על אודות דיון ועדת החוק, החוקה והמשפט מ־20.10.2020, שנדונו בו אפשרויות לעדכון וליישום של חוק הארכת המועדים במתכונות שונות, אתר הכנסת, <https://tinyurl.com/5xprjvhh>.

79 'מסמכים שהונחו על שולחן הכנסת', **דברי הכנסת**, ישיבה 106 של הכנסת ה־25, 18.10.2023, אתר הכנסת, <https://tinyurl.com/2u5em4va>. שר המשפטים יריב לוין ציין בדבריו במעמד זה כי עוד לא הושלם ניסוחם של הסעיפים העוסקים בדיני תאגידים בשל מורכבותם, אך הם נמצאים בתהליכי עבודה מאומצת.

הרחיבה את הגדרת אוכלוסיית הזכאים לחוק גם עבור 'חיילים ומי שמשרתים בגופי ביטחון הפנים, שוטרים, סוהרים וכבאים, אוכלוסייה אזרחית שנפגעה מן האירועים ובכלל זה נעדרים, חטופים, שבויים ותושבי יישובים שהתפנו' וכן עבור בני זוגם של אלה. כמו כן הרחיבה הוועדה את הגדרת אוכלוסיית הזכאים לפצועים שמאושפזים יותר משבעה ימים, ולעובדי ארגוני ההצלה מגן דוד אדום (מד"א), זיהוי קרבנות אסון (זק"א) ואיחוד הצלה וכן למתנדבים לארגונים האלה שעובדים בהיקף של משרה מלאה. החוק אושר ברוב של 16 חברי כנסת ללא מתנגדים.⁸⁰ נקבע כי ההארכה תהיה לחודש ימים, עד סוף נובמבר 2023, ומאז הוארך החוק מדי פעם בפעם עד העת הנוכחית בשל התמשכותה של המלחמה. התאמת ההגדרות למצב המלחמה המיוחד – ובכלל זה הכללת אזרחים שנפגעו, עובדי ארגוני ההצלה ובני זוגם למשרתים בכוחות הביטחון – מעידה על התאמת החוק לנסיבות המיוחדות של המלחמה ועל הפגיעה הקשה בעורף הישראלי.

החלת חוק הארכת מועדים במלחמות ישראל והשינויים שנעשו בו לאחר מלחמת יום הכיפורים, הניחו את האדנים לסיוע נרחב זה. ההקלות שהעניק חוק הארכת מועדים לאוכלוסיית הזכאים השונות מאוקטובר 2023 מעידות על תפקידו החשוב של מערך החוקים בישראל בשמירה על מרקם החיים האזרחי ועל חוסנה של החברה הישראלית בחזית ובעורף כחלק מתפיסת הביטחון של ישראל כאז כן עתה.

על אודות המחברת

ד"ר ענת שטרן היא היסטוריונית, חברת סגל הוראה במחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה ומשמשת כחוקרת המחלקה להיסטוריה של צה"ל במילואים מאז פרוץ מלחמת חרבות ברזל. בשנים 2012-2020 הייתה מדריכה אקדמית וחברת סגל במכללה לביטחון לאומי ובמכללה לפיקוד ולמטה של צה"ל. פרסומיה עוסקים בהיסטוריה של צה"ל, הזיקות בין משפט וצבא, ביטחון לאומי ויחסי צבא-חברה. ספרה, **לוחמים במשפט: השיפוט הצבאי בישראל במלחמת העצמאות** (2012) זכה בפרס יד יצחק בן-צבי לספר ביכורים בתולדות ארץ ישראל, ובציון לשבח מטעם האגודה ללימודי ישראל. מחקרה האחרון עוסק בקרב בקיבוץ רעים ב-7 באוקטובר 2023.

80 הצעת חוק דחיית מועדים (הוראת שעה – חרבות ברזל) (חוזה, פסק דין או תשלום לרשות), התשפ"ד-2023, 18.10.2023, ש.ם.

השכלה וחינוך

אדם ומכונה בצלם אלוהים: חיים זליג סלוניםמסקי כמבשר החדשנות הטכנולוגית בהשכלה היהודית

אסף שמיס

תקציר

במאמר זה אני בוחן את פועלו ואת הגותו של חיים זליג סלוניםמסקי, דמות מפתח בתנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה של המאה ה־19, תוך כדי התמקדות בזיקתו לחדשנות טכנולוגית – היבט זה טרם זכה לניתוח מעמיק בספרות המחקר. שלא כמו התפיסה המקובלת, המציגה את סלוניםמסקי בתור פופולריזטור של מדע, במאמר זה אני מצביע על החשיבות שהוא ראה בחדשנות טכנולוגית בהנעת החברה לעבר עידן ההשכלה. ניתוח שיטתי של כתביו של סלוניםמסקי בנושא זורע אור על השקפתו בעניין קווי הטלפון והטלגרף, רשתות החשמל, מסילות הברזל ורכבות הקיטור, לא רק כיישומים של מדע בסיסי אלא כמנגנונים רבי־עוצמה אשר עומדים בפני עצמם וסוללים את הדרך של האדם והחברה אל עבר ההשכלה. זאת ועוד, אני מבהיר במחקר את הסינתזה שיצר סלוניםמסקי בין חדשנות טכנולוגית ובין עולם האמונה היהודי. בתפיסתו, ההמצאות הטכנולוגיות החדשות גילמו ניצוץ אלוהי אשר טמון בשכלו של האדם, ובכך סיפקו נתיב כפול: הן בקידום הידע והמדע הן בחיזוק האמונה. על בסיס ממצאים אלו אני מציע במאמר פרשנות מחודשת להגותו ולפועלו של סלוניםמסקי בתנועת ההשכלה – לא בתור מתווך של ידע מדעי, אלא בתור פופולריזטור של חדשנות טכנולוגית. מונח זה משקף במדויק יותר את השקפת עולמו הטכנו־משכילית.

מילות מפתח: חדשנות טכנולוגית, חיים זליג סלוניםמסקי, עיתון **הצפירה**, פופולריזטורים של מדע, תנועת ההשכלה

מבוא

חיים זליג סלוניםמסקי, הידוע בכינויו חז"ס, מנחה עם הדמויות החשובות בזירת המדע הפופולרי והעיתונות בחברה היהודית של מזרח אירופה במאה ה־19.¹ סלוניםמסקי הוא

1 הסקירה הביוגרפית המקיפה ביותר על סלוניםמסקי מובאת במאמרו המוקדם של יצחק גולדברג. Isaac Goldberg, 'Chaim Selig Slonimski: 19th-Century Popularizer of Science', ראו: in: Gersion Appel (ed.), *Samuel K. Mirsky Memorial Volume: Studies in Jewish Law, Philosophy, and Literature*, Sura Institute for Research Yeshiva University, Jerusalem

דמות מוכרת גם בהיסטוריוגרפיה של תנועת ההשכלה של אותה תקופה, בזכות מעמדו. במחקריהם של שמואל פיינר, בריאן הורוביץ, מרדכי זלקין ואחרים הוזכר שמו תדיר במבחר הקשרים, ובהם ספריו המוקדמים בנושאי מתמטיקה ואסטרונומיה, פעילותו בחברת מפיצי השכלה (OPE) ותפקידו בתור צנוור עברי והמפקח על בית המדרש לרבנים ב'ז'יטומיר'.² לצד זאת, עם השנים התפתחה ספרות ענפה שסוקרת את פועלו של סלוניםמסקי בתור המייסד, המוציא לאור והעורך של עיתון הצפירה.³

and New York 1970, pp. 247-261. איש התקופה מקס ללינטל כתב רשומה, ובה סיפק תיעוד מפורט של קורות חייו המוקדמים של סלוניםמסקי. ראו: Advocate Chief Rabbi Max Lilienthal, 'Chajim Selig Slonimski, the Mathematician', *Occidental and American Jewish v* (April 1847), pp. 27-34. עוד פרטים ביוגרפיים אפשר למצוא בכתבתו של ניקולס סלוניםמסקי (נכדו של חיים זליג סלוניםמסקי), ראו: Nicolas Slonimski, 'My Grandfather: Invented the Telegraph', *Commentary*, 63 (1977), pp. 56-60. מידע ביוגרפי משלים אפשר למצוא ברשימות של אישים שעבדו עם סלוניםמסקי במשך השנים. ראו בהקשר הזה את ההספד של נחום סוקולוב בעיתון הצפירה, 19.5.1904, עמ' 295-297. ראו גם: יצחק ניסנבוים, "'חז"ס" (רשימה ביוגרפית)', *ספר היובל של הצפירה*, דפוס הצפירה, ורשה 1912, עמ' 1-6; דוד פרישמן, 'חיים זליג סלוניםמסקי', שם, עמ' 97-99.

2 למרות ריבוי האזכורים של סלוניםמסקי בספרות הכללית על תנועת ההשכלה של המאה ה-19, במרבית המחקרים ההתייחסויות לדמותו ולפועלו מוגבלות ואקראיות. מרדכי זלקין הזכיר בספרו בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע-עשרה, מאגנס, ירושלים 2000 את סלוניםמסקי בשני הקשרים: את ספריו מוסדי חכמה וכוכבא דשביט המובאים ברשימות של ספרי משכילים פופולריים. ואת האיש עצמו ברשימה של אישים בולטים, ובהם יעקב אברמוביץ', אברהם גוטלובר ושמואל יוסף פיין, שהציבו תפיסת עולם חינוכית-משכילית. ראו דיון בעמ' 66-67, 123-182. שמואל פיינר התייחס לסלוניםמסקי בכמה הקשרים, ובעיקר בהקשר של תפקידיו כצנוור עברי וכמנהל בית המדרש ב'ז'יטומיר. נוסף על כך, פיינר הזכיר את עמדתו המתונה של סלוניםמסקי במאבק בין המשכילים לחסידים. במרכז הדיון של פיינר – ההצדקות שניתנו להחלטה של סלוניםמסקי ביושבו כצנוור לפסול את ספרו של אליעזר צוויפל שלום על ישראל (1868). ראו: שמואל פיינר, *מלחמות תרבות: תנועת ההשכלה במאה ה-19*, כרמל, ירושלים 2010, עמ' 150-156. באותו נושא ראו גם: הנ"ל, 'המפנה בהערכת החסידות: אליעזר צוויפל וההשכלה המתונה ברוסיה', *ציון*, 44 (1986), עמ' 269-273. ראו גם: Marcin Wodziński, *Haskalah and Hasidism in the Kingdom of Poland: A History of Conflict* OUP, Magnes, Oxford 2005, pp. 170-176. בריאן הורוביץ הזכיר בחטף את סלוניםמסקי כאחד האישים הראשונים שהוזמנו להצטרף לחברת מפיצי השכלה בישראל בארץ רוסיה (OPE) עוד ב-1863. ראו: Brian Horowitz, *Jewish Philanthropy and Enlightenment in Late Tsarist Russia*, UTP, Seattle and London 2008, pp. 34-37.

3 עם המחקרים המרכזיים שעוסקים בפעילותו של סלוניםמסקי בעיתון הצפירה אפשר למנות את יוסף קלוזנר, ההיסטוריה של הספרות העברית החדשה, אחיאסף, ירושלים 1944; מאמר שפורסם בשלושה חלקים מאת אליעזר רפאל מלאכי, 'מאה שנה ל"הצפירה"', *בצרון*, גיליונות 230, 234, 236 (אפריל 1962-מארכ 1963); מנוחה גלבו, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, מוסד ביאליק, תל אביב 1992, עמ' 168-181; אורן סופר, אין לפלפל: עיתון, שפה ומודרנה ביהדות המזרח-אירופית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, מאגנס, ירושלים 2011.

על אף ריבוי ההקשרים שנדונה בהם דמותו של סלוניםקי, החוט המקשר העובר בין כל תחומי פעילותו הוא חשיבותו, בשלל תפקידיו, כאחד הפופולריזטורים המרכזיים, כלשונם של יעקב שביט ויהודה ריינהרץ, של ידע מדעי בעולם היהודי במאה ה-19.⁴ בהקשר זה איירה רובינסון ואלה באואר מספקים סקירות מקיפות של תרומתו בהפצת תחומי דעת מדעיים בעולם היהודי של אותה תקופה.⁵ במאמר אחר באואר ממקמת את פעילותו הרבת-תחומית של סלוניםקי בהקשר רחב יותר של תנועת ההשכלה ברוסיה ובפולין ומדגישה את תפקידו כמתווך בין העולם המדעי האירופי ובין הקוראים היהודים.⁶ מרדכי זלקין מזהה את מקומם המרכזי של ספריו על מדף ספרי הוראת המדעים בשפה

ראו גם התייחסויות לעיתון הצפירה ולסלוניםקי במחקרים כלליים על עיתונות היהודית במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19: Eli Lederhendler, *The Road to Modern Jewish Politics*, Oxford University Press, New York 1989; Derek Penslar, 'Introduction: The Press and the Jewish Public Sphere', *Jewish History*, 14, 1 (2000), pp. 3-8; Oren Soffer, 'Paper Territory: Early Hebrew Journalism and Its Political Roles', *Journalism History*, 30, 1 (2004), pp. 31-39. ראו גם: גדעון קוץ, *חדשות וקורות הימים: מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית*, הספרייה הציונית, תל אביב 2013. חוקרים שמתמחים לסוגיות ולהיבטים פרטניים בפעילות של סלוניםקי בעיתון הצפירה הם: אלה באואר, 'מירון אחר העיתון העברי היומי: כיצד הפך "הצפירה" ליומן', קשר, 32 (נובמבר 2002), עמ' 87-96. מחקר זה בוחן את העימותים בין סלוניםקי ובין סוקולוב בעניין הפיכתו של הצפירה לעיתון יומי ב-1886. גדעון קוץ כתב מאמר על הסיקור של עיתון הצפירה את תערוכת הטכנולוגיה בפריז. ראו: גדעון קוץ "מגדל אייפל" ו"המערכה הגדול בפריס": חנוכת מגדל אייפל והתערוכה העולמית של שנת 1889 בפריס בעיתונות העברית, קשר, 39 (סתיו 2009), עמ' 171-178. נוסף על כך, בביוגרפיה על יהודה-ליב קנטור מאת דוד טל תיאר המחבר בפירוט את עבודתו של קנטור כעוזרו של סלוניםקי בתקופה שפעלה מערכת העיתון מברלין, מיולי 1874 עד ספטמבר 1875. ראו: דוד טל, *יהודה-ליב קנטור: הלוח היומיומי העברי ביוגרפיה*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2011, עמ' 75-80. לענייננו נוגע גם המאמר של ז'ף סגל ואורן סופר על הלקסיקון המדעי בכתבות שפורסמו בעיתון הצפירה בשנים 1874-1883, ראו: Zef Segal and Oren Soffer, 'One Journal, One Decade, 3,797,592 Words: Computational Analysis of HaTz'fira's Discourse (1874-1883)', *Journal of Jewish Studies*, 72, 2, (2021), pp. 369-396.

4 דיון מרכזי במונח 'פופולריזטורים של המדעים' אפשר למצוא בתוך: יעקב שביט ויהודה ריינהרץ 'האל המדעי': מדע פופולרי בעברית במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2011, עמ' 12-13.

5 Ira Robinson, 'Hayyim Selig Slonimski and the Diffusion of Science among Russian Jewry in the 19th Century', in: Yakov Rabki and Ira Robinson (eds.), *The Interaction of Scientific and Jewish Cultures in Modern Times*, Edwin Mellen Press, Lewiston, New York 1983, pp. 49-65. אלה באואר 'כאשר המשכיל היהודי פגש את המדען הגרמני: כיצד התודעה יהודית מזרח אירופה לאלכסנדר פון הומבולט', בתוך: ארנון סופר, יעקב מעוז ורונית כהן-ספר (עורכים), *תבניות נופים תרבותיים* (קתדרת חייקין לגאואסטרוגיה), אוניברסיטת חיפה, חיפה 2011, עמ' 48-62.

6 Ela Bauer, 'In Warsaw and Beyond: The Contribution of Hayim Zelig Slonimski to Jewish Modernization', *Warsaw. The Jewish Metropolis* (2015), pp. 70-90

העברית בת הזמן, תוך כדי הדגשת חשיבותם בעיצוב השיח המדעי העברי המודרני.⁷ ליאו קורי מאיר על החשיבות של אותם ספרים וגם של מאמריו העיתונאיים של סלוניםמסקי ביצירת הלקסיקון המדעי בשפה העברית בתחומים מתמטיקה, אסטרונומיה ופיזיקה, ובכך מדגיש את תרומתו המכרעת להתפתחות השפה העברית המדעית.⁸ מחקריהם של ג'פרי בלוטינגר ואליהו שטרן זורעים אור על הדרכים שסלוניםמסקי ניסה ליישב בהן בין אמונות יהודיות למגמות בשיח המדעי בשנות השבעים של המאה ה-19.⁹

ואולם מעניין לגלות כי בספרות הענפה העוסקת בפעילותו של סלוניםמסקי בתנועת ההשכלה בכלל ובזו העוסקת במרכזיותו בעיצוב השיח המדעי של התקופה בפרט, ההתייחסות לכתבותיו הרבות על ההמצאות הטכנולוגיות של זמנו משנית בלבד. למשל באורא ורובינסון מתמקדים בתרומתו של סלוניםמסקי לשיח המדעי בלבד ומתעלמים כליל מכתבותיו בנושא חדשנות טכנולוגית; ומסגרת הניתוח של זלקין היא 'מדע יישומי' (Applied Science), ובכך סוגיית החדשנות הטכנולוגית נותרת מחוץ לדיון.¹⁰ נושא הטכנולוגיה נעדר כליל גם מהמחקרים של בלוטינגר ושטרן.

להבדיל מכל אלה, בספר **אין לפלפל**, אורן סופר מתייחס לכתבותיו של סלוניםמסקי בנושא טכנולוגיה, בייחוד למאמריו המוקדמים על המצאת הטלגרף ומכשירי הצילום הראשונים. אולם עיקר עניינו של סופר הוא דפוס השיח המודרני שהמאמרים הללו מגלמים, ובכך התייחסותו לכתבות האלה מוגבלת, והוא נמנע מלבחון לעומק את עמדותיו של סלוניםמסקי בנוגע לסוגיית החדשנות הטכנולוגית גופא.¹¹ אפשר למצוא התייחסות כללית למאמרים של סלוניםמסקי בנושא טכנולוגיה בספרם של יעקב שביט ויהודה ריינהרץ '**האל המדעי**'.¹² עם זאת, השניים מניחים כי נושא החדשנות הטכנולוגית הוא רק נגזרת מעניינו הרחב יותר של סלוניםמסקי במדע שימושי.¹³ כפועל יוצא מכך, הם רואים בסלוניםמסקי דמות ראשית

7 Mordehai Zalkin, 'Scientific Literature and Cultural Transformation in Nineteenth-Century East European Jewish Society', *ALEPH: Historical Studies in Science and Judaism*, 5, 1 (2005), pp. 249-271

8 Leo Corey, 'Creating a Modern Hebrew Language for Mathematics', in: Nitsa Movshovitz-Hadar (ed.), *K-12 Mathematics Education In Israel: Issues And Innovations*, World Scientific Publishing Company, Singapore 2018, pp. 319-326. הדיון בסלוניםמסקי מובא בעמ' 322-320.

9 Jeffrey Blutinger, 'Creatures from Before the Flood: Reconciling Science and Genesis in the Pages of a Nineteenth-Century Hebrew Newspapers', *Jewish Social Studies*, 16, 2 (Winter 2010), pp. 67-92; Eliyahu Stern, *Jewish Materialism: The Intellectual Revolution of the 1870s*, Yale University Press, New Haven 2018, pp. 27, 85-113

10 Zalkin, 'Scientific Literature and Cultural Transformation', p. 262

11 סופר, **אין לפלפל**, ראו דיון בעמ' 54-69.

12 שביט וריינהרץ, '**האל המדעי**', עמ' 11-12, 62-69, 147-157.

13 עמדה זה משתקפת בבירור מכותרת הפרק שדנו בו שביט וריינהרץ בסלוניםמסקי: "'תקופה חדשה בעולם הטעכניק" – על טכנולוגיה ומדע שימושי'. כפועל יוצא מהצמידות שהם זיהו בין 'טכנולוגיה' ל'מדע שימושי', הם התייחסו לנושא החדשנות הטכנולוגית במובלע בלבד. שם, עמ' 62-69.

בקבוצת הפופולריזטורים של המדעים, שפעלו במזרח אירופה, ופעילותו וכתבתו בנושא חדשנות טכנולוגית נדחקות לשולי מחקרם.¹⁴

ואולם בעשורים האחרונים התפתחה ספרות עשירה בנוגע לחשיבות של סוגיית החדשנות הטכנולוגית (technological innovation) כנושא שעומד בפני עצמו בהבנת תהליכים היסטוריים, חברתיים ותרבותיים רחבים. עוד בשנות השמונים זיהו חוקרים, ובהם דניאל הדריק (Headrick), דייוויד נובל (Noble) ובנדיקט אנדרסון (Anderson), את התפקיד שמילאו מנוע הקיטור, מכונת הייצור ודפוס ההמונים בהסבר תופעות היסטוריות, ובהן האימפריאליזם האירופי, מהפכת התעשוק והלאומיות המודרנית.¹⁵ הסוציולוג תומאס היז (Hughes) הקדים להראות במחקריו הרבים כיצד חידושים טכנולוגיים היסטוריים, כגון רשתות הטלפון והחשמל, שימשו אובייקטים תרבותיים (cultural artifacts) שעוצבו, ובה בעת עיצבו את החברה המערבית המודרנית.¹⁶ לנגדון וינר (Winner) השיב בחיוב לשאלה הפרובוקטיבית שהציב 'האם לכלים יש פוליטיקה?' (Do artifacts have politics?), ובכך פתח פתח לדיון בהשלכות הפוליטיות של סכרים הידרואלקטריים, גשרים תלויים ותחנות כוח גרעיניות.¹⁷

בהקשר של הדיון כאן, מעניינות במיוחד העבודות של ברונו לאטור (Latour) בהן בחן כיצד כלים טכנולוגיים חדשים (ובהם ספקטרומטרים, טלסקופים ומיקרוסקופים) לא רק חשפו אלא 'אפשרו' (afforded) כמה מהעובדות המדעיות המרכזיות של העידן המודרני, ובהן גילוי מבנה שביל החלב והכוכבים הנסתרים בו וההבנה כי החיידקים מעוררים מחלות.¹⁸ על סמך עבודות אלה פיתח לאטור את הגישה של שחקן רשת (Actor-Network Theory), הבוחנת את התפקיד אשר כלים ומכשירים ממלאים בעיצוב ההבניות החברתיות

14 לדיון של שביט וריינהרץ במונח 'פופולריזטורים של המדעים' ולהתייחסות שלהם לסלונימסקי בהקשר זה ראו: 'האל המדעי', עמ' 10-12. מעניין לגלות כי בספרם המאוחר יותר חלוו אל העולם: קורות העמים בהיסטוריוגרפיה העברית במזרח אירופה במאה ה-19 (מאגנס, ירושלים, 2017), סלונימסקי לא נזכר כלל.

15 Daniel Headrick, *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, Oxford University Press, Oxford 1981; David Noble, *America by Design: Science, Technology, and the Rise of Corporate Capitalism*, Oxford University Press, Oxford 1979; Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London 2006 [1983]

16 ראו לדוגמה: Thomas Hughes, *Networks of Power: Electrification in Western Society 1880-1930*, Johns Hopkins University Press, London 1983; Idem, 'The Evolution of Large Technical Systems', in: Wiebe Bijker, Thomas Hughes, and Trevor Pinch (eds.), *The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology*, MIT Press, Cambridge, MA 2012, pp. 45-76

17 Langdon Winner, *The Whale and the Reactor: A Search for Limits in an Age of High Technology*, University of Chicago Press, Chicago 1986

18 Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford University Press, Oxford 2023, especially the discussion on pp. 70-86

והתרבותיות של המציאות כמו שהיא נתפסת בעת המודרנית. בהמשך לכך, מחקרים בתחום המתפתח של ה־STS (Science, Technology, and Society) משתמשים במונח 'הפקה משותפת' (Co-production) כדי להמשיג את יחסי הגומלין בין הנדסה גנטית, טכנולוגיות מידע רפואי ודגמים חישוביים ובין מגמות חברתיות ופוליטיות רווחות.¹⁹

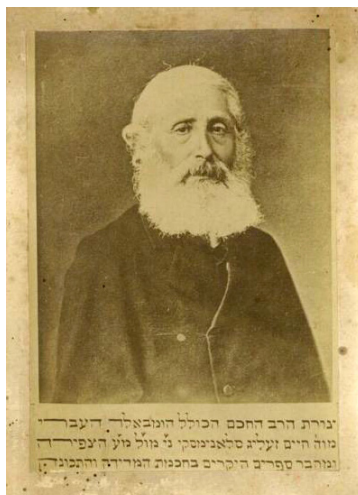
הפריזמה העדכנית הזאת הניבטת מספרות המחקר מציעה להפנות את הזרקור במחקר אל כתבותיו של סלונמסקי בנושא חדשנות טכנולוגית. קריאה מעמיקה בכתבות שהוא בישר בהן לקורא העברי על המצאת הטלגרף, הטלפון, מסילת הרכבת והמיקרוסקופ חושפת את יחסו המורכב אליהן. בכתבות הללו אנו מוצאים את אותן המצאות כישויות נבדלות ממדע בסיסי (basic science), אשר מעצבות מחדש את דפוסי הידע, התנועה, התקשורת והייצור בקרב בני האדם. אם כן, הניתוח של הכתבות האלה פותח פתח לבחינה מחדש של חשיבות סוגיית החדשנות הטכנולוגית במפעל ההשכלה של סלונמסקי. הוא מלמד כי סלונמסקי ראה במערכות התחבורה והתקשורת החדשות אמצעים ממשיים להפצת רוח ההשכלה בעולם. הוא תיאר את מכוונות הייצור התעשייתיות ואת רשתות החשמל בתור מנועים אשר דוחפים את האדם ואת החברה אל עבר העידן החדש של ההשכלה. זאת ועוד, הניתוח מגלה גם כי סלונמסקי שימר מסגרת פרשנית יהודית בכך שהציג את ההמצאות הטכנולוגיות החדשות כמושאים נשגבים שמאששים את חכמת האלוהים הפועלת בעולם. הקריאה בכתבותיו של סלונמסקי מגלה אפוא תמונה של מה שאכנה במאמר חזון טכנו־משכילי, בו החדשנות הטכנולוגית משמשת כוח חומרי ורוחני אשר מאפשר לחברה היהודית לעצב את עצמה מחדש כחברת ידע ומדע, הפועלת על סמך ערכי היהדות וההשכלה.

במאמר שלושה חלקים: בחלק הראשון אספק את הרקע הביוגרפי והאינטלקטואלי שהניח את התשתית לכתיבתו העיתונאית של סלונמסקי בנושא חדשנות טכנולוגית. אתמקד בפעילותו של סלונמסקי לפני ייסוד עיתון הצפירה, תחילה כמחבר ספרי מדע פופולריים, ולימים כאחד היוזמים הטכנולוגיים היחידים שפעלו בעולם היהודי באותה תקופה תוך כדי התייחסות לגופי הידע, התנועות האינטלקטואליות והאישים שעיצבו את השקפת עולמו. בחלק השני אפנה לקריאה צמודה בכתבותיו העיתונאיות של סלונמסקי בנושא חדשנות טכנולוגית. העיון בכתבות הללו זורע אור על גישתו של סלונמסקי לכלים המדעיים החדשים, למכוונות הקיטור, למסילות הברזל ולטכנולוגיות התקשורת החדשות כאל תשתיות שמאפשרות (afford) את גיבושם של אורחות חיים ברוח ההשכלה. בחלק השלישי אנתח את העמדה האינטגרטיבית שהציב סלונמסקי, ובה הוא ביקש ליצור הרמוניה בין העקרונות הרציונליים המנחים את החדשנות הטכנולוגית ובין תפיסות יהודיות מסורתיות. בסיכום המאמר אשאל שאלות רחבות יותר אשר עולות מהניתוח, ובראשן מה אנו יכולים להסיק מהדיון בנוגע למקומו של סלונמסקי בהיסטוריוגרפיה של

19 Sheila Jasanoff (ed.), *States of Knowledge: The Co-Production of Science and the Social Order*, Taylor & Francis, New York 2004

תנועת ההשכלה, עד כמה הייתה גישתו לחדשנות הטכנולוגית מובהקת וייחודית ומה היו השפעותיה ארוכות הטווח על הציבוריות היהודית של התקופה, ובעיקר על יחסה המאוחר יותר של התנועה הציונית לטכנולוגיה, כאמצעי מרכזי לבניוי האומה.

ה'אדיסון היהודי'²⁰

סלוניםסקי, ה'הומולדט העברי'. תצלום רפרודוקציה מדיוקנו של חז"ס, עם הכתובת בעברית: 'צורת הרב החכם הכולל הונבאלד העברי מו"ה חיים זעליג סלוניםסקי נ"י מו"ל מ"ע הצפירה ומחבר ספרים היקרים בחכמת המדידה והתכונה'.

מקור: חיים זליג סלוניםסקי [ca. 1891-1928], אוסף אברהם שבדרון – פורטרטים, הספרייה הלאומית

Schwad 02 15 67

בטרם אגש לניתוח כתבותיו של סלוניםסקי אשר עוסקות בחדשנות טכנולוגית, ראוי לעמוד תחילה על הרקע האישי וההיסטורי שהניח את התשתית לכתיבתו העיתונאית. כאמור, סלוניםסקי נמנה עם ראשי תנועת ההשכלה שפעלו במזרח אירופה במאה ה-19, ובייחוד בקרב הקהילות היהודיות בפולין בתקופת שלטון האימפריה הרוסית. התנועה צמחה בהשראת הנאורות האירופית וההשכלה היהודית המוקדמת בגרמניה, אך בפיתוח ייחודי משלה. תנועה זו חרתה על דגלה תחייה והתחדשות תרבותית, תחיית הלשון העברית כלשון תרבות חיה ושילוב של המדע הפוזיטיביסטי, כלומר אימוץ הידע המדעי המודרני ותפיסת העולם הרציונלית, בתוך החיים היהודיים.²¹ ברוח זו יצרו משכילי מזרח אירופה עולם

20 דוד פרישמן השתמש בכינוי זה בתיאורו את סלוניםסקי במאמר ההספד שכתב עליו. ראו: פרישמן, 'חיים זליג סלוניםסקי', עמ' 98.

21 מן העבודות המרכזיות על תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה במאה ה-19: זלקין, בעלות השחר; פיינר, מלחמות תרבות. ראו גם: Israel Bartal, *The Jews of Eastern Europe, 1772-1881*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2011; Olga Litvak, *Haskalah: The Romantic Movement in Judaism*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ 2012. על תנועת ההשכלה בפולין ראו: Wodziński, *Haskalah and Hasidism in the Kingdom of Poland*.

תרבותי יהודי חדש: הם כתבו ספרות יפה וספרות עיון בעברית, ייסדו עיתונים עבריים והפיצו רעיונות של תיקון חברתי. ההשכלה, בתור תופעה רעיונית ורשת חברתית, קישרה בין סופרים, מורים ומדענים יהודים מברלין עד וילנה ומוורשה עד אודסה, ובאמצעות חליפת מכתבים, כתבי עת ואגודות הפיצה במהירות את רעיונותיה בקרב קהילות שונות.²² אקלים אינטלקטואלי זה – שהעברית שימשה בו גשר בין עבר לעתיד והמדע זכה למעמד של קודש חילוני – היה הרקע לפעילותו של סלוניםמסקי, תחילה כמחבר ספרי מדע פופולריים ויום טכנולוגי, ולימים בתור המייסד והמוציא לאור של העיתון הצפירה.

סלוניםמסקי נולד בביאליסטוק ב־1810. כמו רבים מהמשכילים בני התקופה זכה לחינוך תורני – תחילה אצל סבו, יחיאל נחם, ולאחר מכן כתלמיד בית מדרש. כבר בצעירותו החל ללמוד בכוחות עצמו תאוריות מדעיות מודרניות, כשהוא מסתייע בספרים עבריים ישנים שנהג לשכור מרוכלים שנהגו לפקוד את עיר הולדתו.²³ עד מהרה שמו הלך לפניו כעילוי בתחום המתמטיקה. יצחק ניסנבוים, לימים פעיל במערכת הצפירה, הזכיר בזיכרונותיו את הספרים האלה שקרא סלוניםמסקי בצעירותו: קידוש החדש של הרמב"ם, תכונות השמיים של הרב רפאל מהנובר, נאווה קדש של הרב שמעון וואלטאש, שבילי דרקיע של רבי אליהו הנכס וכליל החשבון של הרב דוד פרייזנהויז.²⁴

עיון בעבודותיו של סלוניםמסקי במשך השנים מצביע על ההשפעה הרחבה של תנועת ההשכלה הכללית במזרח אירופה על רעיונותיו ועל סגנונו, ויותר מכך – הוא חושף את ההשראה שנטל מהפוזיטיביזם הוורשאי מצד אחד ומהנאורות בגרסתה הגרמנית מצד אחר. כמו הפוזיטיביזם הוורשאי שצמח לאחר כישלון המרד הפולני ב־1863, סלוניםמסקי שם את מבטחו ביכולת של תיעוש וידע מדעי להוביל לשיפור המצב החברתי והכלכלי.²⁵ להבדיל מהרוח הרומנטית של מרד והתנגדות חמושה שרווחה בקרב מקצת הוגי הדעות הפולנים, זיהו הפוזיטיביסטים בוורשה – ובעקבותיהם סלוניםמסקי – בעבודת חינוך, בקידום הישגים מדעיים ובשיפור רמת החיים של הקהילות היהודיות את המסלולים המעשיים ביותר להשגת עצמאות תרבותית וחברתית. סלוניםמסקי קידם אפוא חזון של קדמה יהודית שמשענת על חינוך מדעי, על יזמות טכנולוגית ועל שילוב של ערכי הנאורות המערבית. כמו הפוזיטיביסטים הפולנים, ששאפו לשנות את אופיה של החברה הפולנית – מחברה

22 ראו: זלקין, בעלות השחר, עמ' 229-261. ראו גם: Horowitz, *Jewish Philanthropy and Enlightenment*, pp. 95-158.

23 על החינוך שקיבל סלוניםמסקי בשנותיו הראשונות ראו: ניסנבוים, 'חז"ס', עמ' 1; נחום סוקולוב, אישים, ג, שטיבל, תל אביב 1957, עמ' 77.

24 ניסנבוים, שם. פרטים נוספים על הספרים שקרא סלוניםמסקי בצעירותו ראו: באואר, 'כאשר המשכיל היהודי פגש את המדען הגרמני', עמ' 47-55; זלקין, בעלות השחר, עמ' 240-241. עוד פרטים על שנותיו הראשונות של סלוניםמסקי ראו: הספר המערכת, 'רבי חיים זעליג סלוניםמסקי', הצפירה, 17.5.1904, עמ' 182; Lilienthal, 'Chajim Selig Slonimski: The Mathematician', pp. 27-30.

25 אולם בהמשך הדיון במאמר נראה כי להבדיל מהפוזיטיביסטים הפולנים, סלוניםמסקי לא הציב את הידע הטכנו-מדעי מעל הדת. על השפעת הפוזיטיביזם הוורשאי על סלוניםמסקי ראו: סופר, אין לפלפל, עמ' 41-53; ראו גם: Bauer, 'In Warsaw and Beyond', pp. 77-78.

המתבססת על מוצא וייחוס לחברה המושתתת על עקרונות רציונליים והישגים – ביקש גם סלוניםסקי לחולל שינוי דומה בחברה היהודית.²⁶

כאן יש לציין כי שלא כמו משכילים אחרים בני הזמן, אשר כתיבתם הושפעה רבות מהאופקים הפילוסופיים של התרבות הרוסית והפולנית, סלוניםסקי הושפע בעיקר מהתרבות הגרמנית; זו סימלה בעיניו את מקור התבונה והקדמה.²⁷ השימוש של סלוניםסקי במונח 'השכלה' הדגיד את משמעותו של Aufklärung הגרמני – כסמל לקדמה תבונית שיש לה משמעויות אתיות וחברתיות.²⁸ בהמשך הדברים נראה כי השילוב בין אמונה במדע יישומי ששאב סלוניםסקי מהפוזיטיביסטים הפולנים ובין המטען הערכי שהוא נטל מהנאורות בגרסתה הגרמנית הוביל אותו לראות בחדשנות טכנולוגית נתיב מעשי לחיזוק היסודות הרציונליים של החברה, ובה בעת פעילות מוסרית ורוחנית.

אפשר לזהות את ניצני התפיסה הזאת עוד בספרוני ההדרכה שפרסם סלוניםסקי בשנות השלושים, ובהם ביקש ללמד את קהל הקוראים עברית על סוגיות יסוד וחידושים במדעים. בחינה של ספריו חושפת שליטה מרשימה בעולמות ידע מדעיים חוץ-יהודיים – מהתאוריות הפיזיקליות המהפכניות של קפלר (Kepler) וניוטון (Newton), דרך מחקרי הטבע של הומבולדט (Humboldt) עד חידושי של הלמהולץ (Helmholtz) בפיזיולוגיה ובאופטיקה; יתר על כן, ניכרת בכתביו היכרות מעמיקה עם זרמים פילוסופיים אירופיים, ובראשן משנתו האפיסטמולוגית של קאנט, המשתקפת בבירור בגישתו.

ספרו הראשון של סלוניםסקי יצא לאור בוילנה ב-1834 בכותרת **מוסדי חכמה: יסוד תורת המספרים**. סלוניםסקי תכנן לפרסם ספר לימוד מקיף בשפה העברית להוראת המתמטיקה, אולם בשל היעדר מימון ראה אור רק חלקו הראשון, שעסק בתורת האלגברה.²⁹ ספרו השני **כוכבא דשביט** (וילנה 1835) זכה לפופולריות רבה.³⁰ מדובר בספרון שנועד להסביר את תופעת השביט האלי (Halley's Comet), שנצפתה באותה שנה ועוררה עניין רב בעולם היהודי ומחוצה לו. מטרת הספרון, כך הצהיר סלוניםסקי בעמודיו הראשונים, הייתה להסביר את העקרונות המדעיים בבסיס תופעת השביט, ובכך לעקור אמונות ודעות

26 לסקירה רחבה של הפוזיטיביזם הפולני ראו: Stanislaus Blejwas, *Realism in Polish Politics: Waraw Positivism and National Survival in 19th Century Poland*, Yale University Concilium on International and Area Studies, New Haven 1984.

27 ראו דיון של באואר בנקודה זו בתוך: הג"ל, 'כאשר המשכיל היהודי פגש את המדען הגרמני', עמ' 55.

28 על המונח בגרסתו הגרמנית ראו: זלקין, **בעלות השחר**, עמ' 25-26. ראו גם: Shmuel Feiner, 'Towards a Historical Definition of the Haskalah' in: Idem and David Sorkin (eds.), *New Perspectives on the Haskalah*, Littman Library of Jewish Civilization, New York 2001, pp. 188-189.

29 **מוסדי חכמה: יסודי תורת המספר**, דפוס מנחם מן ושמוחה זימל, וילנה 1834. על נסיבות פרסום הספרון ראו: Goldberg, 'Chaim Selig Slonimski', p. 249.

30 מלאכי ציין שהספר 'פרסם את סלוניםסקי גם בין המון העם'. נוסף על כך הוא הוא הזכיר כי הספר נמכר היטב והודפס במהדורה שנייה. ראו: מלאכי, 'מאה שנה ל"הצפירה"', **בצרון**, 230 (אפריל 1962) עמ' 39.

קדומות שרווחו בקרב אנשי התקופה בנוגע לאותה תופעה.³¹ שלוש שנים מאוחר יותר ראה אור ספרו השלישי של סלוניםמסקי **תולדות השמיים** (1838); הוא עסק בו בחידושים האחרונים בתחום האסטרונומיה.³² בזכות **כוכבא דשביט**, ובעיקר **תולדות השמיים**, בד בד עם הכתבות שהחל סלוניםמסקי לפרסם בכתבי עת באותה תקופה, הוא היה לדמות מוכרת בקרב אנשי התקופה.³³

המשך העיון בספריו של סלוניםמסקי משנות השלושים מאיר על העניין המוקדם שהוא גילה במכשירים מדעיים. בהקדמה לספרו הראשון הוא סיפק לקורא מפה של ענפי ידע, ובכללם הוא זיהה את ה'מלאכות התחבוליות' כענף מרכזי.³⁴ בספר השני **כוכבא דשביט** עסק סלוניםמסקי בהרחבה ב'כלי המראות הגדולות' (הטלסקופ והמיקרוסקופ) וביכולתם לחשוף תופעות רחוקות וקרובות שאינן נראות לעין.³⁵ בספר השלישי **תולדות השמיים** ניסה סלוניםמסקי לראשונה את כוחו בהסבר עקרונות הפעולה של הקמרה אובסקורה.³⁶ בהמשך הדברים יתברר כי הכישרון להסביר בעברית תמציתית ובהירה את העקרונות המדעיים והטכניים המניעים את פעולתם של מכונות ומכשירים עתיד להיות סימן ההיכר של כתיבתו העיתונאית.

העניין של סלוניםמסקי במכשירים מדעיים קיבל תפנית מעשית ב-1838; בביקור שערך בוורשה הוא פגש את הממציא הנודע אברהם יעקב שטרן, מראשי תנועת ההשכלה בוורשה ומי שעתיד להיות חמיו. המפגש עם שטרן סימן את תחילת דרכו של סלוניםמסקי כממציא ויזם טכנולוגי. שנה מאוחר יותר סיים סלוניםמסקי את פיתוח מכונת החשבון הראשונה שלו.³⁷ ב-1841 הוא הציג דגם מתקדם של מכונת החשבון בקרב חברי סגל וסטודנטים באוניברסיטת קוניגסברג (Königsberg) שבמזרח פרוסיה. בביקור הוא פגש את קרל גוסטאב יעקבי (Jacobi), אחד מגדולי המתמטיקאים של התקופה, ולימים זכה למכתב המלצה ממנו.³⁸ ב-1842, לאחר גירושיו של סלוניםמסקי מאשתו הראשונה, הוא נשא לאישה

31 הקדמת המחבר, **כוכבא דשביט**, דפוס בנימין דור ארי, וילנה 1835, ללא מספר עמוד.

32 **תולדות השמיים**, אברהם שלום שאדאוו, ורשה 1838.

33 עדות להכרה בסלוניםמסקי אפשר למצוא במכתבים בפתח **תולדות השמיים** מאת רבי נחמן קרוכמל ורבי שלמה יהודה רפפורט, המשבחים את סלוניםמסקי ואת פרסומו. עוד על ספריו של סלוניםמסקי ראו: Robinson, 'Hayyim Selig Slonimski and the Diffusion of Science', pp. 53–57.

34 הציור 'מלאכות תחבוליות' הוא תרגום ישיר למונח *mechanike wissenschaften* שציין סלוניםמסקי בסוגריים. בענף הידע הזה כלל סלוניםמסקי את המלאכות האלה: מלאכת הבניין (Baukunst), מלאכת הירייה (Geschieskunst) וכל תכסיסי המלחמה (Fortifikation). ראו: **מוסדי חכמה**, עמ' 4.

35 הקדמת המחבר, **כוכבא דשביט**, עמ' א.

36 **תולדות השמיים**, עמ' עד.

37 לסקירה המקיפה ביותר של מכונות החישוב שבנה סלוניםמסקי בשנות הארבעים ראו: Valéry Monnier, Walter Szrek, and Janusz Zalewski, 'Chaim Selig Slonimski and His Adding Devices', *IEEE Annals of the History of Computing*, 35, 3 (2013), pp. 42–53.

38 שם.

את בתו של שטרן שרה ועבר להתגורר בוורשה. חודש לאחר החתונה נפטר שטרן והותיר בחזקתו של סלוניםקי את מכונות החישוב אשר עליהן עמל בשנים האחרונות לחייו.³⁹ ב-1844 הציג סלוניםקי לפני האקדמיה המלכותית הפרוסית למדעים שתי מכונות חישוב חדשות שהוא בנה על בסיס תיקון שערך בתורת המספרים; זה ידוע עד היום בשם משפט סלוניםקי (Slonimski's Theorem).⁴⁰ ב-1845 זיכתה את סלוניםקי אחת ממכונות החישוב שלו בפרס דמידוב (Демидовская) היוקרתי מטעם האקדמיה האימפריאלית למדעים של רוסיה. הפרס: סכום כסף נכבד ואזרחות כבוד; זו העניקה לסלוניםקי את הזכות הנדירה ליהודי באותה תקופה להתגורר בכל רחבי רוסיה ללא כל הגבלה.⁴¹ לימים זכה סלוניםקי להציג את אותה מכונה לפני מי שנחשב בעיני רבים גדול המדענים של התקופה אלכסנדר פון הומבולדט, וזה הציגו לפני מלך פרוסיה פרידריך וילהלם הרביעי.⁴² סלוניםקי הקצה את זמנו לא רק לפיתוח המצאות חדשות אלא גם פעל להבטיח את זכויותיו עליהן. הוא השיג את הזכויות הבלעדיות לשימוש ולהפצה בתחומי רוסיה של מכונת החישוב האחרונה שבנה למשך לעשר שנים.⁴³ ב-1845 הוא מכר את זכויות ההפצה של אותה מכונה בבריטניה ובארצות הברית לשני אנשי עסקים.⁴⁴ ב-1849 רשם סלוניםקי פטנט ברוסיה עבור רכיב שנועד לצמצם את החיכוך של גלגלי שיניים במנועי קיטור, ובכך לייעל את פעולתם.⁴⁵ חמש שנים מאוחר יותר הוא מכר את הזכויות על הרכיב לתעשיין הגרמני הנודע אוגוסט בורסיג (Borsig).⁴⁶ כעבור ארבע שנים הוא השיג זכויות בלעדיות לשימוש בתהליך כימי לציפוי כלי ברזל בעופרת כדי למנוע שיתוך (קורוזיה) בגבולות רוסיה (1853). אולם עד מהרה העתיקו מפעלים את התהליך, וסלוניםקי לא זכה לראות רווח כלשהו מאותה המצאה.⁴⁷ ב-1857 הציג סלוניםקי פטנט שאפשר לשלוח כמה מברקים בו בזמן תוך כדי שימוש בחוט טלגרף יחיד – 15 שנים לפני שעשה זאת אדיסון.⁴⁸ כמאה שנים מאוחר יותר מצאה המצאה זו את דרכה לחזית המלחמה הקרה: בנאום שנשא יוסיף סטלין (1952) הוא טען כי מדען רוסי הקדים את אדיסון בפיתוח הטלגרף הרב-ערוצי. אף

- Goldberg, 'Chaim Selig Slonimski', p. 251 39
- Monnier, Szrek, and Zalewski, 'Chaim Selig Slonimski and His Adding Devices', p. 43 40
- ניסנבוים, 'חז"ס', עמ' 3. לפרטים נוספים על הפרס ראו: Goldberg, 'Chaim Selig Slonimski', p. 254 41
- לתיאור המפגש בין סלוניםקי להומבולדט ראו: פרישמן, 'חיים זליג סלוניםקי', עמ' 98-99. ראו גם: באואר 'כאשר המשכיל היהודי פגש את המדען הגרמני', עמ' 47-61; שביט וריינהרץ, 'האל המדעי', עמ' 10-11. 42
- Monnier et al. 'Chaim Selig Slonimski and his adding devices', p. 44 43
- שם. 44
- ראו דיווח של סלוניםקי על ההמצאה בכתבה 'תנועת הסיבוב ע"י כוח הקיטור', 'הצפירה', 26.12.1877. 45
- Goldberg, 'Chaim Selig Slonimski', p. 255 46
- שם. 47
- ראו: ניסנבוים, 'חז"ס', עמ' 3. ראו גם: Goldberg, ibid., p. 253. 48

שדבריו של סטלין ספגו קיתונות של בוז במערב, נכדו של סלוניםמסקי, המוזיקולוג ניקולס סלוניםמסקי, אישר כי סבו אכן עמד מאחורי פריצת הדרך המכרעת שהובילה לפיתוח הטלגרף הרב-ערוצי.⁴⁹

חדשנות טכנולוגית כנתיב להשכלה

המשך טבעי לפעילות המוקדמת של סלוניםמסקי בתור ממציא ויזם טכנולוגי היה בחירתו להקצות מקום נרחב לכתבות ולדיווחים על החידושים הטכנולוגיים של התקופה בעיתון הצפירה, אותו ייסד בפברואר 1862. סקירה של גיליונות העיתון בתקופה ששימש סלוניםמסקי עורכו – ונמשכה כשלושה עשורים – מגלה עשרות כתבות אשר הוא חיבר על המכשירים והמכונות שחוללו במידה רבה את המהפכה התעשייתית. מרבית הכתבות פורסמו במדור 'דיעות העולם והטבע', שבמשך שנים היווה את ליבת העיתון.⁵⁰ בשל החשיבות שסופר, שביט, ריינהרץ ואחרים מייחסים לנושא המדע הבסיסי בדיון שלהם במפעלו של סלוניםמסקי, מעניין לפתוח את העיון בכתבות הללו, דווקא בדיווחים שלו על הכלים המדעיים החדשים. מדיווחים אלה אנו יכולים ללמוד על גישתו הראשונית לחדשנות טכנולוגית ככוח המניע את המדע הבסיסי.

עוד באחת הכתבות המוקדמות על מכשירי האופטיקה החדשים תיאר סלוניםמסקי כיצד הטלסקופים והמיקרוסקופים החדשים של התקופה משפרים את היכולת של חוקרים להבין תהליכים אסטרונומיים ואת המבנה הפנימי של יצורים אשר מצויים על פני האדמה. הוא כותב: 'כלי המצפה הגדולים הבנויים לתלפיות [...] אשר פתחו לנו את ארובות השמיים לראות את הצפון בגנזי מרומים! וכל ההשקפה הנפלאים הערוכים בידנו לבקוע בפנימית היצורים הקטנים, ולהביט בסתרי חושך הטמון ונסתר מעין אנוש!'.⁵¹

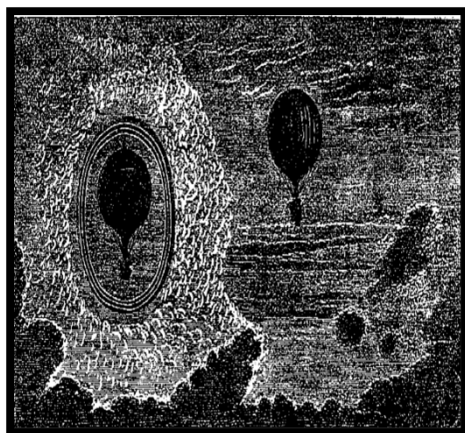
בכתבה מאוחרת יותר, שפרסם סלוניםמסקי לרגל השקת טלסקופ מחזיר האור (Reflecting Telescope) הגדול בעולם בווינגטון, הוא תיאר בהתלהבות כיצד הטלסקופ מספק ידע חדש על כוכב מאדים, שעד אז היה לוט בערפל המדע. הוא תיאר כיצד בעזרת

49 עוד על המחלוקת בין גורמים סובייטים לגורמים אמריקנים בנוגע להמצאת הטלגרף הרב-ערוצי ראו כתבה מאת ניקולס סלוניםמסקי: 'My Grandfather Invented the Telegraph', Slonimski, pp. 56-60.

50 הניתוח המוצג כאן מתבסס על סקירת גיליונות הצפירה מהגיליון הראשון של העיתון שראה אור ב-4.2.1862 עד אפריל 1886. באותם זמנים שימש סלוניםמסקי עורך העיתון בפועל והדמות המרכזית בו. ראוי לציין שהעיתון חדל לצאת לאור ביולי 1862 בעקבות שילוב של נסיבות, ובהן מינויו של סלוניםמסקי למפקח בית המדרש ולצנוזר עברי בז'יטומיר וההגבלות שהטיל השלטון הרוסי בעקבות המחאות הגוברות נגדו מצד האוכלוסייה הפולנית. סלוניםמסקי חידש את הוצאת העיתון לאור בקיץ 1874 בברלין. בספטמבר 1875 שבה מערכת העיתון לוורשה. לסקירה מפורטת של קורות עיתון הצפירה ראו: גלבוץ, לקסיקון העיתונות העברית, עמ' 168; טל, יהודה-ליב קנטור, עמ' 75-76.

51 'סגולות האור וטבע העין', הצפירה, 14.5.1862, עמ' 116.

הטלסקופ הצליחו מדענים לייצר: 'מפה שלמה של צידו של כוכב מאדים הפונה אל כדור הארץ ובה [...] כל המקומות, האקלימים, חלקי היבשות, הימים, והאיים הנראים עליו [...] בדיוק הרבה יותר מכל העיונים אשר העריכו להם התוכנים מאז ועד היום'.⁵² כלי אחר שדיווח עליו סלונימסקי כי הוא פועל בשירות המדע הוא הכדור הפורח ('לופטבאלאן'). היכולת לשהות מעל 'עננים ועבי שחקים', הוא כתב, מאפשרת לחוקרים ללמוד לראשונה על הרכבם ותנועותיהם.⁵³ סלונימסקי תיאר בהמשך הדברים בהרחבה כיצד התצפיות שערכו מדענים המשוטטים בכדורים פורחים בשמיים אפשרו להם לפענח תופעות טבעיות שעד אז 'ההמון יקראהו בשם "שדים"'.⁵⁴ הוא חתם את הכתבה בתיאור יכולותיהם חסרות התקדים של חוקרי התקופה שהיו מצוידים בכדורים פורחים 'להגיד מראש על הסערות כי יבואו, ומאיזה צד ברוחות העולם יתחולל לבוא ראשונה'.⁵⁵

איור של כדור פורח שנועד לחקר תופעות אופטיות, **הצפירה**, 4.3.1874, עמ' 62.
אתר עיתונות יהודית היסטורית www.JPRESS.org.il (אוחזר ב-10.5.2025)

החשיבות של חדשנות טכנולוגית בקידום המדע משתקפת בכתבה אחרת שסלונימסקי סקר בה את 'מלאכת הפאטאגראפיע'. עוד בפתח הדברים הצהיר סלונימסקי כי עיקר עניינו להביא לפני הקורא את: 'התועליות אשר יצאו ממנה (מלאכת הצילום) בכל סעיפי החכמות והמדעים'.⁵⁶ הוא תיאר כיצד חוקרי הטבע של התקופה, שהסתפקו עד אז בדיווחים בכתב

52 'מפת ארץ חדשה', שם, 22.4.1874, עמ' 108.

53 'על במתי עב', שם, 4.3.1879, עמ' 61-63. התייעוד ההיסטורי הראשון של הכדור הפורח הוא של האחים ז'וזף-מישל וז'אק-אטיין מונגולפייה (Montgolfier), אשר ב-1783 הציגו לעולם בלון מאויש מלא אוויר שהתעופף במשך 25 דקות למרחק של תשעה קילומטרים ובגובה של מאה מטר מעל פריז.

54 שם, עמ' 62.

55 שם, עמ' 63.

56 'פעולות הפאטאגראפיע', שם, 10.4.1862, עמ' 75.

על חקירותיהם, מספקים 'העתקות מצוירות מכל אשר ראתה עיניהם, וכל דורשי חכמה זולתם יוכלו להתענג ולראות בעיניהם מה שראה אחד בקצוי הארץ'.⁵⁷ בהמשך דבריו הוא תיאר את השימוש של חוקרי הימים בפאטאגראפיע וציין כי הם מעלים 'דברים כמוסים במצולות מים אדירים'.⁵⁸

אף שסלוניםסקי התעניין בעיקר במדעי הטבע והמדעים המדויקים, הוא לא פסח על האופן שחדשנות טכנולוגית מאירה פינות נסתרות בהיסטוריה של האנושות. בכתבה המוזכרת לעיל תיאר סלוניםסקי את השימוש החלוצי של 'חקרי קדמוניות' (ארכאולוגים) ב'פעולות הצילום' כדי להעתיק כתבי חרטומים 'תחת אשר מלפנים קצרה ידם להעתיק נאמנה כתובות רבות'.⁵⁹ בכתבה אחרת הוא תיאר מכשיר חדש בשם 'סטערעסקאפ' (Stereoscope), שמקרין דימוי תלת־ממדי אחד אשר מורכב מצירוף שני דימויים נפרדים. הוא תיאר מחקר חדש של קבוצת אנתרופולוגים, ובו הם השתמשו בכלי החדש כדי 'לדעת משפחותיהם הראשונים מאיזה עם קדמון יצאו, ומי אביהם אשר הולידם [...] או מאין באו ונושבו שמה'.⁶⁰

הדברים עד כה מספקים לנו הבנה ראשונית של החשיבות שייחס סלוניםסקי למכשירים בקידום הידע המדעי בשלל תחומים, ואולם הניתוח מעלה את השאלה הרחבה יותר בנוגע למקום של אותם מכשירים בתפיסת עולמו המשכילית. תשובה ראשונית לכך אפשר למצוא בכתבה שסלוניםסקי תיאר בה את המעבר ההיסטורי בין 'מלאכות' ל'מכונות'. הוא כתב: 'המכונות הרבות והתחבולות החדשות אשר המציאו בימים האחרונים, הן פירקו מעל האדם את עול העבודות הקשות והמלאכות הכבדות אשר עמל הן בדורות שעברו, והחליפו אותן על עבודת השכל, הדעת, והתבונה למצוא כל צרכיו ע"י מלאכת מחשבת'.⁶¹ אפשר להבין מהדברים כי סלוניםסקי הניח שקיים קשר ישיר בין חדשנות טכנולוגית להשכלה. הוא כינה את עבודות הכפיים 'עמל', ואילו במכונות ובתחבולות הוא ראה את 'עבודת השכל', כלומר אובייקטים משכיליים במהותם.

הכתבה הנושאת את הכותרת הישירה 'הברזל בהשכלת האדם' חושפת טפח נוסף בתפקיד שייצד סלוניםסקי למכשירים ולמכונות בתפיסת עולמו המשכילית. הוא תיאר בה כיצד היכולת לעבד את 'החומר העפריי ההוא' – שהגיעה לשיאה במאה ה-19 – עשתה אותו יקר מזהב, שכן 'אין שום מלאכה בכל מעשה האדם ועלילותיו אשר יוכל לתקן צרכיו בלעדי כלי ברזל הנחוץ לו'.⁶² סלוניםסקי תיאר כיצד הברזל המעובד חודר לכל תחומי החיים ומאפשר ליצור את אותן מכונות הפועלות על סמך 'פעולות השכל', ובכלל זה כלים חקלאיים, מכונות אריגה ותפירה, מכונות ייצור תעשייתיות, מכונות דפוס, מסילות ברזל,

57 שם.

58 שם, עמ' 76.

59 שם.

60 'תולדות בני האדם', שם, 11.5.1880, עמ' 134.

61 'המלאכות והמכונות', שם, 19.5.1857, עמ' 149.

62 'הברזל בהשכלת בני האדם', שם, 25.11.1875, עמ' 156.

מבנים ובתים.⁶³ בבמרכזה של הכתבה הוא אפיין את תעשיית עיבוד הברזל: 'אבן הפינה אשר ממנה יצאה ההשכלה לבני האדם על פני כל הארץ'⁶⁴ והוסיף: 'ובימינו היום, אנו רואים כי ע"י המסילות הברזל ומכונות הקיטור, נתעוררה רוח ההשכלה בכל משפחות האדמה הנפוצות בארבע כנפות הארץ, וכל אומה ולשון העומדת במעלות ההשכלה יותר מזולתה, גם תוצאות הברזל אצלה גדול יותר, ולהפך במדינה אשר מלאכת הברזל בקרבה הוא אך מעט, גם מצב ההשכלה בערכה מעט הוא'.⁶⁵

מהדברים האלה אנו למדים כי סלונימסקי ראה במסילות הרכבת ובמכונות הקיטור העשויות מברזל מעובד אמצעים ממשיים אשר מפיצים את רוח ההשכלה בעולם. יתרה מזו, אנו למדים מהדברים כי הוא ראה ביכולת הטכנית לעבד מתכות מדד למידת ההשכלה של חברה נתונה. לדידו, חברה שמצוידת ביכולת לעבד ברזל, בהכרח תהיה משכילה מזו שחידוש זה טרם הגיע אליה.

בהמשך לדברים האלה, סלונימסקי הדגיש בכתבותיו את חשיבות מסילות הברזל ורכבות הקיטור כאמצעים מרכזיים להפצת ההשכלה. בכתבה שהוא כתב לכבוד חגיגות היובל לפתיחת מסילת הברזל הראשונה באנגליה הוא שב אל הדיווח המקורי של **הטיימס** הלונדוני משנת 1825, וכך כתב:

המכתב הזה [הכוונה לכתבה בטיימס] הוא כתב תעודה הנשאר למזכרת עולם ליום אשר בו החלה תקופה חדשה בקורות ימי העולם ותולדות בני האדם על הארץ! כי מן העת ההיא והלאה החל רוח חדש להתנוסס בקרב כל העמים והלשונות. האושר והצלחת המדינות הלכו וגברו מיום ליום, והחכמה וההשכלה פרשה כנפיה עד אפסי ארץ ואיים רחוקים.⁶⁶

מהדברים אנו יכולים להבין כי סלונימסקי ראה במסילת הברזל וברכבת הקיטור חידושים שיוצרים תשתית משכילית רחבה שמתפשטת ברחבי העולם. זאת ועוד, המשך העיון בכתבות מגלה כי הבנה זו לא הייתה מוגבלת למסילת הברזל ולרכבת הקיטור בלבד, אלא השתקפה גם ביחסו לטכנולוגיות התקשורת החדשות של התקופה.

בהקשר זה מעניין לקרוא את פתח הדבר בגיליון הראשון של **הצפירה**. עוד בשורות הראשונות האדיר סלונימסקי את 'מעשה האדם ותחבולותיו על פני האדמה' וזיהה כיצד 'ע"י המדעים והמצאות החדשות התנוסס רוח חיים חדשים בקרב הדור האחרון הזה, והאדם חלוש היצורים התאזר בכח עוז'.⁶⁷ הוא תיאר כיצד ה'טעלעגראפיע', ה'פאטאגראפיע' ו'כוח הקיטור' משמשים 'נר לרגלי ההשכלה ואור לנתיבתה לכל העמים'.⁶⁸ תיאורים אלה, של

63 שם, עמ' 156-157.

64 שם, עמ' 156.

65 שם.

66 'שנת היובל למסילת הברזל', שם, 1875.9.22, עמ' 292.

67 'פתח דבר', שם, 1862.2.4, עמ' 1.

68 שם.

הכלים הטכנולוגיים החדשים כמנועים המרכזיים הדוחפים את החברה אל עבר ההשכלה, הם המסגרת לדיון של סלונימסקי בנוגע ליעדים ולמטרות של העיתון ה**הצפירה**. בהקשר זה הוא ראה בעיתונים (מכתבי העתים בלשונו, לשון התקופה) תוצרים מובהקים של אותו עולם טכנולוגי שהולך ונרקם. הוא תיאר כיצד הפרסומים החדשים נושאים ידיעות טלגרפיות, מודפסים באלפי עותקים ומופצים 'לכל קצווי ארץ ואיים רחוקים כעל כנפי נשר במסילת הברזל',⁶⁹ ואולם הוא כתב: 'רק אחינו היושבים על אדמת פולין, נשאר מעט מהרבה שוקטים על שמריה'.⁷⁰ לפיכך המטרה המוצהרת של ה**הצפירה** בניסוחו של סלונימסקי היא לשמש ל'תועלת השכלת העם'.⁷¹ בנימה פואטית הוא כתב על חזונו, שטמן בחובו העיתון: 'ורוח דעת ושכל טוב הולך ונכון בלבב ההמון, האמת תרים קרנה והשקרה כליל יחלוף'.⁷²

מהדברים עולה תפיסתו של סלונימסקי את עיתון ה**הצפירה** כמיזם טכנולוגי-משכילי; באמצעותו הוא שאף להפיץ את בשורת ההשכלה בחברה היהודית של התקופה. בהמשך לדברים האלה, הוא חזר והדגיש בכתבותיו את הקשר המהותי בין הטלגרף, הפונוגרף, המיקרופון והטלפון ובין מידת ההשכלה הנתונה של האדם הפרטי והחברה בכללותה. הוא ראה בברזל המעובד חומר הגלם שממנו קורצו חברות משכיליות, וברשתות התקשורת החדשות הוא ראה ערוצים שמוליכים את רוח ההשכלה.⁷³

שתי כתבות שכתב באפריל 1875 לכבוד פתיחת מסילת הברזל הטרנס-קונטיננטלית הראשונה בארצות הברית של אמריקה (Pacific Railroad), מוסיפות ומלמדות אותנו על החשיבות שסלונימסקי ייחס לשילוב שבין רשתות התחבורה והתקשורת החדשות בקידום ההשכלה.⁷⁴ בכתבות אלו הוא תיאר כיצד מסילת הרכבת ורשת הטלגרף מסייעים יחדיו ליצור מרחב משכילי המתפשט על פני 'מדבר שממה ציה צלמוות'.⁷⁵ הוא הסביר כיצד באותו מרחב יש כל 'צרכי המלאכה והכלים, כל מיני מזון ומחיה, בתי המבשלות ואוצרות בר ולחם, גם כלי נשק וכל צרכי המלחמה [...] ובכל מקום בואם היה להם הטעלעגראף ההולך מאחוריהם לשליח רץ מעופף [...] מוליך ומביא ידיעות שונות ממקום למקום'.⁷⁶

69 שם.

70 שם.

71 שם, עמ' 2.

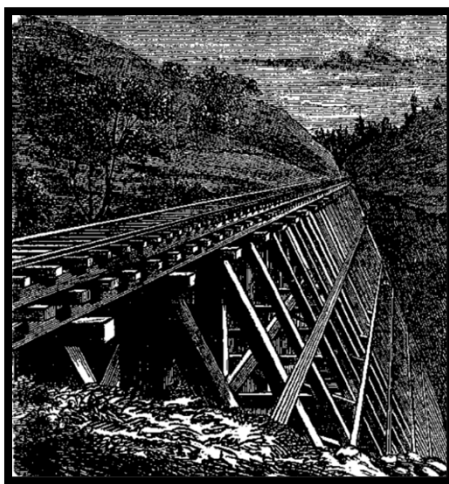
72 שם. אורן סופר עסק בתפיסה זו של סלונימסקי והצביע על כך שהיא תאמה את תפיסת הפויטיביסטים הפולנים את העיתונות ככלי להצפת ידע טכני ומדעי. ראו: סופר, **אין לפלפל**, עמ' 50.

73 ראו בהקשר זה: 'הטעלעגראף', ה**הצפירה**, 4.2.1862, עמ' 4. סלונימסקי ייחד עוד שתי כתבות לטלגרף בשני הגיליונות הבאים שראו אור ב' 13.2.1862 וב' 19.2.1862. ראו גם: 'תהום רבה', שם, 24.4.1862, עמ' 89; 'פעולות הטעלעפאן ותועליותיו', שם, 19.12.1877, עמ' 380; 'המיקראפאן', שם, 6.8.1878, עמ' 237; 'כלי הפאטאפאן', שם, 19.10.1978, עמ' 309; ראו גם 'טעלעגראף מדבר, או הטעלעפאן', שם, 21.11.1877, עמ' 349-350; 'נפלאות הטעלעפאן', 25.11.1884, שם, עמ' 359.

74 'מסילת הפאסיפיק באמריקא', שם, 14.4.1875, עמ' 115.

75 שם.

76 שם.

איור של מסילת הרכבת הטרנס־קונטיננטלית בארצות הברית, **הצפירה**, 14.4.1875, עמ' 116.
אתר עיתונות יהודית היסטורית www.JPRESS.org.il (אוחזר ב־5.10.2025)

החשיבות שייחס סלוניםמסקי לשילובים בין טכנולוגיות חדשות בקידום ההשכלה ובהפצתה מקבלת ביטוי מובהק אף יותר בכתבותיו על מפעלי ההנדסה הגדולים של התקופה. בהקשר זה הוא ייחד כתבה מאוחרת לסלילת תעלת פנמה, שנחשבה מיזם ההנדסה הגדול והמורכב של זמנו. הוא נפעם מכך שהתעלה תאפשר לראשונה לחבר את 'ים האוקיינוס במערב העולם עם ים השוקט אשר במזרח השמש'.⁷⁷ כמו הכתבה על מסילת הרכבת הטרנס־קונטיננטלית, סלוניםמסקי הדגיש כי הישג זה הוא תוצר לא של חידוש טכנולוגי כזה או אחר אלא של מבחר מכונות והמצאות שחברו זו לזו כדי להוציא מן הכוח לפועל את אותו מפעל הנדסי אדיר ממדים:⁷⁸

אלפים אנשים, ועליהם עומדים בראשם 400 אינזענירען [מהנדסים], וכולם עובדים עבודתם בעזרת מכונות קיטור [...] 44 מכונות מעלות הרקק מקרקע הנהרות והאגמים [...] 324 מכונות השואבות מים [...] 70 ספינות הולכות על פני הנהרות הקטנים [...] 100 עגלות קטנות ההולכות במקומות צרים [...] וזולתן 180 לאקאמאטווען [קטרים] עם 10,460 עגלות גדולות ההולכות רצוא ושוב על פני מסילות הברזל באורך 500 קילאמעטער להוליך את העפר והסלעים.⁷⁹

⁷⁷ 'תעלת פאנמא', שם, 15.12.1885, עמ' 383.

⁷⁸ סלוניםמסקי הזכיר בהקשר זה גם את חפירת תעלת סואץ, שהושלמה ב־1882 והייתה מיזם של אותו מהנדס – פרדיננד דה לספס (Lesseps).

⁷⁹ 'תעלת פאנמא', עמ' 384.

בבוא סלוניםמסקי לתאר את חשיבות התעלה הוא הצהיר כי היא תהיה נתיב מרכזי ותוליך את העמים אל עבר 'שמש ההשכלה' בלשוננו.⁸⁰

ואיך ערוך להתועליות הרבות והגדולות אשר תצמחנה מזה למסחר הארצות והמדינות כמעט בכל חלקי היישוב, כי ע"י שערי המזרח אשר יהיו נפתחים בפאנאמא, יתחברו שוכני המערב עם יושבי המזרח בברית סחר, ורבים מיושבי המערב יבואו להתיישב בארצות הנחמדות ההן, וכל טוב הארצות אשר במזרח השמש יוכלו שוב לשוכני ארצות אחרות אשר בשאר חלקי היישוב, ועם זה תרבה השכלת בני האדם יותר.⁸¹

חדשנות טכנולוגית כנתיב לאלוהות

סוגיה שעולה מהדברים עד כה היא באיזו מידה התייחס סלוניםמסקי למציאות החיים בעולם היהודי של התקופה בכתבותיו על חדשנות טכנולוגית. סקירה של כתבותיו במשך השנים מגלה כי ככלל הוא הקפיד להפריד בין העיסוק בחדשנות טכנולוגית במדור 'ידיעות העולם והטבע' ובין דיווחים חדשותיים על הנעשה בעולם היהודי באותה תקופה, שפורסמו בחלקים האחרים של הצפירה. יוצאי דופן הם האזכורים הישירים והעקיפים לנושא האנטישמיות בכתבות שפורסמו במדור בתקופת גל הפרעות הסופות בנגב שהתחוללו בדרום-מערב רוסיה בשנת 1881. אנו מוצאים דיון ישיר בנושא האנטישמיות בכתבה שראתה אור בשני חלקים בינואר 1881 – שלושה חודשים בערך לפני פרוץ הפרעות. בכתבה זיהה סלוניםמסקי את מקור משיכת ה'אנטיסעמיטים' בהיותו 'רעיון חדש לחפץ ישן [...] והוא כמו ניצוץ אש לנעורת, להבעיר את השנאה הכבושה'.⁸² לדברי סלוניםמסקי, האנטישמיות השתמשה ב'שמות חדשים ומלות מליציות אשר יכילו בקרבם רעיון ידוע לתכלית נרצה', ובכך הכתה 'שורש בלב המון רב לתכלית ידועה'.⁸³

בכתבה אחרת מ'1 באפריל 1884, הנושאת את הכותרת 'התועים והמתעים בחזיונות הטבע', הצביע סלוניםמסקי על 'הכוחות הנפלאים ההם, הנעלמים מעין כל ח' שהתגלו בזכות ההמצאות החדשות כגורמים שהובילו להתפשטותן של אמונות שווא של 'אנשים קצרי דעת אשר אין חלק להם בתבונה'.⁸⁴ בכתבה הוא לא התייחס לנושא האנטישמיות ישירות אלא מתמקד בתחום ידע חדש שהוא כינה 'שפיריטיזמוס' (Spiritualism) והתיימר 'לעלות רוח בני האדם מתהום הנשייה ולעמיד לעיני בשר ולהגיד עתידות'.⁸⁵ ואולם חשיבה

80 שם.

81 שם.

82 'ההרגל והשכל', שם, 11.1.1881, עמ' 6.

83 שם.

84 'התועים והמתעים בחזיונות הטבע', שם, 1.4.1884, עמ' 97-98. יש לציין שכתבה זו פורסמה לפני המאורעות.

85 שם, עמ' 98.

זו הנחתה את סלוניםסקי בכתבה שפורסמה שבוע ימים אחרי כן (ב־7 באפריל 1884), ובה הוא תיאר את תופעת האנטישמיות כאחד מאותם פסידו־מדעים שבגללם 'המונים, המונים יתעו מדרך השכל הישר לעשות מעשים אשר לא יעשו בחברה המדינית כאילו נסך עליהם רוח עוועים להיות כמוכי שגעון ועיוורון'.⁸⁶ עוד כתב סלוניםסקי בהקשר זה: 'אך לשווא יתפאר האדם כי הוא השלם בשכלו מכל ברואי ארץ, והבל יתגאה היותו תפארת כל יצורי האדמה'.⁸⁷ את הדברים הוא חתם בנימה פסימית: "'בני אדם דומין לעשבי השדה", אשר אם יעלה השידפון במקום אחד כמלוא פי התנור, יוכל להתרחב ולהתפשט על פני כל השדה כולה, וגם האדם בהיותו עלול לכל מקרה ופגע נגע, אם פשה יפשה הנגע בו, יכולה להתדבק ולהתפשט על כל זולתו'.⁸⁸

מהדברים עולה גישתו המפוכחת של סלוניםסקי אל הקדמה המדעית והטכנולוגית – בתור כזו שלא רק טומנת בחובה את בשורת ההשכלה אלא גם עלולה לשמש קרקע פורייה לצמיחת אמונות כוזבות ואידאולוגיות חשוכות, ובהן האנטישמיות המודרנית.

סוגיה מרכזית אחרת שעולה בהקשר זה היא כיצד ביקש סלוניםסקי ליישב את הכוחות הטכנולוגיים חסרי התקדים של תקופתו עם תפיסות יהודיות מסורתיות. בהקשר זה ראוי להדגיש את חוסר הבהירות במחקר בנוגע לעמדותיו האמוניות של סלוניםסקי. מצד אחד סלוניםסקי היה רב בהכשרתו המקורית.⁸⁹ את העניין הראשוני שלו בחדשנות טכנולוגית הוא פיתח בזמן שעוד היה תלמיד בית המדרש. בתקופות מאוחרות יותר הוא הקפיד לפרסם מאמרים בשם 'הזקן מבית המדרש'. הוא אף המשיך להתלבש כיהודי מסורתי עד סוף ימיו. מצד אחר במשך השנים לא בחל סלוניםסקי בערעור על תפיסות יהודיות מקובלות. ספרו המוקדם **תולדות השמיים** עורר פולמוס רחב בקרב רבנים בשל הטענה שהעלה בנוגע לטעויות שחלו בלוח השנה העברי.⁹⁰ באחד ממאמריו האחרונים ב־1891, שנשא את הכותרת 'מאי חנוכה', הוא העלה ספקות בעניין היתכנותו של נס פך השמן ואף טען שגם הרמב"ם לא הבין את משמעות הנס.⁹¹ דבריו הציתו דיון רווי יצירים שהתנהל בדפי עיתוני התקופה.⁹²

על רקע חוסר הבהירות בנוגע להשקפת עולמו הדתית של סלוניםסקי, נראה כי המסגרת האנליטית ההולמת לבחינת האופן שהוא ביקש ליישב בין חדשנות טכנולוגית לתפיסות יהודיות מסורתיות היא זו אשר כינה יעקב שביט 'טקטיקות של אקולטורציה

86 'רוח בני האדם', שם, 7.4.1884, עמ' 104.

87 שם.

88 שם.

89 על השקפת עולמו האמונית של סלוניםסקי ראו: מלאכי, 'מאה שנה ל"הצפירה"', בצרון, 230 (אפריל 1962) עמ' 41; סוקולוב, **אישים**, עמ' 77; ראו בהקשר זה גם את הדיון של סופר, **איין לפלפל**, עמ' 51.

90 ראו בהקשר זה: סופר, שם, עמ' 52.

91 'מאי חנוכה', **הצפירה**, 17.12.1891, עמ' 1123. ראו בהקשר זה: סופר, שם, עמ' 52.

92 עוד על 'פולמוס חנוכה' שהצית מאמרו של סלוניםסקי ראו: זרחיה ליכט, 'חז"ס ופולמוס חנוכה', <https://seforimblog.com/2016/12/blog-pos-7/> (אוחזר ב־13.9.2025).

אינטלקטואלית' – אסטרטגיות שבאמצעותן שילבו אנשי ספר יהודים, ובהם משכילים מודרניים, מסגרות חשיבה 'זרות' עם רכיבי המסורת היהודית.⁹³ המקרה של סלוניםמסקי בולט באופן שהוא ביקש ליישב בין חדשנות טכנולוגית ובין תפיסות שגורות ביהדות. רמז ראשון לטיבן של ההתאמות שערך סלוניםמסקי אפשר למצוא במקור האלוהי אשר הוא ייחס להמצאות החדשות בכתבותיו. בהקשר זה, בפתח מאמרו 'מעשה ידי האדם ומעשה ידי הטבע' הוא כתב את הדברים האלה:

האדם ברוב שכלו ורוחב תבונתו אשר נטע ה' בקרבו לחקור ולהתבונן על כל מעשה הטבע וכוחותיה בעולם המציאות, השיגה ידו בימים האחרונים האלה למצוא תחבולות רבות ומזימות שונות לעשות גדולות ונפלאות, עד כי רם לבבו להתפאר גם על מעשה הטבע ויוצריה, מן החומר והכח אשר הכינה לפניו הטבע, על פני האדמה, נשא את לבבו לעשות לו מהם גם הוא יצורים חדשים בעלי איברים ותנועה הפועלים פעולות שונות כמו בעלי החיים.⁹⁴

מהדברים ניכר כי כמו הגישות העכשוויות לחדשנות טכנולוגית, סלוניםמסקי סבר כי מקור ההמצאות החדשות מצוי בתבונת האדם, אולם להבדיל מהן, הוא זיהה את התבונה האנושית ככזו שנוצרה בצלם האל. סלוניםמסקי חוזר על עמדה זו בגרסאות שונות בכתבותיו.⁹⁵ המשך העיון בכתביו של סלוניםמסקי מלמד כי בהמשך ישיר לעמדה זו הוא תיאר את החשמל, את הקיטור ואת כוח המגנט – המפעילים את המכונות ואת המכשירים החדשים – לא ככוחות פיזיקליים אלא כביטוי לנוכחות האלוהית בעולם החומרי. עוד בספרו **המצאות הנפש וקיומה מחוץ לגוף** הוא כתב את הדברים האלה: 'אנחנו אומנם מורגלים בלשונו לקורות "כוחות הטבע", אבל מי ומה המה כוחות הטבע-ההנהגה? אם לא רוחות אלקיים המתפשטים ועוברים מעולם הרוחני בעולם החומרי להחיות תבל ומלואה! המה העושים במלאכה ובונים בחומת המציאות לאסוף ולכנס לעקר ולטעת לקרב ולרחק'.⁹⁶ עמדה זו המשיכה להנחות את סלוניםמסקי בדיווחיו העיתונאיים. עוד בגיליון הראשון של **הצפירה** הוא תיאר את הטלגרף במילים: 'מלאך מבשר הרץ ומעופף מקצה הארץ ועד קצהו'.⁹⁷ בפתח כתבה מאוחרת יותר על תופעת החשמל הוא הצהיר: 'הכוח העלעקטרי [...] הוא עצם נשגב ונעלם, העושה משטרו בארץ בפקודת היוצר כל'.⁹⁸ בכתבה מאוחרת אחרת על הרכבות המהירות הראשונות הוא שב ותיאר את כוחות החשמל והקיטור כך:

93 Yaacov Shavit, *Athens in Jerusalem: Classical Antiquity and Hellenism in the Making of the Modern Secular Jew*, Liverpool University Press, Liverpool 1997, pp. 77-78

94 'מעשה ידי אדם ומעשה ידי הטבע', **הצפירה**, 16.9.1880, עמ' 277.

95 'משפחת השעירים בבירמאניא', שם, 18.3.1878, עמ' 86; 'המוח והשכל', שם, 9.3.1880, עמ' 70; 'העיניים ואור השכל', שם, 10.2.1885, עמ' 39; 'קור וחום', שם, 10.10.1882, עמ' 295.

96 סלוניםמסקי, **המצאות הנפש וקיומה מחוץ לגוף**, ורשה תר"ח, עמ' 13.

97 'פתח דבר', עמ' 1.

98 'זמן מרוצת כח העלעקטרי', שם, 6.3.1862, עמ' 36.

'שני מלאכי השרת המלוין לו לאדם על דרכו החיים בדור האחרון'.⁹⁹ בהמשך הדברים ניכר כי הוא השתמש שימוש מכוון ברטוריקה מקראית כדי לתאר את מכשירי החשמל החדשים: 'ביום יתקן לו בביתו מלאכות ועבודות שונות ע"י המכונות המתנועעות בכח העלעקטרי, ובלילה יפיץ עליו ענן אורו להאיר על כל סביביו באור היום, או ישים דברו בפיו וישלחנו בקצות הארץ על כנפי הטעלעגראף למלא את פקודתו שמה כנודע'.¹⁰⁰

קריאה צמודה של מכלול הכתבות של סלונימסקי על אודות ההמצאות החדשות מעלה שהלשון המקראית בה השתמש לא הייתה רק מסימני התקופה אלא ברובד עמוק יותר שיקפה את הממד הרוחני שהוא זיהה באותן המצאות. בבואו לתאר את הכלים המדעיים החדשים, שנדונו בפרק הקודם, הוא הדגיש לא רק את יכולתם לקדם את הבנת העולם החומרי אלא גם את הפוטנציאל הגלום בהם לחשוף את חכמת אלוהים הטמונה בבריאה.¹⁰¹ רשתות התקשורת החדשות, לשיטתו, לא רק העידו על תבונתו ההנדסית של האדם אלא פתחו את השער לחזון המשיחי של אחדות אנושית.¹⁰² תיאור דומה היה תיאורו של סלונימסקי את מסילות הברזל, הגשרים התלויים והתעלות החצובות לא רק כשיפורים בתחבורה אלא כמיימנים בעלי מטען רוחני מובהק שפורצים את גבולות הזמן והמרחב, ובכך מעניקים לאדם חירות חסרת תקדים.¹⁰³

ההיבט הרוחני של ההמצאות החדשות משתקף במובהק בכתבה שהוזכרה קודם לכן, ובה הרהר סלונימסקי בהבדל בין המלאכות ובין המכונות. מהקריאה בכתבה ניכר כי המסגרת הפרשנית המנחה בדיון של סלונימסקי ב'מכונת הקצירה', 'מכונת הדישה' ו'מכונת הקיטור' אינה תועלתנית-כלכלית, אלא תאולוגית-רוחנית.¹⁰⁴ הוא תיאר את אותן מכונות כמשחררות את האדם מן 'הקללה אשר ארר ה' את האדם, לאמור: בזיעת אפך תאכל לחם'.¹⁰⁵ בנימה משיחית של ממש הוא זיהה את אותן מכונות כמגשימות את הבטחת אלוהים לאדם: 'לא לעולם יקצוף ה' ולא לנצח יריב אם האדם מבחר יציר כפיו, ואחרי אשר נשא את עונו זה כמה אלפי שנים, הניח לו ה' מרוגזו ומעבודה קשה, ונתן לו לחם לאכול מבלי עצבון וזיעת אף'.¹⁰⁶

חשיבות הניתוח כאן בהצבעה על ה'טקטיקה של אקולטורציה אינטלקטואלית' הייחודית אשר נקט סלונימסקי בכתבותיו, שבבסיסה ביקש להציב תשתית תאולוגית להסברת החידושים הטכנולוגיים של התקופה. סלונימסקי הציג את הפיתוחים הטכנולוגיים

99 'מסע בזק', שם, 10.6.1884, עמ' 168.

100 שם.

101 'מפת ארץ חדשה', שם, 22.4.1879, עמ' 108; 'כלי צופים חדשים', שם, 26.8.1882, עמ' 287; 'העינים ואור השכל', עמ' 38.

102 'הטעלעגראף', עמ' 4. ראו גם: 'תעלת פאנמא', עמ' 383.

103 'שנת היובל למסילת הברזל', עמ' 292. ראו גם: 'מסע בזק', 10.6.1884, עמ' 169; 'תעלת פאנמא', עמ' 383.

104 'המלאכות והמכונות', שם, 19.5.1875, עמ' 149.

105 שם.

106 שם.

האחרונים כמימוש התבונה האנושית – שהיא, לשיטתו הניצוץ האלוהי המצוי באדם. לפיכך, הוא ייחס לכלים המדעיים האחרונים, לרשתות התחבורה והתקשורת ולכלים החקלאיים הממוכנים מעמד של מושאים נשגבים, המהווים ביטוי להשגחה אלוהית וכלים לאיחוד האנושות ולהרחבת יכולותיה. אם כן, סלוניםמסקי הציג את החדשנות הטכנולוגית לא כפעילות חומרית אשר סותרת את האמונה הדתית אלא כהמשך לפעילות האלוהית בעולם.

באחת ההתייחסויות הישירות היחידות של סלוניםמסקי לסוגיית הדת והטכנולוגיה הוא סיכם את עמדתו והצהיר במבט לאחור על ההישגים הטכנולוגיים של התקופה כי הם מוכיחים את חכמתו, גבורתו, עוצמתו וייחודו של הקב"ה.¹⁰⁷ הוא חתם את הכתבה בקביעה נחרצת כי בזכות הקדמה הטכנולוגית של הדור האחרון: 'אין עוד איש בכל חכמי הטבע אשר יעורר שום ספק בדבר כזה, כולם יודעים מסכימים ומודים על מציאות "מצוי ראשון ממציא כל דבר"'.¹⁰⁸

סיכום

העיון בכתבות של סלוניםמסקי בנושא חדשנות טכנולוגית זורע אור על המרכזיות של הסוגיה בתפיסת עולמו המשכילית. בכתבותיו הוא מילא את ראשי הקוראים בדימויים עזים של טלסקופים, מיקרוסקופים ומכשירי צילום שמובילים לפריצות דרך מדעיות; של קווי טלגרף הנפרסים מעל הערים ומתחת לאוקיינוסים ומאפשרים לבני אדם מכל קצות תבל לדבר 'שפה אחת ודברים אחרים';¹⁰⁹ של מסילות רכבת, מנועי קיטור ותעלות חצובות שמאיצות את התפשטות המודרניזציה אל פינות נידחות; ושל מכונות ייצור שמחליפות את יגיע הכפיים בעבודת שכל ובחוכמה.

השאלה העולה מדברים אלה היא כיצד הניתוח המובא כאן תורם להבנה המחקרית של סלוניםמסקי ושל מקומו בהיסטוריוגרפיה של תנועת ההשכלה. ראשית, בעניין ספרות המחקר על סלוניםמסקי עצמו, הניתוח כאן מרחיב את הבנתנו על האופן שהוא שילב בין ידע מודרני ובין השקפת עולם מסורתית בהתמודדות עם סוגיה מהותית ואקטואלית במיוחד בימינו. מהדברים עולה כי כמו העמדות שהציג סלוניםמסקי בנושאים מדעיים ופילוסופיים, ונדונו בהרחבה בספרות הקיימת, גם בתחום הטכנולוגיה הוא בחר טקטיקה דו-ערכית, שביסודה השאיפה ליצור הרמוניה הדדית בין עקרונות הקדמה הטכנולוגית ובין תפיסות יהודיות מסורתיות. השוואת הממצאים כאן עם אלה של בלוטינגר, שטרן, שביט וריינהרץ

107 'העינים ואור השכל', עמ' 39.

108 שם. סלוניםמסקי שאל את המונח מהרמב"ם. ראו: הלכות יסודי התורה, פרק א, הלכה א: 'יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון. והוא ממציא כל נמצא, וכל הנמצאים משמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמתת המצאות'.

109 'הטעלעגראף', עמ' 4.

מלמדת כי כשם שביקש סלונימסקי ליישב בין התגליות המדעיות של זמנו – בנוגע לגילוי של כדור הארץ, לאבני היסוד של היקום ולמוצאו של האדם – ובין לוח השנה העברי, סיפור הבריאה וקיומה של ישות אלוהית מטפיזית, כך הוא גם חתר לשלב בין ההמצאות הטכנולוגיות החדשות ובין השקפות יהודיות מסורתיות.¹¹⁰ הגישה המשכילית המתונה הזאת ניכרת בתיאוריו, המציגים את הטכנולוגיות החדשות לא רק כמנוע להתקדמות חומרית אלא גם כהמשך פעילותו של אלוהים בעולם. כמו הקשרים אחרים, סלונימסקי הציע למעשה מסגרת טכנו-משכילית שממזגת בין חדשנות טכנולוגית לאמונה יהודית: בהציגו את הקדמה הטכנולוגית כתהליך הניחן בממד אלוהי, הוא הצליח לפוגג, ולו למראית עין, את הסתירה בין המודרניזציה החומרית להעמקת התודעה הדתית.

במונחים רחבים יותר, בניתוח כאן אני מציע לבחון מחדש את קטלוגו הרווח של סלונימסקי בהיסטוריוגרפיה של תנועת ההשכלה בתור פופולריזטור של מדע ותחת זאת למצב אותו בתור פופולריזטור של חדשנות טכנולוגית – וניכר כי קטגוריה זו משקפת נאמנה יותר את החשיבות של חדשנות טכנולוגית במפעלו המשכילי. מבחינה זו, הניתוח הוא תוספת לספרות העשירה שהתפתחה בשלושת העשורים האחרונים ומבקשת להרחיב את המונח 'משכיל' ולהצביע על משמעויותיו המגוונות.¹¹¹ הדיון במאמר מציע לראות בסלונימסקי 'טיפוס משכילי' (Maskil Type), כלשונו של שמואל פיינר, בעל אוריינטציה טכנולוגית מובהקת ולמקם את גישתו הטכנו-משכילית עם זרמי השכלה אחרים, כגון ההשכלה הדתית, השכלת ההמונים, ההשכלה הרדיקלית וההשכלה הלאומית, שזכו לעיון במחקר.¹¹² בכך אני מבקש להוסיף לידע ההיסטוריוגרפי על אודות מגוון הזרמים שרחשו מתחת למה שנחשב בעבר הדגם המשכילי 'הקלאסי', כלשונו של זלקין.¹¹³

ואולם אפיון התפיסה הטכנו-משכילית של סלונימסקי מותיר שתי סוגיות פתוחות. סוגיה אחת היא עד כמה תפיסתו של סלונימסקי בנוגע לחדשנות טכנולוגית, כמו שהוצגה בדבריו, הייתה ייחודית. אכן, הרחבת עדשת המחקר מגלה כי סלונימסקי לא היה המשכיל היחיד שפעל בזמנו והדגיש את נושא הטכנולוגיה. למעשה, אפשר להצביע על קבוצה של משכילים שפעלו באותה תקופה והיו שותפים למאמץ האינטלקטואלי להבין את ההשלכות החומריות, החברתיות והתרבותיות של ההמצאות החדשות. בין המשכילים הללו אפשר להזכיר את אברהם קצנלנבוגן, משה יעקב לוין, צבי רבינוביץ' ויצחק אייזיק אטקין, שבכתיבתם ניתחו היבטים שונים של ההמצאות החדשות, ובראשן מכונות הייצור

110 שביט וריינהרץ, 'האל המדעי', עמ' 62-69, 147-157; Stern, *Jewish Materialism*, pp. 67-92; Blutinger, 'Creatures from Before the Flood', pp. 85-113.

111 ראו בהקשר זה: זלקין, 'בעלות השחר', עמ' 37; Feiner, 'Towards a Historical Definition of the Haskalah', pp. 184-219; Moshe Rosman, 'Haskalah: A New Paradigm: A Review Essay', *The Jewish Quarterly Review*, 97, 1 (2007), pp. 129-136.

112 Feiner and Sorkin (eds.), *Feiner, ibid.*, p. 208. ראו דיון בזרמים השונים של ההשכלה בתוך: 'Introduction', *New Perspectives on the Haskalah*, pp. 1-8.

113 זלקין, 'בעלות השחר', עמ' 29.

החשמליות ומנועי הקיטור.¹¹⁴ מחקרי המשך ודאי יעמיקו לחשוף מגמות חשיבה משותפות, השפעות הדדיות, מחלוקות פרשניות ומאפיינים ייחודיים בתפיסותיהם של אותם אישים בנוגע ליחסים שבין מדע ליהדות ולטכנולוגיה. חשוב מכך, הם יאפשרו לקבוע אם אכן התגבשה הכתיבה של אישים אלה בנושא חדשנות טכנולוגית לכדי תפיסת עולם שיטתית ורחבה אשר מאפשרת לאפיין אותה כזרם טכנו-משכילי מובחן ומובדל.

סוגיה אחרת שעולה מניתוח כתבותיו של סלוניםמסקי נוגעת להשפעתן ארוכות הטווח על הציבוריות היהודית בכלל ועל יחסה המאוחר יותר של התנועה הציונית לסוגיית הטכנולוגיה בפרט. כידוע, סלוניםמסקי פעל בתקופה אשר משכילים רבים נעו בקו התפר שבין השכלה לתחייה הלאומית, לפני התגבשותה של התנועה הציונית הממוסדת. במבט לאחור, כותבים ציונים מרכזיים, ובהם בן טיפוחיו של סלוניםמסקי ויורשו בעיתון הצפירה נחום סוקולוב, וגם אישים אחרים שעבדו לצדו בעיתונות היהודית של התקופה, ובהם משה ליב ליליינבלום, יהודה לייב קצנלסון (בוקי בן יגלי) וצבי הרמן שפירא, ביטאו בכתיבה גישות שהדהדו את החשיבות החומרית והרוחנית אשר ייחס סלוניםמסקי לחדשנות טכנולוגית.¹¹⁵ המלאכה התעשייתית והחקלאית המונעת בכוח החשמל והקיטור, שסלוניםמסקי האדיר בכתיבו, התגלגלה בכתיבה של שלל דמויות מרכזיות במפעל הציוני לסמל ההתחדשות הלאומית.¹¹⁶ רעיונות כגון עבודה יצרנית, כיבוש העבודה ותחיית האדמה נתפסו לא רק כאתגר חברתי או כלכלי אלא כחלק ממיום מוסרי ורוחני שבבסיסו עמדה ההנחה כי השימוש במכשירים טכנולוגיים ובתשתיות חדשות מאפשר לא רק את יישוב

114 ראו בהקשר זה: אברהם קצנלסון, *מכונת הקיטור: ביאור כוח המים בהתהפכם לאויר ולקיטור*, Drack von Schroth & Co, וילנה 1846; צבי רבינוביץ', *תולדות האש והמים או פעולת כוח הקיטור*, הוצאת האלמנה והאחים ראם, וילנה 1873; משה יעקב לוין, *תולדות ההמצאות החדשות*, יצחק גאלדמאן, ורשה, 1887; יצחק אייזיק אטקיין, *חכמת החיים וחזיונותיה: ידיעות וחקירות בתופעות היצורים החיים, פעולותיהם ומצביהם*, אלכסנדר צעדערבוים, ורשה 1881. מחברי הספרים האלה פרסמו גם מאמרים רבים על טכנולוגיות חדשות בעיתונות היהודית של התקופה.

115 האישים המוזכרים פרסמו מאמרים וכתבות בעיתונות היהודית של התקופה שעסקו בהיבטים שונים של מדע וטכנולוגיה, תוך כדי התמקדות בהשלכות התרבותיות והחברתיות של חידושים, כגון מנוע הקיטור, הטלגרף ומכונות ייצור. ראו דיון בתוך: שביט וריינהרץ, 'האל המדעי', עמ' 62-70.

116 בהקשר זה ראוי להזכיר דמויות מפתח בהיסטוריה הציונית המוקדמת ובהן בנימין זאב הרצל, ארתור רופין, יצחק וולקני (וילקינסקי), פנחס רוטנברג ואוטו ורבורג, שבכתיבתם ובמעשיהם הדגישו את מקומה המרכזי של הטכנולוגיה במיום ההתחדשות הלאומית. מקורות שעוסקים במשקל שמילאה הטכנולוגיה בהגות ובהתיישבות הציונית בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, ראו: Etan Bloom, *Arthur Ruppin and the Production of Pre-Israeli Culture*, Brill, London 2011; Nahum Karlinsky, *California Dreaming: Ideology, Society, and Technology in the Citrus Industry of Palestine, 1890-1939*, SUNY Press, New York 2015; Derek Penslar, 'Technical Expertise and the Construction of the Rural Yishuv 1882-1948', *Jewish History*, 14 (2000), pp. 201-224; Asaf Shamir, 'Power and Technology in Herzl's Zionist Plan', *Israel Studies*, 25, 2, (Summer 2020), pp. 1-24.

הארץ אלא גם עיצוב דמותו של היהודי החדש.¹¹⁷ העמדה העקרונית שלפיה טכנולוגיה היא לא רק ביטוי לקדמה חומרית אלא גם מרכיב בגאולה חברתית-רוחנית השתלבה היטב ברטוריקה הציונית בשנות העשרים והשלשים של המאה ה-20 וניכרה גם בשיח בנושא מפעלים כמו חברת החשמל ובניית תשתיות לאומיות.¹¹⁸

מחקרי המשך יצטרכו לבחון אם וכיצד תרמה הגישה הטכנו-משכילית שגיבש סלונימסקי לעיצוב מקומו המרכזי של ה'אתוס הטכנולוגי' (Technical Ethos), כלשונו של דרק פנסלר, בשיח הציוני.¹¹⁹ כאן יש לסייג ולומר כי ככל הנראה לא הייתה תפיסתו של סלונימסקי תפיסה יהודית לאומית, אלא הוא ראה ביהודים מיעוט דתי, אולם יש מקום לברר אם מסגור הטכנולוגיה כאמצעי לקדמה חברתית ולהתגלות רוחנית – יסוד מרכזי בכתיבתו של סלונימסקי – חלחל, גם אם לא במודע, לתוך אתוס ההתיישבות של ראשית המאה ה-20. אף שהסימוכין הפוזיטיביים לקשרים ממשיים בין כתבותיו של סלונימסקי ובין החדשנות הטכנולוגית במדינת ישראל עלולים להיות מוגבלים, המשך המחקר עשוי לבחון את המשכיות הרעיונית ואת הדמיון התמטי ברצף ההיסטורי הנמתח בין הכתבות של סלונימסקי על המכונות והכלים הראשונים של העידן התעשייתי עד התהוותה של 'אומת הסטארט-אפ' הישראלית.¹²⁰

על אודות המחבר

ד"ר אסף שמים הוא חוקר מדעי מדינה שעוסק בממשקים בין פוליטיקה לטכנולוגיה ולסביבה, בהתמקדות בהיסטוריה האינטלקטואלית של הטכנולוגיה. במחקריו הוא בוחן

117 בהקשר זה ראו: רחל אלבוים-דרור, המחר של האתמול, א: האוטופיה הציונית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1993, עמ' 160-165; בעז נוימן, תשוקת החלוצים, עם עובד, תל אביב 2009; יוסף גורני, 'הרהורים על היסודות האוטופיים במחשבה הציונית', הציונות, ט (2014), עמ' 45-54; אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 155-174.

118 ראו בהקשר זה: ארי בראל, מלך-הנדס: דוד בן-גוריון, מדע ובינוי אומה, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2014; מרדכי נאור, ברכת החשמל: תולדות חברת החשמל, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2003; דרק יונתן פנסלר, תכנון האוטופיה הציונית: עיצוב ההתיישבות היהודית 1918-1970, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2001. ראו גם: Fredrick Meiton, *Electrical Palestine: Capital and Technology from Empire to Nation*, University of California Press, Oakland 2019; Ronen Shamir, *Current Flow: The Electrification of Palestine*, Stanford University Press, Stanford 2013.

119 Derek Penslar, *Israel in History: The Jewish State in Comparative Perspective*, Routledge, London 2007, p. 154.

120 על הזיקה בין זהות לאומית ישראלית ובין מדע וטכנולוגיה ועל החסר במחקר ההיסטורי בנושא ראו Tal Golan, 'Introduction', *Israel Studies Special Issue: Science, Technology and Israeli Society*, 9, 2 (Summer 2004), pp. iv-viii. על ישראל כ'אומת הסטארט-אפ' ראו: דן סינור ושאל זינגר, מדינת הסטארט-אפ: מנוע הצמיחה הכלכלי של ישראל, זמורה ביתן, תל אביב 2011.

את הקשרים בין חדשנות טכנולוגית ללאומיות, למסורות דתיות ולתפיסות של טבע. הוא מרצה בתכנית ללימודי ישראל ובבית הספר להיסטוריה וללימודים אזוריים באוניברסיטת חיפה ומנהל התכנית הבין-לאומית ללימודי ישראל בה (2022-הווה). הוא גם מכהן כמנכ"ל האגודה ללימודי ישראל (AIS; 2019-הווה). מפרסומיו: 'Reclaiming A. D. Gordon's Deep Eco- Nationalism', *Nations and Nationalism*, 29, 1 (2022), pp. 85-100; 'Ethno-Imagined Communities', *Nationalities Papers*, 53, 3 (2025), pp. 720-732; 'Farmers versus Technocrats', *Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 31 (2023), pp. 215-232; 'Power and Technology in Theodor Herzl's Zionist Plan', *Israel Studies*, 25, 2 (Summer 2020), pp. 1-24

<https://orcid.org/0000-0002-9267-1199>

שוויון בטרם פורענות? זלמן ארן והמאבק על הרפורמה בחינוך, 1963-1969

עמיר איזנמן

תקציר

בשנות השישים היה זלמן ארן מן הבולטים באנשי תנועת העבודה שזיהו את הצורך לטפל באי־השוויון החברתי כמשימה דחופה אשר אי אפשר לדחותה עוד. מאבקיו לצד שותפים אחרים להרחבת הזכות לחינוך על־יסודי ביטאו פוליטיקה של צמצום פערים והשתלבו במפנה הרחב יותר במדיניות הרווחה של ישראל לקראת סוף שנות השישים. במאמר ינותח המפנה הזה בתחום החינוך העל־יסודי, שדמותו הציבורית עוצבה באותן שנים בסדרה של החלטות מדיניות, ועדות שונות וחקיקה בכנסת, אשר הביאו לעולם את חטיבת הביניים הנודעת. המאמר מסביר איך שימשה תכנית החטיבה החדשה ביטוי להרחבת הזכות האוניברסלית לחינוך, שהייתה הפן החינוכי בתהליך התעצמותה של מדינת הרווחה הישראלית בשנות השיא שלה. הוא זורע אור על ההסכמה הפוליטית הרחבה שאפשרה את החינוך הציבורי העל־יסודי הממלכתי, אשר התחנכו בו דורות של ישראלים. טענתו המרכזית היא כי בהכרעה לתכנן חטיבות ביניים אינטגרטיביות ניכרה פוליטיקת שוויון ייחודית של השוואה כלפי מטה, שתכליתה צמצום פערים ומפגש חוצה עדה ומעמד, לא רק באמצעות חיוק התלמידים החלשים אלא גם באמצעות הגבלת יתרונם של התלמידים החזקים בחינוך הציבורי. המאמר צולל לראשונה לנבכי הפרוטוקולים של ישיבות ועדת רימלט ומאיר את הוויכוח בנושא מגמת ההשוואה כלפי מטה של הרפורמה, אשר על אף חשיבותו, לא זכה עד כה להתייחסות של ממש במחקרים הרבים על אודותיה.

מילות מפתח: אינטגרציה בחינוך, השוואה כלפי מטה, ועדת רימלט, זלמן ארן, חינוך ציבורי, מדינת הרווחה

פערים בחינוך הציבורי הישראלי בעשורים הראשונים

על אף האוניברסליות היחסית של החינוך היסודי, התאפיין החינוך הציבורי הישראלי בשני העשורים הראשונים לקיומו בפערים עמוקים לאין שיעור בין בתי ספר, ואלה שיקפו את אי־השוויון העדתי־מעמדי של חברת ההגירה היהודית. בעקבות גלי העלייה של שנות החמישים גדל מספר התלמידים בחינוך היסודי כמעט פי ארבעה בשנים 1949-1959. מול מערכת החינוך הקיימת של חברת היישוב הוותיק, רובה אשכנזית, הוקמה בתהליך בוק

רשת בתי ספר עממיים של כיתות א-ח בשכונות וביישובי העולים, כתשתית חינוך לקליטת העלייה.¹ מחסור קבוע במורים ובמבנים ראויים ללמידה ניכר במיוחד ביישובי הקפר בדרום ובצפון, אולם גם במעברות ובשכונות עולים בשולי הערים הגדולות והבינוניות.² המורים בבתי הספר הוותיקים מתקופת המנדט היו מנוסים ובעלי הכשרה פורמלית איכותית בהשוואה לאלה שלימדו במעברות, בשכונות וביישובי העולים. אמנם השימוש שנעשה בשיטת המשמרת השנייה – שיטה שרווחה בתקופת המנדט הבריטי בה למדו חלק מן התלמידים בשעות אחר הצהריים – נועד לפצות על המחסור במבנים, אך למעשה הייתה זו למידה בתנאים לא ראויים.³ גם ההכשרות המזורזות למורים, שהנהיג משרד החינוך, וגיוסם של בוגרי כיתות יב להוראה על חשבון שירותם הצבאי לא מילאו את המחסור, שגדל גם בשל שיעורי עזיבה גבוהים של מורים.⁴ מלבד מעטים יוצאי דופן, מורים בעלי ניסיון והשכלה מן השכבות האשכנזיות הוותיקות לא נענו לקריאה החוזרת ונשנית לבוא ללמד ילדי עולים.⁵

עד 1968 הייתה דריסת הרגל של משרד החינוך בחינוך העל-יסודי, על מסגרותיו העיוניות, המקצועיות והחקלאיות, מתונה למדי. אמנם מסוף שנות החמישים הוקמו מסגרות על-יסודיות במימון מממשלתי בעיקר באזורי הפיתוח, אך עבור רוב האוכלוסייה היהודית שימש המשרד בעיקר רגולטור שגם הסדיר ובהמשך מימן את מנגנון שכר הלימוד המסובסד. שני מנגנונים ייצגו באותה תקופה את המגמה הלא אוניברסלית של החינוך העל-יסודי, חסמו את שערי הכיתות העל-יסודיות בפני תלמידים רבים על רקע מוצאם או מעמדם וקבעו את עתידם: מבחן הסקר ומתן משקל גבוה לחוות הדעת של מורה או מנהל מקומי. צבינו הסלקטיבי של החינוך העל-יסודי השתלב בהקשר רחב יותר של מדיניות סעד מפולחת, שהיטיבה בעיקר עם האשכנזים הוותיקים והפלתה לרעה את העולים החדשים מארצות האסלאם ואת אזרחי ישראל הערבים.⁶

- 1 לוח 2 – משרות ההוראה, לפי סוג המוסד; לוח 5 – התלמידים, לפי סוג המוסד, שנתון סטטיסטי לישראל 11, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים 1960, עמ' 376-378; משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלונו של כור ההיתוך, מוסד ביאליק, ירושלים 1999, עמ' 21-23.
- 2 "הישגים גדולים" לדתיים בנתניה, למרחב, 12.9.1960, עמ' 3; דברי אלעד פלד, פרוטוקול ישיבת ועדת החינוך של הכנסת, 14.3.1973, ארכיון הכנסת (להלן: א"כ), עמ' 2.
- 3 'מתאוננים על מחסור במורים', מעריב, 4.10.1954, עמ' 3; 'זעזועים בבתי הספר בתל אביב בגלל האגרות והמשמרת השנייה', דבר, 29.9.1955.
- 4 'מחסור חריף במורים', דבר, 29.9.1955, עמ' 4; לאה אדר, 'ההיקף והסיבות של עזיבת מקצוע ההוראה', מגמות, ח, 2 (1957), עמ' 184-200. אדר מצאה שיותר משליש מהמורים ביסודי עזבו בשש השנים הראשונות.
- 5 צפורה שחורי-רובין, 'פסיעות ראשונות בהכשרת מורים בנגב', דור לדור, 24 (2004), עמ' 125-148; רבקה גרוסמן, 'בקולם, פס הקול של המורים עולי ארצות האסלם בעיירות הפיתוח בשנות החמישים והשישים: תפקידם כקולטי עלייה ומקומם בסולם החברתי הישראלי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2021, עמ' 121-127. ראו גם: אמיר גולדשטיין, 'שליחות דו-סטרית: עלייה לבנברג והדי פועלה בקריית שמונה', ציון, פג, ג (2018), עמ' 351-381.
- 6 זאב רוזנהק, 'דינמיקות של הכלה והדרה במדינת הרווחה הישראלית: בניית מדינה וכלכלה מדינית', בתוך: חנה הרצוג, טל כוכבי ושמעון צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים

ב־1955 הונהג מבחן הסקר בכיתה ח, האחרונה בבית הספר העממי, כדי ליצור מנגנון אחיד לחלוקת מלגות שכר לימוד בתיכונים. מ־1958 קבע הסקר את דרגת מימון שכר הלימוד, וזו הושפעה גם מרמת ההכנסה המשפחתית. כמבחן אחיד ובלעדי סינן הסקר פנימה בעיקר תלמידים אשכנזים מן העיר, ומנע במשך שנים השתתפות בשכר לימוד מתלמידים מן הרובד הבינוני הנמוך וממעמד העובדים המזרחי, שרבים ממנו התקשו לעבור את הרף שלו.⁷ המנגנון השני היה סמוי מן הסקר. אף שהמדיניות הרשמית קבעה כי משרד החינוך חייב למצוא לעוברי הסקר מקום בתיכון, היה כוח בפועל לגורמים המקומיים – מנהלים ומורים – להמליץ על קבלתם לתיכון של בוגרי כיתה ח ולאשר אותה. ההמלצה אפשרה לקדם תלמידים ממשפחות עולים, אך גם להפלות לטובה את אלה שהגיעו מרקע תרבותי דומה לזה של בעלי התפקידים המחליטים.⁸ צבינו הלא אוניברסלי של החינוך העל־יסודי הישראלי, שהתעצב מתוך השילוב בין מבחן הסקר האחד ובין משקל ההמלצה של הגורם החינוכי המקומי, חרץ גורלות. האוניברסליזציה של החינוך העל־יסודי הייתה למשימתו ההיסטורית של ארן במשרד החינוך בשנות השישים.

השוואה כלפי מטה: בסיס תאורטי־היסטורי קצר

מאז 1945 ניכרו שני וקטורים מרכזיים במדיניות השוויון בחינוך הציבורי המערבי: השוואה כלפי מעלה (חיזוק התלמידים החלשים) והשוואה כלפי מטה (הגבלת יתרונם של התלמידים החזקים). בבסיס ההשוואה כלפי מטה עמדו שתי הנחות מוצא. ההנחה הראשונה היא שחינוך במובן של השכלה נחשב גם טובין מדרגי, אשר ערכו נגזר מהיותו במחסור בידיהם של אחרים. לפי הערך היחסי של החינוך, אם רוב הציבור אוחד בתעודות בגרות בלבד, בעלי תואר ראשון נהנים מיתרון ברור בחלוקת משאבים ועמדות כוח. כך גם מי שלומד בתיכון יוקרתי בהשוואה לתלמיד במקיף עירוני רגיל. לפי מדרגיות זו, אם לחלק קטן מהציבור יש נגישות בלעדית לחינוך טוב יותר, יכולתם של אחרים להפיק תועלת מהחינוך הבסיסי המסופק להם נפגעת, למשל כאשר הם מתחרים על קבלה ללימודים גבוהים או למקום עבודה.⁹

על חברה ותרבות בישראל, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב 2007, עמ' 325-329; להבדיל ממאמרו של רוזנהק, מאמר זה אינו עוסק בחינוך בחברה הערבית מפאת קוצר היריעה ומורכבותו של הדיון.

7 גינה אורתר, 'שלוש עשרה שנות סקר: הישגי תלמידים', מגמות, טו, 2-3 (אוגוסט 1967), עמ' 220-230.

8 'מלכה מבקשת עזרה', דבר, 11.6.1964, עמ' 3; שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל: ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, מחברות למחקר ולביקורת, חיפה 1981, עמ' 236, 296; חנה יבלונקה, ילדים בסדר גמור, משכל, ראשון לציון 2018, עמ' 169-180.

9 Martin Hollis, 'Education as a Positional Good', *Journal of Philosophy of Education*, 16, 2 (1982), pp. 236-240; Harry Brighthouse and Adam Swift, 'Equality, Priority, and Positional Goods', *Ethics*, 116 (April 2006), pp. 471-497.

ההנחה השנייה היא שבשדה החינוך מתקיים 'מרוץ חימוש' בין מעמדות, ובו המעמדות הגבוהים יותר חותרים להשגת תעודות והסמכות וללמידה בבתי ספר בעלי מוניטין. מגמה זו נובעת לא אחת מטעמים של בידול בהשכלה, שמקנה יתרון יחסי כחלק מאי-השוויון הכללי בהשכלה. אולם החתירה לבידול נושאת מחירים חברתיים כבדי משקל. תמי הראל בן שחר, שתרמה תרומה של ממש לתאוריזציה המשפטית של המושג 'השוואה כלפי מטה' בחינוך הישראלי, הסבירה כי 'מרוץ החימוש' בחינוך מביא להשקעת משאבים בזבזנית ולהפעלת לחץ מוגזם על ילדים לעמוד בתנאי התחרות והמיון של בתי הספר. נוסף על כך, התחרותיות דוחקת לשוליים היבטים חשובים אחרים של החינוך שאינם מדידים. אמנם ההשוואה כלפי מטה נועדה להגביל את יכולתן של משפחות מבוססות לפתוח פער לטובתן בהשכלה באמצעות החינוך הציבורי, אך תכליתה היסודית היא להיטיב עם כלל החברה מתוך תפיסה כי חברה שוויונית וצודקת מועילה לכול.¹⁰

התומכים בהשוואה כלפי מטה כיוונו את דרישותיהם לחינוך הציבורי בלבד: בתי ספר ציבוריים טובים דיים שפתוחים לכל התלמידים ומקיימים מפגש חוצה מעמדות וזהויות היו ועודם תכליתה של גישת ההשוואה כלפי מטה. מאז שנות השמונים התגבשה תשתית במחקר לגישה זו, בעיקר בתחומים סוציולוגיה, פילוסופיה ומשפט של החינוך.¹¹ מבחינה פוליטית, שני סוגי השוויון הללו שימשו במאה ה-20 בסיס לאידאולוגיות פוליטיות מתחרות. השוואה כלפי מעלה זכתה להסכמה רחבה בקרב ליברלים מכל הקשת הפוליטית, ואילו השוואה כלפי מטה אפיינה יותר את התפיסה הסוציאל-דמוקרטית, בייחוד במתכונתה הסקנדינבית.¹²

בדינמיקה החברתית של ההשכלה המודרנית, ככל שניסו אלה שלמטה להתקדם כלפי מעלה, כן המשיכו בעלי היתרון להגדיל את בידולם ו'לברוח' להם. היסטורית, עד שנות השבעים נהנה מיעוט בעלי תעודת הבגרות בישראל מבידול ניכר בהשכלה. ככל שגדלו שיעורי הזכאות לתעודת הבגרות בישראל בשליש האחרון של המאה ה-20, כן גבר הדחף לבידול בהשכלה באמצעות תואר אקדמי אוניברסיטאי.¹³ המונח התאורטי 'השוואה כלפי

10 תמי הראל בן שחר, 'השוואה כלפי מטה בחינוך', **עיוני משפט**, מ (2017), עמ' 124, 143-144, 165-167.

11 Adam Swift, *How Not to Be a Hypocrite: School Choice for the Morality Perplexed Parent*, Routledge, London and New York 2003; William S. Koski and Rob Reich, 'When "Adequate" Isn't: The Retreat from Equality in Educational Law and Policy and Why It Matters', *Emory Law Journal*, 56, 3 (2006), pp. 545-617; Devon Cass, 'Positional Goods and Social Equality: Examining the Convergence Thesis', *Res Publica*, 29, 3 (2023), pp. 501-520; יוסי דהאן, 'המשפט בשירות הפרטה - על אוטונומיה הורית ושוויון הזדמנויות', **משפטים**, מג, 3 (2013), עמ' 1003-1067.

12 John S. Ambler and Tody Neathery, 'Education Policy and Equality: Some Evidence from Europe', *Social Science Quarterly*, 80, 3 (September 1999), pp. 437-456.

13 להרחבה ראו: אורי כהן ונסים ליאון, **מעמד הביניים המזרחי בישראל: ממאבק לניעות לניעות במאבק**, מאגנס, ירושלים 2024, עמ' 153-188; עמי וולנסקי, "'היזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה": הזיקה

מטה' משמש במאמר הזה תבחין למדיניות החינוך של הרפורמה והאינטגרציה. בצמרת משרד החינוך בשנות השישים היו מוכנים לנקוט מדיניות חינוך שתגבה מחיר מהמשפחות המבוססות יותר, המשתייכות למעמדות הביניים המשכילים. מחיר זה היה לא תכלית המדיניות אלא אחד ממכשיריה הבולטים, שנועד לקדם את האינטגרציה בבתי הספר. ברור היה כי זו נוצרת לא בטבעיות. המאמר יטען כי דווקא משום שארן ושותפיו היו מוכנים לגבות מחיר מהמעמדות הבינוניים, הם חתרו לפצותם – כדי למנוע את מנוסתם מהחינוך הציבורי או את הקמת קול מחאתם נגד האינטגרציה.

הדרך לוועדת רימלט: הלחצים בחינוך העל-יסודי וכישלון ועדת פראוור

אפשר לחלק את הטענות הרווחות במחקר בנוגע למדיניות האינטגרציה והרפורמה במבנה החינוך לשלוש גישות עקרוניות. לפי גישה אחת, הרפורמה והאינטגרציה לא נועדו כלל ליצירת שוויון בחינוך ולצמצום פערים.¹⁴ נוסח מרחיב שלה ראה בכוונות בבסיס הרפורמה ניסיון לקדם תלמידים מצטיינים ומחוננים¹⁵ או לחלופין להגדיל פערים בין אשכנזים למזרחים באמצעות העמקת תהליכי המיון, כהמשך לטענה על אודות מדיניות החינוך המקצועי של ארן בשנות החמישים. לדעת שלמה סבירסקי, כמייצג בולט של הגישה הזאת, 'הרפורמה הייתה תוצר ישיר [של תפיסה] לא שוויונית [שדגלה] בתהליכי ניפוי קפדניים [מתוך אימוץ] דפוסי חשיבה ופעילות אמריקאיים'.¹⁶ לפי גישה שנייה, מנוגדת, ארן ושותפיו חתרו לקדם שוויון וצמצום פערים באמצעות הרפורמה. חן וסגל קבעו שהרפורמה הייתה חלק מ'תהליך של דמוקרטיזציה בחינוך העל-יסודי', שנועד לשנות את אותו 'מבנה חינוכי מבודל' שפיצל את החברה הישראלית.¹⁷ בתוך הגישה השנייה היו

בין השינוי המבני במערכת החינוך העל-יסודית לבין השינוי במבנה ההשכלה הגבוהה בישראל, **עיונים בחינוך**, 9-10 (2014), עמ' 44-85.

14 למשל: דוד לוי, 'הדינמיקה של בניית סדר יום: חקר אירוע הרפורמה בחינוך', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1987, עמ' 110.

15 רונה מנוסביץ-ברדה, 'המשכיל-המומחה, המדען-הצבר ושקיעת אידיאל החינוך ההומניסטי: אתוס ההצטיינות בחינוך בישראל בשנות החמישים והשישים', **עיונים בתקומת ישראל**, 38 (2022), עמ' 148, 163.

16 שלמה סבירסקי, **חינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים**, ברירות, תל אביב 1990, עמ' 139-141, 151-157; ראו גם: צבי צמרת, 'זלמן ארן והפרודוקטיביזציה של בני "עדות המזרח"', בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים), **חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עיונים בתקומת ישראל)**, סדרת נושא, 2005, עמ' 305-307, 315-316, 321.

17 למשל: שרגא עדיאל, 'מבנה מערכת החינוך כבעיה חברתית וחינוכית (מגן הילדים ועד לחינוך הגבוה)', בתוך: חיים אורמאן (עורך), **החינוך בישראל**, משרד החינוך והתרבות, ירושלים 1973, עמ' 146-148; מיכאל חן וחיה סגל, 'החינוך התיכוני העיוני העברי', בתוך: וולטר אקרמן, אריק כרמון ודוד צוקר (עורכים), **חינוך בחברה מתהווה: המערכת הישראלית**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, תל אביב וירושלים 1985, עמ' 375-406.

מי שתלו את הכישלון בהשגת מטרת השוויון בשלב היישום שלה, בהתנגדות בשטח או במגמות של סגרגציה בתוך הרפורמה.¹⁸ לפי גישה שלישית (שלא התעכבה על הכוונות בבסיס הרפורמה), תוצאותיה היו מורכבות מכדי למקמן על ציר של הצלחה או כישלון. דר ורש בחנו ב-1991 פערי הישגים בחטיבת הביניים; לדבריהם, 'בזהירות הנדרשת ניתן להצביע על מגמה לצמצום איטי של הפער', אף שהיו גם מגמות מנוגדות אשר עיכבו את צמצום הפער העדתי.¹⁹

קצרה היריעה במאמר זה להתמודד עם כלל הטענות במחקר בנושא הרפורמה.²⁰ מאמר זה מציע גישה חדשה שתסביר, על בסיס תיעוד היסטורי של ועדת רימלט, את החתירה לשוויון בחלוקת משאב החינוך, שהייתה מניע יסודי לרפורמה. הסבר זה חסר במחקר ודרוש לשם הבנת צביונה הציבורי ההיסטורי של מערכת החינוך הישראלית. מאמר זה אינו שולל את קיומן של מגמות סותרות בתוך כהונתו הלא רצופות של ארן במשרד החינוך בשנים 1955-1969. כך במקרה של הטענה כי מדיניות החינוך המקצועי (והקדם-מקצועי) שקידם משרד החינוך בתקופת ארן בשנות החמישים נועדה להדיר את התלמידים המזרחים מתוך זלזול ביכולותיהם.²¹ אמנם מאמר זה אינו עוסק בחינוך המקצועי, אך הוא מבקש להסביר מדוע נבעה פעולתו של ארן למען הרפורמה בשנות השישים מתפיסה שונה בתכלית של התלמידים המזרחים (והוריהם), ובוודאי לא מזלזול בהם. בתוך כך המאמר מבקש לתקן תמונה שהתעוותה בנוגע ליסודות השוויון של החינוך הציבורי הישראלי כמו שעוצבו ברפורמה. הבחנה ביסודות אלה תסביר טוב יותר לאן כיוונה מגמת ההפרטה במערכת משנות השמונים.

להלצים במערכת הפוליטית להרחבת החינוך העל-יסודי בשנות החמישים שיקפו מגמה עולמית רחבה. בעשורים שלאחר 1945 חלו במערב שינויים עמוקים בתנאי הייצור

- 18 למשל: Haim H. Gaziel, 'Implementing Reforms in a Centralised Education System: The Case of Israeli Education', *Oxford Review of Education*, 20, 2 (June 1994) pp. 237-252; Abraham Stahl, 'Education Reform in Israel: The Implementation of Integration in the Intermediate School', *Curriculum and Teaching*, 6, 1 (1991), pp. 59-63; אהרן ביזמן ויהודה אמיר, 'עירוב עדתי ועמדות', בתוך: יהודה אמיר, שלמה שרון ורחל בן ארי (עורכים), **אינטגרציה בחינוך**, עם עובד, תל אביב 1985, עמ' 149-177; ישראל רייץ, **הביתה ההטרונגית: חינוך והוראה**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1997, עמ' 41-44.
- 19 למשל: יחזקאל דר ונורה רש, 'פערים סוציו-אקונומיים ועדתיים בהישגים לימודיים בחטיבת הביניים בישראל, **מגמות**, לג, 2 (1991), עמ' 164-186; דרורה כפיר, נורה רש, חיים אדלר וקלאודיה ספרן, **אינטגרציה בחינוך: מדיניות וביצוע**, המכון לחקר הטיפוח בחינוך, ירושלים 1993, עמ' 9, 37.
- 20 להרחבה ראו: עמיר איזנמן, 'הפוליטיקה של השוויון בחינוך: הרפורמה והאינטגרציה בשיאה של מדינת הרווחה הישראלית, 1965-1977', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2024, עמ' 32-42.
- 21 יוסי יונה ויצחק ספורטא, 'החינוך הקדם-מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל', בתוך: חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), **מזרחים בישראל**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2002, עמ' 72, 103. ראו גם: צמרת, 'זלמן ארן והפרודוקטיביזציה של בני "עדות המזרח".'

הכלכליים-חברתיים, ואלה הביאו מהפכה בחינוך ובתרבות. הייצור החקלאי איבד ממשקלו הניכר בשוק העבודה לטובת מקצועות תעשייה ושירותים שדרשו רמות השכלה גבוהות יותר. בחברה ששאפה לרווחה ולפיתוח טכנולוגי נהיה בהדרגה החינוך העל-יסודי והאקדמי לזכות חברתית אוניברסלית, כחלק מההיגיון של צמיחת מדינת הרווחה. בגלל רפורמות מסוף שנות הארבעים הועלה גיל חינוך החובה וגדלה הנגישות לחינוך על-יסודי במדינות המפותחות. גם מספר הזכאים לתעודת בגרות צמח. עד שנות החמישים התקיים קו שבר תרבותי בחברות האירופיות בין רוב שסיים חינוך יסודי בלבד למיעוט מיוחס שלמד בתיכון והמשיך ללימודי מקצוע או לימודים אקדמיים. עתה ביקשו משפחות מכל המעמדות להרחיב את השכלת ילדיהן לשם הבטחת עתידם הכלכלי. ממיעוט זניח של פחות מעשירית האחוז באוכלוסייה עד 1945, גם במדינות מפותחות ומשכילות כמו גרמניה, צרפת ובריטניה, גדל שיעור הסטודנטים דרמטית עד סוף שנות השמונים לאחוז וחצי עד שלושה אחוזים מהאוכלוסייה, תוצאה של אותן רפורמות שקידמו גם את הרחבת ההשכלה הגבוהה.²² הפוליטיקה של החינוך והיקף הסדרי הרווחה והתעסוקה בכל מדינה ומדינה קבעו אחרת עד כמה שוויוני יהיה תהליך האוניברסליזציה של החינוך העל-יסודי, ואם תהיה השכלה הכלי המרכזי לניעות חברתית או עוד כלי בסל ההגנות החברתיות שסיפקו מדינות הרווחה המפותחות יותר.

בהקשר המקומי, במחצית השנייה של שנות החמישים גברו הלחצים על המערכת הפוליטית, להקל כלכלית על הורים ששלחו את ילדיהם לתיכון ונאנקו תחת עול שכר הלימוד הכבד.²³ עם שיעורי הנשירה הגבוהים של תלמידים מזרחים ופערי ההישגים הגדולים במבחן הסקר, ששיקפו את אי-השוויון העדתי-מעמדי, התגבר במשרד החינוך ובועדת החינוך של הכנסת הרושם כי נחוץ שינוי שיאפשר את הגדלת הזכאות לחינוך תיכוני. מאמרו של יצחק גרינברג מ-2015 הביא בהרחבה את ההיסטוריה הפוליטית שקדמה לרפורמה במבנה החינוך, השיקולים של ארן בבסיס הרפורמה וכישלונה של ועדת פראוור להכריע בעניינה.²⁴

הדרישה הגוברת לקראת שנות השישים להרחיב את ההשכלה התיכונית, מצד ההורים ומצד אינטרס הפיתוח של המשק הישראלי, הגבירה את העיסוק בצורך לפרוץ את המתכונת האוניברסלית החלקית של מערכת החינוך, שהתקבעה בנוסח האירופי וגרסה

22 טוני ג'אדט, אחרי המלחמה: תולדות אירופה מאז 1945 (תרגום מאנגלית גרשון גירון), כנרת-זמורה-ביתן דביר, ירושלים 2009, עמ' 470-475; אריק הובסבאום, עידן הקיצוניות: המאה העשרים הקצרה, 1914-1991 (תרגום מאנגלית כרמית גיא), עם עובד, תל אביב 2001, עמ' 264-265; איאן קרשו, רכבת הרים: אירופה 1950-2017 (תרגום מאנגלית כרמית גיא), עם עובד, תל אביב 2019, עמ' 220, 267-268.

23 אבנר מולכו, 'שינוי והמשכיות בחברה הישראלית בעשור הראשון בראי החינוך העל-יסודי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2009, עמ' 206-207.

24 יצחק גרינברג, 'זלמן ארן והרפורמה במבנה החינוך: פריצת הדרך באמצע שנות השישים', עיונים בתקומת ישראל, 25 (2015), עמ' 354-378.

חינוך עממי של המוני תלמידים בכיתות ח ואחרי כן חינוך תיכוני סלקטיבי למעטים. עוד לפני 1948 התקיימו דיונים עקרוניים על המבנה הרצוי; אלה נמשכו לשנות החמישים, וועלה בהם הצורך להתחשב בידע על התפתחות הילד ולמנוע את נשירת ההמונים. אך כל עוד הסתיים חינוך החובה בכיתה ח, נמנע כל דיון מעשי.²⁵

ועדת צלטנר המליצה ב־1958 שמשרד החינוך יסבסד את שכר הלימוד בתיכונים על סמך תוצאת הסקר והכנסת המשפחה. ארן מינף את המלצות הוועדה להעדפת התלמידים המזרחים כחלק ממה שכינה 'פרוטקציוניזם ממלכתי'. כדי לפצות על מיעוטם המספרי של אותם תלמידים בתיכון, הם זכו לעבור את מבחן הסקר בציון עובר נמוך יותר מן השאר (נורמה ב).²⁶ במארס 1959 הודה ארן בציבור: 'הבעיה המרכזית של החינוך הישראלי' היא הקליטה הנמוכה של תלמידים בחינוך העל־יסודי.²⁷ בישיבת ממשלה הוא ציין שגורמים במערכת הפוליטית זיהו בזאת הזדמנות לדרוש את הרחבת חינוך החובה. במשרד כבר דחפו ממילא לפתיחת מסגרות על־יסודיות דו־שנתיות ביישובי הספר שיקנו תעודת עשר שנות לימוד, ויתפתחו בעתיד לחינוך תיכוני מלא.²⁸ עם זאת, החינוך התיכוני היה בשולי סדר העדיפויות של משרד החינוך מבחינת מימון: תקציבו היה נמוך מארבעה אחוזים מתוך סך תקציב המשרד.²⁹

ארן נאלץ להתמודד עם מגבלות תקציב של מדינה מתפתחת, שמנעו כל דיון מעשי בהרחבה אוניברסלית של חינוך החובה לעבר כיתות התיכון.³⁰ ב־1960 הוא התפטר על רקע המתחים בינו ובין ארגון המורים העל־יסודיים. מחליפו אבא אבן חתר לשקט תעשייתי עם המורים, ולא פעל לשינוי צביונו הסלקטיבי של התיכון העיוני, אף שהסכים כי יש להרחיב את ההשכלה התיכונית.³¹ עד 1963 נדחק הדיון על הרפורמה הרצויה בחינוך העל־יסודי לדיונים פנימיים בהנהלת משרד החינוך ובוועדת החינוך של מפא"י, ושם נטען כי המבנה הקיים של המערכת מעמיק את הפער המעמדי־עדתי וכי יש לשנותו.³² גרשון זק, מנהל בית הספר הכפר

- עדיאל, 'מבנה מערכת החינוך', עמ' 143-159; חן וסגל, 'החינוך התיכוני העיוני העברי', עמ' 375-406.
 26 'פרוטקציוניזם ממלכתי', הארץ, 23.6.1958, עמ' 4; אלי אברהמי, 'הסקר שכולם רוצים בביטולו',
 למרחב, 9.12.1960, עמ' 9.
 27 'שר החינוך מציע חינוך חוק חינוך חובה חנם ללימודי על-יסודי חלקי', דבר, 27.3.1959, עמ' 1, 9.
 28 דברי זלמן ארן, ענייני החינוך במדינה, פרוטוקול ישיבה כג/שיט של הממשלה, 15.2.1959, ארכיון
 המדינה (להלן: א"מ), עמ' 264.
 29 ראו הערה 26 לעיל.
 30 מולכו, 'שינוי והמשכיות', עמ' 191-221. להגדרתה של ישראל כמדינה מתפתחת עד אמצע שנות
 השישים ראו: תום נבון, 'המיתון: ציון דרך בהיסטוריה הפוליטית הכלכלית של ישראל, 1964-1967',
 עיונים בתקומת ישראל, 26 (2016), עמ' 386-429.
 31 דברי אבא אבן, פרוטוקול ישיבת ועדת החינוך והתרבות, 7.2.1962, א"כ, עמ' 4-8.
 32 פרוטוקול ישיבה ראשונה של הוועדה לענייני חינוך, 29.12.1960, ארכיון מפלגת העבודה (להלן:
 אמ"ע), 11b-1960-007-2; קווים לרפורמה של החינוך העל-יסודי (הצעה), משה קיטרון, 1962, שם,
 2007-1960a.

הירוק ומקורבו של ארן,³³ הגדיר בישיבת ועדת החינוך המפלגתית בדצמבר 1961 את בעיית התיכון הישראלי כבעיה של יחסי עדות שנוצרת בה הרגשת קיפוח בקרב בני נוער שנוקמים מבית הספר ונשלחים לעבוד. הוא תבע לשנות את מבנה החינוך כדי לקדם שוויון בין עדות או במילותיו 'איוון בין שבטים'.³⁴ הצעות ברוח דומה נותרו ללא הכרעה מעשית, אולם הן מלמדות משהו על הלך הרוח בתוך מפלגת השלטון בראשית שנות השישים.

עם חזרתו של זלמן ארן למשרד החינוך ב-1963 הוא שם לעצמו למטרה לקדם את הרחבת חינוך החובה, בעידוד חגיגי של ועידת מפא"י ותמיכה פוליטית של ותיקי המפלגה. באישור הממשלה הוא נקט צעד מקובל בפוליטיקה הישראלית להתמודדות עם מצבי מחלוקת ואינטרסים מנוגדים, והביא להקמת ועדה ציבורית בראשות פרופ' יהושע פראוור שתבחן את האופן הרצוי להארכת חוק לימוד חובה, תוך כדי שיתוף צדדים שונים בוויכוח.³⁵ מעיון בדיונים ניכר כי הוועדה דנה בשתי גישות: מצמצמת, שהציעה להרחיב את סבסוד הלימודים למעמדות נמוכים בלבד; ומרחיבה, שתמכה בהוספת שנת לימוד אוניברסלית ושינוי מבני.³⁶ בסופו של דבר נבחרה האפשרות השנייה והומלץ על הרחבת חינוך החובה לכיתה ט תוך כדי אימוץ מבנה חדש של 3-3-6 – שש שנות יסודי, שלוש שנות חטיבת ביניים, ושלוש שנות חטיבה עליונה – למערכת החינוך, כדי לשפר את ההכנה ללימודים בתיכון ולצמצם את הנשירה בדרך אליו. ארן אף שינה בעצמו כמה מההמלצות כדי שיקשרו במפורש בין הארכת חינוך החובה לרפורמה מבנית.

פרסום המלצות הוועדה בינואר 1965 עורר התנגדות עזה מצד הסתדרות המורים, אשר במשך שנים סרבה לכל שינוי במבנה מערכת החינוך. הנהגתה חתרה לשמור על הדומיננטיות שלה מול סמכותו המתגבשת של משרד החינוך. שינוי מבני איים להחליש את מבצרה הארגוני והפוליטי – לקצר את בית הספר העממי השמונה-שנתי, ולהמעט את משקלו ויקרתו. אין תמה שהסתדרות המורים נקטה קו של דה-לגיטימציה מוחלטת לקיום ועדת פראוור.³⁷ הנהגתה הכריזה על עיצומים, ולימים טרפדה ניסיון של ארן להקים ועדה משותפת להמשך בירור שאלת המבנה.³⁸ בחלוף שנתיים הודה דוד בן-גוריון, שצידד במהלכו של ארן על אף יריבות פוליטית ביניהם באותו זמן, כי ועדת פראוור הייתה 'שגיאה קשה'³⁹ מכיוון שהיא פעלה מעל ראשיהם של ארגוני המורים ולמעשה הדירה אותם

33 אלי ניסן, 'זלמן ארן – האיש ושליחותו', דבר, 6.9.1963, עמ' 3.

34 דברי גרשון זק, פרוטוקול ישיבה 6 של הוועדה לענייני חינוך, 14.12.1961, אמ"ע, 11b-1960-007-2.

35 דברי יהושע פראוור, פרוטוקול ישיבת הוועדה לענייני הארכת חוק לימוד חובה חנים, 19.1.1964, אמ"מ, פ-3033/20; ניסן, 'זלמן ארן – האיש ושליחותו', עמ' 3.

36 פרוטוקול ישיבת הוועדה לענייני הערכת חוק לימוד חובה חנים, 19.1.1964, אמ"מ, פ-3033/20; פרוטוקול ישיבות הוועדה לבחינת הארכת חוק לימוד חובה בשנתיים נוספות, 9.2.1964 ו-12.3.1964, שם, גל-1436/3.

37 שאול הון, 'מורי היסודיים מתקוממים – מורי התיכונים מברכים', מעריב, 10.2.1965, עמ' 3.

38 'לא תוקם ועדה משותפת לבירור מבנה החינוך', למרחב, 1.6.1965, עמ' 6; 'משרד החינוך מבהיר עמדתו לגבי מסקנות הסתדרות המורים בענין דו"ח פראוור ומבנה החינוך', דבר, 24.12.1965, עמ' 15.

39 מכתב דוד בן-גוריון לזלמן ארן, 18.11.1967, אמ"ע, 40-1962-2-3.

מהחלטותיה. ארן הסיק מכישלון ועדת פראוור כי הכרעה על רפורמה מחייבת מסגרת פוליטית מוסכמת שאי אפשר לערער עליה. בתמיכת מפלגתו הוא החליט לנקוט אמצעים חסרי תקדים.

ועדת רימלט

הבטחות לחינוך לכול התקבלו ב־1965 במערכת פוליטית בשלה. כאמור, קודם לכן כבר הועלתה דרישה לתוספת חינוך חניס בזירה הלאומית, אך היא לא הייתה כה רווחת.⁴⁰ במסע הבחירות של סתיו 1965 היו מרבית המפלגות שותפות לדעה כי יש צורך להאריך את חינוך החובה ולהעניק חינוך תיכוני חניס, והדבר היה לקונסנזוס מימין ומשמאל, להוציא המפלגות הדתיות, שדגלו בדרישות חינוך מגזריות.⁴¹ ארן – למוד אכזבות מעימותיו המרים עם ארגוני המורים⁴² – הציב לאחר ניצחון המערך (מפא"י ואחדות העבודה) אולטימטום להצטרפותו לממשלה: עיגון הרחבת חינוך החובה בשנתיים בקווי היסוד שלה. מנהלי המפלגה שפעלו כ'ברית הוותיקים', ובראשם ראש הממשלה לוי אשכול, שר האוצר פנחס ספיר ושרת החוץ אז גולדה מאיר, לא התכוונו לוותר על השותפות החינוכית של ארן ונענו לדרישתו.⁴³ בתהליך שנמשך כמה חודשים נכבשו זה אחר זה המעוזים הפוליטיים שאפשרו לארן ושותפיו להקים ועדה פרלמנטרית ראשונה מסוגה בפוליטיקה הישראלית, שתכריע סופית בשאלת מבנה החינוך. החידוש היה יצירת מנגנון הכרעה פוליטי מטעם הכנסת, שתטיל את מרותה בסוגיה ערכית ומקצועית שנוגעת למערכת החינוך.⁴⁴ להסתדרות המורים נותר לראות בוועדה עובדה מוגמרת, והם הוזמנו להשתתף בדיונים, ללא זכות הצבעה. שלום לזין, מזכ"ל הסתדרות המורים, ידע שאין כל תוחלת בדה לגיטימציה של הכנסת, והוביל את ההסתדרות לשתף פעולה על אף התנגדות פנימית של אחדים בהנהלתה.⁴⁵ לאחר הקמת

- 40 למשל: 'אלון: מדיניות מפא"י עיכבה פיתוח הגליל', למרחב, 2.8.1962, עמ' 2.
- 41 למשל: 'המערך מגיש לבחור תכנית ממלכתית ל־4 השנים הבאות', דבר, 15.10.1965, עמ' 1-2; 'על המצפה', הצפה, 22.10.1965, עמ' 2; 'י. מדיניות סוציאלית, סעיפים 3, 4, 5, הסכם על הקמת הגוש: תנועת החרות – המפלגה הליברלית בישראל, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 26.4.1965, <https://www.idi.org.il/media/6443/%D7%92%D7%97%D7%9C-1965.pdf> (אוחזר ב־25.6.2025).
- 42 איל כפכפי, 'שני סוגי ממלכתיות', עיונים בתקומת ישראל, 6 (1996), עמ' 358-401.
- 43 יצחק גרינברג, זלמן ארן: פוליטיקאי כאינטלקטואל, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2018, עמ' 313.
- 44 לשאלה אם נענו לארן כי הסכימו עם עמדתו השוו: דניאל גוטוויין, 'ההיגיון המעמדי של המהפך הארזן, 1973-1977', בתוך: עופר שיף ואביבה חלמיש (עורכים), ישראל 67-77: המשכיות ומפנה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2017), עמ' 45-46.
- 45 דברי זלמן ארן, ענייני החינוך במדינה, פרוטוקול ישיבה כג/שיט של הממשלה, 15.2.1959, א"מ, עמ' 181. מינוי ועדה פרלמנטרית בעניין מבנה החינוך היסודי והעל־יסודי, פרוטוקול ישיבה י"ט/שכ"ז של הממשלה, 13.2.1966, שם.
- 45 דברי שלום לזין, פרוטוקול ישיבת הנהלת הסתדרות המורים, 29.4.1966, ארכיון לחינוך יהודי (להלן: אל"ח), 13.201/1; דברי שלום לזין, פרוטוקול ישיבת הנהלת הסתדרות המורים, 5.6.1966, שם.

הממשלה בינואר 1966 גברו שרי המערך על השרים מהמפד"ל וממפ"ס, שהתנגדו להקמת הוועדה מתוך שיקולים מגזריים ואחרים וקבעו את מתכונתה בהחלטת ממשלה.⁴⁶ ארן רתם לטובת העניין את שותפו לרעיון הרפורמה, יושב ראש ועדת החינוך של הכנסת אלימלך רימלט מגח"ל (ברית מפלגות הימין-מרכז אז).⁴⁷ בו בזמן פעלה צמרת משרד החינוך לגיוס תמיכה פוליטית ברפורמה במוקדי השפעה שונים ברשויות המקומיות ובארגונים המקצועיים של המורים והמנהלים.⁴⁸ כך, בתמצות ניכר, הוקמה הוועדה הפרלמנטרית לבחינת מבנה החינוך היסודי והעל-יסודי בישראל בראשותו של רימלט; או בקיצור: ועדת רימלט.

עבודתה של ועדת רימלט נמשכה כשנתיים, מיוני 1966 עד מאי 1968, ונחלקה לארבעה שלבים. הראשון עסק בדיון כללי על המבנה הרצוי של מערכת החינוך הישראלית ובהשלכות הייחודיות של רפורמה מבנית על החינוך היסודי ומוסדותיו. בשלב השני נערך דיון על דמותו של החינוך העל-יסודי, בהנחה שתאומץ ההצעה לרפורמה מבנית. בשלב השלישי נשמעו עדויות של שלושה מומחים לחינוך מחוץ-לארץ,⁴⁹ שני אמריקנים ואנגלי, והוא התאפיין בעיקר בלמידה, ופחות בהתנצחות. בשלב הרביעי והאחרון התקיימו דיוני ההכרעה, ללא אורחים מבחוץ. בשלב זה הבשילו עמדות חברי הוועדה. ב-25 בפברואר 1968 אושרה הרפורמה ברוב קולות של 11 מול 5. התומכים היו ממפלגת העבודה, מגח"ל ומהליברלים העצמאיים, כולם חלק מהקואליציה הרחבה שהוקמה ב-1967. נגד הרפורמה הצביעו נציגות השמאל הקיבוצי ממפ"ס ומהקיבוץ המאוחד (אז כבר חלק ממפלגת העבודה) ונציגי החינוך הדתי מהמפד"ל. אחרי כן נערכו הצבעות על המאפיינים המומלצים של החינוך העל-יסודי.⁵⁰ הוועדה עבדה במלוא הרצינות: חבריה ערכו בסך הכול 101 ישיבות, ובהן נשמעו כ-40 דוברים, נציגי משרד החינוך, הסתדרות המורים וארגון המורים, מנהלי בתי ספר ואנשי אקדמיה, ולצדם נציגי השלטון המקומי, ובהם מנהלי אגפי חינוך, ראש עיריית תל אביב וראש עיריית חיפה.⁵¹ הכנסת אשררה את המלצות הוועדה ב-29 ביולי 1968 ברוב של 69 תומכים מול 3 מתנגדים.⁵²

46 סעיף 192. מינוי ועדה פרלמנטרית לבחינת מבנה החינוך, פרוטוקול ישיבה כ"א/שכ"ו של הממשלה, 20.2.1966, א"מ.

47 גרינברג, פוליטיקאי כאינטלקטואל, עמ' 313-319.

48 עדיאל, 'מבנה מערכת החינוך', עמ' 147; דברי זלמן ארן, פרוטוקול ישיבה 24 של הוועדה למבנה החינוך, 8.2.1967, א"מ, כ-10/179, עמ' 110; דברי יוסף בנטואיץ', פרוטוקול ישיבה 36 של הוועדה למבנה החינוך, 21.5.1967, שם, עמ' 99.

49 לדיון על אודות השפעת רשתות הידע הבין-לאומי על מדיניות הרפורמה ראו: ג'וליה רסניק, 'עלייתה וירידתה של הסוציולוגיה מן הבמה החינוכית', מגמות, נא, 2 (2017), עמ' 251-288.

50 פרוטוקול ישיבה 84 של הוועדה למבנה החינוך, 15.2.1968, א"מ, כ-3/180, עמ' 190; פרוטוקול ישיבה 85 של הוועדה למבנה החינוך, 25.2.1968, שם, עמ' 240-241.

51 גרינברג, פוליטיקאי כאינטלקטואל, עמ' 327-328.

52 ג. המלצות הוועדה לבחינת מבנה החינוך היסודי והעל-יסודי בישראל, פרוטוקול ישיבת מליאה, 29.7.1968, א"מ, כ-2926.

ועדת רימלט עם סיום עבודתה, 22.5.1968. בראש השולחן, משמאל לימין, שר החינוך זלמן ארן (בפינה), חבר הכנסת ד"ר אלימלך רימלט ומנכ"ל משרד החינוך יעקב שריד.
צלם: מתיתיהו מאיר, באדיבות ארכיון הכנסת

הגדרת הבעיה – ופתרונה

אם כתפיים לאומה, הרי אצלנו כתף אחת נמוכה מהשניה. והכוונה היא לכתף של התלמידים, המהווים כמחצית האוכלוסייה בחינוכנו, והם בני הורים מארצות האסלאם. תפקיד זה הוא בגופה של האומה ובנפשה, אין לנו הרבה יהודים בארץ הזאת. ואין לנו הרבה פנאי.⁵³

המבנה הקיים הוא לא טוב. [...] מביא לידי כך שנערים עוברים לבית ספר על-יסודי רק בגיל 14, זה לא טוב, מפני שזה מאוחר. [...] הם נשארו בבית ספר קטן, שכונתי, ועל ידי כך עדתי, בתוך העדה שלהם. והפעולה החינוכית העיקרית, שאנחנו צריכים לעשות – מיזוג עדות – זה כבר מאוחר לכך.⁵⁴

ד"ר רימלט, יו"ר הוועדה, מסר במועדון לחינוך בתל אביב [דוח] על הוועדה הזאת [...] מישהו קם שם ושאל אותו: 'מה כואב בחינוך בישראל שמביא לרפורמה הזאת, מה כואב?' הוא ענה: 'הפער'.⁵⁵

53 דברי זלמן ארן, פרוטוקול ישיבה 3 של הוועדה למבנה החינוך, 17.7.1966, א"מ, כ-179/9.

54 דברי יוסף בנטואיץ', ישיבה 38 של הוועדה למבנה החינוך, 18.6.1967, שם, כ-179/11, עמ' 150.

55 דברי מ' ווייל, ישיבה 60 של הוועדה למבנה החינוך, 10.10.1967, שם, כ-180/1, עמ' 173.

במוקד דיוני ועדת רימלט ניצבה 'הבעיה העדתית', שהיו לה היבטים חינוכיים וחברתיים. מערכת החינוך הממלכתית העברית סבלה מנשירה מוקדמת, בעיקר בקרב תלמידים מזרחים, ומפערים חדים בין אשכנזים למזרחים בהישגים בשלושה מדדים: שנות לימוד, תעודות גמר והצלחה במבחני הסקר והבגרות. אלה הביאו למשבר רחב של חוסר מיצוי יכולות ההשכלה של תלמידים רבים. בשל השפעתה היתרה של השכלה על רמת ההכנסה במשק הישראלי⁵⁶ תורגמו פערים אלה לאי־שוויון בהכנסות ולניעות חברתית לקויה. מנתוני משרד החינוך על בתי הספר העבריים עלתה תמונת מצב קשה: אחד מכל חמישה תלמידים, רובם מזרחים ממעמד נמוך, נשר לאחר כיתה ח ונותר ללא מסגרת חינוך. בשל כך נאלצו נערים רבים להשתלב בשוק תעסוקה בשכר ירוד. לימים סיפר ראובן אברג'יל מהפנתרים השחורים על ילדותו לאחר עלייתו ארצה ממרוקו, בפגישה המפורסמת עם גולדה מאיר באפריל 1971: 'למדתי עד כיתה ג' בלבד [...] אחרי זה] הייתי ברחוב, בבתי משפט, בבתי כלא [...] רק בעבודת בניין עסקתי, אין לי כוח להמשיך לעבוד עוד בבניין'.⁵⁷

גם רבים מן התלמידים המזרחים שהגיעו להישגים גבוהים בבית הספר היסודי נשרו: כמעט שני שלישים מהתלמידים המזרחים שסיימו כיתה ט לא הגיעו לכיתה יב. במשרד החינוך הציגו את הנתונים הקשים לוועדה וביקשו להימנע מהדלפתם לתקשורת בשל נפיצותם החברתית הגבוהה.⁵⁸ תעודת הבגרות, נכס נחשק בשוק התעסוקה, הייתה בעיקרה נחלתם של בני מעמדות הביניים האשכנזים. ההערכה הרווחת הייתה כי 15 אחוזים בלבד מכלל התלמידים שהתחילו ללמוד בכיתה א הצליחו בסופו של דבר להשלים תעודת בגרות.⁵⁹ תוצאות מבחן הסקר שנערך בכל שנה בסוף כיתה ח טפחו על פניה של צמרת משרד החינוך והמחישו את הפערים: בני יוצאי אירופה זכו לשיעורי הצלחה גבוהים, ואילו בני יוצאי ארצות הבלקן התקבעו בשכבות הבינוניות ובני יוצאי ארצות האסלאם מילאו את השכבות התחתונות. במקור נועד הסקר לקבוע מי יהיה זכאי לסבסוד שכר לימוד בבית הספר התיכון הישראלי, על פי הישגיו והכנסת הוריו. הוא נהיה עם השנים מכשיר חורף גורלות, ובו בזמן 'מודד החום' העיקרי שנתן לבעיה העדתית תוקף אמפירי.⁶⁰

56 להרחבה ראו: יוסף זעירא, **כלכלת ישראל**, ספרי עליית הגג ומשכל, תל אביב 2018, עמ' 74-77, 328-341.

57 מצוטט בתוך: דבורה ברנשטיין, 'הפנתרים השחורים: הסיפור האישי והקולקטיבי כמעשה פוליטי וכזירת פוליטיזציה', בתוך: קרן אור שלזינגר, גדי אלגזי וירון אזרחי (עורכים), **ישראל / פלסטין: מחקרים בעקבות מסעו המדעי של ברוך קימרינג**, מאגנס, ירושלים 2017, עמ' 267-268.

58 דברי זלמן ארן, פרוטוקול ישיבה 3 של הוועדה למבנה החינוך, 17.7.1966, א"מ, כ-179/9, עמ' 17-18, 20; דברי משה סמילנסקי, פרוטוקול ישיבה 6 של הוועדה למבנה החינוך, 7.8.1966, שם, עמ' 97.

59 אבי שרון, "תעשיית" תעודות הבגרות, **מעריב**, 3.2.1967, עמ' 56; חיים אדלר, 'לבעיית הנשירה מבית הספר התיכון העיוני', בתוך: **כיוונים רבים – כוונה אחת: דברי עיון ומחקר בחינוך מאת מורי בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים ומשרד החינוך**, ירושלים 1968, עמ' 10-12.

60 פרוטוקול ישיבה 3 של הוועדה למבנה החינוך, 17.7.1966, א"מ, כ-179/9, עמ' 17.

במשרד החינוך ידעו כי מה שנעשה עד אז במפעל הטיפוח ו'הפרוטקציוניזם הממלכתי' לא הספיק לשינוי התמונה הגדולה.⁶¹ בצמרת המשרד חששו שמא ללא התערבות נמרצת ודרמטית רק יעמיקו הפערים, בייחוד בשל הגידול הצפוי במספר התלמידים המזרחים בכיתות הגבוהות של בית הספר העממי. תחזיות שונות צפו ירידה בשיעור הזכאות לבגרות.⁶² שר החינוך הזהיר כי ללא רפורמה שתטלטל את מערכת החינוך ותצמצם את הפערים בה, תפרוץ מלחמת אזרחים בישראל.⁶³ לא הייתה זו תחזית יוצאת דופן בפי ארן. ב-1955, ארבע שנים לפני פרוץ אירועי ואדי סאליב, הוא חזה שהאבטלה ומצוקת הדיור יביאו לאירועי מחאה דומים, ולכן יש לפעול לטיפול מונע בתחום החינוך.⁶⁴ ארן ראה ברפורמה בחינוך רכיב במהלך רחב יותר של התפתחות מדינת הרווחה: 'אנחנו חיים עכשיו בתקופה בה הרפורמה הסוציאלית היא תהליך בלתי פוסק', קבע, וציין בכללה את 'הלאמת הקרקע, הלאמת מים, הלאמת האור והכוח', לצד ייצור קואופרטיבי, מיסוי פרוגרסיבי וחקיקה סוציאלית.⁶⁵ עמדתו הייתה חברתית-שמאלית במובהק.

מתוך הגדרת הבעיה ביקשו מתכנני הרפורמה לשלב את התלמידים המזרחים בחינוך העל-יסודי ולצמצם את אי-השוויון העדתי-מעמדי בשני מהלכים מרכזיים: האחד – באמצעות הרחבת הגישה לחינוך על-יסודי בקרב תלמידים מזרחים, בגישה של השוואה כלפי מעלה; האחר – באמצעות הגבלת היתרון של מעמד הביניים האשכנזי בחינוך הציבורי, בגישה של השוואה כלפי מטה. מהלכים אלה, של הרחבת הגישה והגבלת היתרון התגלמו בתכנית חטיבת הביניים, שזכתה לעיקר ההתייחסות בדיוני הוועדה.

על רכיבי הרפורמה נכתב לעייפה בשל חשיבותה והיקפה חסר התקדים. נחזור כאן רק על עיקרי הדברים. כמה מן הרכיבים לא עמדו כלל לוויכוח, ואילו אלה שעוררו פולמוס נסבו בעיקר על הלחץ להשוואה כלפי מטה של תכנית האינטגרציה. הרפורמה חילקה מחדש את מערכת החינוך הישראלית לשלושה בתי ספר: יסודי – א-1; חטיבת ביניים – ז-ט; וחטיבה עליונה – י-יב. מסגרת חינוך החובה הכללית והחינמי הורחבה בחקיקה בקיץ 1969 לכיתות א-ט (ליישום עד ספטמבר 1971), במגמה מוצהרת להכניס גם את כיתה י למסגרת הציבורית עד ספטמבר 1974.⁶⁶

חטיבת הביניים תוכננה במשרד החינוך על פי דגם שוויד ואמריקני: מוסד שהוא חוליית

61 בנימין אמיר ונחום בלס, 'התפתחותה של מדיניות משרד החינוך והתרבות בתחום האינטגרציה החברתית במערכת החינוך שבישראל', בתוך: אמיר, שרון ובן-ארי (עורכים), **אינטגרציה בחינוך**, עמ' 75-72.

62 דברי משה סמילנסקי, פרוטוקול ישיבה 6 של הוועדה למבנה החינוך, 7.8.1966, א"מ, כ-179/9, עמ' 105.

63 דברי זלמן ארן, פרוטוקול ישיבה 35 של הוועדה למבנה החינוך, 18.5.1967, שם, כ-179/11, עמ' 12.

64 ניסן, 'זלמן ארן – האיש ושליחותו', עמ' 6.

65 דברי זלמן ארן, פרוטוקול ישיבה 5 של הוועדה למבנה החינוך, 31.7.1966, א"מ, כ-179/9, עמ' 69.

66 אליהו עמיקם, 'השר ארן הודיע על פרישתו מהכנסת לאחר אישור עשר שנות חינוך-חינם', **ידיעות אחרונות**, 3.7.1969, עמ' 4; ד. הצעת חוק לימוד חובה (תיקון 5), תשכ"ט-1969, פרוטוקול ישיבת מליאה, 2.7.1969, א"כ, עמ' 3385-3386; ההארכה הנוספת לכיתה י נדחתה בשל המשבר הכלכלי ב-1974 ונכנסה לתוקף רק כבהונת זבולון המר ב-1978.

קישור בין החינוך הבסיסי היסודי לחינוך המתקדם בתיכון, המכין להשכלה גבוהה. מן הדגם השוודי נטלו גם את רעיון מקצועות הבחירה. מהדגם הבריטי של ה-Comprehensive School, שגובש בימי שר החינוך אנתוני קרוסלנד (Crosland) ממפלגת הלייבור – שאבו את העיקרון האזורי שהחליף במקרה הבריטי את ההפרדה על בסיס מעמד.⁶⁷ אזור הרישום הגדיר את תלמידי החטיבה החדשה על בסיס גאוגרפי של מבחר שכונות מרחבי העיר, כדי להחליף את הקליטה על בסיס מיון הישגי ויכולת כלכלית. תכנית האינטגרציה הזאת נגעה יותר לערים הגדולות והבינוניות, שהיו הטרוגניות יותר מעיירות הפיתוח מבחינת הרכבן העדתי-מעמדי. הרפורמה ייתרה מאליה את מבחן הסקר, והוא נועד להתבטל בד בבד עם יישומה. בשלהי כהונתו של ארן התקבע היחס של 60 אחוזים תלמידים בני ותיקים (רובם אשכנזים) ו-40 אחוזים תלמידים 'טעוני טיפוח' (רובם מזרחים), בתור התמהיל הרצוי לאינטגרציה בחטיבות הביניים.⁶⁸ הרפורמה גם ביקשה לעצב מחדש את מעמד ההוראה בתור מקצוע אקדמי. לראשונה בחינוך החובה התנה משרד החינוך הוראה בחטיבה בתואר ראשון. זה לא נדרש קודם לכן מן המורים בכיתות א-ח.⁶⁹ האקדמיזציה נועדה לצמצם את פערי ההסמכה הגדולים בתוך המערכת ולהציב מורים מוכשרים יותר בפני תלמידים שרבים מהם היו נושרים קודם לכן.

דיוני הוועדה מלמדים כי רעיון מיזוג הגלויות בחינוך, אשר קיבל לימים את שם הקוד 'אינטגרציה', לא היה תוספת מאוחרת משיקולי יחסי ציבור לחטיבת הביניים, כמו שנטען במחקרים שונים,⁷⁰ אלא למעשה קדם לגיבוש תכנית החטיבה. התומכים ברפורמה סברו שבתי הספר צריכים להיות אתר של מפגש בין-עדתי, אולם רק בתום הלימודים בבית הספר היסודי היה הדבר מעשי: היה קושי מובנה לערבב תלמידים עוד בכיתה א כי בית הספר היסודי נבנה על בסיס שכונתי, ושכונות בערים הגדולות והבינוניות היו לרוב הומוגניות מבחינה מעמדית. עוד בתהליכי תכנון שביצעו במשרד החינוך התנגדו הורים לילדים בגילי בית הספר היסודי 'להסיע את הילדים למרחקים' מחוץ לשכונה.⁷¹ מסיבות אלו התאפשר מיזוג הגלויות יותר בחטיבה החוצה שכונות.⁷²

67 ראו למשל: דברי זלמן ארן, פרוטוקול ישיבה 5 של הוועדה למבנה החינוך, 31.7.1966, א"מ, כ-179/9, עמ' 78; דברי רחל צברי, פרוטוקול ישיבה 35 של הוועדה למבנה החינוך, 18.5.1967, שם, כ-179/11, עמ' 96. להרחבה: Mary Beth Schaefer, Kathleen F. Malu, and Bogum Yoon, 'An Historical Overview of the Middle School Movement, 1963-2015', *RMLE Online*, 39, 5 (2016), pp. 1-27.

68 גנישה בלשכת השר בעניין ביצוע הרפורמה בתל אביב, 25.9.1969, א"מ, גל-18719/5. יחס של 40:60 נחשב בעיני ארן דרך למניעת בית ספר הומוגני: 'גזירת האזורים צריכה להיות באופן כזה שביה"ס לא יהיה הומוגני ושיהיה בו רוב של בני ותיקים לעומת בני העלייה החדשה (למשל: ביחס של 40:60)'.
69 דברי שלום לוין, פרוטוקול ישיבת מליאת מועצת הסתדרות המורים, 6.2.1969, אל"ח, 11.193/4.

70 סבירסקי, חינוך בישראל, עמ' 143-144; יוסי דהאן, צדק חינוכי, הפרטה ומטרות החינוך, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, תל אביב 2018, עמ' 58-59.

71 דברי דן רונן, פרוטוקול ישיבה 67 של הוועדה למבנה החינוך, 19.11.1967, א"מ, כ-180/2, עמ' 12.

72 דברי יוסף בנטואיץ', פרוטוקול ישיבה 36 של הוועדה למבנה החינוך, 21.5.1967, שם, כ-179/11.

הדיון בשוויון כלפי מטה בדיוני ועדת רימלט

דילמת המקיפות

כל הגיונה [של הרפורמה], כל תוכן חייה – להקטין את הסלקציה עד לקצה הגבול.⁷³

עקרון המקיפות של חטיבת הביניים התווה קליטת תלמידים על בסיס מקום מגורים ונועד לבטל את הסלקציה בכיתות ז-ט. הוא עורר התנגדות של בני המעמד הגבוה יותר בחברה הישראלית, שנהנו עד אז מחופש פעולה כמעט גמור בחינוך העל-יסודי, לפי מעמדם הכלכלי. התנגדות זו מעל שולחן ועדת רימלט לא זכתה להתייחסות בכתיבה על הרפורמה,⁷⁴ והיא השתקפה בשני דיונים. דיון אחד נסב על השאלה מה יעלה בגורלם של בתי ספר סלקטיביים קיימים שיאמצו את הרפורמה, ובעיקר אם יוכלו להמשיך למיין תלמידים גם לאחר הרפורמה. דיון אחר נסב על השאלה כיצד ראוי שיגיבו בעלי הסמכות במשרד החינוך ובעירייה לניסיונות של הורים להתחמק מן האינטגרציה. חשוב לציין שהדיונים האלה בדילמת המקיפות לא הגיעו לכלל הכרעה בוועדה, אולם הפיכתם לסוגיה פוליטית מרמז על חשיבותם. ההחלטות הסופיות התגבשו בתהליך יישום הרפורמה משנות השבעים ביחסי הגומלין המורכבים בין משרד החינוך לעירייה ולבתי הספר בעיר.⁷⁵

במשרד החינוך ידעו שחסר במשק הישראלי כוח אדם משכיל. הדילמה התעצמה בשל חלקם המרכזי של אותם תיכונים סלקטיביים בהכשרת דור האקדמאים העתידי.⁷⁶ הנהגת התיכונים הללו הייתה שמחה לקבל את הטבות הרפורמה, העתירה משאבים, ועם זאת ליהנות ממעמד של בית ספר עירוני ממייך, אך זיהתה נכון שתידרש לעמוד בהגדרות אזורי הרישום או לכל הפחות לאמץ מידה של אינטגרציה. ציבור ההורים ממעמדות הביניים הגבוהים יותר היה צפוי להתמודד עם דילמת המקיפות התמודדות אישית ומשפחתית: אם לקבל את ההכתבה 'מלמעלה' של חטיבת הביניים האינטגרטיבית, על פי מקום המגורים ואזור הרישום, או לחמוק ממנה.

נציגי משרד החינוך, רבים מחברי ועדת רימלט, לרבות יושב הראש שלה אלימלך רימלט, וקבוצה של מנהלי מחלקות חינוך מן הערים הגדולות, שייצג שאול לוין מתל אביב, סברו כי אל לכיתות ז-ט להיות כיתות שממיינות תלמידים, גם אם פעלו עד כה

עמ' 109; דברי משה סמילנסקי, פרוטוקול ישיבה 9 של הוועדה למבנה החינוך, 24.8.1966, שם, כ-179/9, עמ' 212; דברי דן רונן, פרוטוקול ישיבה 67 של הוועדה למבנה החינוך, 19.11.1967, שם, כ-180/2, עמ' 12. ד"ר דן רונן היה אחראי לתהליך המיפוי במשרד החינוך לקראת הרפורמה.

73 זלמן ארן, ישיבה 14 של הוועדה למבנה החינוך, 27.11.1966, שם, כ-179/9, עמ' 276.

74 ראו בהפניות השונות במאמר זה וכן: יובל דרור, 'מבט היסטורי על 50 שנות חינוך במדינת ישראל: תקופות ודילמות', בתוך: אלעד פלד (עורך), יובל למערכת החינוך הישראלית, משרד הביטחון ומשרד החינוך, תל אביב וירושלים 1999, עמ' 37-41.

75 ראו: איזנמן, 'הפוליטיקה של השוויון', עמ' 173, 181-207.

76 מכתב חנוך סמיט לזלמן ארן, ירושלים, 13.12.1965, א"מ, ג-5612/7; הרצאתו של מר חנוך סמיט, 'אוטומציה והשפעתה על מאזן ואיזון כח האדם במשק הישראלי', 9.4.1965, שם, גל-61230/24.

בתיכון יוקרתי וממיינ. ⁷⁷ הנציגים של אותם תיכונים ותיקים ידעו שהסלקצייה היא חלק מתנאי הצלחתם, ולכן התנגדו לביטולה בחטיבת הביניים. ⁷⁸ במשרד החינוך החליטו כי בשל ההתנגדות הזאת יהיה צורך בהפעלת חטיבת ביניים נפרדת של ז-ט במקצת הערים הגדולות והבינוניות, שאינה משולבת בתיכון שש-שנתי, כדי להבטיח את האינטגרציה. בערים אלה היה הבידול המעמדי-עדתי חמור וקרוב במיוחד מבחינה גאוגרפית. הן היו האתר המיידי ליישום הרפורמה, שכן ביישובים הקטנים ובעיירות הפיתוח ממילא עתיד היה לקום תיכון שיקבל אליו את כלל התלמידים. ⁷⁹

המתנגדים לרפורמה בוועדה ובהסתדרות המורים הסבירו בצדק שהאינטגרציה תבריה מן החטיבה את ההורים ה'חזקים' ממעמד הביניים העירוני המשכיל, ובמשרד החינוך הבינו היטב את החשש הזה והכירו את המגמה הזאת בעולם. כמה מהדוברים הסתמכו על הניסיון הבין-לאומי באנגלייה ובארצות הברית, שהראה כי הקמת מוסדות חינוך מקיפים הביאה דווקא לחיזוק של מסגרות ממוינות ונבדלות. שלום לוין פקפק לחלוטין בנכונותו של משרד החינוך לכפות חינוך מקיף על ההורים המבוססים, וחזה שאלה ינצלו פרצות ויוציאו את ילדיהם ממסגרות החינוך המקיף. ⁸⁰ תופעה זו נעשתה רווחת במדיניות הדה-סגרגציה של החינוך באמריקה, וכונתה בשם White Flight או בריחת לבנים. ⁸¹ אולם בעיני כמה מן התומכים ברפורמה, ה'White Flight' היה אתגר להתמודד אִתו, ולא סיבה להרפות את דרישות האינטגרציה או לבטל את הרעיון. יושב ראש הוועדה רימלט, בעברו מנהל בית ספר אהל שם ברמת גן וראש מחלקת החינוך העירונית בעיר, הכיר מקרוב את משמעותו השלילית והלא בהכרח חיובית של הציור 'רצון ההורים'. בתור תומך ברפורמה הוא טען

77 למשל: דברי יעקב שריד פרוטוקול ישיבה 34 של הוועדה למבנה החינוך, 10.5.1967, שם, כ-179/11, עמ' 73-74; דברי שאול לוין פרוטוקול ישיבה 33 של הוועדה למבנה החינוך, 2.5.1967, שם, עמ' 60-61.

78 דברי ברוך בן יהודה, פרוטוקול ישיבה 37 של הוועדה למבנה החינוך, 4.6.1967, שם, עמ' 128; דברי יצחק שפירא, פרוטוקול ישיבה 41 של הוועדה למבנה החינוך, 9.7.1967, שם, כ-179/12, עמ' 28.

79 דברי רחל צברי, פרוטוקול ישיבה 59 של הוועדה למבנה החינוך, 9.10.1967, שם, כ-180/1, עמ' 163.

80 דברי אמה תלמי, פרוטוקול ישיבה 8 של הוועדה למבנה החינוך, 21.8.1966, שם, כ-179/9, עמ' 172; דברי שלום לוין, פרוטוקול ישיבה 15 של הוועדה למבנה החינוך, 4.12.1966, שם, כ-179/9, עמ' 311-312; דברי יעקב שריד, פרוטוקול ישיבה 24 של הוועדה למבנה החינוך, 8.2.1967, שם, כ-179/10, עמ' 109; דברי 'גולדשמידט, פרוטוקול ישיבה 31 של הוועדה למבנה החינוך, 9.4.1967, שם, כ-179/11, עמ' 20; דברי ברוך אזניה, פרוטוקול ישיבה 34 של הוועדה למבנה החינוך, 10.5.1967, שם, עמ' 75; דברי משה סמילנסקי פרוטוקול ישיבה 38 של הוועדה למבנה החינוך, 18.6.1967, שם, עמ' 146.

81 Robert W. Fairlie and Alexandra M. Resch, 'Is There "White Flight" into Private Schools? Evidence from the National Educational Longitudinal Survey', *The Review of Economics and Statistics*, 84, 1 (2002), pp. 21-33; John R. Logan, Weiwei Zhang, and Deirdre Oakley, 'Court Orders, "White Flight", and School District Segregation, 1970-2010', *Social Forces*, 95, 3 (2017), pp. 1049-1075

בפירוש כי לא תמיד בחירת ההורים היא הגורם שצריך לקבוע בנוגע לאזורי הרישום.⁸² למשתתפים בוועדה היה ברור שמשרד החינוך יקדם את המקיפות בנחישות, אבל לא יצא למלחמת חורמה בהורים. ראשי המשרד שמעו את הקולות שעלו מקרב מעמדות הביניים המשכילים.⁸³ בהמשך הדברים נראה כיצד ביקשו להתיר את הפקעת הזאת.

נגד חינוך פרטי ואליטיזם של מחוננים

ראש בית הספר לחינוך באוניברסיטה העברית בירושלים פרופ' צבי אדר טען בדבריו לפני ועדת רימלט באמצע 1967 כי יש מקום 'לשוב לרעיון' להקים 'בתי ספר מיוחדים למחוננים ביותר', נוסף על בתי הספר העיוניים הקיימים, אף שידע כי אלה יביאו להגדלת הפערים בחינוך.⁸⁴ שר החינוך ורבים מצמרת המשרד התנגדו לגישה האליטיסטית הזאת, ובייחוד לחינוך נבדל למחוננים. לחברי הוועדה הסביר ארן כי הוא שולל בתכלית 'בית ספר למחוננים כזה', בתוך הסבך שיש 'פה בארץ'.⁸⁵ התנגדות להצעתו של אדר להפרדת מחוננים לא הייתה יוצאת דופן בין חברי ועדת רימלט.⁸⁶ בסוף אפריל 1966 ביקר בישראל שר החינוך הסוציאל-דמוקרטי של שוודיה רגנאר אדנמאן (Edenman) ונפגש ממושכות עם ארן. בריאיון לעיתון דבר דיבר השר השוודי בזכות התרומה הסוציאלית של רפורמת החינוך המקיף וקבע נחרצות כי חינוך נפרד למחוננים 'מסוכן הוא לדמוקרטיה'.⁸⁷

התנגדותו של ארן לחינוך אליטיסטי למחוננים לא סתרה את תמיכתו רבת-השנים בטיפוח מחוננים מבני מעמד העובדים המזרחי, בשל היגיון ההשוואה כלפי מעלה, כמו שהתקיים בפרויקט של פנימיית בוואר בירושלים. אף שארן עודד מצוינות מדעית, הוא לא תמך במצוינות שנשענת על הפרדת תלמידים מצטיינים מהמעמדות המבוססים.⁸⁸ בוועדת רימלט ארן גם שלל בתוקף מתן תמיכה במשאבים לבתי ספר פרטיים חדשים: 'נשאלת השאלה', הסביר לחברי הוועדה בשלב הסיכומים של פברואר 1968, על 'הסכנה של היווצרות בתי-ספר פרטיים סלקטיביים', שכן הוא ידע כי אין אפשרות לעצור באמצעות החוק את פתיחתם; 'מדיניות של משרד החינוך תהיה שבית-ספר כזה לא יזכה בשום

82 דברי אלימלך רימלט, פרוטוקול ישיבה 35 של הוועדה למבנה החינוך, 18.5.1967, א"מ, כ-179/11, עמ' 90.

83 דברי יעקב שריד, פרוטוקול ישיבה 9 של הוועדה למבנה החינוך, 24.8.1967, שם, כ-179/9, עמ' 211.

84 דברי צבי אדר, פרוטוקול ישיבה 35 של הוועדה למבנה החינוך, 18.5.1967, שם, כ-179/11, עמ' 87; דברי הנ"ל, פרוטוקול ישיבה 39 של הוועדה למבנה החינוך, 25.6.1967, שם, עמ' 176.

85 דברי זלמן ארן, פרוטוקול ישיבה 35 של הוועדה למבנה החינוך, 18.5.1967, שם, עמ' 100.

86 למשל: דברי רות הקטין, חוק התקציב לשנת 1963-1964, פרוטוקול ישיבת מליאה, 14.3.1963, א"כ, עמ' 1470; דברי ברוך עוזיאל ודברי ברוך אזניה, פרוטוקול ישיבה 35 של הוועדה למבנה החינוך, 18.5.1967, א"מ, כ-179/11, עמ' 91-92.

87 ישראל נוימן, 'רפורמה בחינוך השוודי מנעה פיצול האומה', דבר, 3.5.1966, עמ' 5.

88 רונה מנוסביץ-ברדה, 'בכח המוח: החינוך להצטיינות במדינת ישראל בשני העשורים הראשונים לקיומה (1968-1948)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2020, עמ' 44, 71, 129; 'בי"ס תיכון ופנימייה ע"ש בוואר - נחנכו בירושלים', מעריב, 24.6.1965, עמ' 15.

תמיכה ממלכתית, לא פיתוח ולא אחזקה, הדגיש השר. המנכ"ל שריד חיזק את דבריו והודה באותו הדיון כי ייתכן שיפתחו בתי ספר פרטיים ומשרד החינוך יכיר בהם, אבל יוכל שלא לתמוך בהם, ובכך 'זה יצטמצם לממדים מאוד מאוד קטנים'.⁸⁹

אינטגרציה לכולם, גם למיוחסים

יש לשלול סלקציה ולטפח דיפרנציאציה בהתאם לכשרונות התלמידים, נטיותיהם ומגמות לימודיהם, תוך כדי שקידה, הלכה למעשה, על ההטרוגניות של הכיתה.⁹⁰

ברוך בן יהודה, מנהל הגימנסיה הרצליה, הציע לוועדת רימלט להתיר לבית הספר שלו להמשיך לקבל ללא סלקציה – אך גם שלא לפי מגבלות אזורי הרישום – תלמידים שהם בני בוגרים, כדי לשמר את הקשר בין בית הספר האיכותי למשפחותיו. רחל צברי ממפא"י, בת כרם התימנים בתל אביב, שתמכה באינטגרציה והתנגדה לשימור זכויות היתר של בתי הספר הוותיקים, טענה שהדבר מנוגד לאינטרס של אנשי שכונות דרום תל אביב הלא מיוחסים. 'אני רוצה שגם מדרום תל-אביב יבואו' ילדים לגימנסיה הרצליה, הטיחה במנהל המהולל. חברת הכנסת המזרחית הראשונה התנגדה נחרצות להצעה להקים 'בית ספר טוב' כמו הגימנסיה הרצליה בדרום תל אביב, שכן היא ידעה כי ילדי צפון תל אביב לא יגיעו אליה, ומטרת הרפורמה היא '[ש]כל הילדים מהסוגים השונים [יהיו] באותו בית ספר'.⁹¹ היא גם חלקה על השמרנות הפיסקלית של בן יהודה, שלא היה חסיד גדול של מימון ציבורי אוניברסלי של חינוך⁹² ופקפק בכך שהאינטגרציה אפשרית מסיבות כלכליות; 'מדובר כאן על רפורמה, מדברים על מיליונים, מדברים על הכשרת מורים', הזכירה.⁹³ גישתו של יוסף בנטואיץ', מנהל בית הספר הריאלי לשעבר ובכיר במחלקת החינוך של ממשלת המנדט, דמתה לזו של צברי. החלופה לתיכון הסלקטיבי לשיטתו הייתה אימוץ כולל של דגם התיכון המקיף, ובו 'התלמידים ילמדו יחד, באותה כיתה, את אותם הלימודים'. אף

89 דברי יעקב שריד, פרוטוקול ישיבה 85 של הוועדה למבנה החינוך, 18.2.1968, א"מ, כ-180/3, עמ' 225-226; דברי זלמן ארן, פרוטוקול ישיבה 85 של הוועדה למבנה החינוך, 18.2.1968, שם, עמ' 225-226.

90 זלמן ארן, פרוטוקול ישיבה 5 של הוועדה למבנה החינוך, 31.7.1966, שם, כ-179/9, עמ' 75.
91 דברי רחל צברי, פרוטוקול ישיבה 37 של הוועדה למבנה החינוך, 4.6.1967, שם, כ-179/11, עמ' 134, 137.

92 דברי ברוך בן יהודה, פרוטוקול ישיבה ראשונה של הוועדה לעניין הארכת חוק לימוד חובה חינוך, 19.1.1964, א"מ, פ-3033/20, עמ' 9, 20. בדיוני ועדת פראוור טען בן יהודה שאם הורי תלמידי התיכון יכולים לשלם, אין להפוך עבורם את החינוך לחינם. הוא טען שהייתה זו טעות לתת 'מתנה לכל הורי תל-אביב ורמת-גן' בעת החלת חוק לימוד חובה ב-1949. על גישתו בחינוך ועל הרושם העז שהותיר בלב תלמידיו ראו: ניר מיכאלי, 'מחנך פרוגרסיבי בגימנסיה אריסטוקרטית: מפעלו החינוכי של ד"ר ברוך בן יהודה', דור לדור, כז (2007), עמ' 79-120.

93 דברי רחל צברי, פרוטוקול ישיבה 37 של הוועדה למבנה החינוך, 4.6.1967, א"מ, כ-179/11, עמ' 134.

שבאזורי הפיתוח החלו להקים בתי ספר מקיפים ממוסדים עוד בראשית שנות השישים,⁹⁴ דגם 'החינוך המקיף' היה אז בעל משמעות רחבה יותר של חינוך אנטי-סלקטיבי. בנטואיץ' הדגיש בדבריו ביתר שאת את ממדי השוויון של הרפורמה. הוא גם תמך בביטול בחינות הבגרות כי סבר שאין למדוד באותו קנה מידה תלמיד מדימונה ותלמיד מחיפה והעלה על נס את חינוך האדם על פני הקרייריזם.⁹⁵ בנטואיץ', על אף המעשיות הפחותה של עמדתו, סדק את התמיכה הגורפת של מנהלי התיכונים היוקרתיים בביצור האליטיזם החינוכי של התיכון וחיזק את התומכים באינטגרציה בוועדה.

גם יושב ראש הוועדה רימלט התנגד להצעה החוזרת לפטור מראש תיכונים ותיקים מאינטגרציה. בדצמבר 1966 טען שלום לוין שחינוך מקיף בבית הספר העממי הקיים הוא טוב יותר מכל רפורמה. בתגובה טען רימלט כי גישה זו תמנע אינטגרציה ותביא להנצחת הפער; 'לשיטתו, אם ישופר החינוך 'רק בעיירות הפיתוח' ו'בפרוורים' ולא תהיה אזוריות גם בצפון תל אביב ובמרכזה, 'הפער יישאר בתוקפו', שכן כאשר יתקדמו תלמידים בעלי הישגים נמוכים, גם בעלי ההישגים הגבוהים יתקדמו ברפורציה. כמו צברי, הוא סבר כי ויתור מראש על מקיפות של 'אזורים רחבים' שתשלב שכונות עוני ושכונות יוקרה, יפגע בקידום השוויון והרחבת ההשכלה.⁹⁶ רימלט לא התנגד שבשולי החינוך הציבורי הלא ממייך יתקיימו מסגרות ממיינות אחדות, כל עוד תימנע נהירה אליהן. מטרתו הייתה להביא לצמצום הסלקטיביות, 'שלא תהיה גדולה כל כך', כדי שילדים מרקעים שונים 'יהיו יחד'.⁹⁷ דוברים ממפלגות ימין כלכלי-חברתי, כמו ישראל רוקח, תמכו גם בעבר באינטגרציה עדתית בבתי הספר.⁹⁸

תומכים אחרים מהימין-מרכז ברפורמה ובאינטגרציה היו מסויגים יותר מרימלט בנוגע להגבלת בתי הספר היוקרתיים. פנחס רוזן מהליברלים העצמאיים, שר המשפטים לשעבר, ואסתר רזיאל-נאור מחרות, הצהירו שיש הכרח בקידום מידי של מיזוג הגלויות בחינוך,⁹⁹ אך התנגדו לצעדים מגבילים כלפי מעמד הביניים המשכיל. רוזן ביקש לבחון את הצעתו

94 להרחבה ראו: חדוה איש-שלום ומרים שמידע, מהפכה חברתית בישראל ובעמים: חינוך עליסודי לבל: מהות, תולדות ודפוסי תפקוד, רמות, תל אביב 1993, עמ' 66-72.

95 דברי יוסף בנטואיץ', פרוטוקול ישיבה 36 של הוועדה למבנה החינוך, 21.5.1967, א"מ, כ-179/11, עמ' 111-112.

96 דברי אלימלך רימלט, פרוטוקול ישיבה 16 של הוועדה למבנה החינוך, 11.12.1966, שם, כ-179/9, עמ' 320-321; דברי רחל צברי, פרוטוקול ישיבה 16 של הוועדה למבנה החינוך, 11.12.1966, שם, עמ' 319-320.

97 דברי אלימלך רימלט, פרוטוקול ישיבה 16 של הוועדה למבנה החינוך, 11.12.1966, שם, עמ' 321-322. 98 אבי בראלי ואורי כהן, מרד האקדמאים: עימות חברתי-פוליטי על פערי שכר בשנות החמישים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2022, עמ' 312-313.

99 דברי פנחס רוזן, פרוטוקול ישיבה 4 של הוועדה למבנה החינוך, 24.7.1966, א"מ, כ-179/9, עמ' 58; דברי אסתר רזיאל-נאור, פרוטוקול ישיבה 16 של הוועדה למבנה החינוך, 11.12.1966, שם, עמ' 324-325.

של אדר להקים 'מוסדות סלקטיביים בשביל תלמידים מצטיינים',¹⁰⁰ ואילו רזיאל-נאור קיבלה את הגיון שוק החינוך הפרטי שקידם מנהל הריאלי בחיפה יצחק שפירא וקבעה כי הריאלי 'אחרי ככלות הכל זו רשות פרטית' ולכן 'היא יכולה לנהל את המדיניות שלה בהתאם לצרכיה ובהתאם להנחותיה'.¹⁰¹

ההקבצות: מתרס ההגנה של מעמדות הביניים המשכילים

היישום הנרחב של שיטת ההקבצות בתכנית הרפורמה מצריך הסבר. ב-1963 נערך 'ניסוי באר שבע' שעקב לאורך זמן אחר הפעלת ההקבצות על פי רמה בכמה בתי ספר בעיר. מאז ביקשו במשרד החינוך לקדם את השימוש בהקבצות בכיתות הגבוהות של בית הספר היסודי כפתרון לבעיות של נשירה ופערי רמה. לפני שנהייתה השיטה נוהג רווח ברפורמה, התקיימו בעניינה מחלוקות פדגוגיות לא מבוטלות.¹⁰² על פי התכנית שהוצגה בוועדת רימלט, הלמידה בהקבצה נועדה לשמש רכיב מרכזי בחטיבת הביניים כדי לקדם גיוון (דיפרנציאציה בלשון הזמן) שחסר בחינוך היסודי, ולהפריד תלמידים לפי רמה במקצועות האנגלית, החשבון והמתמטיקה.¹⁰³ דוברים שונים בוועדה לא התעלמו מכך שפיצול התלמידים להקבצות יסתור את מטרת האינטגרציה.¹⁰⁴ אזורי הרישום נועדו למנוע את ההפרדה המוסדית בין תלמידים מזרחים ובין תלמידים אשכנזים, כחלק מן הדחיפות של ארן לבטל את המחיצות בין בתי הספר, ואילו ההקבצות הוצגו כהפרדה כיתתית חלקית, על בסיס הישגים.

במשרד החינוך הצדיקו את השימוש בהקבצות על בסיס הניסיון הקיים בעולם ברפורמות חינוך מקיף, הפופולריות הרבה שזכו לה ההקבצות מצד המורים והטענה כי הן מסייעות קודם כל לתלמיד החלש יותר.¹⁰⁵ שום גורם בוועדה, אפילו לא התומכים

100 דברי פנחס רוזן, פרוטוקול ישיבה 40 של הוועדה למבנה החינוך, 2.7.1967, שם, כ-179/12, עמ' 18-19.

101 דברי אסתר רזיאל-נאור, פרוטוקול ישיבה 40 של הוועדה למבנה החינוך, 2.7.1967, שם, עמ' 15.

102 'בשדה חינוך: בעד ונגד שיטת ההקבצה', **הצפה**, 23.3.1964, עמ' 2; 'שיטת ההקבצה - בדיוני המועצה הפדגוגית המרכזית', **קול העם**, 13.4.1965, עמ' 2; יצחק שור, 'שיטת ההקבצה - ריכוז הנחשלים או קידום?', **על המשמר**, 3.10.1966, עמ' 4.

103 דברי שרגא עדיאל, פרוטוקול ישיבה 13 של הוועדה למבנה החינוך, 20.11.1966, א"מ, כ-179/9, עמ' 266-268.

104 דניאלה בירן וגינה אורתר, ניסוי באר שבע ותוצאותיו, 24.2.1965, שם, גל-4820/4, עמ' 1-3; דין וחשבון על ניסוי באר שבע, ללא תאריך, שם, עמ' 1-6; דברי אמה תלמי, פרוטוקול ישיבה 12 של הוועדה למבנה החינוך, 13.11.1966, שם, כ-179/9, עמ' 250.

105 דברי משה סמילנסקי, פרוטוקול ישיבה 8 של הוועדה למבנה החינוך, 21.8.1966, שם, עמ' 186; דברי יעקב שריד, פרוטוקול ישיבה 21 של הוועדה למבנה החינוך, 22.1.1967, שם, כ-179/10, עמ' 51-52.

הפרוגרסיביים ביותר ברפורמה, ולא הסתדרות המורים, לא שלל על הסף את השימוש בהקבצות.¹⁰⁶

עיון בפרוטוקולים של ועדת רימלט ושל ועדת פראוור מלמד כי אפשר לראות בהקבצות תשובה של משרד החינוך לתסיסה המעמדית הצפויה בשל תפיסת השוויון של האינטגרציה. דווקא מכיוון שבמשרד החינוך התכוונו ברצינות להחיל אזורי רישום על חטיבות הביניים בערי ישראל, נדרש מנגנון שיאפשר להפחית לחצים באמצעות הגנה על 'התלמיד המתקדם' בתוך החטיבות הללו, כדי לצמצם את תופעת ה-White Flight. עוד בימי ועדת פראוור היו שראו בהקבצות מכשיר לוויסות לחצים מצד ההורים. יוסף גולדשמידט, מנהל האגף לחינוך דתי במשרד החינוך, טען אז כי הנהגתן תוכל לסייע ב'החלשת רצון ההורים' לדחוף את מי שלא התאימו לתיכון עיוני. דחיפה זו נתפסה בתור נהירה כללית שיצרה בעיית נשירה מהתיכון, בשל עודף תלמידים שלא עמדו בדרישות.¹⁰⁷ ארן עצמו הסביר ביולי 1966 כי חטיבות הביניים יתבססו על כיתות הטרוגניות, אך ישאפו לאיזון בהרכב התלמידים כדי 'שהתלמידים הנחשלים לא ידכאו את התלמידים המתקדמים', והתלמידים המתקדמים יהיו שותפים 'בהעלאת רמתם' של הנחשלים.¹⁰⁸ שנה אחרי כן הזכיר יוסף שוחט, הממונה על החינוך העלייסודי במשרד החינוך ונציג המשרד בהנהלת בית הספר הריאלי בחיפה, כי הרפורמה נועדה לא רק 'לפתור את עניין מיזוג הגיליות' אלא גם לשפר את 'ההישגים הלימודיים' ולהבטיח כי בתוך החינוך המקיף 'הילדים המוכשרים, המסוגלים ללימודים רציניים, לא ייפגעו על ידי זה שהם לומדים עם ילדים אחרים'.¹⁰⁹ אנשי המשרד הבהירו את כוונתם להשתמש שימוש הולך וגדל בהקבצות בחטיבה. בכיתה ז תוכנן שלישי מהשעות ללמידה בהקבצה, ובכיתה ט תורחב הלמידה בהקבצה לשני שלישים מתכנית הלימודים השבועית.¹¹⁰ ברבות השנים הצטברו נתוני מחקר על תרומתן של ההקבצות לשימור פערים ואף להגדלתם,¹¹¹ שלא היו בנמצא בימי ועדת רימלט. עם זאת, הטענה כי ההקבצות הן העדות לנטייה האליטיסטית הסרגטיבית של מתכנני הרפורמה¹¹² אינה עולה בקנה אחד

106 למשל: דברי יוסף ארנון, פרוטוקול ישיבה 20 של הוועדה למבנה החינוך, 8.1.1967, שם, עמ' 40, 54. ארנון סבר כי ההקבצות אינן פסולות אלא שהיישום שלהן בישראל לקוי ומיטיב עם החזקים.

107 דברי יוסף גולדשמידט, פרוטוקול ישיבת הוועדה לבחינת ההצעה להארכת חוק לימוד חובה, ללא תאריך, שם, גל-1436/3, עמ' 42. בפרוטוקול כתוב 'י' גולדשטיין, אך זו טעות הקלדה.

108 דברי זלמן ארן, פרוטוקול ישיבה 5 של הוועדה למבנה החינוך, 31.7.1966, שם, כ-179/9, עמ' 78.

109 דברי יוסף שוחט, פרוטוקול ישיבה 40 של הוועדה למבנה החינוך, 2.7.1967, שם, כ-179/12, עמ' 17-18; הרכב המוסדות המנהלים בתשכ"ח, ארכיון העיר חיפה (להלן: אע"ח), 00589/30, ת"ז 12954; ראו גם: דברי שרגא עדיאל, פרוטוקול ישיבת ועדת החינוך של הכנסת, 5.9.1969, א"כ, עמ' 9.

110 שרגא עדיאל, פרוטוקול ישיבה 11 של הוועדה למבנה החינוך, 6.11.1966, א"מ, כ-179/9, עמ' 240.

111 Yariv Feniger, Eyal Bar-Haim, and Carmel Blank, 'From Social Origin to Selective High School Courses: Ability Grouping as a Mechanism of Securing Social Advantage in Israeli Secondary Education', *Research in Social Stratification and Mobility*, 76 (December 2021), <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2021.100627> (retrieved: 25.6.2025)

112 ראו למשל: שלמה סבירסקי, *זרעים של אישויון*, ברירות, תל אביב 1995, עמ' 135-137.

עם דחיפתם לאינטגרציה מכוונת להשוואה כלפי מטה בחטיבות הביניים על אף התרעומת שעלתה מקרב מעמד הביניים המשכיל. מכיוון שהאינטגרציה הייתה דרישת יסוד, ההקבצות נדרשו בתור מכשיר לוויסות לחצים. במעבר לביצוע הרפורמה לאחר תקופת כהונתו של ארן התיירו במשרד החינוך חופש פעולה לבתי ספר לקבוע את רמות ההקבצה, ובכך להפריד הפרדה ממוסדת בין תלמידים; הפרדה זו נודעה לימים בשם 'סגרגציה בתוך האינטגרציה'.¹¹³

* * *

במעבר מתכנון הרפורמה בימי ארן ליישומה בכהונה העוקבת של יגאל אלון החרפו במשרד החינוך את מגמת הפרדת התלמידים בחטיבה. בשנת הלימודים 1969-1970 תוכננו צורות הפרדה של כיתות אטיות ומקדמות, וניתנה אפשרות לחטיבות ביניים מסוימות להנהיג הסללה לחינוך עיוני או מקצועי עוד בכיתה ט.¹¹⁴ בשנות השבעים הודו במשרד שהם חסרי אונים מול הלחץ מה'שטח', בבתי הספר, להגביר את השימוש בהקבצות.¹¹⁵ הסגרגציה שנוצרה בתוך האינטגרציה נועדה לא לסכל אותה, כמו שטען למשל שטל, אלא לאפשר אותה מתוך פשרה עם מעמדות הביניים המשכילים: הבחירה בהשוואה כלפי מטה, שנועדה לבטל את ההפרדה בין המוסדות, קודמה דווקא באמצעות הגדלת ההפרדה בין הכיתות.¹¹⁶ ארן כבר לא היה שותף של ממש לשלב יישום הרפורמה. הוא הספיק להשתתף במשא ומתן להגשמתה בעיר חיפה. ראש העירייה אבא חושי ומנהל אגף החינוך משה רינות לחצו להחיל אזורי רישום גם על התיכונים הסלקטיביים בעיר בטענה כי הציבור 'משלם מכספו להחזקתם'. בבית הספר הריאלי התנגדו להגדרת אזור רישום מחייב ודרשו יחס זהה לזה שקיבלו הישיבות התיכוניות, שנהנו מפטור מאינטגרציה,¹¹⁷ ומנגד ביקשו ליהנות ממשאבי הרפורמה עקב מצבו הכלכלי הקשה של המוסד.¹¹⁸ בלחצו של ארן, שרצה להעלות את

113 נורה רש ויחזקאל דר, **סגרגציה בתוך האינטגרציה**, המכון לחקר הטיפוח בחינוך, ירושלים 1990, עמ' 9-10, 13-16. להרחבה: איזמן, 'הפוליטיקה של השוויון', עמ' 164-166.

114 נ' שכטר, פרוטוקול ישיבת דיווח הפיקוח על בתי הספר השש-שנתיים, הוועדה המרכזית לביצוע הרפורמה, 7.7.1969, א"מ, גל-13000/2; דברי אהרן ידלין, פרוטוקול ישיבת ועדת החינוך של הכנסת, 14.1.1970, א"כ, עמ' 31; 'הסללה או הקבצה בכיתות ט', פרוטוקול ישיבה בלשכת השר בענייני הרפורמה, 7.4.1970, אוסף פרטי נחום בלס, תיק כהונת אלון.

115 סיכום דיונים תשל"ד/3 - נספח (כתב יד), המזכירות הפדגוגית, 12.2.1974, א"מ, גל-14509/2; המלצות הוועדה לסיכום הדיון בהנהלת החינוך, 24.2.1974, שם, גל-14509.

116 השו: Abraham Stahl, 'Education Reform in Israel: "The Implementation of Integration in the Intermediate School"', *Curriculum and Teaching*, 6, 1 (1991), pp. 59-63.

117 'יהודה עזריאלי', 'הרפורמה מול בתי ספר בעלי ייחוד', **הצפה**, 16.12.1968, עמ' 3; פרוטוקול ישיבת מועצת החמ"ד, 23.10.1968, הארכיון לחקר הציונות הדתית, פריט 7848, יחידה 005, מכל 4, מחזור 100, תיק 00018. ארן העניק את הפטור לישיבות התיכוניות בתמורה להסרת התנגדות המפד"ל לרפורמה, אך בו בזמן דרש מהחטיבות הדתיות להפחית את ההפרדה המגדרית כדי להנהיג הקבצות.

118 שמעון רפפורט, 'ה"ריאלי" מבקש לשמור על ייחודו', **מעריב**, 13.12.1968, עמ' 25. מכתב גדעון בן-דרור ליצחק שפירא, 23.9.1974, אע"ח, 0095816, ת"ז 19032; דברי יצחק שפירא, פרוטוקול ישיבת מועצת המנהלים, 4.11.1974, שם.

המוסד היוקרתי על רכבת הרפורמה, התקבלה פשרה: במקום אזור רישום, הוסכם כי הריאלי יאמצו בכל זאת את האינטגרציה, לא על בסיס אזור גאוגרפי מוגדר אלא על בסיס מכסה שתכלול 30 אחוזים מהתלמידים בחטיבה, שאת הרכבה תקבע העירייה. ב־1972 הייתה חטיבת הביניים בריאלי אינטגרטיבית יותר מעלי־יסודיים אחרים בעיר, אך בית הספר שמר על צביונו האליטיסטי.¹¹⁹ מכסת האינטגרציה נוסח הריאלי לא החליפה את שיטת אזורי הרישום אלא במקרים מעטים וחריגים שאפיינו תכונים סלקטיביים עצמאיים ולא כפופים לעירייה, למשל בהסדר בין משרד החינוך ובין בית הספר ליד"ה בירושלים ב־1974.¹²⁰

סיכום: מסולידריות חברתית לבידול מעמדי

יציאתה לדרך של הרפורמה במבנה החינוך ב־1968 נחשבה יריית הפתיחה במפנה במדיניות הרווחה בישראל, שהובילה לתקופה שהוכתרה במחקר בשם תור הזהב של מדינת הרווחה הישראלית.¹²¹ עד 1974 יושמה הרפורמה במהירות יחסית – נפתחו 30 חטיבות ביניים בממוצע בשנה, אף שארן, בבהילות הפוליטית, ציפה לקצב מהיר יותר של 50 חטיבות בשנה.¹²² בסוף שנות השבעים למדו בחטיבות הביניים כ־45 אחוזים מתלמידי ז'ט-בחינוך העברי.¹²³ רוב תקציב הפיתוח של משרד החינוך, עד 1976 לפחות, נועד להקמת חטיבות ביניים ובתי ספר על־יסודיים.¹²⁴ בתקופת ארן הייתה התמיכה במגמת ההשוואה כלפי מטה

119 מרדכי פרי, 'עיריית חיפה והרפורמה בחינוך', בתוך: שבח וייס (עורך), חיפה: מציאות מבווכה ואתגר; עיצוב מדיניות לוקלית, שאלת המנהיגות ותכניות לעתיד, רנסנס, חיפה 1973, עמ' 213–220; מידת האינטגרציה בחטיבות הביניים, דוח 2: האינטגרציה בחטיבות הביניים שפעלו בשנת הלימודים תשל"ב, א"מ, גל-17992/5.

120 מכתב גרשון ברגסון לא' רותם, 18.1.1974, שם, גל-17806/5; מכתב א' רותם מנהל המחלקה לארגון מוסדות חינוך להנהלת בית הספר התיכון ליד"ה, 20.1.1974, שם; דוח המפקח על ביקור בבית הספר התיכון שליד האוניברסיטה בירושלים, 14.11.1973, שם.

121 גיורא לוטן, בדרך למדינת הרווחה: מדיניות סוציאלית בישראל בשנות ה־70, עם עובד, תל אביב 1973, עמ' 21, 139; ג'וני גל, ביטחון סוציאלי בישראל, מאגנס, ירושלים 2005, עמ' 30; גוטוויין, 'ההיגיון המעמדי', עמ' 21–57; מיכל קורא, 'תור הזהב של מדינת הרווחה בישראל', בתוך: שיף וחלמיש (עורכים), ישראל 67–77, עמ' 159–184.

122 דברי זלמן ארן, פרוטוקול ישיבה 85 של הוועדה למבנה החינוך, 18.2.1968, א"מ, כ-180/3, עמ' 220. דברי אליעזר שמואלי, פרוטוקול משיבה עם ארגון המורים העל־יסודיים, 25.12.1968, שם, גל-8020/11–1; הצעת תקציב 1973, לוח 1, 17.7.1972, שם, גל-6798/5.

123 נורה רש ודרורה כפיר, 'מיוזג חינוכי בישראל: שלושים שנים של מדיניות הסנסנית בצל אידיאולוגיה משתנה', מגמות, מג, 1 (2004), עמ' 42–43.

124 הצעת תקציב 1973, לוח 1, 17.7.1972, א"מ, גל-6798/5. כמעט מחצית מתקציב הפיתוח לשלוש השנים 1973–1976 הוקצה ב־1972 לטובת בתי ספר על־יסודיים. הקמת חטיבות ביניים חדשות הייתה הסעיף הגדול בו. הרפורמה הזאת נשמרה גם בהצעות התקציב של 1976–1977.

ברורה ומוצהרת, מתוך הסכמה רחבה על הצורך לקדם את התלמידים שנותרו עד אז מאחור. משרד החינוך בראשותו התפשר עם מעמדות הביניים המשכילים בעניין ההקבצות ועם כמה בתי ספר אליטיסטיים אחדים בעניין מכסות האינטגרציה.

הרפורמה טיפחה חינוך אוניברסלי. משפחות מבוססות נהנו מהרחבת חינוך החובה, שביטלה למעשה את תשלום שכר הלימוד בכיתות ט. אבל לתמורה הזאת היה מחיר: הרובד המשכיל, אשר חתר לחינוך נבדל לתלמידים מצטיינים ומחוננים בחינוך העל-יסודי הציבורי החדש, חווה מאז הגבלות על השימוש במשאבים ציבוריים לטובת התבדלות מן החינוך הציבורי הרגיל. הוא נתקל בהסכמה חברתית-פוליטית רחבה; זו התבטאה במדיניותו של ארן ובדעת הרוב בוועדת רימלט, בדבר הצורך הרעיוני והפוליטי במיזוג הגלויים באמצעות השוואה כלפי מטה, ולא רק כלפי מעלה.

מאמר זה הראה כי ארן נהנה מתמיכה רחבה בהשוואה כלפי מטה שננקטה ברפורמה. שרי החינוך שכיהנו בשנים שאחרי ארן היו מחויבים פחות ופחות לגישה זו, אך לא היה ברצונם או ביכולתם לעוקרה משורש. במקום זאת הם גילו מחויבות גוברת לאינטרס של מעמדות הביניים להמשיך לבצר את יתרונם של החזקים.¹²⁵ למרות שחיקת יסודות ההשוואה כלפי מטה והקיצוצים בתקציב החינוך, קרוב ל-75 אחוזים מתלמידי ז-ט בחינוך הממלכתי העברי למדו עד תחילת שנות האלפיים בחטיבת הביניים, שנהייתה הדגם הרווח במערכת.¹²⁶

ההסכמה הפוליטית הרחבה בנוגע לאישור הרפורמה וחתירתה להשיג את מטרת מיזוג הגלויים בחינוך אפשרה לפתח מנופי לחץ: כחלק מן הרפורמה הופעלו הגבלות מיוחדות על ניצול משאבי ציבור, ובראשם תקציבי חטיבת הביניים. חטיבות ביניים שקיבלו תקציב ציבורי נדרשו לבטל את המיון ולקלוט תלמידים על בסיס אזור רישום. אין תמה כי בג"ץ תמך במדיניות הזאת בשנות השבעים והשמונים, על אף ניסיונות ערעור של הורים ממעמד בינוני.¹²⁷ רק במקרים אחדים וחריגים במיוחד של בתי ספר מוכרים ולא רשמיים כמו הריאלי בחיפה הונהגה מכסת אינטגרציה במקום אזור רישום. החינוך העל-יסודי נעשה בהדרגה אוניברסלי: הדרישה למכתבי המלצה בסיום כיתה ח וקבלת אישור ללמוד בתיכון, והמנגנון הסלקטיבי של הסקר, שהופעלו ברבות מערי ישראל עד סוף שנות השישים לפחות, בוטלו בתכנית הרפורמה. הסקר התייתר בכל מקום שנפתחה בו חטיבת ביניים, ובוטל רשמית ב-1972.¹²⁸ הקמת מסגרות אליטיסטיות נבדלות לתלמידים מחוננים הוסרה

125 למשל: נירית רייכל, סיפורה של מערכת החינוך הישראלית: בין ריכוזיות לביזור; בין מוצהר לנסתר; בין חיקוי לייחוד, מאגנס, ירושלים 2008, עמ' 133. שלב יישום הרפורמה מחייב עיון נפרד.

126 רש וכפיר, 'מיזוג חינוכי בישראל', עמ' 42-43.

127 להרחבה: ניבי גל, הפרט, הרשות ושורת הדין: עמדת בית המשפט העליון בישראל בשאלה של בחירת בית ספר על ידי הורים, האוניברסיטה העברית בירושלים והמכון לחקר הטיפוח בחינוך, ירושלים 1995.

128 אריה לוי, 'שמונה עשרה שנים של מבחן סקר כיתה ח': קורותיו, השפעתו והגורמים לביטולו', מגמות, לה, 3-2 (1993), עמ' 320.

מן השולחן בתקופת ארן, ומשרד החינוך לא התכוון להעניק תקציבים ציבוריים לתיכונים פרטיים שהדירו חלקים בציבור. כמו שראינו, כדי למנוע מחאה נגד האינטגרציה ומנוסה מן החינוך הציבורי, התפשרו במשרד החינוך של ארן עם האינטרס של מעמדות הביניים המשכילים, ושילבו בתכנית הרפורמה את שיטת ההקבצות באופן גובר והולך כדי 'להגן' חלקית על התלמידים ה'מתקדמים' מפני דרישות המקיפות של חטיבת הביניים. פועלו של ארן בכהונתו האחרונה היה בהול, מפני שבחושיו הפוליטיים החדים זיהה את האפליה לרעה של מעמד העובדים המזרחי במערכת החינוך. זה היה הכוח המניע של הרפורמה במבנה החינוך. כך או אחרת החינוך התיכוני היה מתרחב בשנים שאחרי כן. ארן ושותפיו בחרו שההתרחבות הזאת תחזק סולידריות בין מי שנהגו עד אז מחינוך איכותי ובין כל השאר, מתוך הבנה ברורה כי הרחבתו של חינוך החובה, ללא טיפול בבעיית הנשירה של תלמידים מזרחים וללא מיתון המתכונת האליטיסטית של החינוך העל-יסודי, תביא לתסיסה חברתית מטלטלת, וזו תסדוק את שלטון תנועת העבודה. עם זאת, הרפורמה ותהליכי הבינוי האחרים של מדינת הרווחה הישראלית לא מנעו את המחאה שהביאה ב-1977 לסילוק תנועת העבודה מן השלטון. ייתכן שהם אף תרמו לה. מאמר זה ביקש להפנות את הזרקור לאלה מאנשי תנועת העבודה שביקשו למנוע בכל זאת את התבוסה הפוליטית באמצעות טיפוח סולידריות בתחום החינוך והגבלת יתרונם של אלו הממוקמים 'למעלה'.

על אודות המחבר

ד"ר עמיר איזנמן עוסק במחקריו בפוליטיקה של החינוך הישראלי בעשורים הראשונים, בהיסטוריה של מדינת הרווחה בישראל ובעולם, ובלאומיות היהודית במאה ה-20. הוא עמית בתר-דוקטורט במכללת תל חי ומרצה לחינוך פוליטי והיסטוריה במכללת אורנים.

<https://orcid.org/0000-0002-9336-000X>

רשימת קיצורים

- אא"ח - ארכיון אוניברסיטת חיפה, חיפה
אא"ע - ארכיון האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים
אב"א - ארכיון בית אהרנסון, זכרון יעקב
אב"ג - ארכיון בן-גוריון, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר
אב"ג, א"צ - ארכיון בן-גוריון בארכיון צה"ל, קריית אונו
א"ג - ארכיון גנזים, תל אביב
אג"ו - ארכיון הג'וינט, ירושלים וניו יורק
אה"ט - הארכיון ההיסטורי של הטכניון, חיפה
אה"כ - ארכיון הכותל המערבי, ירושלים
אה"ע - ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון, תל אביב
אי"ט - ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל
א"כ - ארכיון הכנסת, ירושלים
אל"ח - ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב
א"מ - ארכיון המדינה, ירושלים
אמל"ג - ארכיון המועצה להשכלה גבוהה, ירושלים
אמד"י - ארכיון מכללת דוד ילין, ירושלים
אממ"ב - ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים
אמ"ע - ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל
אמ"ש - ארכיון משואה, תל יצחק
אמת"י - הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, גבעת רם, ירושלים
א"נ - ארכיון קיבוץ ניצנים, קיבוץ ניצנים
אס"ל - ארכיון הספרייה הלאומית, ירושלים
אע"ח - ארכיון העיר חיפה, חיפה
אע"י - ארכיון עיריית ירושלים, ירושלים
אעת"א - ארכיון עיריית תל אביב, תל אביב
א"צ - ארכיון צה"ל, קריית אונו
אצ"ד - ארכיון הציונות הדתית, אוניברסיטת בר-אילן
אצ"מ - הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
אקבה"ד - ארכיון הקיבוץ הדתי, קבוצת יבנה
אק"מ - ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת אפעל
ארכיון הגולן - מכון שמיר למחקר, קצרין
אש"צ - ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה

את"ה – הארכיון לתולדות ההגנה, תל אביב
מאה"י – מוזאון אסירי המחתרות, ירושלים
מזב"י – ארכיון ז'בוטינסקי, מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל אביב
מילא"ה – המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב
מ"ע – עקבות: המכון לחקר הסכסוך הישראלי-פלסטיני, חיפה

AEA – Albert Einstein Archive

BNA – British National Archives, London, UK

NA – National Archives, College Park, Maryland

רשימת המשתתפים

המחלקה ללימודים רב־תחומיים, המכללה האקדמית תל חי	ד"ר עמיר איזנמן
החוג לאמנויות, מכללת דוד ילין	ד"ר אפרת ברט
חוקר עצמאי	ד"ר עודד כהן
המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה, אוניברסיטת בר־אילן	פרופ' קובי כהן־הטב
בית ספר לאדריכלות, המכללה האקדמית להנדסה ע"ש סמי שמעון	ד"ר גליה לימור־שגיב
מכון טרומן, האוניברסיטה העברית בירושלים	ד"ר לילא עבד רבו
המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות, האוניברסיטה הפתוחה	ד"ר סלוא עלינאת עאבד
המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב	ד"ר רנן קול־הלל
חוקר עצמאי	ד"ר בצלאל רכב
המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות, האוניברסיטה הפתוחה	ד"ר ענת שטרן
המחלקה ללימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה	ד"ר אסף שמיס

Equality before Calamity Strikes? Zalman Aran and the Struggle for Educational Reform, 1963-1969

Amir Aizenman

In the 1960s, Zalman Aran was among the leading members of the labor movement. He identified the need to address social inequality as an urgent task that could no longer be postponed. His efforts, along with those of his compatriots, to expand the right to secondary education and to promote integration reflected a political agenda seeking to narrow social gaps. This aligned with the broader shift in Israel's welfare policy at the end of the decade. The article analyzes this shift in secondary education, shaped in those years by a series of policy decisions, ad hoc committees, and *Knesset* laws, which established the junior high school system in Israel as part of a broader structural reform. The article explains how the new structure reflected an expansion of the universal right to education, embodying the educational dimension of Israel's welfare state at its peak. It sheds light on the broad political consensus that facilitated the rise of state secondary education, in which generations of Israelis were educated. Its central argument is that the decision to create integrative junior high schools reflected a unique politics of equality, based on a 'leveling-down' approach aimed at reducing disparities and fostering cross-ethnic and cross-class encounters. This was to be accomplished not only by strengthening weaker students but also by limiting the advantages of stronger students within the public education system. The article delves into the protocols of the Rimalt Committee and for the first time sheds light on the debate surrounding the 'leveling-down' approach, which despite its importance has not received significant attention in previous research.

Keywords: educational integration, leveling-down, public education, Rimalt Committee, the welfare state, Zalman Aran

Military Advocate General's department in January 1974. By examining the legal and practical response to reservists' difficulties, I shed light on a lesser-known aspect of civil-military relations in Israel and illustrate the importance of addressing the individual reservist as part of the effort to strengthen social resilience – one of the cornerstones of Israel's security doctrine.

Keywords: civil-military relations, Israeli security doctrine, Military Advocate General, reserve service, Yom Kippur War, Emergency Time Extensions Law

Man and Machine in the Image of God: Haim Zelig Slonimski as a Herald of Technological Innovation in the Jewish Enlightenment

Asaf Shamis

In this article, I examine the work and thought of Haim Zelig Slonimski, a key figure in the Jewish Enlightenment (Haskalah) movement in nineteenth-century Eastern Europe. I focus on his engagement with technological innovation, a topic that has not been sufficiently analyzed in the scholarly literature. Unlike the common perception of Slonimski as a popularizer of science, I argue that he attributed great importance to technological innovation as a driver of society's transition into the Age of Enlightenment. A systematic analysis of his writings on the subject sheds light on his views regarding telephone and telegraph lines, electrical networks, railways, and steam engines, not merely as applications of science but as powerful mechanisms in their own right, paving the way for individuals and society toward the Enlightenment. Moreover, I make clear the synthesis Slonimski created between technological innovation and the Jewish religious worldview. In his conception, new technological inventions embodied a divine spark inherent in the human intellect, offering a dual pathway: both the advancement of knowledge and science and the strengthening of faith. Based on these findings, I propose a new interpretation of Slonimski's role in the Haskalah – not as a mediator of scientific knowledge, but rather as a popularizer of technological innovation. This term more accurately reflects his techno-Enlightenment worldview.

Keywords: Haim Zelig Slonimski, Haskalah movement, *Ha-Tzfir*a newspaper, popularizers of science, technological innovation

they reported a significant shift in their attitudes toward the Other, which they expressed as the breaking down of barriers of fear and prejudice. The women draw on their religious common ground and personal experiences to create empathy. These encounters are a form of grassroots peacebuilding and demonstrate their importance despite the failures of official peace efforts. In this context, religious women constitute important agents for change.

However, we also uncover disagreements and complex gaps between the participants: mistrust rooted in gender, tension between individual and collective voices, and differences in emphasis on the religious experience relative to the political experience. Gaps in formal religious education and status also stood out between the groups.

Keywords: interfaith dialogue, intersectionality, Islam, Israel, Judaism, peacebuilding, religious education, religious feminism, women

Between Army, Society, and Law: Addressing the Personal Problems of Reservists in the Yom Kippur War

Anat Stern

October 6, 1973 – the day on which the Yom Kippur War broke out - is etched in Israeli national memory. The day on which the war ended and its outcomes are equally familiar. After three weeks of fierce and determined fighting, Israel thwarted the coordinated attack and launched counteroffensives that forced Egypt and Syria to agree to ceasefire agreements on October 24, 1973. Contrary to public perception, the ceasefire did not end the war completely. Maintaining the separation-of-forces agreements with Egypt and Syria required large numbers of troops, hastily mobilized in early October, to remain in service for many more months. Of the 260,000 soldiers mobilized at the height of the war, approximately 190,000 were still in the army in mid-November, creating a significant social and economic burden on Israel. Apart from being on active military duty and having to maintain a constant state of alert, reservists faced hardships in their civilian lives as a result of their unexpected and prolonged military service.

This article examines the central role of the reserve army in Israeli security doctrine. It analyzes how reservists' problems were addressed during the Yom Kippur War through the assistance mechanism for reserve soldiers established within the

boredom, incomplete displays, complaints about the venue, low visitor turnout, organizational failures, and poor planning.

Using archival documents, the exhibition catalog, and contemporary media reports, I analyze the exhibition's content in light of the political, cultural, and social processes of the 1950s in Israel. I highlight the gap between the exhibition's goals and its actual impact, emphasizing the aims its planners envisioned for it as a tool to promote the Zionist ethos and national identity in the state's first decade.

Keywords: collective memory, first decade, Jerusalem, national exhibition, national identity

Religious Jewish and Muslim Women in Interfaith Dialogue in Israel: Intersectionality of Faith, Gender, and Conflict

Salwa Alinat Abed and Laila Abed Rabho

In this article, we examine the intersectionality of religion, gender, and peacebuilding in interfaith dialogue in Israel. In recent years, there has been a growing recognition of the influence of religion on conflict resolution; however, the distinct contribution of religious women to such initiatives remains under-recognized. We focus on religious Muslim and Jewish women involved in these initiatives by tracing their motivations, the dynamics of their encounters, and their perceptions of peace. We also examine the way in which religious identity shapes the dialogue by highlighting issues important to religious women, such as modesty and head covering, as part of an experience that empowers the women, and the way in which religious education influences the discourse between the women.

Drawing on qualitative field research and in-depth interviews conducted between 2018 and 2020, we examine the complex experiences of 14 religious Jewish interviewees and 11 religious Palestinian–Muslim women (Israeli citizens) who participated in interfaith dialogue. These women are driven by humanistic and political motivations and emphasize that their religious duty drives them toward peace, and that religion is not an obstacle to reconciliation but a tool for achieving it. We show that their efforts represent religious feminism and that they constitute a transformative force that challenges conservative religious interpretations of women's roles in resolving national conflicts. The findings indicate that although the participants' political positions on the Israeli-Palestinian conflict did not change,

I identify four main reasons for the project's failure: legal and bureaucratic barriers; ideological disputes centering on the relationship between religion and state; competition from existing pantheons such as Mount Herzl, the Kinneret cemetery, and the old Tel Aviv cemetery on Trumpeldor Street; and the secondary status of intellectuals in the state's early years. Although the idea was abandoned, the section designated for it on Har HaMenuhot became the burial place of Jerusalem's distinguished citizens. This local solution achieved recognition from the city but did not achieve national recognition.

I show that institutional and social conflicts reflect the tension between collective and state memory and that the fate of the intellectuals mirrored their status in the national culture of the period.

Keywords: burial, burial societies, Har HaMenuhot, Jerusalem, nationalism, pantheon

Nationalism and Identity in the Tenth Anniversary Exhibition in 1958

Galia Limor-Sagiv

In this article, I discuss the Tenth Anniversary Exhibition held in Jerusalem in the summer of 1958, which was intended to showcase the achievements of the State of Israel in its first decade. The exhibition has not yet received a full and comprehensive scholarly account. Its presence in Israeli culture is minimal, and it appears not to have left a deep impression on its visitors in comparison to national and commercial exhibitions held in Israel and worldwide during those years which served as important tools for shaping national identity and collective memory. Here I reconstruct the exhibition, analyze its propaganda goals, and consider whether it met the ambitious objectives set by its organizers.

The exhibition was an initiative of the Israeli government, as part of the Tenth Anniversary celebrations held nationwide. There were debates among the mayors of Israel's major cities regarding its location, style, and content until the government decided to hold it in Jerusalem, the capital. The organizers sought to give it a festive character and imbue it with content that would inspire a sense of exaltation among its visitors. The contemporary press was enthusiastic about the exhibition, but soon after its opening – and especially following it – reports emerged describing

and Alexander Penn supplied the lyrics, while composers such as Mordechai Zeira, Daniel Sambursky, and Emanuel Amiran shaped the melodies.

I argue that although Zionist discourse tended to idealize agricultural settlement, the films and their songs offered a more nuanced representation – one that acknowledged the complementary roles of both rural and urban development in nation-building. Furthermore, the distinct textual and musical characteristics of each song type reflected broader ideological conceptions within the Zionist movement. Through the integration of image and music, these films became an especially effective medium for disseminating those messages both within the *Yishuv* and among international audiences.

Keywords: Hebrew song, Israeli cinema, national institutions, propaganda, rural settlement, Tel Aviv, urban culture, Zionism

The Vanished Pantheon: The Attempt to Establish a Burial Site for the Nation's Cultural Giants during the State's First Decade

Kobi Cohen-Hattab

This article discusses the attempt to establish a pantheon for the great cultural figures of the Jewish people on Jerusalem's Har HaMenuhot during Israel's early years. I examine the idea of creating a national burial site designated for the country's intellectuals – writers, poets, and thinkers – which would serve as a national memorial institution. It was intended to resemble pantheons for cultural giants in other countries, such as Poets' Corner in Westminster Abbey in London. The attempt was not successful.

The initiative was intended to commemorate the contributions of intellectuals – including Peretz Smolenskin, Avraham Shalom Yahuda, Naftali Herz Imber, Zvi Hermann Schapira, and Joseph Klausner – to shaping Zionist national identity. The first stage explored the idea of establishing a pantheon in the Nicanor Cave on Mount Scopus, but this idea was abandoned due to opposition from university authorities and the fluidity of borders during the War of Independence. After the establishment of the state, Mount Herzl served as the national burial site for politicians and fallen soldiers, and in addition, a special section on the summit of Har HaMenuhot was designated for cultural figures.

members. Curzon expressed reservations about issuing the requested declaration of support, primarily arguing that the land was not very arable and incapable, in his view, of sustaining the Jewish people were they to immigrate there.

During the cabinet discussion, Balfour sought his colleagues' support for a pro-Zionist declaration. He addressed Curzon's reservations, relying in part on the document he had received from Sykes. After a brief discussion, the cabinet approved the decision to issue the declaration.

The article offers a close reading of the summary delivered by Sykes to Balfour, showing that it was very likely written by agronomist Aaron Aaronsohn - discoverer of wild wheat and founder of the NILI underground. Aaronsohn arrived in London in the autumn of 1917, and Sykes invited him to participate in the discussions between Zionist leaders Chaim Weizmann and Nahum Sokolow and senior officials in the British Foreign Office regarding the pro-Zionist declaration. The memorandum in question was another link in the cooperation between him and Sykes as part of forging the alliance between the Zionists and the British during World War I.

Keywords: Aaron Aaronsohn, Arthur Balfour, Balfour Declaration, Mark Sykes, Palestine

Urban and Rural Songs in Zionist Propaganda Films of the *Yishuv* Period

Efrat Barth

The article examines the use of the audiovisual medium by Zionist ideology to articulate a narrative that both glorified the agricultural pioneer and accommodated the emerging urban reality of the *Yishuv*. Focusing on rural and urban songs featured in Zionist propaganda films, the study analyzes how musical choices functioned as ideological tools that negotiated the tension between these two modes of settlement.

During the *Yishuv* period, national institutions operated on multiple fronts to raise funds for the Zionist project and attract new immigrants. Though still young, cinema was rapidly gaining influence and served as a primary tool in these efforts. Propaganda films, screened in Palestine and abroad, portrayed the building of a nation and achieved notable success. Their moving images were accompanied by specifically composed soundtracks; in many cases, the selected songs reinforced the film's intended message. Leading poets such as Nathan Alterman, Emanuel Harussi,

The Altalena Affair through the Eyes of Hillel Kook

Renen Kol-Hallel

The Altalena affair created two opposing foundational myths: the government's myth of statehood, according to which firing on the ship prevented a military coup; and the Begin myth, according to which Begin's refusal to respond prevented a civil war. In this article, I offer a novel view of the affair based on the testimony of Hillel Kook. Countering the statehood myth, I propose a new interpretation of Kook's prolonged detention during the affair: Mapai sought to silence the Irgun's most effective public advocate ahead of the elections to the Constitutional Assembly, while at the same time trying to create the myth of an attempted coup. Unlike the myth associated with Begin's image, Kook's diaries reveal criticism of his leadership, his failure in negotiations, his indecisiveness, and his insistence on ceremonies that exacerbated the crisis. Kook's testimony points to shared responsibility for the affair's outcome: Ben-Gurion by his decision to shell the ship and Begin as a result of his conduct which helped bring about that decision.

Keywords: Altalena, Hillel Kook, Menachem Begin

The Document Delivered to Lord Balfour on the Eve of the British Cabinet's Decision on the Declaration of Support for a National Homeland

Betsalel Rechav

On the eve of the final and decisive discussion of the British War Cabinet to issue a declaration of support for the establishment of a national homeland for the Jewish people in Palestine, Sir Mark Sykes, a British diplomat serving as Secretary of the Cabinet, delivered a memorandum to Foreign Secretary Lord Arthur Balfour describing the high agricultural potential of Palestine's various regions. In the summary of the memorandum, it was estimated that with a modest investment and prudent agricultural cultivation, it would be possible to double the country's population within seven years without displacing any of its existing inhabitants.

The summary was written and submitted to Balfour as a response to a detailed memorandum prepared a few days earlier by Lord George Curzon, one of the cabinet

ABSTRACTS

Israeli Policy toward the Druze on the Golan, June 1967-February 1969

Oded Cohen

This article examines Israel's policy toward the residents of the Druze villages on the Golan Heights between June 1967 and February 1969 – a period beginning with the conquest of the Golan in the Six Day War and ending with the death of Prime Minister Levi Eshkol. The article argues that the policy toward the Druze population that remained on the Golan after the war was a reflection of the policy implemented toward the Druze in the Galilee and the Carmel, which was based on Israel's perception of the Druze as a preferred minority. Israel's approach toward the Druze residents of the Golan also reflected the policy toward residents of the other territories occupied in the war and toward the Arab minority within the Green Line. At the same time, Israel's position toward the Golan Druze was a direct outcome of the policy applied to the Golan itself.

Already at the beginning of Israel's occupation of the 'Syrian Heights,' steps were taken to establish control over the area while endeavoring to maintain normal life in the Druze villages. A few months later, against the background of Israel's gradually emerging determination to hold on to the Golan, the civilian and military authorities sought to integrate the Golan's Druze residents into the State of Israel, both economically and civically. However, their integration was only partially achieved since they were until only recently Syrian citizens, and also in view of their status in Israel as residents without citizenship. The Druze received only partial rights from the State of Israel and had few duties toward it. At the same time, Israeli authorities sought to strengthen ties between the Druze in the Golan and Druze within the Green Line, with the goal of encouraging their sectarian-religious consciousness and blurring their Syrian and Arab identity.

Keywords: Druze, Golan Heights, Israeli policy in the occupied territories, Israeli policy toward the Druze, military government, Six Day War

TABLE OF CONTENTS

Politics

Oded Cohen	Israeli Policy toward the Druze in the Golan, June 1967–February 1969	9
Renen Kol-Hallel	The Altalena Affair through the Eyes of Hillel Kook	38

From the Archive

Betsalel Rechav	The Document Delivered to Lord Balfour on the Eve of the British Cabinet's Decision on the Declaration of Support for a National Homeland	69
-----------------	---	----

Culture

Efrat Barth	Urban and Rural Songs in Zionist Propaganda Films of the <i>Yishuv</i> Period	85
Kobi Cohen-Hattab	The Vanished Pantheon: The Attempt to Establish a Burial Site for the Nation's Cultural Giants during the State's First Decade	106
Galia Limor-Sagiv	Nationalism and Identity in the Tenth Anniversary Exhibition in 1958	134

Society

Salwa Alinat Abed Laila Abed Rabho	Religious Jewish and Muslim Women in Interfaith Dialogue in Israel: Intersectionality of Faith, Gender, and Conflict	165
Anat Stern	Between Army, Society, and Law: Addressing the Personal Problems of Reservists in the Yom Kippur War	197

Education and Enlightenment

Asaf Shamis	Man and Machine in the Image of God: Haim Zelig Slonimski as a Herald of Technological Innovation in the Jewish Enlightenment	225
Amir Aizenman	Equality before Calamity Strikes? Zalman Aran and the Struggle for Educational Reform, 1963-1969	251

Abbreviations	277
---------------	-----

List of Participants	279
----------------------	-----

English Abstracts	i
-------------------	---

Editors: **Avi Bareli, Ofer Shiff, Oren Kalman**
Editorial Board: **Mustafa Abbasi**, Tel Hai College; **Avi Bareli**, The Ben-Gurion Institute, Ben-Gurion University of the Negev; **Avner Ben-Amos**, Tel Aviv University; **Kimmy Caplan**, Bar-Ilan University; **Amir Goldstein**, Tel Hai College; **Danny Gutwein**, University of Haifa; **Menachem Hofnung**, The Hebrew University of Jerusalem; **Oren Kalman**, The Ben-Gurion Institute, Ben-Gurion University of the Negev; **Nissim Leon**, Bar-Ilan University; **Orna Miller**, The Ben-Gurion Institute, Ben-Gurion University of the Negev; **Svetlana Natkovich**, University of Haifa; **Kobi Peled**, The Ben-Gurion Institute, Ben-Gurion University of the Negev; **Shalom Ratzabi**, Tel Aviv University; **Ofer Shiff**, The Ben-Gurion Institute, Ben-Gurion University of the Negev
Founding Editor: **Pinhas Ginossar**

Style Editing: **Ravit Delouya, Tal Naveh**
Proofreading: **Hadas Blum**
Abstracts Translation: **David Simmer**

ISSN 0792-7169
Danacode 1246-10070

© 2025
All Rights Reserved
The Ben-Gurion Research Institute for the Study of Israel and Zionism

Photo Typesetting: Sefi Graphics Design, Be'er Sheva
Printed at Digiprint Zahav LTD, Or Yehuda

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and Modern Jewish Society

Volume 43

2025

The Ben-Gurion Research Institute
for the Study of Israel and Zionism
The Ben-Gurion University of the Negev
Sede Boker Campus

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and
Modern Jewish Society

הכותבים בכרך זה

עמיר איזנמן

אפרת ברט

עודד כהן

קובי כהן־הטב

גליה לימור־שגיב

לילא עבד רבו

סלוא עלינאת עאבד

רנן קול־הלל

בצלאל רכב

ענת שטרן

אסף שמיס

עיונים

כתב עת רב־תחומי
לחקר ישראל

43

